

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Maastricht en Luik bezet : een comparatief onderzoek naar vijf aspecten van de duitse bezetting van Maastricht en Luik tijdens de tweede wereldoorlog

Bronzwaer, P.M.M.A.

Citation

Bronzwaer, P. M. M. A. (2009, May 19). *Maastricht en Luik bezet : een comparatief onderzoek naar vijf aspecten van de duitse bezetting van Maastricht en Luik tijdens de tweede wereldoorlog*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/13806>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/13806>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

MAASTRICHT EN LUIK

BEZET

EEN COMPARATIEF ONDERZOEK NAAR VIJF ASPECTEN VAN DE DUITSE BEZETTING VAN MAASTRICHT EN LUIK TIJDENS DE TWEDE WERELDOORLOG

Proefschrift

ter verkrijging van
de graad van Doctor aan de Universiteit Leiden
op gezag van Rector Magnificus prof. mr. P.F. van der Heijden,
volgens besluit van het College voor Promoties
te verdedigen op dinsdag 19 mei 2009
klokke 15.00 uur

door

Paulus Matheus Marie Antoine Bronzwaer
geboren op 11 augustus 1936 te Maastricht

Promotiecommissie:

Promotor: Prof. dr. J.Th.M. Bank

Co-promotor Prof. dr. P. Romijn (Universiteit Amsterdam)

Referent: Prof. dr. L. Vos (Universiteit Leuven)

Overige leden: Prof. dr. J.Th.J. van den Berg (emeritus hoogleraar
Leiden)

Prof. dr. H. Blom (emeritus hoogleraar Universiteit A
Amsterdam)

Prof. dr. A. Knotter (Universiteit Maastricht)

Prof. dr. H. te Velde

Dr. B. van der Boom

DISSERTATIE: INHOUD

Voorwoord

Inleiding

1. De aanloop naar dit onderzoek
2. Een comparatief onderzoek
3. Maastricht en Luik: vergelijkende geschiedschrijving op lokaal niveau
4. De opzet van het onderzoek
 - 4.1. Deel 1: De inval in mei 1940
 - 4.2. Deel 2: Het bezettingsbestuur
 - 4.3. Deel 3: De jodenvervolgning
 - 4.4. Deel 4: De bevrijding
 - 4.5. Het herstel van het democratisch bestuur
5. Bestaande en relevante literatuur
6. De situatie van de archieven in Luik

Proloog **Luik en Maastricht: van de Alde Caerte tot 1940**

De tweeherigheid

Economische relaties en ontwikkelingen

Maastricht in de voegmoderne tijd

Luik en Maastricht in de Franse Tijd

Luik en Maastricht verenigd

De Belgische Opstand

Luik tussen 1840 en 1940: stad van industrie en arbeiders

Maastricht van 1840 tot 1940: een katholiek bolwerk

DEEL I DE INVAL

Hoofdstuk 1 **De inname van Maastricht**

1. De expansiedrift van Hitler
 - 1.1. *Lebensraum*
 - 1.2. *Plan Gelb*. De eerste Duitse aanvalsplannen: oktober 1939 – januari 1940
 - 1.3. Het definitieve *Plan Gelb*: 10 februari – 10 mei 1940
 - 1.4. De opzet en voorbereiding van de *Sonderunternehmen* (speciale actie voor de bruggen in Maastricht)
 - 1.5. De geplande acties aan het Albertkanaal ten westen van Maastricht
 - 1.6. De taken van de Duitse 4e Pantserdivisie

2. De Nederlandse verdediging
 - 2.1. Algemeen
 - 2.2. Zuid-Limburg
 - 2.3. Maastricht
3. Het verloop van de gevechtshandelingen in en om Maastricht op 10 mei 1940
 - 3.1. De speciale actie tegen de Wilhelminabrug
 - 3.2. De strijd om de spoorbrug
 - 3.3. De strijd om de Sint Servaasbrug
 - 3.4. De speciale acties aan het Albertkanaal ten westen van Maastricht
 - 3.5. De Duitse 4e Pantserdivisie aan de Maas
 - 3.6. De overgave van de stad
 - 3.7. De Duitse 4e Pantserdivisie over de Maas
4. De eerste weken na de inval
 - 4.1. De bezetter
 - 4.2. De bevolking

Hoofdstuk 2 De inname van Luik

1. *Plan Gelb* en Luik
2. Het Belgische verdedigingsplan
 - 2.1. Algemeen
 - 2.2. De verdediging van Luik
3. De inname van Luik
 - 3.1. Luik van 10 tot 12 mei 1940
 - 3.2. De Duitse 269e Infanteriedivisie
 - 3.3. De overgave van de stad
4. De eerste weken na de inval: bezetter en bevolking
 - 4.1. De herinneringen aan augustus 1914
 - 4.2. De bevolking

Hoofdstuk 3 Eerst Maastricht dan Luik bezet

1. De militaire strategie: eerst Maastricht dan Luik
2. Bezetter en Bevolking
3. De Proclamaties van beide burgemeesters

DEEL II DE LOKALE BESTUREN 1940 – 1944

Hoofdstuk 4 Het lokaal bestuur in Maastricht 1940-1944

1. Het Duitse bezettingsbestuur
 - 1.1. *Militärverwaltung*

- 1.2. *Zivilverwaltung*
- 1.3. *Der Beauftragte des Reichskommissars für die Provinz Limburg*
2. Het provinciaal bestuur 1940-1944
 - 2.1. De commissarissen der koningin c.q. der provincie
 - 2.1.1. Mr. dr. Willem van Sonsbeeck
 - 2.1.2. Maximiliaan graaf de Marchant et d'Ansembourg
 - 2.2. Provinciale Staten
 - 2.3. Gedeputeerde Staten
3. Het stadsbestuur van Maastricht
 - 3.1. De burgemeesters
 - 3.1.1. Jhr. mr. Willem Michiels van Kessenich
 - 3.1.2. Mr. Louis Peeters
 - 3.1.3. Dr. Theo Copray
 - 3.1.4. De terugkeer van Peeters
 - 3.1.5. A.C. de Ley: januari 1944 – september 1944
 - 3.2. De wethouders
 - 3.2.1. De wethouders die vóór 10 mei 1940 waren benoemd
 - 3.2.2. De NSB-wethouders
 - 3.3. De gemeenteraad
4. De nazificatie mislukt

Hoofdstuk 5 Het lokaal bestuur in Luik 1940-1944

1. Het Duitse bezettingsbestuur
2. Het provinciebestuur van Luik
 - 2.1. De gouverneurs van de provincie Luik 1940-1945
 - 2.1.1. Jules Mathieu
 - 2.1.2. Georges Doyen
 - 2.1.3. Georges Petit
 - 2.2. De *Députation permanente* (Bestendige Deputatie)
 - 2.3. De Provincieraad
3. Het stadsbestuur van Luik van 10 mei 1940 tot 9 november 1942
 - 3.1. Bologne
 - 3.2. De Schepenen
 - 3.3. De Gemeenteraad
4. Het bestuur van Groot-Luik
 - 4.1. De vorming van Groot-Luik
 - 4.2. Burgemeester Gérard Willems: kort maar niet krachtig
 - 4.3. De schepenen van Groot-Luik
 - 4.4. Burgemeester Albert Dargent
 - 4.4.1. 'Een honderd procent moffiele rexist'
 - 4.4.2. Dargent: bourgmestre contre les Liégeois'
 - 4.4.3. Dargent en de gemeentepolitie van Groot-Luik
 - 4.4.4. Dargent en de spiraal van terreur en contraterreur
5. De vestiging van een *Zivilverwaltung*
6. De terugkeer van Bologne

Hoofdstuk 6 Twee lokale besturen: volgzaamheid en contraterreur

1. *Militärverwaltung* en *Zivilverwaltung*
2. De commissarissen der provincie en de gouverneurs
3. De burgemeesters
- 3.1. Michiels van Kessenich en Bologne
- 3.2. Peeters en Dargent: burgemeesters van de 'nieuwe 'orde'
4. Besluit

DEEL III DE JODENVERVOLGING

Hoofdstuk 7 De jodenvervolging in Nederland en België

1. Inleiding
2. De bezetting
- 2.1. Discriminatie
- 2.2. Segregatie
 - Beroepsverboden*
 - Economische uitsluiting*
 - Verplichte registratie*
 - De Joodse Raad in Nederland en de Vereniging van Joden in België*
 - Een derde registratie in België*
 - Segregatie binnen het onderwijs*
 - De Jodenster*
- 2.3. Besluit
3. Deportatie
- 3.1. Nederland
- 3.1.1. De centrale organisatie in Berlijn
- 3.1.2. De jodenvervolgers in Nederland
- 3.2. België
- 3.2.1. De SS in België
- 3.2.2. De verhouding *Militärverwaltung* - SS in België
- 3.2.3. De vertegenwoordiger van Eichmann in België: Kurt Ashe
- 3.2.4. De deportaties
4. Besluit

Hoofdstuk 8 De jodenvervolging in Maastricht

1. De joodse gemeente van Maastricht
2. De anti-joodse verordeningen
- 2.1. Discriminatie
- 2.1. Segregatie

3. Wegvoering uit Maastricht
4. Vluchten of onderduiken
- 4.1. Vluchten
- 4.2. Onderduiken
5. De rol van de kerken in Limburg
6. Besluit

Hoofdstuk 9 De jodenvervolging in Luik

1. De joodse gemeente van Luik
2. De oprichting van de *Außendienststelle Lüttich*
3. De anti-joodse verordeningen
- 3.1. Registratie
- 3.2. De Vereniging van Joden in België
- 3.3. De segregatie binnen het onderwijs
- 3.4. Verplichte tewerkstelling
- 3.5. Concentratie van de joden
- 3.6. De jodenster
4. Wegvoering uit Luik
5. Hulp aan joden
- 5.1. Het netwerk van Albert van den Berg
- 5.2. Het *Comité de Défense des Juifs*, afdeling Luik.
6. Het percentage omgekomen joden van Luik

Hoofdstuk 10 De vergelijking van de aantallen slachtoffers

1. Inleiding
2. De joodse gemeenschappen in Maastricht en Luik
3. *Militärverwaltung* en *Zivilverwaltung* en de anti-joodse verordeningen
4. De burgemeesters in Luik en Maastricht en de jodenvervolging
5. De rol van de gemeentepolitie in Maastricht en Luik tijdens de jodenvervolging
- 5.1. Inleiding
- 5.2. Het aandeel van de gemeentepolitie van Luik in de jodenvervolging
6. Vluchten of onderduiken
7. Besluit

DEEL IV DE BEVRIJDING

Hoofdstuk 11 De bevrijding van Luik

1. De opmars van de geallieerde legers
2. De opmars naar Luik

3. Luik in de laatste dagen vóór de bevrijding
4. De inname van de stad

Hoofdstuk 12 De bevrijding van Maastricht

1. De opmars door België
2. De laatste weken vóór de bevrijding in Maastricht
3. De bevrijding van Wijck
4. De bevrijding van Maastricht

Hoofdstuk 13 De vergelijking van de bevrijding van beide steden

DEEL V HET HERSTEL VAN HET DEMOCRATISCH BESTUUR

Hoofdstuk 14 Luik na de bevrijding

1. De terugkeer van de regering
2. De terugkeer van het provinciaal bestuur
 - 2.1. De gouverneur
 - 2.2. Een voorlopige Bestendige Deputatie
 - 2.3. Een voorlopige provincieraad
3. De terugkeer van het stadsbestuur
 - 3.1. De burgemeesters
 - 3.1.1. Bologne weer terug in *La Violette*
 - 3.1.2. Gruselin
 4. De eerste naoorlogse verkiezingen
 - 4.1. Het tijdstip van de verkiezingen
 - 4.2. De vier grootste politieke partijen
 - 4.3. De verkiezingsuitslagen
 - 4.3.1. De Kamer van Afgevaardigden
 - 4.3.2. De provincieraad van Luik
 - 4.3.3. De gemeenteraadsverkiezingen
5. Besluit

Hoofdstuk 15 Maastricht na de bevrijding

1. Voorbereidingen door de regering
2. Een tijdelijk provinciaal bestuur
3. Een tijdelijk stadsbestuur
 - 3.1. Michiels van Kessenich weer burgemeester
 - 3.2. Een tijdelijke gemeenteraad
4. De eerste naoorlogse verkiezingen
 - 4.1. Het tijdstip van de verkiezingen

- 4.2. De grote(re) partijen
- 4.3. De resultaten van de verkiezingen
 - 4.3.1. De zetelverdeling van de Tweede Kamer
 - 4.3.2. De Provinciale Staten van Limburg
 - 4.3.3. De nieuwe gemeenteraad van Maastricht
- 4.4. Verkiezingskoorts?
- 5. Besluit

Hoofdstuk 16 Vergelijking van het herstel van het democratisch bestuur in Luik en Maastricht

- 1. De voorbereidingen voor het herstel van het democratisch bestuur
- 2. Herstel van het provinciaal bestuur
- 3. Herstel van het gemeentebestuur
- 4. Algemene verkiezingen

Hoofdstuk 17 Nabeschouwing

Noten

Bijlagen

Geraadpleegde bronnen

Kaarten (toegevoegd)

Inleiding

1 De aanloop naar dit onderzoek

Op vrijdagavond 14 september 1984 herdacht de gemeente Maastricht tijdens een officiële bijeenkomst op het bekendste plein van de stad, het Vrijthof, de 40e verjaardag van haar bevrijding door Amerikaanse militairen. Dezen behoorden voor een groot deel tot de 30e Infanteriedivisie, de *Old Hickory*, zoals haar bijnaam luidde. Het gemeentebestuur had veteranen van de divisie bij het feest uitgenodigd. Tijdens de ceremoniële plechtigheid vroeg mijn toen zestienjarige zoon waarom wij in Maastricht zo vroeg waren bevrijd, terwijl grote delen van Nederland veel later van de nazi's werden verlost. Het antwoord moest ik schuldig moest blijven. De vraag bleef me echter bezighouden.

Enkele maanden later begon ik aan een onderzoek om mijn zoon alsnog van antwoord te kunnen dienen. Dat leidde uiteindelijk tot de publicatie *Maastricht bevrijd! En toen..?*¹ Mijn belangstelling voor het 'oorlogsverleden' van deze stad nam gestadig toe. In 1994 verscheen, ter gelegenheid van de herdenking van de vijftigste verjaardag van de bevrijding van Maastricht, van mijn hand *Vier jaar zwijgen*.² Dit boek bevat een aantal fragmenten uit dagboeken die ingezetenen van Maastricht tijdens de bezetting hadden bijgehouden. Zij hadden er de voorkeur aan gegeven de geschiedenis van de oorlog zoals die zich aan hen voordeed en hun gedachten daarover aan het papier toe te vertrouwen. Ik heb in die publicatie, aan de hand van een aantal thema's, fragmenten geselecteerd, geannoteerd en van de noodzakelijke historische achtergrondinformatie voorzien.

Daarna ontstond het plan om een complete bezettingsgeschiedenis van de stad te schrijven, die de periode van de inval tot de bevrijding zou behelzen.

2 Een comparatief onderzoek

Een halve eeuw na dato is het initiatief van een oorlogsgeschiedenis van de stad Maastricht niet meer zo vanzelfsprekend. Want inmiddels zijn deze vorm en thematiek van geschiedschrijving aan discussie onderhevig geraakt. Dit debat geldt bijvoorbeeld de reikwijdte van het onderzoek; het kader van een natie of een stad. Een andere benaderingswijze in de historiografie van de Tweede Wereldoorlog breekt baan. Haar geschiedenis zou wellicht niet langer moeten worden opgevat in termen van een puur nationale geschiedenis, of, in het geval van Maastricht, als een stadsgeschiedenis binnen de gemeentelijke grenzen; niet langer als een nationaal of stedelijk epos maar juist ook als een aspect van algemene geschiedenis. De aantrekkelijkheid van een historisch onderzoek dat vergelijkend van opzet is

en daardoor een mogelijkheid zou scheppen van een meer analytische benadering, wordt steeds meer verwelkomd.

Nieuw is zo'n benadering van de bezettingsgeschiedenis niet. Al in 1951 werd door een gezaghebbend historicus in Nederland de analytische benadering door vergelijkend onderzoek bepleit. 'Het is noodzakelijk en aantrekkelijk, te komen tot een *histoire comparée* van in wezen aan elkaar gelijke of op elkaar gelijkende verschijnselen in uiteenliggende landen en machtssferen',³ zei in mei 1951 de historicus A.E. Cohen in een lezing getiteld 'Problemen der geschiedschrijving van de Tweede Wereldoorlog' die hij tijdens het Zevende Congres van Nederlandse Historici op 12 mei 1951 hield.⁴ Met deze visie, die haaks stond op het zich aanbanende project van een geschiedschrijving van *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* door de historicus Louis de Jong,⁵ was hij zijn tijd kennelijk enkele decennia vooruit. Cohen en De Jong waren beiden verbonden aan wat toen nog heette het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie. Het perspectief van een nationale geschiedschrijving was op dat ogenblik veel sterker dan dat van de vergelijking.

Waarom vond Cohen, van huis uit een mediëvist, een *histoire comparée* 'noodzakelijk en aantrekkelijk'? Hij baseerde dat op 'de universele interdependentie van alle verschijnselen: van het militaire en het politieke aspect, van onderdrukking en verzet, van bezet gebied en vrije vaderlanders, van binnen- en buitenlandse politiek. Het een is er niet zonder het ander; al die aspecten, genetisch of polair, behoren en verdienen in hun onderling verband te worden gezien.'⁶ Dat betekende niets anders dan een wezenlijk historisch vergelijkende aanpak.

De visie van Cohen heeft noch in Nederland noch in België onmiddellijk tot navolging geleid. In beide landen was men de eerste decennia na de Tweede Wereldoorlog gepreoccupeerd met de eigen geschiedenis van de bezetting, onderzocht en beschreven in een nationaal kader. In België leidde overigens pas de oprichting van het Navorsings- en Studiecentrum voor de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog - het tegenwoordige Studiecentrum voor Oorlog en Maatschappij (SOMA) - in 1969 tot de uitgebreide bestudering van de bezetting. Ook in Frankrijk was van comparatieve studies nog geen sprake.

In zijn - geruchtmakende - inaugurale rede aan de universiteit van Amsterdam onder de titel *In de ban van goed en fout? Wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland*⁷ wees Hans Blom in 1983 op de wenselijkheid van 'het internationaal vergelijkende element'⁸ in de studie van de bezettingstijd in Nederland. Zijns inziens leidt dit tot vergroting van het analytische inzicht in gebeurtenissen en ontwikkelingen in de afzonderlijke bezette landen en gebieden. Het paste in een geschiedschrijving die niet langer werd beheerst door het perspectief van collaboratie of verzet en die meer gericht zou worden op verklarende analyse.

Het zou tot het midden van de jaren tachtig van de twintigste eeuw duren eer de eerste vergelijkende onderzoeken van de grond kwamen. Dat gold met name de studies over de vervolging van joden voor en in de Tweede

Wereldoorlog. Dat onderwerp werd sinds het proces tegen Adolf Eichmann in Jeruzalem in 1961 stap voor stap het centrale thema van de oorlogsgeschiedschrijving. In dat jaar verscheen de studie van Raul Hilberg over *The Destruction of the European Jews*, dat achteraf gezien het standaardwerk is geweest aan het begin van een lange reeks.⁹ Het thema werd door met name Amerikaanse historici in een breed perspectief geplaatst, dat het nationale kader oversteeg en dat ook conclusies bevatte die uit comparatief onderzoek waren getrokken. Een belangrijk subthema is bij voorbeeld de vergelijking van de aantallen gedeporteerde joden in diverse landen en de verklaring van de verschillen. Een aantal publicaties daarvan heeft ook betrekking gehad op Nederland.¹⁰

Een vergelijking van bezettingsregimes in de verschillende landen is later aan de orde gesteld. Een interessant voorbeeld daarvan in Nederland biedt de bundel opstellen, die de socioloog C.J. Lammers heeft uitgegeven onder de titel *Vreemde overheersing. Bezetten en bezetting in sociologisch perspectief*¹¹ Voor het onderhavige onderwerp is relevant dat in 1985 in Rijsel een symposium werd georganiseerd met als onderwerp een vergelijking van de bezetting in België en Frankrijk.¹² In 1990 maakte de *European Science Foundation* Commissie een begin met de financiering van een breed Europees en vergelijkend onderzoek naar de bezettingsregimes in Europa. De allereerste resultaten daarvan zijn gepubliceerd in de reeks onder de titel *National Socialist Occupation Policy in Europe 1939-1945 Nationalsozialistische Besatzungspolitik in Europa 1939-1945*, onder redactie van Wolfgang Benz, Johannes Houwink ten Cate en Gerhard Otto. Doorwrochte comparatieve studies zagen sindsdien het licht.¹³

In de lijn van deze historiografische ontwikkeling heb ik ervoor gekozen om de lotgevallen van de stad Maastricht in de Tweede Wereldoorlog en het bezettingsregime dat de gemeente in die jaren kreeg opgelegd te onderzoeken en te analyseren in een vergelijking. De tegenpool daarin is Luik, stad aan de Maas op dertig kilometer van Maastricht. Deze keuze kent historische en geografische argumenten die hieronder worden toegelicht en in een Proloog nader worden uitgewerkt.

3 Maastricht en Luik: vergelijkende geschiedschrijving op lokaal niveau

Studies op regionaal en lokaal niveau nemen ook binnen het kader van het vergelijkend onderzoek een eigen plaats in. Ze reiken bouwstenen aan voor conclusies op de schaal van de stadsgeschiedenis. Daarnaast verschaffen ze een dieper inzicht in de wijze waarop de verschillende bezettingsbesturen hun doeleinden trachtten te verwezenlijken.

Tot nu toe is in Nederland geen comparatief onderzoek gedaan naar de bezetting van twee gemeenten in twee verschillende landen, die nu in de selectie van Maastricht en Luik aan de orde is: twee steden aan de Maas, die een langdurige geschiedenis met elkaar gemeen hebben. Zowel deze geschiedenis als het heden brengt beide bij elkaar. Weliswaar liggen ze in twee verschillende staten, maar ook in één regio (tegenwoordig Euregio

genoemd); een verband, dat over de grenzen heen in nauwe bestuurlijke samenwerking tot gezamenlijke oplossingen tracht te komen, maar ook op andere terreinen dan de politiek bepaalde gemeenschappelijke doeleinden nastreeft. Daarbij moet worden opgemerkt dat Maastricht en Luik pas anderhalve eeuw, sinds 1839, door een staatsgrens zijn gescheiden.

Tijdens de Duitse bezetting kenden beide steden elk een ander type bestuur. In Nederland kwam vanaf 29 mei 1940 een *Zivilverwaltung* (ZV) tot stand: dat wil zeggen een bestuur dat uit burgers bestond, die op een of andere wijze de nationaalsocialistische overtuiging waren toegedaan. In België functioneerde vanaf 1 juni 1940 een *Militärverwaltung* (MV). Dat was een bestuur dat uit Duitse bestuursambtenaren bestond die tevens militair waren en onder militair gezag stonden. Deze twee vormen van bezettingsbestuur kenden overeenkomsten en verschillen.¹⁴ Het lijkt zinvol te onderzoeken hoe hun kenmerken op lokaal niveau naar voren kwamen en welke gevolgen het verschil had voor de reikwijdte en intensiteit van de bezetting. In deze vergelijking zal ook een andere historische factor relevant zijn: Nederland had al een eeuw geen oorlog meer gekend. België daarentegen had zeer intens de verschrikkingen en ervaringen van de Eerste Wereldoorlog meegemaakt.

Maastricht en Luik zijn twee steden die vanouds een vergelijkbare culturele achtergrond kennen en daarom veel gemeen hebben. Ze kennen ook grote verschillen, die uit bovenregionale en nationale bindingen voortkomen. Ook wat die overeenkomsten en verschillen betreft kan de analytische vergelijking van een aantal aspecten van de bezettingsgeschiedenis van beide steden verhelderende inzichten opleveren.

Verschillende auteurs wijzen op het eigenzinnig karakter van de Luikse bevolking. Men maakt een onderscheid tussen '*un sentiment national liégeois*' en '*un sentiment national wallon*'.¹⁵ Een schrijver van een historische roman, Henri Carton de Wiart, omschreef Luik als '*la Cité ardente*',¹⁶ de vurige stede, een benaming die sindsdien een grote opgang maakte en waarmee vandaag de dag de stad nog steeds wordt aangeduid. *La Cité ardente*, de vurige stad. Vurig in haar verzet tegen vreemde overheersers, vurig in haar verzet tegen de willekeur van haar prins-bisschoppen, vurig in haar verzet tijdens de twee wereldoorlogen. Het is niet toevallig dat zij voor haar houding van verzet in de Eerste Wereldoorlog van Frankrijk de onderscheiding van het *Légion d'honneur* kreeg. En het is evenmin toevallig dat wegens haar houding tijdens de Tweede Wereldoorlog het Nationaal Verzetsmonument van België op haar grondgebied werd opgericht.

In 1940 was Luik een socialistische bolwerk. Maastricht stond daarentegen in 1940 bekend als een uitgesproken katholieke stad met een zeer gezagsgetrouwe en volgzame bevolking. Een vraag is dan ook: zien we tijdens de bezetting dit verschil in de gedragingen van de gezagsdragers en de bevolking van beide steden terug?

4 De opzet van het onderzoek.

Comparatief onderzoek kan enerzijds lijden tot een verrijking van het historisch inzicht, het brengt anderzijds ook de beperking met zich mee van vergelijkbare factoren. Daarom is ervoor gekozen om bepaalde facetten van de geschiedenis van oorlog en bezetting van Maastricht en Luik te belichten. Het uitgangspunt is uitdrukkelijk niet een uitputtende analyse van de ontwikkelingen in de beide steden tijdens de Tweede Wereldoorlog. Het gaat erom een studie te maken van een aantal cruciale militaire en bestuurlijke aspecten die hun stempel op de gebeurtenissen hebben gedrukt én zich voor een vergelijking lenen. Daartoe heb ik vijf thema's gekozen die relevant en vergelijkbaar zijn

Deze thema's zijn:

- de inval van de Duitse troepen in beide steden in mei 1940;
- het lokale bestuur van de steden die aan een verschillend type van bezettingsregime onderworpen waren;
- de jodenvervolging;
- de bevrijding van beide steden in september 1944;
- het herstel van het democratisch bestuur na het einde van de Tweede Wereldoorlog.

De thema's die worden vergeleken, hebben met elkaar gemeen dat ze het rechtstreeks gevolg zijn van Hitlers beslissing om West-Europa en Nederland en België in het bijzonder binnen te vallen. Ze hadden ingrijpende consequenties voor de *totale* bevolking van de steden of, in het geval van de jodenvervolging, voor een *hele* bevolkingsgroep. Verzet en collaboratie zijn in deze selectie geen zelfstandige thema's. , Ze komen evenwel uitvoerig aan de orde in de behandeling van de bezettingsgerelateerde thema's. Het gaat om keuzes die door individuen worden gemaakt, zelfstandig of in groepsverband. Ze kunnen om morele, politieke of sociale overwegingen als urgent worden ervaren, maar zijn niet onontkoombaar, zoals dat wel het geval is voor de geselecteerde thema's. Een en ander betekent, dat verzet en collaboratie wel in de context van een analyse en vergelijking aan de orde komen. Dat geldt voor de werking van beide besturen en de jodenvervolging. In het laatste geval gaat de aandacht in het bijzonder uit naar de hulpverlening, die door de bezetter was verboden en anderzijds naar de collaboratie, in het bijzonder door bestuur en politieapparaat. Op dezelfde wijze wordt het bezettingsklimaat in beide steden vergeleken.

In de paragrafen 4.1. tot en met 4.5. komen de onderzoeksvragen over deze thema's nader aan de orde.

4.1. Deel 1: De inval in mei 1940

In september 1939 maakte Hitler voor de eerste keer aan de generaals van de *Wehrmacht* zijn voornemen bekend om een offensief in West-Europa, de *Westfeldzug*, te ondernemen. Het plan, dat hierop werd ontworpen en

dat de codenaam *Fall Gelb* kreeg, voorzag in een aanval in België, Frankrijk, Luxemburg en Nederland.

Dit plan de campagne van Hitler had een aantal ingrijpende gevolgen. In de eerste plaats waren er consequenties van militaire aard. De opstellers van *Fall Gelb* moesten een strategie ontwerpen die de uitvoerende militairen in staat zou stellen met succes de beoogde landen binnen te vallen, te veroveren en te bezetten.

In het kader van die algemene strategie moesten de militaire plannenmakers in concreto bepalen hoe de verschillende, uit militair oogpunt gezien belangrijke elementen, zoals spoor- en verkeersbruggen, knooppunten van wegen en spoorwegen, op cruciale plaatsen gelegen steden et cetera, ingenomen moesten worden. Luik en Maastricht, beide op betrekkelijk korte afstand van de Duitse grens gelegen, namen belangrijke strategische posities in en vergden dus de nodige aandacht bij het voorbereiden van de aanval. Een gordel van forten moest de stad Luik verdedigen.¹⁷ De Maasovergangen in Maastricht (twee verkeersbruggen en een spoorbrug), maar ook in Luik konden van groot belang zijn voor een vlot verloop van het offensief.

Op de inval in Maastricht en Luik en de wijze waarop zich die voltrok, richt zich het eerste deel van het onderzoek. Ik ga na in hoeverre beide steden een rol speelden in de aanvalsplannen en welke voorbereidingen men aan Duitse kant trof voor de uitvoering van de opgestelde plannen ten aanzien van Luik en Maastricht. In hoofdstuk 1 wordt de inname van Maastricht beschreven, in hoofdstuk 2 de inname van Luik en in hoofdstuk 3 wordt vergeleken hoe beide steden in Duitse handen kwamen.

4.2. Deel 2: Het bezettingsbestuur.

Een tweede consequentie, die diep ingreep in het leven van de inwoners van de bezette landen, was de vestiging van een Duits bezettingsbestuur. België kreeg, zoals vermeld, een *Militärverwaltung* en in Nederland werd, na een Duits militair bestuur van twee weken, een *Zivilverwaltung* geïnstalleerd. Tussen beide bestuursvormen bestonden overeenkomsten en verschillen. Wat waren de implicaties daarvan op lokaal niveau? Hoe opereerden de lokale besturen onder de verschillende typen van bezetting? Wat was de rol van het provinciaal bestuur? Werkten de autochtone elites mee en, zo ja, hoe? Deze vragen komen aan de orde in deel 2. Daarin wordt beschreven, algemeen geformuleerd, hoe de bezettende overheid op lokaal niveau het bestuur organiseerde en naar haar hand zette of trachtte te zetten. Voor Maastricht is dat in hoofdstuk 4 onderzocht en voor Luik in hoofdstuk 5. In hoofdstuk 6 analyseer ik op comparatieve wijze de manier waarop de lokale besturen functioneerden.

4.3. Deel 3: De jodenvervolging

In alle door het Derde Rijk bezette gebieden werd in de loop van de bezettingsjaren een radicale vervolging van de joden afgekondigd en vervolgens tot uitvoering gebracht. Dat was in België en Nederland niet anders. Maastricht en Luik ontkwamen er evenmin aan. De manier waarop de deportaties in beide steden werden uitgevoerd, vormt het onderwerp van het onderzoek van deel 3. In hoofdstuk 7 geef ik een algemene inleiding op de jodenvervolging in Nederland en België. De jodenvervolging in Maastricht is het onderwerp van hoofdstuk 8, hoe zich die in Luik voltrok, komt in hoofdstuk 9 aan de orde. Uit het onderzoek is gebleken dat het percentage omgekomen Maastrichtse joden meer dan het dubbele is van dat van Luik. In hoofdstuk 10 tracht ik in een vergelijkende analyse daarvoor een verklaring te geven.

4.4. Deel 4: De bevrijding

In dit deel onderzoek ik de vraag waarom beide steden al in september 1944 werden bevrijd. Daarnaast komen de militaire aspecten van de bevrijding van Luik (hoofdstuk 11) en van Maastricht (hoofdstuk 12) aan de orde. De wijze waarop de inname van beide steden door Amerikaanse troepen zich voltrok wordt in hoofdstuk 13 vergeleken.

4.5. Het herstel van het democratisch bestuur

In deel 5 wordt voor beide steden onderzocht hoe na de bevrijding de democratische bestuursorganen opnieuw vorm kregen en hoe de bestuurders hun plaats innamen: wethouders en leden van de gemeenteraad in Luik (hoofdstuk 14) en in Maastricht (hoofdstuk 15). In het daaropvolgende hoofdstuk komen de overeenkomsten en verschillen in de procedures tot het herstel van de democratische bestuursvormen ter sprake. Het laatste hoofdstuk, 17, bevat slotbeschouwingen en conclusies.

5 Bestaande en relevante literatuur

Dit onderzoek draagt bouwstenen aan voor een geschiedschrijving van de Duitse bezetting van Maastricht van 10 mei 1940 tot 14 september 1944. Tot nu toe is van Maastricht geen volledige geschiedenis over deze periode gepubliceerd. Er zijn wel deelonderzoeken uitgevoerd. Daarvoor kan worden verwezen naar het historische tijdschrift *De Maasgouw* waarin in 1969 een artikel is gepubliceerd dat in vogelvlucht de bezettingsperiode beschrijft.¹⁸ Daarnaast is er een publicatie van de hand van de auteur over de bevrijding van Maastricht.¹⁹ Ook is een aantal fragmenten uit dagboeken van

Maastrichtenaren uit de Tweede Wereldoorlog uitgegeven, van commentaar voorzien en geannoteerd.²⁰

Voor Luik zijn eveneens partiële studies uitgevoerd, maar een totaalbeeld ontbreekt. Emmanuel Debruyne en Eric Paquot hebben de *Sipo-SD* in Luik onderzocht.²¹ Francis Balace publiceerde een algemeen artikel over de bezetting van Luik tijdens de Tweede Wereldoorlog.²² Er is een onderzoek van de jodenvervolging in Luik stad en regio.²³ De bevrijding van Luik in september 1944 is beschreven door A. Form en door Jean Jour.²⁴

Ook voor deze stad blijft een uitvoerig onderzoek van de bezettingsperiode een desideratum. Daaraan wil ik met deze studie een bijdrage leveren.

6 De situatie van de archieven in Luik

De bestudeerde archivalia en bronnen staan in een aparte opgave vermeld. Op deze plaats wil ik er echter wel op wijzen dat in de verschillende archieven in Luik het aantal van de bewaarde relevante stukken uiterst gering is en dat de archieven, voor zover aanwezig, op ontoereikende wijze geïnteriseerd zijn. Overigens geldt dit voor veel archieven in Wallonië. In *Gewillig België*²⁵ wijst Rudi van Doorslaer erop dat de toestand van de parketarchieven in met name Wallonië vaak alarmerend is. Maar het betreft dus niet alleen de parketten.

Zelf heb ik in Luik het volgende kunnen en moeten vaststellen. De daar gevestigde afdeling van het *Nationaal* Archief kon mij niet van dienst zijn. Het *Provinciaal* Archief in Luik is, wat de periode 1940-1945 betreft nagenoeg voor honderd procent onvolledig. Het is zeer verbazingwekkend dat dit archief geen stukken bezit van het Kabinet van de provinciegouverneurs uit de door mij onderzochte periode, op één dossier na: dat van de burgemeestersbenoemingen.

De situatie van het *stadsarchief* in Luik is weliswaar iets beter, maar verre van bevredigend. Het archief van het stadsbestuur van 1940-1944 is niet geïnteriseerd en vrij onvolledig. Het bevindt zich in een twintigtal dozen onder de naam: *Archives de guerre*. Het archief van de gemeentepolitie van de stad Luik, met processen-verbaal en correspondentie uit de bezettingsperiode, ontbreekt, terwijl dat nu juist essentieel is voor het onderzoeken van de rol van de politie bij bepaalde gebeurtenissen of activiteiten.²⁶ Het stadsarchief in Luik is overigens pas te bezoeken na afspraak. In Nederland is ieder archief in principe voor het publiek opengesteld en zijn er 'klantgerichte', dat wil zeggen behulpzame medewerkers. Het hoeft geen betoog dat de vrij beperkte toegankelijkheid van de Luikse archieven het onderzoek niet heeft vergemakkelijkt. Daarentegen was het een gelukkige omstandigheid dat ik bij het Soma/Ceges in Brussel, de Belgische pendant van het NIOD in Amsterdam, een aantal voor mij relevante stukken aantrof. Mede daardoor heb ik met name een beeld kunnen schetsen van het lokaal bestuur in Luik in de onderzochte periode.

Proloog

LUIK EN MAASTRICHT: VAN DE ALDE CAERTE TOT 1940

De tweeherigheid

Historische argumenten kunnen een keuze voor Maastricht en Luik als polen van vergelijking rechtvaardigen. Ze worden in deze proloog vrij uitvoerig weergegeven: enerzijds ter staving van een gemeenschappelijke geschiedenis, anderzijds als poging om de vergelijking van beide steden en hun respectieve bevolking, die op de Tweede Wereldoorlog van toepassing is, tamelijk vroeg te laten beginnen.

Ruim vijf eeuwen heeft er een bestuurlijke relatie tussen Luik en Maastricht bestaan: de periode van de tweeherigheid, het condominium.²⁷ Al vóór maar in ieder geval vanaf 1285 tot 1794 kende Maastricht twee soevereinen, twee heren: de bisschop tevens wereldlijk vorst van Luik enerzijds en de hertog van Brabant of vanaf 1632 de Staten-Generaal van Holland, die na de verovering van de stad in dat jaar in de rechten van de hertog van Brabant traden. anderzijds. De bisschop bestuurdde het bisdom Luik, dat zich uitstreckte vanaf Bouillon in het zuiden tot aan de grote rivieren in het noorden. Tevens regeerde hij – in zijn persoon kwamen geestelijke en wereldlijke jurisdictie samen – als Duitse rijksvorst over het qua oppervlakte veel kleinere prinsdom Luik, dat zich ruwweg beperkte tot de Belgische Ardennen. Na de komst van de Fransen in 1794 verloor het zijn zelfstandigheid en de bisschop zijn wereldlijke macht.²⁸

Hoe was deze tweeherigheid ontstaan? Het eerste spoor van Luiks recht in Maastricht dateert uit 908. De keizer van het Heilige Roomse Rijk gaf in dat jaar de bisschop van Luik om politieke redenen toestemming in Maastricht tol te heffen en munt te slaan. Ook in de volgende eeuwen behield de Luikse bisschop als vorst van het Roomse Rijk bepaalde rechten in de stad naast de veel uitgebreidere rechten van de Duitse koningen en keizers, rechten die veel uitgebreider waren. Omstreeks 1200, toen in het Roomse Rijk weer eens een troonstrijd ontbrandde en de twee elkaar bestrijdende kandidaten naar bondgenoten zochten, trad er een verandering in de bestuurlijke situatie op. De hertog van Brabant stelde zich partij. Hij ontving in 1202 de koninklijke en de keizerlijke rechten op Maastricht in leen, eerst van de ene en twee jaar later van de andere troonpretendent. De Brabantse hertogen probeerden hun macht uit te breiden onder meer door oorlogen tegen die van Gelder. In die strijd speelde Luik een anti-Brabantse rol. Onenigheid met de bisschop

van Luik was in het nadeel van de Brabanders. Hertog Jan I probeerde de bisschop daarom te apaiseren door een vergelijk via scheidsrechters na te streven.

De afspraken over de soevereiniteit van beide vorsten werden in 1284 vastgelegd in een overeenkomst die bekend staat als de **Alde Caerte** (het oude charter). De gezagsrechten van bisschop en hertog hadden een tweeledige basis. Ten eerste: het territorium. Ieder van hen kreeg een deel van de stadsgrond in Maastricht toegewezen naast een deel dat beiden gemeenschappelijk bezaten. Gemeenschappelijk Luiks en Brabants bezit waren: het gemeentehuis, de gevangenissen, de stadspoorten, stadsmuren en andere versterkingen van de stad, de openbare straten, de maten en de gewichten. De belastingen, het innen van boetes en de muntslag werden in gezamenlijk overleg vastgesteld.²⁹ Andere delen van de stad (o.a. de gebieden van het kapittel van Sint-Servaas- en van Onze-Lieve-Vrouwe) bleven wat zij waren: Luiks of Brabants. De rivier de Maas werd in grote lijnen verdeeld in een zuidelijk, stroomopwaarts, bisschoppelijk deel en een noordelijk, stroomafwaarts, hertogelijk deel. Het midden van de Maasbrug vormde de grens. Tevens werd vastgelegd dat de stad altijd neutraal zou zijn. Zij mocht dus in geval van geschillen tussen de hertog en de bisschop de ene noch de andere partij bevoordelen.

Wie werden nu beschouwd als Luiks burger of als Brabants? Wie van Luikse afkomst was zou dat blijven; voor de Brabantse burgers gold hetzelfde. Luiks waren, vanaf de vaststelling van de rechten van bisschop en hertog, alle inwoners geboren uit een Luikse moeder. Dat gold ook die nieuwe inwoners die uit een 'Luikse' parochie afkomstig waren. Die Luikse parochies waren de kerken van Onze-Lieve-Vrouwe in Luik, Tongeren, Hoei en Maastricht, en de kerken van Sint-Lambertus in Luik en van Sint-Oda in Amay (acht kilometer ten noordoosten van Hoei gelegen). Alle andere burgers, oude of nieuwe, zouden Brabants onderdaan zijn. Aanvankelijk was het grootste deel van de Maastrichtse burgers Luiks, maar na enkele eeuwen waren de Brabanders in de meerderheid. In de zeventiende eeuw maakten de Luikenaren nog maar een vierde deel van de totale stadsbevolking uit.

Het bestuur werd uitgeoefend door een 'Indivieze Raad', een raad die onverdeeld (indivies) was. Hij bestond uit twee gelijke delen, waarvan het ene de bisschop van Luik en het andere de hertog van Brabant vertegenwoordigde. Verder werden de ambten in de stad door twee personen bezet: één namens de bisschop, één namens de hertog. Al was het uitgangspunt – dubbele bezetting van de bestuursposten - vrij eenvoudig, voor de burgers was de bestuursorganisatie vrij ondoorzichtig. De bevolking vormde geen duidelijke eenheid, de verdeling van het stadsgebied evenmin. Immers, in bepaalde delen van de stad was één heer soeverein (de Luikse bisschop of de Brabantse hertog), in andere delen waren de inwoners afhankelijk van beide heren.

Midden in de stad kreeg de tweeherigheid een symbolische uitdrukking: op het Vrijthof verrezen twee monumenten. Aan de noordoostzijde kwam het Perroen³⁰ te staan: een stenen zuil met hoge stoep, symbool van de Luikse

soevereiniteit. Aan de noordwestzijde stond de Brabantse dingbank, die echter al vroeg is verdwenen.

Een ander onderdeel van de organisatie van de tweeherigheid in Maastricht vormde de rechtspraak. Voor de hogere rechtspraak kwamen twee rechtbanken, samengesteld uit schout en schepenen. Zij waren dus zowel wetgever als rechter. De ene rechtbank sprak recht namens de bisschop; dat was het Luikse Hooggerecht. De andere namens de hertog, het Brabantse Hooggerecht. In de veertiende eeuw kwam er een gezamenlijk - individies - Luiks-Brabants Laaggerecht bij, dat recht sprak in kleinere zaken, zoals koop en verkoop, huur en verhuur, handelszaken, beledigingen en lichte mishandelingen. De rechtspraak in grotere zaken kwam aan de Hooggerechten toe, afhankelijk van de bevolkingsgroep – de Luikse of de Brabantse – waartoe de verdachte behoorde. De beide Hooggerechten straffen in criminele zaken als moord, doodslag, verkrachting en brandstichting. Ook in civiele zaken met betrekking tot onroerend goed, erfeniskwesties en voogdij kwam hun het oordeel toe.

Beide soevereinen bezaten het muntrecht, maar alleen Luik mocht de muntstempels leveren.

Economische relaties en ontwikkelingen

Een belangrijke stimulans voor de vergelijking tussen beide steden is hun economische band. Deze is zichtbaar in de Maas, de rivier die beide steden verbindt. Hij is in de negentiende eeuw ook zichtbaar geworden door een vergelijkbare industriële ontwikkeling.

Vanaf de twaalfde eeuw was er al een druk economisch verkeer tussen Maastricht en Luik. In de middeleeuwen bewoog zich de welvaart in Maastricht in stijgende lijn. Toen in de twaalfde en dertiende eeuw overal in de Nederlanden steden begonnen op te komen, behoorde Maastricht al snel tot de welvarendste en dus de belangrijkste. Het was een stad van producenten, handelaren en transporteurs. De gunstige economische ontwikkeling had twee oorzaken. Dat was in de eerste plaats de groei van de lokale nijverheid. De stad raakte bekend door haar productie van laken, dat onder andere naar Zuid-Duitsland en Scandinavië werd geëxporteerd. Er bestond in de stad een gilde van schippers, de 'Scoense Verderen', de Schonevaarders, die zo heetten, omdat ze op Schonen (*Skån*) in Zuid-Zweden voeren. Een ander bekend Maastrichts product was leer. Niet onbelangrijk was ook de productie van wapens en bier. De Jeker, een kleine rivier die door de stad stroomt en in de Maas uitmondt, leverde de waterkracht die de graanmolens en de molens van de leerlooiers aandreef.

In de tweede plaats was de ligging van de stad van invloed op de economische groei. Zij lag immers op het kruispunt van belangrijke wegen en waterwegen. Het betrof de weg tussen Antwerpen en Keulen en de Maas. Deze rivier was in de middeleeuwen een handelsweg van grote betekenis niet alleen voor Maastricht en regio, maar ook ver daarbuiten. Door de verbinding van de Maas met de Waal bij Heerewarden konden de

Maastrichtse schippers ook de Rijn bevaren. Het was juist de verbinding met de handelssteden aan de Rijn, in het bijzonder met Keulen, die de Maaslandse handel sterk stimuleerde.³¹ Hoe moeilijk bevaarbaar de rivier in bepaalde periodes ook was,³² er was een vorm van georganiseerd scheepvaartverkeer tussen Maastricht en Luik. Het vervoer vond plaats door middel van 'barges': trekschuiten die elke twee dagen naar Luik en terug voeren. Er voeren ook schuiten naar Hoei en Namen.³³ De schepen voeren ook een keer per week in noordelijke richting naar Roermond en Venlo. Uit het gebied van de Bovenmaas voerden ze hout en hardsteen uit de Ardennen aan, steenkool uit de stad en de regio Luik en verder producten van de ijzer- en de koperindustrie uit Luik. Van de Hollandse zeesteden kwamen producten als zout, koren, zuivel en vis. Voor een deel werden deze producten over de Maas naar Luik en, hetzij over de weg hetzij over water, naar Keulen doorgevoerd. Daarnaast was er een intensief goederenverkeer van Antwerpen via Maastricht naar Keulen en vice versa. Maastricht was dus een belangrijke overlaadplaats en een vervoersknooppunt.

In de zestiende eeuw vond echter een ommekeer plaats. In economische zin raakte Maastricht toen achter op Luik. De oorzaak daarvan was de aanwezigheid of afwezigheid van grondstoffen. Buiten de mergel, die onderaards in de Sint Pietersberg werd gewonnen, had Maastricht geen andere grondstoffen. Luik daarentegen beschikte vanaf die tijd over steenkool, ijzererts en andere delfstoffen. Daarnaast gaf de neutraliteitspolitiek van de Luikse prins-bisschoppen, waardoor de regio van oorlogen gevrijwaard bleef, de stad de gelegenheid aan haar exportpositie uitbreiding te geven.³⁴ Het Luikse industriegebied werd dan ook sterker op het terrein van de handel. Die ontwikkeling zette zich, zij het met ups en downs afhankelijk van politieke en militaire verwickelingen, in de zeventiende en achttiende eeuw door.

Het is dan ook niet verwonderlijk dat, tijdens de industriële revolutie van de negentiende eeuw, Luik ten opzichte van Maastricht toonaangevend bleef. Toch zou de industrialisatie Maastricht niet voorbijgaan. Deze is allereerst verbonden met de naam van Petrus Regout, de oprichter van één van de twee grote aardewerkindustrieën in Maastricht. Regout stichtte in 1836 de Sphinx en richtte naderhand ook een geweerfabriek (1842) en een gasfabriek (1847) op. Hij bevorderde tevens de aanleg van de spoorlijn Maastricht-Aken (1853) zodat Maastricht ook een verbinding met het Duitse spoorwegnet kreeg. Duitsland was voor de producten van Regout een interessant afzetgebied. De stichter van een andere grote aardewerkfabriek in Maastricht was Wijnand Nicolaas Clermont, in 1851 de grondlegger van de *Société Céramique*. Beiden haalden hun technici en vakmensen uit het Luikse.³⁵ Niet alleen Luikse vaklieden waren van belang bij de ontwikkeling van de nieuwe industrieën. Ook Luiks kapitaal speelde daarbij een rol. Zo bijvoorbeeld de papierfabriek van Lhoest, die in 1850 met behulp van in hoofdzaak Luikse investeerders tot stand kwam. Zij waren daartoe bereid omdat zij voordeel zagen in een papierfabriek op Nederlands grondgebied wegens de mogelijkheden die een daar gevestigde fabriek bood voor export naar Nederlands-Indië. De Luikse bankier Emile Frésart fourneerde bijna de helft van het kapitaal.³⁶ Voor al deze nieuwe fabrieken kwamen de

stoommachines uit Luik en Hoei. De gasfabriek van Regout was opgezet naar een Luiks principe. De steenkool, die als grondstof diende, betrok hij uit het Luikse. De meubelindustrie, die zich vooral in het laatste kwart van de negentiende eeuw in Maastricht ontwikkelde, maakte eveneens dankbaar gebruik van ambachtslieden uit het Luikse. Menige 'Luikse kast' werd in Maastricht vervaardigd. Men kan dus vaststellen dat de industriële ontwikkeling van Maastricht in de negentiende eeuw veel aan de Luikse industrie is verschuldigd.

Vanwege de economische betrekkingen en de daarmee gepaard gaande toeneming van de handelsbetrekkingen kreeg Luik behoefte aan een verbinding over water met Maastricht die, in tegenstelling met de Maas, permanent bevaarbaar zou zijn. De Belgische overheid overlegde met de Nederlandse, maar deze voelde er om handelsprotectionistische redenen niets voor. Uiteindelijk besloot de Belgische regering een kanaal tussen Maastricht en Luik volledig voor eigen rekening te laten aanleggen. Dat vond plaats tussen 1846 en 1853. De Belgische staat betaalde dan ook de Nederlandse sluis- en brugwachters en restitueerde de kosten die de Nederlandse Rijkswaterstaat voor het onderhoud maakte. Nu moet daar meteen bij opgemerkt worden dat het kanaal maar voor een klein gedeelte, circa vijf kilometer, over Nederlands grondgebied liep. Dat was het gedeelte tussen de Belgisch-Nederlandse grens aan de westzijde van Maastricht tot aan 'Het Bassin', een binnenhaven in het centrum van de stad en tevens het beginpunt van de Zuid-Willemsvaart (een kanaal van Maastricht naar 's Hertogenbosch ten westen van de Maas). Vanuit Maastricht werd over het kanaal naar Luik een verbinding per stoomboot ingesteld, die tot 1938 heeft gefunctioneerd. In 1962-1963 werd het deel dat op Nederlands (in feite Maastrichts) grondgebied lag, gedempt. Het was overbodig geworden. In de jaren dertig van de vorige eeuw legde de Belgische overheid het Albertkanaal van Luik naar Antwerpen aan. Dat liep kort langs de westkant van Maastricht. De Nederlandse autoriteiten lieten daarop de Maas kanaliseren van Maastricht tot aan het Albertkanaal. Via een sluisencomplex konden schepen van de Maas in dit kanaal komen en naar Luik varen. Daardoor was het gedeelte van het oude kanaal Maastricht-Luik op Maastrichts grondgebied niet meer nodig.

In de negentiende eeuw kreeg Maastricht ook spoorwegverbindingen met de steden waar het handel mee dreef. Zoals vermeld kwam er in 1853 een railverbinding met Aken. Drie jaar later werd de spoorwegverbinding met Antwerpen in gebruik genomen via een spoorbrug over de Maas naar Lanaken. Eerst in 1861 kwam de verbinding met Luik tot stand, op de rechter Maasoever.

Maastricht in de vroegmoderne tijd

Voor een bestuurlijke geschiedenis van beide steden keren wij terug naar de dertiende eeuw. Maastricht is dan, tegen het einde ervan een stad geworden. Dat was geleidelijk gegaan. Veel andere plaatsen in West-Europa

kunnen hun stedelijke erkenning in juridische zin dateren vanaf een bepaald jaar, zelfs vanaf een precieze datum waarop hun nederzetting tot stad werd verheven. Jaar noch datum vallen voor Maastricht aan te geven. Het is in de genoemde dertiende eeuw langzaam tot een middeleeuwse stad geworden. In 1229 verleende hertog Hendrik I van Brabant toestemming om de stad te ommuren. Men kan het jaar 1284, toen de Alde Caerte werd uitgevaardigd, beschouwen als het eindpunt van de ontwikkeling van Maastricht van nederzetting tot stad.

Tot de komst van de Fransen in 1794 nam de stad als stadsstaat een zeer onafhankelijke positie in tussen de beide heren. Op papier was het centrum van het stedelijk gebied afhankelijk van Luik en Brabant samen. De stad laveerde tussen de problemen van bisschop en hertog, later Staten-Generaal door en hield zich, zoals haar was opgelegd, buiten alle conflicten. Maastricht was een apart stadsstaatje, een afzonderlijk gebied. De raad, die de stad namens de twee heren bestuurde, vormde het oppergezag over de bevolking. Hij vaardigde wetten uit en sprak recht namens de twee heren. Het was geen democratisch gekozen bestuurscollege. Hij was de enige gezagsdrager die, in principe, zonder inspraak van wie dan ook de stad regeerde.

Tijdens de Tachtigjarige Oorlog nam Alexander Farnese, de latere hertog van Parma, in 1579 de stad in voor de Spaanse koning Philips II. Deze was met zijn veldheer van mening dat de tweeherigheid een complicerende factor was. Immers het prinsbisdom Luik maakte deel uit van het Duitse Rijk. De stad van twee heren zou in hun opvatting de stad van één heer moeten worden, de koning van Spanje. Dat is niet gebeurd. Maar wel betekende de Spaanse overheersing een belangrijk keerpunt. De stad was niet meer bij machte een eigen onafhankelijke politiek te voeren. De Maastrichtse gemeenschap had zich te voegen naar de richtlijnen uit Brussel, waar de landvoogd namens Philips II de zuidelijke Nederlanden bestuurde. En aan die richtlijnen gaf de prins-bisschop van Luik – vaak nolens volens – zijn goedkeuring.

Het Luiks-Spaanse bewind zou ruim vijftig jaar duren. In 1632 veroverde de 'Stedendwinger' Frederik Hendrik³⁷ de stad voor de Republiek. Maar de Staten-Generaal lieten alles zoals het was, dat wil zeggen: zij accepteerden de tweeherigheid. Dat hield in dat zij formeel de tweede plaats in de stad innamen, want de geestelijke heer, de prins-bisschop, ging steeds vóór de wereldlijke heer. De paritaire bezetting van het burgerlijk bestuur bleef bestaan. Nieuw was dat de vertegenwoordigers van de Staten-Generaal ook gelijkberechtiging wilden op het vlak van de godsdienst. Hun publieke godsdienst, de gereformeerde kerk, moest evenzeer geaccepteerd worden als het katholicisme, de kerk van de prins-bisschop. Dat werd mogelijk gemaakt door de invoering van een *simultaneum*, een politiek-juridisch middel dat het coëxisteren van twee religies in een land of een stad mogelijk maakte. Het capitulatieverdrag met de burgerij van Maastricht in 1632 bepaalde dat er voortaan in de stad twee godsdiensten in het openbaar zouden zijn toegelaten: de gereformeerde naast de roomse. Deze regeling hield stand tot de Franse Tijd.

Luik en Maastricht in de Franse Tijd

Na het uitbreken van de revolutie in Frankrijk kende Luik tussen 1789 en 1794 enkele roerige momenten. Het gezag van de prins-bisschop taande steeds meer.³⁸ Hij moest de stad soms voor enkele maanden ontluchten. Er was een stroming die de inlijving van Luik bij Frankrijk wilde. De stad werd in 1794 door Franse revolutionairen veroverd en bij Frankrijk ingelijfd. Een gedeelte van het prinsbisdom kwam bij het departement *Meuse Inférieure*. De stad Luik en een gebied ten zuiden daarvan werden ingedeeld bij het *Département de l'Ourthe*. Daarvan werd Luik de hoofdstad. Als men bedenkt dat in 1793 tijdens een periode van opstand ten gevolge waarvan de prins-bisschop en zijn aanhangers de stad waren ontlucht, de *Assemblée provinciale* (de Provinciale Raad) in afwezigheid van de oppositie een proclamatie had uitgevaardigd waarin de aansluiting bij Frankrijk werd bekend gemaakt, wekt het geen verbazing dat na de officiële inlijving bij dat land in 1795 het nieuwe bewind in Luik meer aanhangers had dan in andere steden van België.³⁹

Op 4 november 1794 capituleerde ook de vesting Maastricht voor de Franse revolutielegers. De twintig jaar die verstreken tussen de komst van deze legers en de definitieve nederlaag van Napoleon in 1815 vallen voor beide steden uiteen in twee perioden, een tijd van onzekerheid (1794-1802) en de eigenlijke Franse tijd (1802-1814).⁴⁰

De ideeën van de Verlichting vonden in Luik een vruchtbare voedingsbodem. De Franse revolutie had een einde gemaakt aan het gezag van de prins-bisschop en de geestelijkheid. De kathedraal Saint-Lambert werd afgebroken en het paleis van de prins-bisschop huisvestte voortaan de rechtbank.

De komst van de Fransen⁴¹ in Maastricht bracht uiterst radicale veranderingen met zich mee. Het eeuwenoude stedelijke bestel van wetten en gebruiken, van rechten en privileges, van de nauwe banden tussen het prinsdom Luik en de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën stortte ineen. De wettelijke grondslag voor deze omwenteling werd gevormd door de aanhechting van de stad bij Frankrijk. De bezette Zuidelijke Nederlanden werden binnen één jaar bij Frankrijk ingelijfd, namelijk per 1 oktober 1795. De Fransen vormden het departement *Meuse-Inférieure*, in het Nederlands *Nedermaas*, waarvan Maastricht de hoofdstad werd. Tot dit departement behoorde onder andere een groot gedeelte van het prinsdom Luik, maar niet de gelijknamige stad. De stedelijke '*Indivieze Raad*' verdween uiteraard. In plaats daarvan kwam in 1800 een gemeenteraad, een *conseil municipal*. Het departement werd opgedeeld in kantons en gemeenten. Gemeenten met meer dan 5.000 inwoners, zoals Maastricht, kregen een municipale raad met een *maire* aan het hoofd.

Een belangrijk gevolg van het nieuwe bewind was dat er een einde kwam aan de eeuwenoude, betrekkelijk grote, autonomie van het stadsstaatje Maastricht. Er was hoegenaamd geen sprake meer van enige zelfstandigheid. Maastricht had zich vrijwel zelf bestuurd vanaf het einde van

de dertiende eeuw, maar het moest zich van nu af aan voegen naar de wetten en de wil van het centrale Franse staatsgezag. *Maire* en raad hadden zonder meer de aanwijzingen van hogerhand op te volgen. Ook na de staatsgreep van Napoleon in 1799 bleef het centralisme, waarvan Parijs de kern was, bestaan. Het einde van de tweeherigheid betekende ook dat de bestuurlijke relatie tussen Maastricht en Luik voorgoed werd afgebroken.

Luik en Maastricht verenigd

De vorming van het Koninkrijk der Verenigde Nederlanden in 1815 bracht beide steden opnieuw binnen één staatsverband. Al in de eerste jaren waren er botsingen tussen Noord en Zuid in het Verenigd Koninkrijk over de ministeriële verantwoordelijkheid. Willem I bleek daar een tegenstander van te zijn. Het regime ging zelfs zover te pretenderen dat de koninklijke soevereiniteit boven de grondwet stond en alleen beperkingen kende die de vorst zichzelf wilde opleggen.⁴²

Maar er was niet alleen ongenoegen op politiek terrein. Ook in sociaal opzicht groeide er ontevredenheid. Die nam vooral na 1825 in verschillende lagen van de bevolking toe.⁴³ De levensstandaard steeg, maar de lonen hielden daar geen gelijke tred mee. De armoede greep om zich heen. De arbeidersklasse beklagde zich er in 1828 en 1829 over dat de prijzen van graan en brood steeds duurder werden. En er ontstond wrok bij de jonge, liberale intellectuelen. Controversiële maatregelen als belastingverhogingen, pogingen om het Nederlands als bestuurstaal in alle provincies (behalve in de exclusief Franstalige) op te leggen, de benoemingen in hogere ambten en in de magistratuur, en de verdeling van bestuurlijke functies, die bij voorkeur aan de 'noordelijken' werden toebedeeld, riepen weerstand op. Jonge journalisten en juristen, zoals de Luikse advocaten Joseph Lebeau en Charles Rogier, namen geen genoegen meer met financiële gunsten, die Willem I aan de industrie, met name in het Luikse bassin, verleende. Zij wensten volwaardige carrièrekansen in de rechterlijke macht en in het bestuur. De twee juristen lieten zich niet onbetuigd en eisten een meer democratisch bestuur. Omdat in de lente van 1830 de onrust onder de bevolking toenam, werden zij op last van het gezag uit voorzorg enkele dagen in hechtenis genomen.⁴⁴

Toen de Staten-Generaal in 1829 de tienjaarlijkse begroting afkeurde, was een breuk tussen Noord en Zuid niet meer veraf. De kloof was steeds dieper geworden.

De Belgische Opstand

In augustus 1830 barstte de bom. Op de 25e van die maand vond in het Munttheater in Brussel de opvoering plaats van een opera, *La Muette de Portici*, die de opstand van de Napolitanen tegen de Spaanse koning in Napels als onderwerp had. De aria over de vaderlandsliefde kende in en

buiten het theater een groot succes. Na afloop van de voorstelling ontstonden er onlusten in de straten rond de schouwburg. In groten getale stroomden de bewoners van de omliggende volkswijken toe. Zij scandeerden leuzen als *Vive la liberté* en *À bas les Hollandais*.

De volgende dag bracht de postkoets het nieuws naar Luik. Het was al avond, te laat om veel oproer te veroorzaken. Toch werd het in het centrum onrustig en zongen Luikenaren de *Marseillaise*.⁴⁵ Een dag later liepen de straten vol met opgewonden mensen. Zij schreeuwden dat brood en graan goedkoper moesten worden. De Regentieraad (*le Conseil de Régence*), die de stad bestuurde en een meerderheid van revolutionaire opposanten kende⁴⁶, besloot onmiddellijk een Commissie van Openbare Veiligheid (*Commission de Sûreté publique*) in te stellen en nam daarin, naast enkele groot-industriëlen en andere notabelen, ook journalisten en advocaten uit de oppositie op, onder wie Lebeau. Dat was een handige zet. In alle haast besloot de commissie een burgerwacht (*garde bourgeoise*) op te richten, die in de stadswijken zou patrouilleren. De eerste die zich hiervoor meldde was de jonge advocaat Charles Rogier. Onder zijn leiding haalde een groep opstandelingen de opslagplaats van een wapenfabrikant leeg. Maar diezelfde Rogier wist verdere gewelddadigheden te voorkomen. In die dagen sprak hij voortdurend de morrende menigten toe en maande hen geen onbezonnenheden te begaan. Zijn aansporingen vonden gehoor. De opstandelingen verdreven het 'Hollandse' garnizoen uit Luik. Rogier trok nog met een aantal vrijwilligers naar Brussel om hulp te bieden. De stad Luik zou voor hem wegens zijn pioniersrol in de revolutie een standbeeld oprichten.

Begin oktober stelden de revolutionairen in de zuidelijke provincies een Voorlopig Bewind in waarvan Rogier ook lid werd. Op 4 oktober besloot het voorlopig bestuur een Nationaal Congres bijeen te roepen van 200 afgevaardigden die door censuskiesrecht zouden worden gekozen. Dat congres moest een grondwet voor een parlementair-democratische staatsinrichting ontwerpen. Dit leidde uiteindelijk tot de eedsaflegging door Leopold I op 21 juli 1831.

In Maastricht volgde de eerste dagen na het bekend worden van de opstand in België nauwelijks een reactie. Koning Willem I wilde de vesting Maastricht *coûte que coûte* behouden. De vestingcommandant, luitenant-generaal Bernardus C.J. Dibbets, diende deze wens te realiseren. De stad werd door opstandelingen omringd. De Maas was afgesloten en de nieuwe Zuid-Willemsvaart onbruikbaar gemaakt. Vanaf oktober was de stad geïsoleerd: het gehele Limburgse platteland, inclusief de steden Roermond en Venlo, schaarde zich achter het Belgische bewind en dat zou tot 1840 zo blijven. Dibbets had te weinig troepen tot zijn beschikking om deze blokkade te kunnen opheffen. In 1831 werd de 'Belegstaat' ingesteld die tot de vredessluiting in 1839 zou duren.

Hoe keken de Maastrichtenaren zelf naar de Belgische Opstand? Hun sympathie was verdeeld. Er was een groep die aansluiting bij België wilde, maar dat was een kleine minderheid, die niet daadkrachtig was. Het waren mensen rond enkele vrijzinnige advocaten, die niet representatief waren voor wat er leefde onder de spraakmakende gemeenschap. De industriëlen kozen

voor Nederland. De geestelijkheid was tegen het liberale België en toonde 'tersluiks'⁴⁷ haar voorkeur voor het conservatieve, onliberale Noord-Nederlandse gezag. Op historische en politieke gronden beslisten de Grote Mogendheden dat Maastricht bij de Noordelijke Nederlanden bleef. Na de erkenning van de Belgische staat in 1839 waren Maastricht en Luik voor het eerst in hun geschiedenis door een staatsgrens gescheiden.

*Luik tussen 1840 en 1940: stad van industrie en arbeiders*⁴⁸

Van 1830 tot 1940 had de stad liberale burgemeesters als uitdrukking van de dominantie van de liberale richting in Luik. De eerste politieke partij die in België werd opgericht, was in 1847 de *Association de l'Union libérale*. Vooraanstaande liberale Luikenaren, zoals Rogier en Walthère Frère-Orban, werden in Brussel eerste minister: Rogier van 1847-1852 en Frère-Orban van 1857-1870 en van 1878-1884. De industriëlen in Luik drukten hun stempel niet alleen op de partij maar op het hele politieke leven van de stad. De partij moest hun economische belangen dienen. De twee speerpunten van de partij waren: scheiding van Kerk en Staat en controle door de Staat op het onderwijs.

Tot circa 1846 overheerste in de katholieke wereld een liberaal katholicisme. In de periode daarna ontstond er een antiliberaal conservatieve stroming. Aanhangers hiervan stichtten in 1857 de *Association constitutionnelle et conservatrice*. In 1866 deed een katholiek politicus op die titel voor het eerst zijn intrede in de gemeenteraad. In 1878 werd de naam van de groepering veranderd in *Union catholique de l'arrondissement de Liège*. Er bestond toen nog geen landelijke katholieke partij. Na de katholieke congressen van Mechelen in 1863 en 1864 kwam de landelijke *Fédération des Associations constitutionnelles et conservatrices* tot stand, twee jaar later gevolgd door de *Fédération des Cercles catholiques*. Deze twee organisaties smolten in 1884 samen tot de *Union catholique*.

In het laatste kwart van de eeuw ontwikkelde zich een derde stroming in de katholieke wereld. Enkele geestelijken stonden steeds minder onverschillig tegenover de sociale kwestie. Het waren de klerikale pioniers die een eigen antwoord daarop zochten. De christen-democratie ontstond na de katholieke sociale congressen in Luik van 1886, 1887 en 1890. De Luikse geestelijke Antoine Pottier, professor in de moraaltheologie aan het grootseminarie, ontwikkelde het gedachtegoed over sociale gerechtigheid. Onder zijn volgelingen bevonden zich onder meer twee hoogleraren van de universiteit van Luik. In 1894 publiceerde de bisschop van Luik de eerste herderlijke brief over de sociale kwestie, die het Vaticaan als een geautoriseerde interpretatie van de in 1891 verschenen pauselijke encycliek *Rerum novarum* beschouwde. In 1893 richtten de christen-democraten een politieke partij op, de *Union démocratique chrétienne*, om te trachten op politiek terrein hun doeleinden te bereiken: hervormingen in sociaal en economisch opzicht en de daarvoor noodzakelijke wetgeving. Zij wilden hiermee de *Union catholique* bestrijden. In december 1918 fuseerden deze

twee partijen, die in feite twee stromingen binnen de katholieke politieke wereld vertegenwoordigden, tot de *Parti catholique*.

Luik was een industriestad. De arbeidersbevolking vormde een bont palet van ongeschoolden en geschoolden, van eenvoudige handarbeiders en knappe vaklieden. Maar een beweging die het voor hun lot wilde opnemen, kwam moeizaam van de grond. De arbeiders hadden geen stemrecht en dus ook geen gekozen vertegenwoordigers. De Belgische arbeidersbeweging vond niet gemakkelijk vooraanstaande politieke voortrekkers in een maatschappij die georganiseerd was om haar tegen te werken en haar niet gunstig gezind was. Maar na de eerste Internationale van 1864 begon ze zich te verspreiden en kwamen met name in het Luikse industriebekken de eerste socialistische organisaties tot stand in de vorm van ziekenfondsen (mutualiteiten), coöperatieve verenigingen en vakverbonden.⁴⁹

De grote moeilijkheid was om een socialistische partij van de grond te krijgen. De daarvoor noodzakelijke steunpunten in het parlement ontbraken immers. In 1885 koos het door de Arbeidersliga in Brussel georganiseerde congres voor de oprichting van een arbeiderspartij. Dat werd de Belgische Werklieden Partij (de *Parti Ouvrier Belge* BWP – POB). De in datzelfde jaar in Luik opgerichte *Union démocratique* werd na verloop van tijd de Luikse afdeling van de POB.

De echte doorbraak liet echter nog op zich wachten. Die vond pas tussen 1918 en 1921 plaats na de invoering van het algemeen kiesrecht voor mannen; resultaat van een democratiseringsproces ten gevolge van de wereldoorlog en de revolutiedreiging in 1918. Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1921 werd de socialistische partij in Luik op slag de grootste: ze behaalde 43 procent van de stemmen.⁵⁰ Voor het eerst traden twee socialistische wethouders aan. De eerste socialistische burgemeester zou evenwel pas in 1940 in functie komen.

Luik was van een liberale stad een socialistisch bastion geworden.

Maastricht van 1840 tot 1940: een katholiek bolwerk

De stad onderging in de jaren van haar belegering, 1830-1839, een aderlating door het vertrek van enkele tientallen vooraanstaande intellectuelen: advocaten, artsen en hogere ambtenaren. Zij kozen voor de revolutie in België. Daarna zette een politieke evolutie in. Tussen 1815 en 1839 had een meerderheid van protestanten en liberale katholieken de Maastrichtse gemeenteraad beheerst.⁵¹ Na de afscheiding in 1839 verdween langzamerhand de protestantse invloed om plaats te maken voor die van de liberale katholieken, die bijna de gehele negentiende eeuw de dienst uitmaakten. In 1853 kozen ze de liberale voorman Thorbecke voor het kiesdistrict Maastricht in de Tweede Kamer. Hun positie correspondeerde met de industriële ontwikkeling van de stad, die daardoor een uitzondering vormde op een algemeen patroon in de noordelijke Nederlanden. Overigens waren er in Maastricht wel 'andersdenkenden' – protestanten en joden – maar zij vormden slechts kleine minderheden. Naarmate de eeuw vorderde,

bleek het dominante liberalisme in zijn algemeenheid evenwel steeds minder in staat problemen als industrialisatie, urbanisatie en de sociale kwestie op te lossen.

Het katholicisme begon na 1840 aan een opmars in Maastricht. Nu niet meer samen met de Nederlandse staat, maar ernaast en soms zelfs ertegen. De katholieke geestelijkheid had zich, op een enkele uitzondering na, tijdens de 'Belegstaat' stil gehouden, al had zij een lichte voorkeur voor handhaving van het Nederlands gezag. Na de afscheiding van België verbood de Nederlandse overheid contacten met het bisdom Luik waardoor priesters in de Maasvesting niet meer vervangen konden worden. Na overleg tussen Den Haag en Rome kwamen geestelijken uit Noord-Brabant. Zij waren jong, rechtzinnig in de leer en theologisch goed opgeleid. Het waren heel andere mensen dan de over het algemeen bedaaide clerus van Maastrichtse origine.

Een van hen stimuleerde in 1837 de oprichting van een vrouwelijke kloosterorde, de Liefdezusters van de H. Carolus Borromeus. De Maastrichtse kapelaan Louis H. Rutten stichtte in 1840 de orde van de Broeders van de Onbevleete Ontvangenis van Maria. Deze twee kloosterorden deden sociaal werk onder de armen. Petrus Regout richtte zijn eerste fabriek in 1836 op en langzamerhand kreeg de stad meer arbeiders. De Katholieke Kerk probeerde de opkomende maatschappelijke problemen te verhelpen door caritatief werk: onderwijs aan arme kinderen met de nadruk op godsdienstonderwijs, ziekenverzorging, hulp aan bejaarden en anderen die daarop waren aangewezen. Maar: liefdadigheid ging nog altijd voor rechtvaardigheid. Een enkele priester die het voor de arbeiders opnam, werd meteen monddood gemaakt. Bekend is het voorbeeld van kapelaan J.H. Wijnen, die in een binnenstadsparochie waar veel arbeiders woonden, van 1864-1884 werkzaam was. Hij was zeer begaan met hun lot. Hij schreef in 1874, het jaar dat de 'kinderwet Van Houten' werd aangenomen, een vlammend artikel tegen kinderarbeid in de *Maasbode*. Wijnen pleitte voor wettelijke verboden tegen uitwassen van de industriearbeid. Anders gezegd: hij stelde de rechten van de arbeiders boven liefdadigheid. Hij gaf de eerste stoot binnen het katholieke Maastricht tot de bewustwording van de arbeiders. Maar door zijn collega's binnen de zielzorg werd hij aan de kant gezet.

Degene die het buiten de katholieke wereld voor de arbeidersklasse in Maastricht opnam, was Willem Hubert Vliegen (1862-1947).⁵² Hij was in het Zuid-Limburgse Gulpen geboren en had er bij een plaatselijke drukkerij het vak van letterzetter geleerd. Vervolgens had hij zich verder bekwaamd bij drukkerijen in Luik en Amsterdam. De intelligente, idealistische en kritische Vliegen kwam al tijdens zijn opleiding tot het inzicht dat de maatschappij aan een diepgaande verandering toe was. Volgens hem kon alleen het socialisme die bewerkstelligen. Daarvoor zette hij zich in zijn verdere leven in. In januari 1884 keerde Vliegen terug in Maastricht en ging als letterzetter bij Leiter-Nypels aan de slag. Hij ontmoette daar een geestverwant die zijn bondgenoot werd tijdens zijn acties om in Maastricht openlijk propaganda voor de invoering van het algemeen kiesrecht te maken.⁵³ Hij werd in 1883 lid van de Sociaal Democratische Bond (SDB). Hij wilde in Maastricht een

afdeling daarvan oprichten. Tijdens de oprichtingsvergadering kwamen niet meer dan vijftig mensen opdagen. Zij werden de kern van de aanhangers die verder wilden gaan. Al snel bezorgden zijn politieke activiteiten Vliegen een slechte faam. Hij was in de ogen van de clerus een verdacht persoon en vanaf de kansel waarschuwde zij de gelovigen voor hem.

De acties voor het algemeen kiesrecht werden door de geestelijkheid voorgesteld als een dekmantel voor propaganda voor het socialisme, dat wil zeggen een campagne om gelovige arbeiders op te zetten tegen kerk en godsdienst.⁵⁴ Kort na september 1885 moest hij bij zijn baas op het matje komen, die hem liet weten dat hij naar een andere betrekking moest uitzien, zogenaamd omdat het werk was teruggelopen. De patroon beweerde dat hij Vliegen maar op tijdelijke basis had aangenomen hetgeen niet waar was. Hij wilde daar niet verder over praten. Dat de werkopdrachten zouden zijn verminderd, was in de ogen van Vliegen niet zo. Na hem waren nog twee andere zettters aangenomen. Het feit dat Vliegen er als eerste uitmoest, was veelzeggend. Ook de positieve termen waarin zijn getuigschrift was opgesteld, sterkten hem in zijn vermoeden dat zijn patroon hem eigenlijk niet had willen ontslaan, maar dat wellicht invloedrijke katholieke kringen druk hadden uitgeoefend. Na een zoektocht van enkele maanden kon hij bij een drukkersbedrijf in Den Haag terecht, dat onder andere het partijorgaan van de SDB drukte. In 1889 kwam hij, in dienst van de SDB, terug naar Maastricht. In 1884 richtte hij samen met een aantal andere dissidenten van de SDB de Sociaaldemocratische Arbeiderspartij (SDAP) op. Hij bleef nog enige jaren in Maastricht waar hij onder andere bij een staking van de glasblazers van de fabriek van Regout was betrokken. In 1887 verhuisde hij naar Rotterdam. Hij was de man die aan de moeizame ontwikkeling van de sociaaldemocratie in Maastricht in de laatste twee decennia van de negentiende eeuw een fundamentele bijdrage heeft geleverd. De landelijke doorbraak van de SDAP vond pas na de invoering van het algemeen kiesrecht voor mannen in 1918 plaats.

In Maastricht bleven de katholieken de touwtjes in handen houden. Mensen met afwijkende meningen kregen geen kans. De geestelijkheid bleef benadrukken dat de ware katholiek op de Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP) stemde. Deed men dat niet, dan bracht dat ziel en zaligheid in gevaar, zo werd de gelovigen voorgehouden. Weliswaar kreeg de sociaaldemocratie ook in de eerste vier decennia van de twintigste eeuw weinig kansen. Maar dat betekende niet een volledige politieke eensgezindheid onder katholieken. Toen in 1940 de Duitsers ons land binnenvielen, zaten er in de Maastrichtse gemeenteraad slechts zeven socialisten naast twintig katholieken maar ook vier Katholieke Democraten, een linkse afsplitsing van de RKSP; daarnaast één communist en één vertegenwoordiger van een protestants-christelijke minderheid.

Hoofdstuk 1

DE INNAME VAN MAASTRICHT

1 DE EXPANSIEDRIFT VAN HITLER

1.1. *Lebensraum*

'Die Stunde des entscheidendsten Kampfes für die Zukunft der deutschen Nation ist gekommen.'⁵⁵, zo luidde de eerste zin van de dagorder van Hitler van 10 mei 1940 aan de soldaten in de *Westfeldzug*. Enkele uren later bereikten de eerste Duitse eenheden Maastricht en luidden een bezetting in die vier jaar en vier maanden zou duren. Aan het zogenaamde 'uur van de beslissende strijd van het Duitse volk' waren jaren van touwtrekken in de hoogste politieke en militaire leiding van Nazi-Duitsland en discussie voorafgegaan.

Enkele dagen na zijn benoeming tot rijkskanselier had Hitler al te kennen gegeven dat Duitsland politieke macht moest zien te heroveren om die aan te kunnen wenden voor de uitbreiding van het grondgebied in oostelijke richting. Anders gezegd Duitsland zou *Lebensraum* moeten verwerven. Tot aan zijn dood zou Hitler deze opvatting blijven huldigen.⁵⁶

Toen Hitler in 1937 tijdens een bijeenkomst met de opperbevelhebbers van de drie krijgsmachtonderdelen en de toenmalige minister van Buitenlandse Zaken uiteenzette dat de enige mogelijkheid om gebiedsuitbreiding te realiseren het voeren van oorlog was, wezen de aanwezigen op de politieke en militaire bezwaren. Hitler zag nu zijn kans schoon en besloot tot ingrijpende wijzigingen in de militaire top.

Hij ontsloeg de minister en één opperbevelhebber. In de maanden daarna stuurde hij nog een aantal generaals die hij te behoudend vond, de laan uit.⁵⁷ Hij nam zelf de leiding van de krijgsmacht ter hand en noemde zich vanaf dat ogenblik, februari 1938, *Oberbefehlshaber der Wehrmacht*.

Deze ingrijpende institutionele en personele hervorming binnen de leiding van de krijgsmacht betekende dat zowel het *Oberkommando der Wehrmacht* (OKW) als het *Oberkommando des Heeres* (OKH) volkomen op Hitler toegesneden waren en hij de volledige zeggingsmacht over de generaals had verworven. Hij had de militaire kaste tot gehoorzaamheid gebracht. *Vanaf nu kon Hitler zijn militaire plannen doorzetten.*

Aan de grote deining die deze gebeurtenissen binnen het Duitse officierkorps veroorzaakten, maakte Hitlers triomfantelijke intocht in het geannexeerde Oostenrijk op 12 maart 1938 al snel een einde. In 1938 mocht Hitler door het akkoord van München het Sudetenduitse gebied bezetten.

Vervolgens annexeerde hij in maart 1939 na de bezetting van Praag Tsjecho-Slowakije. Nog steeds grepen Engeland en Frankrijk niet in.

Tijdens een bijeenkomst met een kleine groep van hoge officieren maakte Hitler duidelijk dat hij van plan was Polen te veroveren ten behoeve van de zo noodzakelijke 'Lebensraum', het bekende thema. Hij moest er nu wel van uitgaan dat Engeland en Frankrijk zich in de strijd zouden mengen. Hij liep tijdens deze bespreking vooruit op de gebeurtenissen van mei 1940:

'Wir müssen daher, wenn bei polnischem Krieg England eingreifen will, blitzartig Holland angreifen. Erstrebenswert ist es, eine neue Verteilungslinie auf holländischem Gebiet bis zur Zuider See zu gewinnen... Die Nachbarstaaten müssen aus der Kaserne heraus überrannt werden.'⁵⁸

Dit laatste betekende een onverhoedse aanval zonder ultimatum of oorlogsverklaring, 'de strategie van de struikrover.'⁵⁹ Zo deelde hij in mei 1939 aan zijn staf mee dat een - al dan niet gedeeltelijke - bezetting van Nederland tot de mogelijkheden behoorde.

Plan Gelb. De eerste Duitse aanvalsplannen: oktober 1939 – januari 1940

Op 1 september 1939 vielen de Duitse legers Polen binnen. Op 3 september verklaarden Groot-Brittannië en Frankrijk de oorlog aan Duitsland, maar een grootscheeps offensief ondernamen zij niet. Voorlopig bleef het bij een quasi-oorlog, een 'schemeroorlog',⁶⁰ zoals de oorlog verklarende landen deze noemden. Op 26 september keerde Hitler vanuit zijn hoofdkwartier in Polen terug naar Berlijn.

De volgende dag ontbood hij de chef van het OKW, Keitel en de opperbevelhebbers van de drie krijgsmachtonderdelen, Von Brauchitsch, Göring en Raeder. Hij deelde zijn verraste toehoorders mede dat hij besloten had nog in 1939 het westen aan te vallen. Zijn voornaamste argument was dat het voor Duitsland, militair gezien, niet acceptabel was de aanval van de tegenstanders, Engeland en Frankrijk, die van week tot week sterker werden, af te wachten. De Duitse strijdkrachten moesten met een sterke rechtervleugel en met bescherming van de zuidflank door België en Noord-Frankrijk optrekken met als doel de Noordzee- en Kanaalkusten te bereiken. *Voor het eerst werd hierbij al gesproken over Maastricht.* In Nederland zouden de troepen door de 'Maastrichter Zipfel' (het driehoekvormige deel van Zuid-Limburg tussen Sittard, Eijsden en Vaals) trekken. Betreffende het overige deel van Nederland dacht hij de zaak politiek te kunnen klaren.

Onmiddellijk sputterden de generaals tegen. Von Brauchitsch was met een groot deel van hen van mening dat de Duitse *Wehrmacht* op korte termijn niet gereed kon zijn voor een nieuw offensief. Er waren tekorten aan materieel (voertuigen, munitie, et cetera) en manschappen als gevolg van van de Poolse veldtocht). Zoals te verwachten viel, hield ook dit bezwaar,

evenmin als andere, Hitler niet van zijn besluit af. De aanval verdiende de voorkeur boven de verdediging. Het begin daarvan kon '*nicht früh genug erfolgen*',⁶¹ zo concludeerde hij in een memorandum van begin oktober.

Het OKH kon er niet omheen de voorwaarden voor een spoedig offensief na te gaan en begon de plannen voor de *Westfeldzug* op te stellen. Tijdens een onderhoud met de opperbevelhebber van de marine, Raeder, en de opperbevelhebber van het leger, Von Brauchitsch, op 16 oktober 1939 deelde Hitler mee in november het offensief in het westen in te zetten.⁶²

Het plan dat door de stafchef van het OKH, generaal Franz Halder, en onder supervisie van Von Brauchitsch werd uitgewerkt, kwam erop neer dat een aanval op Noord-Frankrijk via Nederland en België zou worden gelanceerd. Daarbij zou een sterke rechtervleugel door België en Nederland, met uitzondering van het gebied van de vesting Holland, trekken.⁶³ Zo zou men de Franse verdedigingsgordel, de Maginotlinie, ontwijken (kaart 1).

In de tweede *Aufmarschanweisung* van 29 oktober 1939 kwam het idee om 'möglichst viel holländischen Raum' in te nemen te vervallen teneinde de Duitse strijdkrachten in het zuiden te concentreren. De nadruk kwam erop te liggen België binnen te trekken via bijna geheel Nederlands Limburg om richting Brussel en Antwerpen op te rukken (kaart 2). Ook in dit plan werden de *Maasovergangen van Maastricht* nadrukkelijk als belangrijk doel aangeduid. Het Duitse Zesde Leger kreeg onder andere als opdracht:

'[...] die belgische Befestigungslinie zwischen Venlo und Aachen schnell zu durchbrechen, die Maas zu überwinden und den Angriff in allgemeiner Richtung Brüssel weiter vorzutragen.'⁶⁴

De 4. *Panzerdivision* kreeg als taak zo snel mogelijk via de Maasovergangen bij Maastricht in westelijke richting naar Tongeren op te trekken. Ze behoorde tot het 4e Legerkorps van het Zesde Leger. Versterkt met artillerie en andere troepen, moest de divisie snel vanuit de regio Aken oprukken en vervolgens, nadat ze de Maas bij Maastricht was overgetrokken, ten westen van Maastricht een bruggenhoofd over het Albertkanaal vestigen.⁶⁵

In de '*Maastrichter Zipfel*' verwachtte het OKH weinig tegenstand van Nederlandse zijde. De Maas zelf echter vormde door haar breedte van honderdvijftig meter een grote hindernis. Daarom was het van cruciaal belang de beide verkeersbruggen en de spoorbrug over de Maas in Maastricht onbeschadigd in handen te krijgen.

Het Albertkanaal, dat een onderdeel vormde van de Belgische dekkingstelling,⁶⁶ lag ten zuidwesten van Maastricht diep ingesneden tussen twee steile, bijna loodrechte oevers. Het was ongeveer zestig meter breed. Precies op dit punt bevond zich op en onder het plateau ten westen van het kanaal het bijna onneembaar geachte fort Eben-Emael. Het geschut van het fort kon de Maastrichtse Maasbruggen onder vuur nemen dacht Hitler. Dit maakte een snelle uitschakeling van het fort noodzakelijk.

Op 29 oktober bracht het OKH een uitgebreide studie uit over de obstakels en de versterkingen in het oosten van België en het zuiden van Nederland: '*Befestigungen und Geländebehindernissen in Ostbelgien und den Südlichen Niederlanden*'. Luchtfoto's en kaarten van de bruggen leverden naast een nauwkeurige beschrijving van de betreffende kanaalzones uitgebreide informatie over de verdedigingsmaatregelen op.⁶⁷

Gezien de ligging van Maastricht, de loop van het Belgisch kanaal en de situering van het fort, was het voor de 4e Pantserdivisie duidelijk dat 'der Erfolg oder Misserfolg der Division den Verlauf der Gesamtoperation entscheidend [cursivering PB] beeinflussen'⁶⁸ zou.

In de loop van de maand november stelde het OKH het *Plan Gelb* nog bij. Heel Nederland zou worden ingenomen om te voorkomen dat te hulp komende Britse troepen plus onderdelen van het Nederlandse leger de rechterflank van de Duitse militairen vanuit de lucht en over de grond in de rug konden aanvallen.

Voortdurend echter moest de aanvangsdatum van de *Westfeldzug* vanwege de ongunstige weersomstandigheden worden uitgesteld. In november werd die tot zesmaal toe verschoven en in december viermaal. Dit had voor de Duitse legerleiding het voordeel dat zij haar aanvalsplannen verder kon ontwikkelen en aanvullen. Het was eerst de taak van de 4e Pantserdivisie *alleen* om de drie Maastrichtse bruggen, drie bruggen over het Albertkanaal, te weten die van Kanne, Vroenhoven en Veldwezelt, onbeschadigd in handen te krijgen en het fort Eben-Emael buiten gevecht te stellen. In de eerste helft van november waren inmiddels *Sonderunternehmen* ontworpen om zowel de bruggen als het fort te veroveren, voordat de 4. *Pantzerdivision* daar zou aankomen. Op 20 november werd divisiecommandant Reinhardt samen met stafofficieren van het OKH bij Hitler ontboden. Daar vernam hij dat zijn divisie ondersteund zou worden door luchtlandingstroepen en delen van het *Infanterie Batallion zur besonderen Verwendung 100*.⁶⁹ Dit laatste zou bijzondere sabotageacties uitvoeren om de bruggen onbeschadigd in handen te krijgen. De gedetailleerde uitwerking van deze acties wordt in paragraaf 1.4. besproken.

Op 9 januari 1940 besloot Hitler dat de aanval op de 14e zou plaats vinden. Een dag later vond er een bijzonder voorval plaats. Toen moest een Duits vliegtuig met twee officieren een noodlanding maken op Belgisch grondgebied bij Mechelen aan de Maas (het huidige Maasmechelen), aan de grens van Belgisch en Nederlands Limburg, circa vijftien kilometer ten noorden van Maastricht. De inzittenden waren *Major der Fallschirmtruppen* Helmuth Reinberger en de piloot van het toestel, *Major* Erich Hoenmanns, commandant van de vliegbasis Loddenheide bij Münster. Ze waren daar opgestegen om naar Keulen te vliegen waar Reinberger een bespreking had. Hij had een aktetas vol geheime stukken betreffende *Plan Gelb* bij zich. De bespreking ging over een te plannen parachutistenactie ten zuiden van Namen, als onderdeel van dat plan. Tijdens de vlucht raakte de piloot echter uit de koers. Toen zijn motor afsloeg, zag hij zich gedwongen een noodlanding te maken. De twee inzittenden konden het toestel ongedeerd verlaten. Een landarbeider in de nabijheid van de landingsplaats vertelde

hun dat zij zich in België bevonden. Het lukte Reinberger niet de papieren met zijn aansteker in brand te steken. Hij kreeg de laatste lucifer van de Belg en slaagde erin een deel van de documenten te verbranden voordat enkele Belgische militairen de twee Duitsers arresteerden en hen meenamen voor verhoor. Zij legden de hand op een aantal halfverbrande stukken die nog gedeeltelijk leesbaar waren.

Twee uren later waren de eerste officieren van de Belgische inlichtingendienst ter plaatse. Intussen had Reinberger onverhoeds de overgebleven documenten, die op een tafel lagen, in een brandende kachel geduwd. De aanwezige Belgische bewaker had ze er met zijn blote handen snel weer uitgehaald. De overgebleven papieren waren slechts fragmenten. Op één hiervan stond te lezen:

'Fl. Korps VIII. unterstützt am 1. Angriffstag mit Teilen ein Landunternehmen der 7. Fl. Div. In engsten Zusammenwirken mit der 6. Armee (*Schwerpunkt bei und westlich Maastricht*) [cursivering PB] unterstützt es das Vorgehen der Erdtruppe über die befestigten Sicherungslinien und Wasserläufe im Flußgebiet der Maas und zerschlägt die belgische Armee westlich dieses Gebietes [...].'⁷⁰

Hoewel de overgebleven verschroeide documenten in feite slechts resten waren, gaven ze het essentiële van de Duitse bedoelingen weer: het offensief zou zich uitstrekken van de Moezel tot de Noordzee, waarbij de hoofdinspanning van het Duitse Zesde Leger bij Maastricht zou plaats vinden.⁷¹

Om te weten te komen wat precies de inhoud was van de stukken die de Belgen in handen hadden gekregen, schakelde de *Abwehr*, de Duitse spionage-, contraspionage- en sabotagedienst, haar *Nebenstelle* in Keulen in. Een medewerker daarvan, Major Engelmann, had sinds het voorjaar van 1939 wekelijks contact met een inspecteur van de gemeentepolitie van Maastricht. Dat was G. J. H. Seelen. Hij was op 25 augustus 1904 te Venlo geboren. Na het behalen van zijn H.B.S. A diploma had hij een politieopleiding gevolgd en was hij per 1 februari 1927 in dienst getreden bij de gemeentepolitie van Maastricht. Sinds 1938 was hij hoofd van de afdeling Recherche.⁷² Vanaf het voorjaar van 1939 verrichtte deze hand- en spandiensten voor de *Abwehr*. Hij trof zijn contactman in Aken. Hij diende de namen door te geven van personen die voor de Britse of Franse inlichtingendiensten werkten alsook van personen die anti-Duits gezind waren.⁷³ Het lag dus voor de hand dat de *Abwehr* Seelen, die zij als een 'belangrijke agent'⁷⁴ beschouwde, inschakelde om bij de politie in Mechelen aan de Maas na te gaan wat er met de beide majoors was gebeurd, maar ook, belangrijker nog, om te achterhalen of de Belgen de Duitse plannen in handen hadden gekregen. Seelen stelde ter plaatse een onderzoek in en vermeldde in zijn rapport 'dat de plannen verbrand waren'.⁷⁵ Een onjuiste vermelding. Maar de *Abwehr* was op haar hoede en hield er rekening mee dat de plannen of een deel daarvan niet meer 'geheim' waren.

Op diezelfde 10 januari besloot Hitler, nog voordat hij van de affaire 'Mechelen' op de hoogte was gebracht, dat woensdag 17 januari om 8.16

uur Duitse tijd (dat was 6.36 uur Nederlandse tijd) de *Westfeldzug* zou beginnen.⁷⁶ Pas in de loop van de volgende ochtend stelde Jodl Hitler van dit 'hochpeinlichen Zwischenfall'⁷⁷ op de hoogte. Desondanks wilde een woedende *Führer* de geplande datum niet verschuiven. Pas op dinsdag 16 januari viel de definitieve beslissing: het offensief in het westen werd tot in het voorjaar uitgesteld zonder dat er een nieuwe aanvalsdatum werd vastgesteld. De redenen hiervoor waren niet alleen de minder gunstige weersvooruitzichten. Als gevolg van het feit dat de Belgen deze documenten in bezit hadden vreesde Hitler dat het verrassingseffect teniet was gedaan. Inderdaad werden in België op de 13e 's avonds laat zowel de gedeeltelijke mobilisatie afgekondigd als talloze andere voorzorgsmaatregelen getroffen.⁷⁸ Ook werd de Nederlandse regering op de hoogte gesteld.

Een van de voorzorgsmaatregelen die de Territoriaal Bevelhebber Zuid-Limburg na ontvangst van het bericht van dit voorval nam, was dat onder andere de verkeersbruggen over de Maas bij Maastricht en over het Julianakanaal van zonsondergang tot zonsopgang werden gesloten. Tevens werden onder de bruggen explosieven en slagsnoeren aangebracht.

Van de *Abwehr* wist Hitler dat België en Nederland nu des te meer rekening hielden met een Duits offensief.⁷⁹ Het verrassingseffect was dus geëlimineerd. Dit gaf de doorslag bij zijn besluit, dat hij op dinsdagmiddag 16 januari nam, om de *Westfeldzug* definitief tot in het voorjaar op te schorten. Hij deelde Jodl mee, dat hij de bedoeling had de hele '*Aufbau der Operation auf neuer Grundlage, insbesondere der Geheimhaltung und der Überraschung auf zu bauen.*' (cursief in oorspronkelijke tekst).⁸⁰ Hitler stelde geen nieuwe datum vast.

Deze lange periode van uitstel (december 1939 - maart 1940) bleek voor de planning van de operaties van de *Westfeldzug* door het OKW van beslissende betekenis.⁸¹ Het kon de aanvalsoptocht toetsen in '*Kriegs- und Planspiele*'.⁸² Daardoor kon het opperbevel, waar nodig, zijn aanvalsplannen bijstellen. Diverse *Sonderunternehmen*, zoals die welke ontwikkeld werden om de Maastrichtse Maasbruggen onbeschadigd in handen te krijgen, konden tot in alle details worden uitgewerkt; de eenheden die ze moesten uitvoeren, kregen de gelegenheid om er intensief voor te oefenen. In totaal werd het aanvalsbevel 29 keer verschoven (zie tabel in bijlage 1).⁸³

1.3. Het definitieve *Plan Gelb*: februari - 10 mei 1940

Op 17 februari 1940 ontving Hitler o.a. *Generalleutnant* Erich von Manstein,⁸⁴ naar aanleiding van diens benoeming tot bevelhebber van het 38e Legerkorps, onderdeel van het Duitse Twaalfde Leger.

Von Manstein had een nieuw aanvalsplan ontworpen waarvan de essentie was dat zeven van de tien Duitse pantserdivisies dwars door de Ardennen zouden trekken en tussen Namen en Sedan de Maas zouden oversteken. (kaart 3). Vervolgens zouden ze ter hoogte van de Somme doorstoten naar de Kanaalkust. Het Zesde leger moest tegelijkertijd zo snel mogelijk vanuit het noordoosten in België penetreren. Op die manier zouden

de troepen van *Heeresgruppen A* en *B* niet alleen de Belgische maar ook de Franse en Engelse legers die België en Nederland te hulp zouden snellen, kunnen omsingelen. Strategisch gezien voerde *Heeresgruppe A* de beweging van een sikkels uit, daarvandaan dat het plan na de oorlog als '*Sichelschnitt-plan*' (sikkelsnedeplan) bekend werd.⁸⁵ Het zwaartepunt zou niet meer bij het Zesde Leger alleen zijn ondergebracht; een tweede zwaartepunt kwam bij *Heeresgruppe A* te liggen. Von Manstein had tegenover Hitler betoogd dat het doel van *Plan Gelb* moest zijn om de Fransen definitief te verslaan en daardoor een beslissing te land te bewerkstelligen. Dit sprak Hitler aan evenals het feit dat het plan een groot verrassingselement had: de doorbraak met pantserstroepen door de Ardennen was een manoeuvre waar de tegenstanders niet op rekenden. Dit laatste paste uitstekend bij de reeds vermelde opvatting van Hitler dat een nieuw aanvalsplan voor *Fall Gelb* onder andere op '*Überraschung*' gebaseerd moest zijn.

De volgende dag gaf hij opdracht aan het OKW om het plan verder uit te werken. De vertaling ervan in militaire operaties kreeg haar beslag in de nieuwe *Aufmarschanweisung* van 24 februari 1940.⁸⁶ De taak die al eerder aan de 4e Pantserdivisie was toebedeeld, bleef gehandhaafd. Haar opdracht was zo snel mogelijk over de Maas te gaan in Maastricht en dan via Tongeren in zuidwestelijke richting door België op te rukken. De beweging die zij zou maken was een kleine sikkelsnede van noordoost naar zuidwest, met als draaipunt Maastricht.

De bevelhebbers van de Nederlandse, Belgische en Franse strijdkrachten waren zich er niet van bewust dat de gevechtstaktiek van de Duitse *Wehrmacht* totaal anders was dan die welke de Duitse legers tijdens de Eerste Wereldoorlog hadden toegepast. Toen trok de infanterie in de breedte op om de vijand terug te dringen. Nu zou men een geheel andere krijgsmethode hanteren. *Generalmajor* Heinz Guderian was de man die het offensieve gebruik van pantsereenheden had ontwikkeld. De gevechtstaktiek die hij introduceerde, bestond erin dat grote, massaal gegroepeerde, tankeenheden voorop gingen en sterke steun vanuit de lucht kregen. Dit werkte een snelle opmars in de hand waardoor men de vijandelijke troepen verraste. Via bressen in het front penetreerde men snel en kon vervolgens door omtrekkende bewegingen te maken grote delen van de vijandelijke troepen insluiten. De achter de pantsereenheden optrekkende infanterie kon vervolgens de vijand verslaan. Deze nieuwe gevechtstaktiek, waarbij de luchtmacht een grote, ondersteunende functie uitoefende, hadden de Duitse legers in Polen beproefd en er gunstige ervaringen mee opgedaan.⁸⁷

1.4. De opzet en voorbereiding van de *Sonderunternehmen* (speciale acties) voor de Maasbruggen in Maastricht

Op 18 november 1939 ontbood Hitler *Hauptmann* Fleck, commandant van het *Bataillon zur besonderen Verwendung 100*, diens adjudant *Leutnant* Hans Joachim Hocke en *Hauptmann* Paltzo, officier van de generale staf van het

Zesde Leger. Hij zette hun uiteen dat manschappen van dit bataljon de Maastrichtse bruggen door overrompeling ('*Überfallartig*'⁸⁸) moesten veroveren en open houden totdat de voorhoede van de 4e Pantserdivisie daar zou arriveren. Er waren toen drie vaste oeververbindingen over de Maas in Maastricht: twee verkeersbruggen, namelijk de Sint Servaasbrug en de Wilhelminabrug, en een spoorbrug; aan de spoorbrug bevond zich nog een voetbrug. De soldaten die de verrassingsaanval zouden uitvoeren, zouden Nederlandse uniformen dragen.

Het *Bataillon z.b.V. 100* was een infanteriebataljon voor bijzondere doeleinden. Het ressorteerde onder de *Abwehr* waarvan het hoofdbureau in Berlijn was gevestigd. In diverse plaatsen in Duitsland waren *Abwehrstellen* die rechtstreeks onder de leiding van het centraal kantoor stonden. Onder de *Abwehrstellen* ressorteerden de *Abwehrnebenstellen*. Een zekere Mirow was de leider van de *Abwehrstelle* in Keulen. Met het oog op het voorbereiden van sabotageacties zocht de *Abwehr* contact met Rijks- of Volksduitsers (Rijksduitsers waren Duitse staatsburgers die buiten Duitsland woonden. Volksduitsers waren personen van Duitse afkomst die geen Duitse staatsburgers waren, buiten Duitsland woonden, Duits spraken en anderszins deel hadden aan de Duitse cultuur.⁸⁹ De leden van de militaire groeperingen van de *Abwehr* werden in allerlei vormen van sabotage getraind.⁹⁰

Toen officieren van de *Abwehr* de opdracht van Hitler gingen uitvoeren om een operatieplan te ontwerpen voor het onbeschadigd in handen krijgen van onder andere⁹¹ de drie Maastrichtse bruggen, vonden zij het noodzakelijk bij de sabotageacties Nederlanders of Nederlands sprekenden in te schakelen. Er zou immers gebruik worden gemaakt van Nederlandse uniformen. Het was voor de hand liggend dat de dragers daarvan op zijn minst Nederlands zouden spreken, of beter nog, Nederlanders zouden zijn. Via de organisatie *Sport en Spel* wilde men voor deze acties geschikte personen rekruteren. *Sport en Spel* was in feite de Weerafdeling (WA) van de NSB in Duitsland. Vanaf 20 mei 1939⁹² was de NSB in Duitsland omgedoopt in de 'Bond van Nationaal Socialistische Nederlanders in Duitsland'. Haar paramilitaire weerkorps (WA) werd toen omgezet in *Sport en Spel*. Hiervan waren vooral flinke jonge kerels lid. Het is begrijpelijk dat de *Abwehr* op deze organisatie haar oog liet vallen voor het rekruteren van leden voor de sabotagegroepen die de speciale acties moesten uitvoeren. Zij deed een beroep op Julius Hertmann, de door de leider van de NSB, A. Mussert, benoemde gevolmachtigde voor alle in Duitsland wonende leden van de Beweging.⁹³ Hertmann zocht contact met Hubert Köhler, die op zijn verzoek al eerder de administratieve leiding van *Sport en Spel* op zich had genomen. Hubert Köhler was als zoon van een Duitse vader en een Nederlandse moeder op 6 mei 1887 in Den Haag geboren. Hij werd tot Nederlander genaturaliseerd en diende in 1907 vier maanden als hoornblazer bij de Nederlandse militie. Hij begon een zaak in Houthem - Sint-Gerlach (gemeente Valkenburg aan de Geul) als huis- en decoratieschilder. In 1933 werd hij lid van de NSB, omdat hij hoopte dat deze beweging een verbetering zou brengen in de slechte economische toestand. Maar mede als gevolg van dit lidmaatschap ging het met zijn zaak steeds slechter totdat hij tenslotte failliet

ging. Op advies van de arbeidsbeurs ging hij in 1938 naar Duitsland. Hij meldde zich daar aan bij de 'Bond van Nederlandse Nationaal-Socialisten in Duitsland'.⁹⁴ Hij bracht het tot groepsleider van de NSB in Erkelenz, vervolgens tot kringleider in Aken, waar de wandelvereniging 'Hou en Trou' met circa 400 leden - onder wie veel personen die uit Limburg afkomstig waren - een belangrijk contingent vormde.⁹⁵ In april 1939 werd hij de leider van *Sport en Spel*.

Medio november 1939 had de eerder genoemde Herdtmann een onderhoud in Berlijn met een aantal medewerkers van de *Abwehr*. De uitkomst van deze bespreking was dat Herdtmann begin 1940 aan Köhler de opdracht gaf om leden van *Sport en Spel* aan te werven voor een speciale opleiding in Duitse kampen. Daarop belegde Köhler verschillende propagandabijeenkomsten voor leden van deze vereniging. De aanwezigen kregen van Herdtmann en Köhler te horen dat ze zich konden aanmelden voor een sportopleiding in kampen in het Rijnland om later in Nederland politiediensten te verrichten, wanneer Mussert daar aan de macht zou zijn gekomen.

Hoewel het dus al voorjaar 1940 was en de opleiding van de mannen die aan de speciale acties zouden deelnemen al in volle gang,⁹⁶ zocht de *Abwehr* toch nog naar Nederlandse of Nederlandssprekende vrijwilligers. Kennelijk schatte deze dienst het nut van de aanwezigheid van dergelijke vrijwilligers erg hoog in, gezien de situaties waarin deze bijzondere groepen terecht zouden (kunnen) komen. Hoe dan ook, het is een duidelijk voorbeeld van de grondigheid waarmee de *Sonderunternehmen* werden voorbereid.

Degenen die zich aanmeldden moesten een eed van dienstbaarheid aan - mirabile dictu - koningin en vaderland, en van trouw en gehoorzaamheid aan Mussert afleggen; bovendien kregen zij ook een absolute zwijgplicht opgelegd. Circa 190⁹⁷ vrijwilligers gaven zich op. Zij gingen naar verschillende kampen ten westen van de Rijn: Asperden, Arsbeck, Wahn en Linnich. De ligging van deze kampen was zodanig dat de vrijwilligers zo dicht mogelijk bij de plaats waren waar zij bij de inval zouden worden ingezet. Het kamp Linnich lag op de hoogte van Maastricht en van daaruit zouden de speciale acties tegen de bruggen daar worden ondernomen. De aard van de opleiding die de vrijwilligers in de kampen kregen, liet aan duidelijkheid niets te wensen over. Het was een zuivere militaire opleiding, die niets te maken had met een opleiding voor politiefuncties in Nederland. Na de militaire basisopleiding kregen de vrijwilligers een training voor de specifieke acties die zij mettertijd zouden moeten ondernemen. Bovendien kregen zij onderricht in het gebruik van allerhande wapens en explosieven waarover de reguliere frontsoldaat niet beschikte: gemaskeerde bommen, rookbommen, et cetera.⁹⁸

De *Abwehrstelle* Keulen heeft directe bemoeienis gehad met de voorbereiding van de speciale operaties tegen de Maastrichtse bruggen: in januari en februari 1940 hebben er gesprekken plaats gevonden waarbij onder meer Mirow, leider van de *Abwehrstelle* Keulen, en Herdtmann aanwezig waren.⁹⁹

Bij de ontwikkeling van de acties gericht op de twee bruggen in Maastricht speelde de Duitse spion E. J. Georges een belangrijke rol.¹⁰⁰ Hij was op 18 juli 1907 geboren in Faymonville, een klein dorpje in een van de Oostkantons van België.¹⁰¹

Oostkantons is de benaming voor de Belgische, tot de provincie Luik behorende en aan Duitsland grenzende kantons Eupen, Malmédy en Sankt Vith. Vóór de Franse annexatie (1795) behoorde het gebied deels tot het prinsbisdom Luik, deels tot de abdij Stavelot-Malmédy en deels tot de Zuidelijke Nederlanden. Door het Congres van Wenen (1815) werd het aan Pruisen toegewezen. Krachtens het Verdrag van Versailles werd het in 1919 bij België ingelijfd. In dat jaar werd het bestuur van de Oostkantons opgedragen aan een hoge commissaris (generaal Baltia), die onder het direct gezag van de eerste-minister stond en met vrijwel absolute bevoegdheid was bekleed. Deze toestand duurde tot 6 maart 1925 toen de Oostkantons bij de provincie Luik werden gevoegd. Een groot deel van de bevolking, heimelijk door Duitsland gesteund, bleef echter het oude vaderland getrouw en groepeerde zich openlijk of clandestien in Duitsgezinde verenigingen (zoals de *Verein für das Deutschtum im Ausland*, *das Heimattreue Front*). De Waals-Duitse taalgrens loopt door de Oostkantons. De dorpen aan de westkant van de weg Eupen-Malmédy zijn francofoon, zoals Faymonville, de dorpen aan de oostzijde van die weg over het algemeen Duitstalig. De Oostkantons werden na de Duitse inval op 10 mei 1940 door Duitsland geannexeerd. De inwoners werden Duitse staatsburgers en werden opgeroepen voor legerdienst.

De ouders van Georges waren Walen, maar omdat het dorp in zijn geboorteland Duits grondgebied was, had hij de Duitse nationaliteit. Op twaalfjarige leeftijd verhuisde hij met zijn ouders naar Aken. Hij volgde een opleiding voor onderwijzer in Cornelimünster bij Aken. Hij werkte tot 1930 als leerkracht in Aken. Op 1 juni 1930 werd hij benoemd aan de Duitse school in Heerlen. Daar was hij werkzaam tot 1 april 1936. Vervolgens aanvaardde hij eenzelfde functie te Bardenberg, in de omgeving van Aken. Hij bleef daar tot begin november 1939 toen hij werd opgeroepen voor militaire dienst. Hij werd gedetacheerd bij de *Abwehrstelle* Keulen en gelegerd in Wahn, een opleidingskamp van de *Abwehr*. Uiteraard had Georges door zijn verblijf in Heerlen de streek tussen Kerkrade, Heerlen en Maastricht erg goed leren kennen, zoals hij zelf verklaarde.¹⁰²

Na zijn opleiding kreeg hij in december zijn eerste spionageopdracht. Het plan was toen namelijk om de twee verkeersbruggen in Maastricht te overrompelen door soldaten in uniformen die op die van het Nederlandse leger zouden lijken. Zij zouden gebruik maken van Duitse legerauto's en rijwielen die zouden zijn voorzien van Nederlandse nummerborden, respectievelijk rijwielplaatjes. Samen met een Duitse onderofficier, die de leiding over één sabotagegroep zou krijgen, is Georges begin december 1939 naar Maastricht gegaan waar zij de gewenste gegevens hebben verzameld. Inmiddels waren in het kamp Wahn schaalmodellen gemaakt van de twee verkeersbruggen en de spoorbrug in Maastricht.

Enkele dagen hierna werd Georges ontboden bij zijn directe chef, *Hauptmann* Fleck. Deze deelde hem mede dat de plannen waren gewijzigd. Fleck wilde de bruggen op een andere manier trachten in bezit te krijgen en wel door middel van speciale groepen die in burgerkleding zouden worden gestoken. Er zouden drie groepen van acht manschappen worden gevormd. Iedere groep zou onder leiding staan van een Duitse onderofficier. In de groep van Georges was Gross¹⁰³ de commandant.

Vervolgens kregen Georges en Gross de opdracht de bruggen in Maastricht 'oppervlakkig te bespioneren.'¹⁰⁴ Gross controleerde de springleidingen op de Sint Servaasbrug en de Wilhelminabrug, terwijl Georges de ontstekingsdraden inspecteerde die van de bruggen naar de Tapijnkazerne in Maastricht liepen. Tevens gingen zij na of zij deze draden konden doorknippen zonder dat dit op zou vallen. Ook hebben zij de opstelling en de aflossing van de Nederlandse schildwachten op de verkeersbruggen geobserveerd. Dit alles speelde zich nog in december 1939 af.

Op 30 december werd het bataljon waar Georges toe behoorde overgeplaatst naar een ander kamp: Linnich, niet ver van Aken. Aanvankelijk zou dit bataljon in en om Maastricht zeven bruggen moeten innemen, te weten de drie Maastrichtse bruggen en vier bruggen over het Albertkanaal dicht bij Maastricht, namelijk de bruggen bij Kanne, Vroenhoven, Veldwezelt en Lanaken. Nadat dit plan was vervallen, bleven uiteindelijk de Wilhelminabrug, de spoorbrug en drie bruggen over het Albertkanaal over (Kanne, Vroenhoven en Veldwezelt) (kaart 4). De Sint Servaasbrug liet men vallen omdat men tot de vaststelling was gekomen dat de straten en straatjes van de Maastrichtse binnenstad waar deze brug op uitkwam, voor de tanks nauwelijks manoeuvreerruimte boden en geen vlotte aansluiting gaven op de uitvalswegen richting België. De Albertkanaalbrug bij Lanaken werd uit het plan geschrapt, omdat die niet rechtstreeks van belang was in verband met de opmars in België.¹⁰⁵

Georges ging in januari 1940 verschillende keren naar Maastricht om de Wilhelminabrug zelf en de straten die daar naartoe leidden, goed in zich op te nemen. Hij kocht plattegronden van de stad en ansichtkaarten met afbeeldingen van de verkeersbruggen. Hij verbleef met Gross twee dagen in Maastricht en overnachtte ten huize van een Rijksduitser, Frans Ponzlet, die aan de Alexander Battalaan woonde. Deze Ponzlet was leider van de afdeling Maastricht van de NSDAP *Ausland*. Hij woonde sinds 1929 in Maastricht en was daar werkzaam bij het bedrijf 'Staalwerken de Maas' waar hij chef van de ovens was. Zijn vrouw was eveneens een overtuigd nationaal-socialiste: zij was leidster van de *Frauenschaft* der NSDAP afdeling Maastricht. Ponzlet was hardhorend. Als gevolg hiervan werden afspraken tussen Georges en Ponzlet via zijn vrouw gemaakt. Begin april 1940 kreeg Georges, nadat hij nog verschillende keren een meerdaags bezoek aan Maastricht had gebracht en telkens bij Ponzlet had overnacht, het bevel wapens en materiaal naar diens woning over te brengen. Het betrof vijftien nieuwe F.N. pistolen, dertig houders met bijpassende patronen, een tiental handgranaten waarvan de ontsteking in werking kon worden gesteld door middel van een

brandende sigaret, werktuigen en speciale tangen voor het doorknippen van leidingen, verder scheepstouwen en gummiknuppels.¹⁰⁶ Kapitein Fleck besloot dat de sabotagegroep de nacht vóór de inval bij de familie Ponzlet zou doorbrengen. Zo was de actie voor de Wilhelminabrug gepland.

Voor de spoorbrug ontwierp de Abwehr een hele andere speciale actie. Hiervoor werd uit het *Bataillon zur besonderen Verwendung 100* een speciaal detachement gevormd: het 'Sonderverband Hocke'. Het stond onder leiding van *Leutnant* Hans Joachim Hocke en telde circa 85 manschappen, die uitgerust waren met rijwielen en motoren met zijspan. Zij zouden uniformen van Nederlandse troepen dragen. Begin december 1939 kreeg een *Feldwebel* opdracht om zich in Maastricht nauwkeurig van de situatie op en om de spoorbrug op de hoogte te stellen. Tevens moest hij tussen Doenrade en Maastricht een weg 'zonder versperringen en bunkers'¹⁰⁷ zoeken waarlangs de in te zetten groep zich naar Maastricht zou kunnen begeven. Hij stippelde een route uit naar de sluis tussen Maas en Julianakanaal. Vervolgens moesten de manschappen naar de spoorbrug gaan.

Het 'Sonderverband Hocke' zou gevolgd worden door een pantser-verkenningseenheid,¹⁰⁸ die onder leiding van *Leutnant* Feszmann stond. Deze eenheid moest zich eveneens via Doenrade naar Beek begeven maar dan via Meerssen en Rothem over de Meerssenerweg Wyck binnentrekken en zo snel mogelijk de Sint-Servaasbrug en de Wilhelminabrug trachten te bereiken.

Al deze plannen maken duidelijk dat, zoals vermeld, de Duitse legerleiding er het grootste belang aan hechtte de bruggen, waarvoor de *Sonderunternehmen* bedoeld waren, onbeschadigd in handen te krijgen. Het slagen of mislukken van deze acties was van beslissende betekenis voor het totale operatieplan. De doortocht door Maastricht om in België te kunnen penetreren vormde immers een van de twee zwaartepunten van de *Westfeldzug*.¹⁰⁹ Hoe een en ander in werkelijkheid is verlopen zal in paragraaf 3 aan de orde komen.

1.5. De geplande acties aan het Albertkanaal ten westen van Maastricht

Een aantal taken van twee toegevoegde onderdelen aan de 4e Pantserdivisie, namelijk het versterkte *Infanterieregiment 151* en het *Pionier Bataillon 51* hing ten nauwste samen met de acties die voorzien waren voor de drie bruggen over het Albertkanaal ten westen en zuidwesten van Maastricht, én met de operatie die erop gericht was het fort Eben-Emael uit te schakelen. De drie kanaalbruggen waren, van noord naar zuid gezien, gelegen bij Veldwezelt, Vroenhoven en Kanne (kaart 4). Een aanvalsbataljon van de Duitse 7e Divisie Luchtlandingstroepen zou onder leiding van *Hauptmann* Walter Koch deze operaties uitvoeren. Reeds op 3 november 1939 had hij bevel gekregen om bij de aanvang van het offensief:

1. bij verrassing de bruggen over het Albertkanaal bij Veldwezelt (in de weg van Maastricht naar Hasselt), Vroenhoven (in de weg van Maastricht naar Tongeren) en bij Kanne (in de weg naar Eben-Emael en het fort) te

veroveren. Hij diende deze te bezetten en onder controle te houden totdat hij versterking van grondtroepen zou krijgen;

2. het fort Eben-Emael te neutraliseren door de geschutsinstallaties op te blazen. Hij diende dan het fort bezet te houden totdat ook daar versterkingen van grondtroepen zouden arriveren.¹¹⁰

De oevers van het Albertkanaal bij Veldwezelt en Vroenhoven waren breed en vlak. De bedoeling was dat in de ochtendschemering een kwartier vóór de aanvang van het offensief op de westelijke kanaaloever bij Veldwezelt negen zweefvliegtuigen zouden landen met in totaal 92 parachutisten.¹¹¹ Men wilde de luchtlandingstroepen met zweefvliegtuigen aanvoeren om de verrassing optimaal te doen zijn. Bij de brug van Vroenhoven zouden elf zweefvliegtuigen landen met in totaal 134 manschappen.¹¹²

Maar voordat de parachutisten zouden landen, zou een groep van elf saboteurs naar de brug van Veldwezelt gaan en een van twaalf naar de brug van Vroenhoven. Deze 23 personen zouden zich per rijwiel van Kerkrade via Maastricht naar hun doelen begeven. De *Abwehr* trof dus nog extra voorzorgsmaatregelen.¹¹³ De rijwielen werden door een Rijksduitser uit Kerkrade gekocht en zolang gestald in het '*Deutsche Heim*' te Kerkrade. Overigens stond dit plan in geen enkele verhouding met het plan om luchtlandingstroepen in te zetten.

Men zou de aangevoerde luchtlandingstroepen bij Veldwezelt en Kanne nog versterken met respectievelijk 24 en 25 parachutisten, die binnen een uur na de landing van de zweefvliegtuigen, zouden worden gedropt.¹¹⁴ Het fort Eben-Emael was het jongste in de ring van twaalf forten die ter verdediging van de stad Luik waren aangelegd. Evenals Antwerpen en Namen was Luik een versterkte positie, *position fortifiée de Liège* (PFL), in Franstalige documenten.¹¹⁵ Het fort Eben-Emael was tussen 1932 en 1935 gebouwd, tegelijkertijd met de aanleg van het nieuwe kanaal van Antwerpen naar Luik, het Albertkanaal. De plaats waar het fort was gesitueerd, was welbewust gekozen: het werd op de linkeroever van het Albertkanaal – daar waar dit de Sint Pietersberg doorsnijdt en de steile oevers loodrecht circa zestig meter omhoog rijzen – als een versterkte artilleriestelling aangelegd. Met name het noordoostelijk gedeelte van het fort grensde aan de diepe bergdoorsnijding. De vorm van het fort was een gelijkbenige driehoek met een boogvormige basis van 800 meter; de afstand van top tot basis was 900 meter. Op de begane grond was de oppervlakte 75 hectaren. De bovenzijde, een plateau, telde een oppervlakte van 45 hectaren. Dat werd aan de oostzijde begrensd door het kanaal en lag op een hoogte van circa 60 meter boven het kanaaloppervlak. Aan de westzijde stak het ongeveer 40 meter boven het terrein uit. Het plateau zelf was vlak. Voor de ontspanning van de manschappen van de bezetting van het fort was er zelfs een voetbalveld aangelegd. Maar er bevonden zich ook drie geschutskoepels en vier kazematten.¹¹⁶ In november 1939 legde Hitler aan zijn generaals uitvoerig uit hoe zij het fort dienden te veroveren. Hij vertelde hun dat parachutisten moesten landen op de bovenzijde van het fort bij de diverse geschutskoepels en kazematten om vervolgens het geschut dat

daarin aanwezig was, uit te schakelen. Hitler wist op dat moment nog niet dat de achilleshiel in de verdediging van het fort de luchtafweer was. Deze bestond slechts uit vier luchtdoelmitrailleurs die boven op het fort in het grasland van het plateau stonden opgesteld.

De operatie zelf bestond eruit dat elf zweefvliegtuigen met 90 manschappen boven op het plateau zouden landen. Ieder zweefvliegtuig (d.w.z. iedere groep) had zijn eigen 'hoofdobject' en een 'nevenobject' van een andere groep, indien die eventueel zou uitvallen. Op die manier moest binnen een kwartier na de landing het fort tot zwijgen zijn gebracht.

1.6. De taken van de Duitse 4e Pantserdivisie

Om de parachutisten bij de drie Albertkanaalbruggen en die op het fort Eben-Emael zo snel mogelijk te hulp te komen met grondtroepen, werden aan de 4e Pantserdivisie het '*verstärktes I.R. 151*' (Versterkt Infanterieregiment 151) met daarin opgenomen het '*Pionier Bataillon 51*' (Geniebataljon 51) toegevoegd. Het versterkte infanterieregiment had als opdracht de brug bij Kanne - waarvan de Duitse legerleiding verwachtte dat die niet vernietigd zou worden - over te gaan en vervolgens het fort Eben-Emael te bestormen. Het geniebataljon 51, onder bevel van *Oberstleutnant Mikosch*, had als opdracht met een compagnie van het infanterieregiment vooraan in de 4e Pantserdivisie mee op te trekken om zich zo snel mogelijk via Sint Pieter, een wijk op de westelijke Maasoever aan de zuidkant van Maastricht, naar de brug bij Kanne te begeven en de parachutisten die inmiddels boven op het fort Eben-Emael geland zouden zijn, te hulp te komen.

De 4e Pantserdivisie moest vanuit haar uitvalsbases, die in mei 1940 in de regio ten oosten en noorden van Aken lagen,¹¹⁷ langs drie marsroutes naar Maastricht oprukken. Ze was daartoe in drie 'Gruppen' ingedeeld (kaart 5):

- A: *Gruppe Gelb*: deze moest over Simpelveld, Valkenburg en Meerssen optrekken;
- B: *Gruppe Rot*: deze zou via Bochholtz, Wylre, Gulpen en Bemelen gaan;
- C: *Gruppe Grün*: deze zou over de rijksweg Aken-Vaals-Maastricht rijden.¹¹⁸

Haar doel was zo snel mogelijk de Maastrichtse Maasovergangen en de drie Albertkanaalbruggen te bereiken. Onderdelen van de divisie moesten daar bruggenhoofden vormen. '*Durch rasche Brückenkopfbildung westlich Maastricht wird sie [= de 4e Pantserdivisie] die Voraussetzung für das weitere Vorgehen schaffen.*'¹¹⁹ Het gros van de divisie zou via de bruggen over het Albertkanaal bij Vroenhoven en Veldwezelt in de richting van respectievelijk Tongeren en Hasselt oprukken. Onmiddellijk na de 4e Pantserdivisie zou ook de 3e Pantserdivisie de Maas moeten oversteken.

2 DE NEDERLANDSE VERDEDIGING

2.1. Algemeen

Op 28 augustus 1939 heeft de Nederlandse regering de mobilisatie van grote aantallen dienstplichtige militairen afgekondigd. Deze maatregel werd genomen drie dagen voor de Duitse aanval op Polen. De doctrine van de gewapende neutraliteit leidde ertoe, dat Nederland zijn strijdkrachten in een vroegtijdig stadium aan de grenzen en in de stellingen opriep om een potentiële vijand af te schrikken. Deze vijand moest kunnen rekenen op daadwerkelijke tegenstand, wanneer hij de neutraliteit van Nederland zou schenden. Op diezelfde dag werd bij Koninklijk Besluit een Opperbevelhebber van Land- en Zeemacht (OLZ) benoemd, de 60-jarige generaal I. H. Reijnders. Die benoeming volgde uit het besluit tot mobilisatie. Toen er tussen Reijnders en de regering een meningsverschil ontstond over de te voeren verdediging tegen een invasie vanuit Duitsland, verzocht de minister-president D.J. de Geer hem om zijn ontslag in te dienen. Reijnders gaf hieraan gevolg. Met ingang van 6 februari 1940 werd generaal H. G. Winkelman zijn opvolger. Hij was op 17 augustus 1876 in Maastricht geboren. Als luitenant-generaal had hij in 1934 de actieve dienst verlaten. In 1939 werd hij commandant van de luchtverdedigingskring Utrecht-Soesterberg.

Winkelman was van mening dat de verdediging van ons land geconcentreerd moest worden op het hart (het centrum en het westen) van Nederland. Derhalve waren de hoofdpunten van zijn verdedigingsplan:

A: hardnekkig verdedigd moesten worden: de Afsluitdijk, de Grebbelinie, de Waal-Linge-stelling, het zuidfront van de vesting Holland en de Zanddijkstelling (in Zeeland);

B: de linie in De Peel langs het riviertje de Raam, de zogeheten Peel-Raamstelling zou niet serieus verdedigd worden. Op 6 april besloot de opperbevelhebber definitief dat het 3e Legerkorps en de Lichte Divisie voorlopig achter de Peel-Raamstelling geconcentreerd zouden blijven om door hun aanwezigheid de schijn van een hardnekkige verdediging te wekken; zij mochten daar niet in gevecht raken. In de nacht volgend op de eerste oorlogsdag zouden zij uit Noord-Brabant worden teruggetrokken. Winkelman had duidelijke redenen hiervoor. Hij achtte de Peel-Raamstelling te zwak voor een hardnekkige verdediging. De Lichte Divisie zou vertrekken naar de Vesting Holland. Het 3e Legerkorps zou zich verplaatsen naar het zuidfront van de Vesting Holland en de Waal-Linge-stelling. Ditt betekende dat deze stelling voor Winkelman duidelijk niet de waarde van een verdedigingsstelling, maar slechts van een voorpostenstelling had. Het gevolg was echter dat Oost-Brabant en heel Limburg bij een aanval uit het oosten in feite nauwelijks verdedigd zouden (kunnen) worden en zeer snel in handen van de vijand zouden vallen. De troepen die er gelegerd waren dienden zo veel mogelijk verdragende gevechten¹²⁰ te voeren. Maar zelfs dat zou met de weinige manschappen die in Zuid-Limburg stonden opgesteld, nauwelijks mogelijk zijn, zoals op 10 mei 1940 zou blijken.

2.2. Zuid-Limburg

De commandant van de circa drieduizend militairen die in Zuid-Limburg stonden opgesteld, was de Territoriaal Bevelhebber in Zuid-Limburg (TBZL), luitenant-kolonel A. Govers. Hij stond rechtstreeks onder bevel van Winkelman. Zijn stafkwartier, tevens commandopost, was gevestigd boven het Hoofdpostkantoor aan het Vrijthof in Maastricht. Zijn staf bestond uit slechts twee personen: majoor N. Tibo, chef-staf en kapitein H.A. Viseur, sous-chef. Zijn gebied werd in het zuiden, oosten en westen begrensd door de Rijksgrens met Duitsland en België en in het noorden door een lijn lopende langs de noordrand van Maasbracht in het westen naar de zuidrand van Montfoort tot aan grenspaal 349 in het oosten.

De onder zijn bevel staande troepen hadden als taken de grenzen te bewaken en in geval van een inval de opmars van de vijand zoveel mogelijk te belemmeren door vertragende gevechten te voeren. Als de verdedigingstroepen erin zouden slagen de bruggen over de Maas en het Julianakanaal te vernielen, dan zou er een vertragend effect van betekenis voor de vijand kunnen ontstaan.

In Zuid-Limburg waren drie échelons opgesteld. Het eerste lag dicht bij de grens met Duitsland in stelling en had de taak om alarm te geven en tevens lokale vertragingengevechten te voeren. Bij grensoverschrijding door vijandelijke troepen moest het proberen terug te trekken op het tweede échelon.

Dit stond in een zeer ijle vertraginglijn vanaf een gehucht ten zuiden van Mechelen tot en met Geleen opgesteld. Ten noorden van deze gemeente, waar Nederland op zijn smalst is (4,2 km), was geen ruimte voor een dergelijke linie. Het had als taak de versperringen enige tijd te verdedigen om daardoor de vijandelijke opmars te vertragen.

Het derde échelon lag ten westen van het Julianakanaal en in en om Maastricht. Het had als opdracht *weerstand* te bieden en in ieder geval de bruggen tijdig te vernielen. Dit laatste had de hoogste prioriteit.¹²¹

2.3. Maastricht

In en rond Maastricht waren de troepen voor het grootste deel in een halve cirkel ten oosten van de stad in twee linies opgesteld: het buitenste en het binnenste bruggenhoofd. De hiervoor beschikbare troepenmacht bestond uit vier en een halve compagnie. Daarmee moest niet alleen de stad aan de oostkant worden beveiligd, maar ook het meest zuidelijke deel van het Julianakanaal met de brug en het sluizencomplex te Borgharen. De Nederlandse neutraliteitspolitiek gebod de Belgische grens aan de westzijde van de Maastrichtse enclave te bewaken; dit laatste eiste al anderhalve compagnie op.

Het buitenste bruggenhoofd (kaart 6) liep in een grote boog om het stadsdeel Wyck: vanaf de brug over het Julianakanaal bij Borgharen in oostelijke richting naar Mariënwaard, vandaar in noordelijke richting naar Rothem; daar boog het in zuidelijke richting af naar het kruispunt in Heer

(knooppunt van de wegen Maastricht-Aken en Maastricht-Luik) en liep vervolgens in westelijke richting waar het bij Heugem de Maas bereikte. In deze lijn bevonden zich in totaal acht wachtposten.¹²² De manschappen van dit bruggenhoofd hadden als opdracht om bij een vijandelijke inval voorbereide versperringen aan te brengen, die zij vanuit lichte veldstellingen korte tijd konden verdedigen. Zij beschikten overigens slechts over twee stukken pantserafweergeschut: één bij het kruispunt in Heer en één bij Mariënwaard op de rijksweg naar Meerssen en Sittard.

Het binnenste bruggenhoofd (kaart 7), dat het stadsdeel Wijck en de bruggen moest verdedigen, bestond uit dertien wachtposten. Acht hiervan (in totaal 71 man) sloten de straten naar de Sint Servaas- en Wilhelminabrug dicht bij de Maas af. Hiervan behoorden vijf posten tot het 'Object Sint Servaasbrug', drie tot het 'Object Wilhelminabrug'. Op de twee verkeersbruggen stonden eveneens wachtposten opgesteld.¹²³

Er waren te weinig manschappen om de spoorbrug - aan de noordzijde waarvan tevens een voetgangersbrug was bevestigd - op dezelfde wijze als de twee verkeersbruggen te beschermen, namelijk door de erheen leidende straten met wachten af te sluiten. Daarom had men ter hoogte van de spoorbrug op de oostelijke oever slechts één versperring op de belangrijkste toegangsweg, de Franciscus Romanusweg, aangebracht. Tevens was de brug aan de oostzijde voorzien van stalen versperringsdeuren, die bij een vijandelijke nadering gesloten konden worden. Er waren wel drie wachtposten, maar die waren op de westelijke oever geposteerd, op een zodanige wijze dat zij de toegangswegen op de oostelijke oever onder vuur konden nemen: de wachtposten 11, 12 en 13 (kaart 8).¹²⁴ Ze behoorden tot het 'Object spoorbrug/voetbrug'. De totale sterkte van de dertien wachtposten bedroeg 123 man, exclusief vier commandanten.¹²⁵

Op 'de Griend', zoals een grasveld langs de Maas ten noordoosten van de Wilhelminabrug werd genoemd, stond het 4e Peloton Luchtdoelmitrailleurs met vier stukken luchtdoelgeschut opgesteld. Dit was de verdediging van de bruggen tegen aanvallen uit de lucht.

De TBZL beschikte in Maastricht ook over een Detachement Torpedisten, onder commando van vaandrig P.M. van der Schalk. Het bestond uit zes gewapende motorvletten, vier ongewapende motorvletten en een vlot. Het detachement had verschillende taken. Een gewapende motorvlet lag benedenstrooms van de spoor- en voetbrug. Het zorgde voor vervoer van manschappen van en naar wacht 13, ten noorden van het Voedingskanaal gelegen, en diende tevens om een vijandelijke overgang te 'onderkennen en beletten.'¹²⁶ Een tweede gewapende motorvlet en een vlot lagen in de Maas ter hoogte van de fabriek de ENCI aan de westelijke oever tegenover Heugem. Het vlot diende om terugtrekkende manschappen van de wachten op de oostelijke oever over te zetten. De vlet moest daar bescherming bij bieden en tevens een vijandelijke overgang 'onderkennen en beletten.'¹²⁷ Boven de sluis van Klein Ternaaien lagen in het Albertkanaal drie ongewapende motorvletten die terugtrekkende manschappen uit Maastricht verder moesten vervoeren. Boven de sluis: immers zou deze onklaar raken, dan 'hadden wij altijd nog drie vletten waarmee we verder konden trekken.'¹²⁸

Vier gewapende motorvletten voeren patrouille tussen de sluis in het Julianakanaal en de ENCI en hadden als taak: 'Overzetten eigen troepen en het onderkennen en beletten van vijandelijke overgangen.'¹²⁹

Vanwege de neutraliteit die de Nederlandse regering angstvallig in acht nam, mochten de verdedigingstroepen niet alleen front oost worden opgesteld. Om die redenen waren westelijk rondom Maastricht opstellingen die deels front maakten naar de Belgische grens; ze bevonden zich tussen de Cannerweg en de Tongerseweg, tussen deze weg en de Bilserbaan en bij de bruggen over de Zuid Willemsvaart ten noorden van Maastricht. Een klein aantal reservetroepen werd in de Tapijnkazerne achter de hand gehouden. Voor contact met de OLZ beschikte de TBZL over telex-, telegrafische en telefonische verbindingen, tevens over een vast militair radiostation en, vanaf 8 mei 1940, over een tiental postduiven. Hij had telefonische verbindingen met de diverse commandanten in zijn gebied. Deze verbindingen liepen voor het grootste deel via het P.T.T.-net. Een zwak punt hiervan was echter dat verschillende telefoonlijnen over de bruggen liepen, met als gevolg dat na de vernieling daarvan de telefoonverbinding verbroken was.¹³⁰

Hiermee zijn de gevechtsgroepen in en om Maastricht beschreven. Weerstand bieden en voorkomen dat de bruggen onbeschadigd in de handen van de vijand zouden vallen, waren hun opdrachten. De laatste was uitvoerbaar. Maar van weerstand bieden - n'importe tegen welke krijgsmacht - kon, reëel gezien, geen sprake zijn. Wat Maastricht betreft kan men spreken van een 'symbolische verdediging.'¹³¹

Op 9 mei werd om 23.15 uur door de OLZ het bevel gegeven: '*Volledige graad van strijdvaardigheid*' van 10 mei 3.00 uur af. Dit betekende dat ook in Maastricht de troepen in de vroege ochtend van 10 mei in staat van paraatheid waren, zoals al onmiddellijk zou blijken bij de eerste speciale actie die de vijand ging uitvoeren: de poging om de Wilhelminabrug onbeschadigd in handen te krijgen.

3 HET VERLOOP VAN DE GEVECHTSHANDELINGEN IN EN OM MAASTRICHT OP 10 MEI 1940

3.1. De speciale actie tegen de Wilhelminabrug

Op woensdag 8 mei 1940 nam Hitler het besluit dat twee dagen later de operatie *Fall Gelb* van start zou gaan. Op donderdagochtend gaf het OKH dit aan de krijgsmachtonderdelen door. Het aanvalstijdstip was vastgesteld op 5.35 uur Duitse tijd, dat was 3.55 uur Nederlandse tijd en 4.55 uur Belgische tijd.¹³²

In kamp Linnich ontbood Fleck, de man die de greep naar de Maastrichtse bruggen coördineerde, de leider van de aanvalsgroep Georges en deelde hem mee dat de volgende dag het offensief zou beginnen. Hij gaf hem de opdracht de groep Gross bij Herzogenrath/Kerkrade over de Duits-Nederlandse grens te brengen. Toen Georges zich bij de groep voegde, ontdekte hij, tot zijn niet geringe verbazing, dat de groep 'niet meer uit de aanvankelijke personen doch uit andere personen bestond, die thans in burgerkleding waren gekleed.'¹³³ Desgevraagd deelde Gross aan Georges mee dat Fleck op het laatste ogenblik deze zes had gekozen 'omdat zij in het bezit waren van Nederlandse paspoorten'.¹³⁴ Overigens is niet van alle zes Nederlanders na de oorlog de identiteit komen vast te staan; drie van hen waren: Klaas Epskamp, Alfred Brouwer en een zekere Hendriksen; van de andere drie zijn alleen de voornamen bekend: het betreft: Johan, Paul en Wilhelm of Willem.¹³⁵ Via een zogenaamd 'grenshuis', een huis dat deels op Duits, deels op Nederlands grondgebied stond, bracht Georges Gross met zijn mannen naar Nederland. Zij namen in Kerkrade de tram naar Heerlen en daar de tram naar Maastricht.

Omstreeks negen uur 's avonds arriveerden zij bij de al eerder genoemde Ponzlet. Pas daar kregen de zes te horen wat er precies van hen verwacht werd. Zij zouden met Gross naar de oostelijke oprit van de Wilhelminabrug gaan en moesten daar trachten de Nederlandse bewaking 'of om de tuin te leiden of te overmeesteren, en vervolgens de springlading, die onder de brug was aangebracht, trachten te verwijderen.'¹³⁶ Ponzlet betoonde zich een goede gastheer. Waar de *Abwehr* echter, toen ze hem aanzocht zijn woning ter beschikking te stellen om er materialen te kunnen opslaan en de saboteurs in de nacht vóór de inval onderdak te verlenen, geen rekening mee had gehouden, was dat Ponzlet alcoholist was. Hij zette zijn gasten niet alleen een maaltijd maar ook een borreltje voor. En van de ene borrel kwam de andere. In de loop van de volgende uren - het doet onwezenlijk en bijna hilarisch aan - raakten vijf van de zes Nederlanders zodanig boven hun theewater dat zij noch in staat noch van zins waren aan enigerlei actie deel te nemen. Het gevolg was dat alleen Gross en Klaas Epskamp,¹³⁷ een poging ondernamen.

Tussen drie en vier uur¹³⁸ gingen zij van het huis van Ponzlet naar de oostelijke toegangsweg van de Wilhelminabrug, een afstand van ongeveer 250 meter. Toen zij bij de versperde oprit aankwamen, vielen zij op. Op een hoek ertegenover stond een groep mijnwerkers op de bus te wachten, die hen naar hun werk zou brengen. De twee voegden zich bij de groep. Maar een van de weinige burgers die op straat waren, was de in Wyck wonende Charles Gemmeke, hoofd van de Gemeentelijke Lagere School voor jongens aan de Prof. Pieter Wilemsstraat. Hij vond de twee vreemd overkomen en attendeerde met een simpele hoofdknik een soldaat van de wachtpost op de twee opvallende figuren. Sergeant Gijzelaars stapte op hen toe en vroeg hen zich te legitimeren. Epskamp toonde zijn paspoort en kreeg te horen zich meteen te verwijderen. Gross zei in gebroken Nederlands dat hij geen papieren bij zich had maar ze thuis even zou gaan ophalen. Hij woonde dicht bij, zo vertelde hij. Gijzelaars trapte daar niet in en sommeerde Gross met hem mee te gaan. Gross draaide zich echter plotseling om en zette het op een lopen. Intussen probeerde hij zijn pistool uit zijn achterzak te halen. Bliksemsnel bracht Gijzelaars zijn geweer in de aanslag, schoot en trof Gross. Deze viel meteen op de grond en stierf ogenblikkelijk. Hij was in zijn nek getroffen. Men fouilleerde hem alsnog maar men trof geen identiteitspapieren aan. Wel een pak Nederlandse bankbiljetten van 10 en 25 gulden alsmede een aantal scherpe patronen.¹³⁹ Pas na de oorlog heeft men het lijk kunnen identificeren. Gross was de eerste op Maastrichts grondgebied gesneuvelde Duitser.¹⁴⁰

De speciale actie, opgezet om bij verrassing de Wilhelminabrug onbeschadigd in handen te krijgen, was dus mislukt.

3.2. De strijd om de spoorbrug

In de vroege ochtend van 10 mei 1940, kwam omstreeks 3.15 uur op het stafkwartier van de TBZL het volgende bericht binnen: 'Plusminus twintig motorrijders in uniformen gelijkende op Nederlandse uniformen met oranje armbanden, op motoren met oranje nummerplaten, komen van Munstergeleen en rijden richting Beek.'¹⁴¹ Om 3.45 uur kwam er een volgende melding 'dat een colonne militaire motorrijders in Nederlandse uniformen Beek is gepasseerd in de richting Maastricht.'¹⁴² De TBZL beval toen 'deze motorrijders in de oost- en noordrand van Maastricht te doen opvangen.'¹⁴³ Het betrof hier de voorhoede van het '*Sonderverband Hocke*'. Dit had de grens bij Doenrade gepasseerd en was op weg naar de sluis in het Julianakanaal bij Borgharen (kaart 6).

De wachtpost bij de sluis werd op de hoogte gesteld dat er een groep motorrijders aankwam. Deze werden dan ook met mitrailleurvuur ontvangen. Vier Duitsers werden gevangen genomen,¹⁴⁴ de anderen trokken zich schielijk terug. De commandant van de wachtpost vermoedde terecht 'dat zij voorrijders waren van een colonne'.¹⁴⁵ Kort daarna dook uit de mist een aantal wielrijders en motorrijders op. Ook die werden onder vuur genomen en sloegen op de vlucht.¹⁴⁶ Zij wachtten op versterking in een nabijgelegen bos. Deze kwam in de vorm van een deel van de pantsereenheid van Feszmann.

De eenheid slaagde er echter niet in zich van de sluis meester te maken, maar trok wel door naar de spoorbrug van Maastricht (kaart 7). Tegenover de spoorbrug lagen enkele fabrieken, onder andere de Maastrichtse Zinkwitfabriek. Circa twintig motorrijders zochten 'dekking in de portierswoning van deze fabriek waaruit ze de bewoners wegstuurden.'¹⁴⁷ Er ontstond een vuurgevecht tussen deze Duitse militairen in en om de Zinkwitfabriek op de oostelijke oever en de verdedigingsposten aan de westelijke kant van de spoorbrug. Aan de oostzijde was de brug afgesloten door een hoge stalen versperringsdeur. Op het moment dat de eerste Duitse militair tegen deze deur opklom, werd de brug opgeblazen. Het verhaal gaat dat de Duitse militair die tegen de versperringsdeur opklom luitenant Hocke was. Brongers vermeldt dit zonder bronaanduiding in *Oorlog in Zuid-Limburg*.¹⁴⁸ Ik heb hiervan nergens een schriftelijke bevestiging kunnen vinden. Wel staat vast dat Hocke in de strijd om de spoorbrug is gesneuveld. Het was toen ongeveer 6.25 uur.¹⁴⁹ Hierdoor was de speciale actie van het "Sonderverband Hocke" vrijdeld.¹⁵⁰

3.3. De strijd om de Sint Servaasbrug

Een deel van de pantser eenheid van Feszmann had zich via de stadswijk Limmel naar de sluis in het Julianakanaal begeven en van daaruit naar de spoorbrug. Het grootste deel ging echter via de Meerssenerweg naar de Akerstraat/Hoogbrugstraat (kaart 4) waar wachtpost nr 2 stond opgesteld achter prikkeldraad en zandzakken. Dit was de sterkste wachtpost in Wyck (twintig man), die er bovendien als enige over geweren tegen pantser beschikte. Die kwamen uitstekend van pas. Want toen de eerste tanks de Akerstraat in reden, was het eerste schot dat een Nederlandse soldaat afvuurde al raak evenals het tweede. De twee naast elkaar voorop rijdende tanks werden beide getroffen. Een maakte nog een kwart draai naar links en stond toen stil. Het gevolg hiervan was een opstopping want de voorste, geblokkeerde, tanks namen de hele breedte van de straat in beslag waardoor de andere niet meer verder konden rijden. De Duitsers moesten – en dat had heel wat voeten in de aarde – de uitgeschakelde tanks eerst wegslepen voordat zij verder konden optrekken. Na enige tijd kwamen infanteristen langs de muren van de huizen naar voren en verjoegen uiteindelijk de Nederlandse manschappen. Dezen konden zich via de huizen en een daarachter gelegen fabriekscomplex in veiligheid stellen. Zij bereikten de Maas; enkele burgers zetten hen in roeibootjes over.¹⁵¹

Alles bij elkaar duurde het gevecht in de Hoogbrugstraat ongeveer drie kwartier. Dat gaf de commandant van de wachtpost op de Sint Servaasbrug ruimschoots de tijd de brug te doen springen. Dat gebeurde om 6.10 uur.¹⁵² Tien minuten later volgde er een nieuwe explosie: de Wilhelminabrug vloog de lucht in.¹⁵³

De Duitse aanvallers waren er dus niet in geslaagd een of meer Maasbruggen in Maastricht onbeschadigd in handen te krijgen. Dat betekende onder meer een belangrijk oponthoud voor met name de 4e

Pantserdivisie en daar waren de bedenkers van de *Sonderaktionen* niet van uitgegaan. Bovendien hadden de parachutisten die bij de acties aan het Albertkanaal betrokken waren, dringend versterking nodig.

3.4. De speciale acties aan het Albertkanaal ten westen van Maastricht

Georges smokkelde de fietsers-saboteurs, die naar de bruggen van Veldwezelt en Vroenhoven zouden gaan en daar vóór de landing van de zweefvliegtuigen moesten aankomen, bij Kerkrade over de grens. Zij reden naar Valkenburg waar zij zich in twee groepen splitsten: de groep die naar Veldwezelt zou gaan (elf man) reed via Berg naar Maastricht. Wachtpost nr 5 van het buitenste bruggenhoofd (kaart 6) bij Ambij, ter hoogte van de daar gelegen hoeve *Withuishof* ving hen om circa 23.30 uur op 9 mei op. Een Nederlandse soldaat sommeerde hen halt te houden. De meesten gaven daaraan echter geen gehoor en vluchtten de naast de weg gelegen akkers en weiden in. Twee saboteurs kon men na waarschuwingsschoten arresteren. Zij beweerden Tsjechen te zijn en lieten verder niets los.¹⁵⁴

De groep van twaalf man die naar de brug van Vroenhoven zou gaan, reed van Berg via Terblijt, 't Rooth, Cadier en Keer richting Maastricht. Bij het kruispunt van de wegen Maastricht-Luik en Maastricht-Aken in Heer stuitte deze groep op de daar staande wachtpost van de buitenste ring. Elf man wisten te ontkomen, de twaalfde werd gearresteerd. Hij beweerde een Pool te zijn en hield zich verder van de domme.

De operaties van luchtlandingstroepen bij de drie bruggen over het Albertkanaal stonden onder leiding van *Hauptmann* Walter Koch. In tegenstelling tot de fietsers-saboteurs kenden de aangevoerde parachutisten bij de bruggen van Veldwezelt en Vroenhoven wel succes. Op de westelijke oever van het Albertkanaal bij Veldwezelt landden om 5.20 uur in de ochtend van 10 mei negen zweefvliegtuigen met 92 manschappen.¹⁵⁵ De verrassing was compleet, want binnen tien minuten hadden zij de brug onder controle.¹⁵⁶

Bij de brug van Vroenhoven landden op de westelijke kanaaloever om precies 5.15 uur¹⁵⁷ elf zweefvliegtuigen, die in totaal 133 manschappen aan de grond zetten. Slechts 96 para's namen aan de overval van de brug deel. De overige 37 waren Koch en zijn staf, die daar hun commandopost vestigden. Binnen een half uur na de landing kon een officier aan Koch melden dat zij de brug in handen hadden.¹⁵⁸

Bij Kanne waren de omstandigheden waaronder de zweefvliegtuigen moesten landen, nogal ongunstig. Het landingsterrein was geaccidenteerd en lag op enige afstand van het Albertkanaal. Daar kwam bij dat de Belgische verdedigers bij brug en kanaal op hun hoede waren door de schoten van de schermutselingen bij Vroenhoven, die zij al twintig minuten eerder voor het eerst hadden gehoord. Toen tien zweefvliegtuigen met 92 man aan boord om 5.34 uur¹⁵⁹ kwamen aanzweven, werden ze met mitrailleurvuur ontvangen. Nagenoeg tegelijkertijd vloog de brug de lucht in. Negen vliegtuigen, waarvan een in brand stond, wisten op de geaccidenteerde westelijke kanaaloever te landen. Sommige gleden echter

vanaf een heuvel naar beneden. Om 6.10 uur werden nog 25 parachutisten als versterking gedropt. Zij kwamen een halve kilometer van hun geplande landingsterrein terecht. Belgische soldaten schoten er veertien tijdens hun afsprong neer. De overigen slaagden erin contact te maken met hun eerder gelande collega's. Zij moesten zich ingraven en konden enkele tegenaanvallen weerstaan, mede dank zij steun van hun luchtmacht. Zij beleefden een aantal benauwde uren voordat zij versterking van grondtroepen kregen.¹⁶⁰

De operatie om het fort Eben-Emael uit te schakelen was weer wel succesrijk. Omstreeks 5.30 uur landden negen van de elf geplande zweefvliegtuigen boven op het plateau. Van het zweefvliegtuig met de commandant van de actie Eben-Emael, *Leutnant* Rudolf Witzig, brak onderweg de trekkabel. Hij landde echter toch, exact twee uur later. Het andere toestel werd te vroeg losgekoppeld en landde bij Düren. De bemanning hiervan bereikte in de late namiddag langs de grond het dorp Kanne.¹⁶¹ 61 manschappen waren in eerste instantie geland en zij wisten binnen een uur ongeveer 70 procent van de vuurkracht uit te schakelen; met name de geschutsstukken die naar het noorden en zuiden waren gericht, waar de Duitse operaties in volle gang waren. En binnen één uur kon via een inmiddels functionerende radioverbinding naar de commandopost van Koch bij de brug van Vroenhoven het bericht worden doorgegeven dat het fort tot zwijgen was gebracht.¹⁶² De parachutisten konden het plateau niet verlaten zolang de grondtroepen het fort beneden niet waren binnengedrongen. Zij trokken zich terug op de noordoostelijke zijde van het plateau waar dit begrensd werd door de hoge en loodrechte westelijke oever van het Albertkanaal. Zij konden niets anders doen dan zich zo goed mogelijk trachten te verdedigen tegen tegenaanvallen, die zij overigens met succes doorstonden. Zij werden beschermd en bevoorrad vanuit de lucht, maar na het invallen van de duisternis viel die ondersteuning weg. Volgens de plannen hadden manschappen van het 151e Infanterieregiment en het 51e Geniebataljon rond het einde van de ochtend bij het fort moeten zijn. Dat lukte voor het grootste deel niet door de vernieling van de Maasbruggen in Maastricht. De para's op het plateau moesten er zelfs de nacht van 10 op 11 mei nog doorbrengen voordat er voldoende versterking van grondtroepen kwam.

Drie van de vier geplande acties bij het Albertkanaal waren geslaagd: de luchtlandingstroepen hadden bruggenhoofden gevormd bij de bruggen van Veldwezelt en Vroenhoven, en fort Eben-Emael was in feite uitgeschakeld. Alleen bij Kanne was de brug opgeblazen en waren de daar gelande parachutisten machteloos. Bij alle vier de objecten echter bevonden de gelande manschappen zich in een hachelijke situatie. Zij moesten zo vlug mogelijk worden ontzet. Hoe dat gebeurde komt in subparagraaf 3.7. aan de orde.

3.5. De Duitse 4e Pantserdivisie aan de Maas

Om 14.35 uur op 9 mei ontving de commandant van de Duitse 4e Pantserdivisie, *Generalmajor* Johann Stever, de mededeling dat het offensief de volgende dag zou beginnen. Vanuit haar aanvalsbases, enkele tientallen kilometers ten noordoosten van Aken, verplaatste de divisie zich in de richting van Aken.¹⁶³ Om exact 3.55 uur overschreed zij bij de Nederlandse grensgemeente Vaals op verschillende plaatsen de Duits-Nederlandse grens. Zonder ernstige tegenstand te ontmoeten¹⁶⁴ trok zij over drie routes naar Maastricht (kaart 5).

Op verschillende plaatsen reed zij het op de oostelijke Maasoever gelegen Maastrichtse stadsdeel Wyck binnen: de *Gruppe Gelb* kwam vanaf Meerssen over de Meerssenerweg; de *Gruppe Rot* kwam vanaf Bemelen over de Scharnerweg; de *Gruppe Grün* reed via Heer over de Heerderweg.¹⁶⁵ Bij aankomst bij de Maasbruggen constateerde de voorhoede dat deze waren vernield. Uiteraard was de urgentie om de luchtlandingstroepen op de diverse plaatsen bij het Albertkanaal te hulp te komen erg hoog. De inventiviteit om alvast infanteristen en genisten over de Maas met de meest simpele middelen over de rivier te zetten was groot. Het vernielde gedeelte van de Sint Servaasbrug betrof onder andere de stalen overspanning over de vaargeul. Deze was in twee stukken gebroken, die schuin in het water lagen. Daartussen legden Duitse genisten opblaasbare bootjes met daarover planken. Op de beide delen, die sterk aflieden, brachten zij aan elkaar gebonden ladders aan om de afdaling respectievelijk de beklimming van de stalen delen gemakkelijker te doen verlopen. Omdat het overige gedeelte van de Sint Servaasbrug door de vernielingen onbruikbaar was, moesten de manschappen, nadat zij over de twee stalen delen waren gegaan, via een strekdam in de Maas (kaart 7) naar de Wilhelminabrug lopen; daar konden zij over een trap op het stenen gedeelte komen, dat nog intact was; zij liepen verder de brug over en kwamen via de westelijke afrit op de Markt. Daar aangekomen, naastten zij van meer dan honderd burgers fietsen en een tiental motoren en auto's om zich naar hun bedreigde makkers op de verschillende plaatsen aan het Albertkanaal te begeven.¹⁶⁶ Tevens zette de genie manschappen over met behulp van opblaasbare rubberboten. Geweervuur van de westelijke Maasoever schoot verschillende hiervan lek en hinderde de Duitsers in deze acties. Maar dat zou niet lang meer duren...

3.6. De overgave van de stad

Tussen zeven en acht uur voerde de TBZL, luitenant-kolonel Govers intensief overleg met zijn chef-staf en sous-chef. De oostelijke Maasoever was in Duitse handen. De situatie leek nagenoeg uitzichtloos. Govers zette een aantal zaken op een rij. Er bestond geen verbinding meer met de echelons ten oosten van de Maas. Uit het feit dat Duitse troepen met tanks en artillerie op de oostelijke Maasoever stonden, leidde hij af dat de Nederlandse troepen waren verslagen.¹⁶⁷ Hij constateerde verder dat zich terugtrekken op het Albertkanaal en daar door de Duitse linies heen breken een onmogelijkheid was. Hij was niet op de hoogte - en kon dat ook niet zijn - van de moeilijke

situatie waarin de parachutisten aan het Albertkanaal en op het fort zich bevonden. Hij stelde eveneens vast dat de in Wyck aan de Maas opgestelde Duitse artillerie zich opmaakte om de stad te gaan beschieten.

'Honderdtallen'¹⁶⁸ vliegtuigen vlogen laag over de stad en beschoten de overgebleven Nederlandse manschappen van de bezetting van de bruggen die naar de westelijke Maasoever waren uitgeweken. Govers vreesde dat, bij een verdere verdediging van de stad, deze een bombardement en een artilleriebeschieting zou moeten verduren.

Om 7.30 uur¹⁶⁹ ontbood hij de bevelhebbers van twee eenheden van de verdedigingsstroepen. De troepen in Zuid-Limburg en Maastricht hadden aan hun opdracht verdragende gevechten te voeren en de drie Maasbruggen in Maastricht op te blazen voldaan. In overleg met de twee hoofdofficieren en zijn stafleden nam Govers het besluit, dat de overigen unaniem ondersteunden, van de verdere verdediging van de stad af te zien. Al voor dat ogenblik had de TBZL verschillende keren contact met de burgemeester van Maastricht gehad. Ook deze was van mening dat het geen zin meer had dat de Nederlandse militairen nog langer weerstand zouden bieden.¹⁷⁰

Govers gaf zijn chef-staf Doyer bevel zich met een witte vlag naar het niet-vernielde gedeelte van de Wilhelminabrug op de westelijke Maasoever te begeven om over de capitulatie te onderhandelen met een Duitse parlementair. Het was inmiddels 8.10 uur.¹⁷¹ Van onderhandelen was echter geen sprake. Van Duitse zijde werd geëist dat de Nederlandse troepen de wapens zouden neerleggen en dat de officieren zich naar het stafkwartier van de TBZL aan het Vrijthof dienden te begeven. Onderofficieren en overige manschappen moesten zich verzamelen in de Tapijnkazerne aan de Sint Hubertuslaan en in de Militaire Kazerne aan de Grote Looiersstraat. Ruim een half uur later keerde Doyer terug in het stafkwartier. Govers zond toen zijn laatste bericht (over de radio en per postduif) naar de opperbevelhebber, Winkelman, in Den Haag. Het luidde: 'Gehele oostoever van de Maas is in Duitse handen. De bruggen te Maastricht zijn vernield. Wij zijn geheel ingesloten en *onderhandelen* [cursief in originele tekst] over capitulatie.'¹⁷² Om 10.30 uur lichtte Govers zijn besluit nader toe in een telefoongesprek met Winkelman in het Algemeen Hoofdkwartier.¹⁷³

Inmiddels was rond 9.30 uur een Duitse *Oberst* in het stafkwartier van Govers verschenen om de Duitse eisen tot in alle details te regelen. Hij informeerde tevens naar bijzonderheden over de Nederlandse troepensterkte en de militaire opstellingen in Maastricht en omgeving.¹⁷⁴ Desgevraagd deelde hij mee dat bij verdere tegenstand de stad beschoten en gebombardeerd zou zijn.

De officieren bleven tot 19.30 uur in het stafkwartier van de TBZL. Een Duitse officier haalde hen toen op om hen naar hotel Du Casque aan het Vrijthof te brengen. Van daaruit werden zij op 13 mei naar een krijgsgevangenkamp in Geilenkirchen (D.) gebracht. De onderofficieren en overige manschappen werden eveneens in krijgsgevangenschap naar Neu Brandenburg (D.) overgebracht.

Hiermee was de overgave van de stad aan de Duitse troepen een feit.

3.7. De Duitse 4e Pantserdivisie over de Maas

Aan de Wyckse Maasoevers heersten grote opwindning en verwarring. Opwinding: de Duitse tanks stonden aan de Maas en konden niet verder; de officieren maakten zich zorgen over de voortgang van het offensief. Bovendien arriveerde omstreeks 8.30 uur de *Oberbefehlshaber* van *Heeresgruppe B*,¹⁷⁵ *Generaloberst* Fedor von Bock. Dat Von Bock bevreesd was dat de aanval zou vastlopen blijkt uit wat hij hierover in zijn *Kriegstagebuch* noteerde:

'Ich fahre [...] nach Maastricht, wo ich den Kommandeur der 4. Panzerdivision, General Stever, an der Brücke treffe. Das Übersetzen geht langsam, Brückengerät ist noch nicht heran. Ich treibe, wo und wie ich kann, denn ich muß die 4. Panzerdivision noch heute Nacht über die Maas und den Albert-Kanal herüberheben, damit der Feind nicht zur Besinnung kommt[...].'¹⁷⁶

Hij besprak met de bevelhebber van de 4e Pantserdivisie de toestand. Zij besloten een aantal maatregelen te nemen.¹⁷⁷ Genisten en infanteristen moesten zo snel mogelijk al op de een of andere manier de Maas oversteken om de para's aan het Albertkanaal te ontzetten. Een ander geniedetachment kreeg de opdracht een veer in de Maas te brengen en tevens een geschikte plaats voor de aanleg van een pontonbrug te zoeken.

Verwarring: de wegen en straten waarover de 4e Pantserdivisie naar Maastricht was gereden, zaten urenlang verstopt én door de aangebrachte versperringen én door het grote aantal voertuigen. Verwarring ook, omdat, tot aan de overgave van de stad, vanaf de westelijke Maasoever nog steeds werd geschoten, zij het dat dit geen zwaar vuur was. Toen echter na de capitulatie het vuren werd gestaakt, konden de Duitse genisten en infanteristen op een geïmproviseerde manier met de overtocht beginnen. Zoals vermeld gebeurde dit met behulp van een plankier en ladders via de opgeblazen stalen overspanning van de Sint Servaasbrug óf met opblaasbare bootjes. Vanaf 13.00 uur¹⁷⁸ bracht de genie een ponton in de vaart dat een last van acht ton kon dragen. Het had geen eigen aandrijving. Manschappen in bootjes die aan het ponton waren gekoppeld, dienden het over te roeien. Het was hierdoor mogelijk de lichtste tanks van de divisie al over de Maas te brengen. De 4e Pantserdivisie beschikte over vier typen tanks: de *Panzer I*, 6 ton; de *Panzer II*, 9,9 ton; de *Panzer III*, 23 ton en de *Panzer IV*, 24,6 ton.¹⁷⁹ Vanaf 14.00 uur¹⁸⁰ werden tevens twee viertons ponten in gebruik genomen, die eveneens overgeroeid moesten worden. Het had dus behoorlijk wat tijd gevergd eer dit materiaal tot aan de Maasoever was gebracht. Dit was mede een gevolg van het feit dat de betreffende genietroepen niet vooraan maar een flink eind naar achteren in de colonnes een plaats hadden gekregen. Ze moesten met hun materiaal langs de tanks en voertuigen, die de wegen verstopten, naar voren gemanoeuvreerd worden en dat vergde tijd. Maar de Duitse aanvallers waren op die manier

wel in staat in de loop van de middag en avond van 10 mei niet alleen manschappen maar ook lichte pantservoertuigen, auto's en motoren over de rivier te zetten. Bovendien hadden Duitse genietroepen 's middags tegen half vijf een oversteekmogelijkheid voor infanteristen op motoren aangelegd.¹⁸¹

Deze verschillende manieren om manschappen en (licht) materieel over de rivier te zetten hadden, wat de ontzetting van de para's aan de oevers van het Albertkanaal betreft, gedeeltelijk succes. Aan de brug van Vroenhoven verschenen de eerste Duitse grondtroepen in de vroege middag.¹⁸² De para's hadden het daar op eigen kracht maar een paar uur vol hoeven te houden.

Bij de brug van Veldwezelt arriveerden de eerste grondtroepen rond 11.50 uur.¹⁸³

Bij Kanne was de situatie voor de parachutisten erg moeilijk. Tegen het middaguur kregen zij versterking, maar hun verliezen waren toen al groot. Van de 117 gelande para's waren er 22 gesneuveld en 26 gewond.¹⁸⁴

Op het plateau van het fort Eben-Emael moesten de mannen wachten tot de volgende ochtend, toen, tussen zes en zeven uur, manschappen van het *Pionierbatalion* 51 erin slaagden op het plateau met hen contact te maken.¹⁸⁵

Urgent was uiteraard de aanleg van een schipbrug over de Maas in Maastricht teneinde de zwaardere tanks en ander rollend materieel over te brengen. De chaos op de aanvoerroutes en het gebrek aan discipline van de chauffeurs van de diverse voertuigen¹⁸⁶ waren er de oorzaak van dat de voor de aanleg van de pontonbrug noodzakelijke onderdelen pas tegen de avond op de plaats van bestemming aankwamen.¹⁸⁷ De aanleg van een pontonbrug van zestien ton vergde acht à tien uur intensieve arbeid.¹⁸⁸ De genisten werkten kennelijk goed door want om vier uur in de vroege ochtend van 11 mei was deze brug klaar, twee uur eerder dan verwacht¹⁸⁹. Hoewel het een zestientons brug was, konden er zelfs de zwaarste tanks overheen, mits er in zo'n geval maar één tank - en dan heel langzaam - over reed. De brug lag enkele tientallen meters ten noorden van de spoorbrug, in het verlengde van de aanrijroutes van de 4e Pantserdivisie. De Duitse genisten werkten verder en op diezelfde dag, 11 mei, hadden zij om 20.30 uur een tweede pontonbrug aangelegd.¹⁹⁰ Deze lag enkele honderden meters ten zuiden van de Sint Servaasbrug.

De 4e Pantserdivisie ging naar het westen en boog vervolgens in zuidwestelijke richting af naar Gembloers. De vertraging van nagenoeg een etmaal in Maastricht was in dit onderdeel van *Plan Gelb* niet voorzien. In hoofdstuk 2 zullen we zien in hoeverre dit al dan niet van invloed was op de Duitse aanval in België.

Vanaf nu was Maastricht een stad onder Duitse bezetting. Een eenentwintigjarige Maastrichtenaar noteerde op die elfde mei in zijn dagboek: 'Dag vol angst en vrees! En ontzettend veel leed! En wat zal er nog volgen?!'¹⁹¹. Hij vertolkte ongetwijfeld de gevoelens van veel stadgenoten.

4 DE EERSTE WEKEN NA DE INVAL: BEZETTER EN BEVOLKING

4.1. De bezetter

De angst kwam voort uit een aantal onzekerheden. De bevolking wist niet wat de bezetting zou brengen en hoe het dagelijks leven zich zou ontwikkelen. Daar kwam bij dat zij ook niet wist hoe de Duitse militairen zich tegenover haar zouden opstellen en vooral hoe hun gedragingen zouden zijn. Ons land had sinds de woelingen van de Belgische afscheiding (1830-1839) geen oorlogshandelingen meer gekend. Wat oorlog betekende was voor de bevolking onbekend. Oudere Maastrichtenaars herinnerden zich maar al te goed de verhalen van de Belgische vluchtelingen uit 1914 over de wrede wijze waarop de Duitse troepen toen in België huishielden. De aan de Maas gelegen grensplaats Visé bij voorbeeld was toen in een van de Duitse wraakacties platgebrand. Uiteraard was de bevolking in 1940 niet op de hoogte van de strenge bevelen die de Duitse militairen hadden gekregen over de manier waarop zij zich ten aanzien van de inwoners in de te bezetten landen dienden te gedragen.

Op 22 februari van dat jaar had het Hoofdkwartier van het Duitse Zesde Leger – waarvan onderdelen Maastricht in mei zouden innemen – een aantal bijzondere regelingen uitgevaardigd waarin ook een paragraaf was gewijd aan het ‘gedrag tegenover de bevolking.’¹⁹² Daarin beval het Hoofdkwartier, ‘voor zover de situatie het toeliet, de bevolking, vooropgesteld dat zij zich vreedzaam gedraagt, ongemoeid te laten.’¹⁹³ In het belang van de Duitse strijdkrachten en hun discipline moesten alle onderofficieren en officieren er zorg voor dragen dat het stelen van eigendommen van burgers door individuele manschappen, ieder zinloos doorzoeken van huizen, fabrieken et cetera, iedere moedwillige vernieling van ramen en deuren werden voorkomen. Mochten zich dergelijke gevallen voordoen, dan dienden deze als plunderingen te worden bestraft.¹⁹⁴

Ook voor andere terreinen had het Hoofdkwartier allerlei directieven uitgevaardigd. Zo bleven joden voorlopig buiten schot. Tegen hen mochten de militairen geen bijzondere maatregelen treffen. Ook mochten zij het godsdienstige leven niet ontwrichten. Wel moesten zij op ‘onopvallende wijze’¹⁹⁵ erop toezien dat de Kerken hun gelovigen niet tegen het Duitse Rijk zouden opzetten. Radiozenders moesten worden overgenomen. Wel mocht de bevolking haar radio-ontvangtoestellen ‘voorlopig’ behouden. Het verspreiden van anti-Duitse radio- of andere berichten werd strafbaar gesteld. Schouwburgen en bioscopen mochten in bedrijf blijven, mits zij uiteraard geen anti-Duitse toneelstukken respectievelijk films brachten. Inheemse kranten moesten zo mogelijk blijven verschijnen. Het opzettelijke stopzetten van een krant moest als vijandige handeling worden beschouwd. Anderzijds moest men de redacties laten weten dat zij door de bezetter van nieuwsberichten werden voorzien. ‘Censuur kon voorlopig niet gemist worden.’¹⁹⁶ De pers zou scherp gecontroleerd en bij overtredingen streng bestraft worden.

Er zouden uitgaansverboden worden afgekondigd evenals verplichte verduisteringsmaatregelen. De uitwerking hiervan werd aan de plaatselijke commandanten overgelaten.

Belangrijk waren ook de voorschriften betreffende het nemen van gijzelaars. Daarvan moest men bij 'verzet of bij een onbetrouwbare houding van de bevolking *principieel* [cursivering in de oorspronkelijke tekst PB] gebruik maken.'¹⁹⁷ Met nadruk wees het Hoofdkwartier erop dat men zo mogelijk gijzelaars uit die bevolkingsgroepen moest nemen van wie men kon verwachten dat die een vijandige houding zouden aannemen. Men moest proberen te vermijden leidende ambtenaren, artsen of personen van vitale bedrijven te gijzelen, tenzij deze als raddraaiers bekend stonden. Het was niet zo dat de eerste de beste officier of onderofficier gijzelaars mocht nemen. Dat kon alleen op het niveau van bataljonscommandanten of aan hen gelijken. En over het verdere lot van de gijzelaars konden slechts officieren op het niveau van divisiecommandanten beslissen. Ook diende men voor ogen te houden dat het bij het onderbrengen en verzorgen van gijzelaars niet om strafgevangenen ging.

4.2. De bevolking

De Maastrichtse bevolking reageerde gelaten op de inval van de Duitse troepen. Relletjes, onlusten et cetera deden zich niet voor. Zij ervoer het gedrag van de Duitse militairen niet als gewelddadig. Tijdens de intocht hield zij zich schuil in huis of kelder, al lieten enkele nieuwsgierigen niet na zich op straat te begeven.

De weinige dagboeken van Maastrichtenaars die de binnenkomst van de troepen beschrijven¹⁹⁸, vermelden niets over onacceptabel gedrag. Jef Heydendael, tandarts van beroep, verwoordt de eerste oorlogsdag op literaire¹⁹⁹, enigszins overdreven wijze, maar daarom niet minder sfeertreffend. Zijn vrouw en hij waren in de nacht van 9 op 10 mei wakker geworden van vliegtuiggeronk.

'We kleedden ons vlug aan en gingen buiten kijken. En zagen dat de zon al was begonnen te stralen om van die tiende mei een heerlijke lentedag te maken. We bleken niet de enigen op straat, er stonden mensen voor hun deuren vreemd te kijken, maar de opvallendste was buurvrouw Solleveld. Mevrouw Solleveld was een Duitse, nogal flink van omvang, getrouwd met een ambtenaar van de Stroomverkoopmaatschappij.

Ik had haar altijd verdacht van Nazi-sympathieën, maar ze liep nu in 'n fraai beige mantelpak, opgewonden met 'n paraplu in de lucht zwaaiend, te schreeuwen: "Da kommen sie, die Schuffte, de Schmierlappe [!], sie kommen!"

De verwarring werd nog groter toen er van op de hoek geweervuur klonk. Hoe kon dat, waren de moffen nu al in Maastricht? Jazeker, nog geen tien minuten later kwamen twintig, dertig groen geüniformeerde stoottroepers voorzichtig verspreid over de singel²⁰⁰ gelopen. Ze keken omzichtig om zich heen, geweren schietklaar in de hand. Maar toen ze alleen maar stomverbaasde mensen uit de ramen en voor de deuren zagen, lachten ze vriendelijk; het waren heel aardige jongens.

Dan ineens weer 'n zware ontploffing, maar die kwam van de andere kant: onze genie had de stalen overspanning van de Maasbrug laten springen om de doortocht te verhinderen. Dat dit niets geholpen had bleek al binnen 't uur.

Langzaam aanzwellend, in prachtige gelijke cadans kwam het dichterbij. Een geluid uit 'n andere wereld. Een in stukjes gehakte donder. De bodem trilde. Eskadron na eskadron, ijselijk perfect, in volmaakt gelijke marsdreun, de kapiteins voorop, ertussenin zo nu en dan 'n pantserwagen. Vlak voor ons huis gaf er een 'n kreet en ze begonnen te zingen. Een van die meeslepende Duitse liederen die zo zuiver in de maat van hun marsdreun vielen: "*Und wir fahren, und wir fahren, und wir fahren gegen England*", het was prachtig.

En verschrikkelijk.

We stonden erbij en we keken ernaar.

Mevrouw Solleveld had zich inmiddels verkleed en stond nu in een lichtblauw complet op de stoep. Met een van gram verbeterd gezicht. Ik wist nog steeds niet wat ik ervan moest denken.

Het voorbijmarcheren duurde 'n paar uur. Duizenden, duizenden. Vrolijke kerels, sommigen met bloemen in 'n knoopsgat, zingend.¹²⁰¹

Binnen enkele weken kwam het dagelijkse leven weer op gang, zij het met een aantal beperkingen als gevolg van allerlei voorschriften van de bezetter, zoals spertijd, de straatverlichting die niet brandde op grond van de verduisteringsvoorschriften, geconfisqueerde gebouwen et cetera.

Op 12 mei vaardigde de burgemeester, jhr. mr. Willem Michiels van Kessenich, een proclamatie aan de Maastrichtse bevolking uit (bijlage 3). Het eerste punt daarvan schreef voor dat iedereen 'tegenover de ogenblikkelijke feitelijke machthebber een absoluut correcte en welwillende houding' in acht diende te nemen.

De bevolking wachtte de verdere gebeurtenissen gelaten af.

Hoofdstuk 2

DE INNAME VAN LUIK

1 PLAN GELB EN LUIK

Naast de militaire operaties in en ten westen van Maastricht lag het andere zwaartepunt van *Plan Gelb* in Zuid-België en Noord-Frankrijk bij *Heeresgruppe A*. De drie legers van deze groep²⁰² zouden daarheen oprukken via de Ardennen. Dat moest de grote verrassing zijn, omdat niemand verwachtte dat pantserdivisies door dat gebied konden en zouden oprukken. Luik en Namen zelf zouden ze ontwijken vanwege de forten die beide steden verdedigden. Onderdelen van *Heeresgruppe A* moesten in de 75 kilometer brede strook tussen Dinant en Sedan een doorbraak bewerkstelligen. Het operatiegebied van *Heeresgruppe A* strekte zich ook uit over Luxemburg. Door zich via Sedan naar Amiens en de Kanaalkust te begeven zouden de pantsertroepen erin kunnen slagen de Belgische en geallieerde (Franse en Britse) troepen in België van Frankrijk af te snijden. Ze moesten ten zuiden van Namen op verschillende plaatsen de Maas oversteken om vervolgens naar het westen te gaan. *Heeresgruppe C* moest de Fransen aan de Maginotlinie binden.²⁰³

Langs de Maas ten zuiden van Luik en Namen had de *Abwehr* haar huiswerk goed gedaan. Daardoor beschikte de Duitse inlichtingendienst over de noodzakelijke informatie betreffende mogelijke gunstige oversteekplaatsen.²⁰⁴ De stad Luik zou men links en rechts laten liggen. Een divisie van het Zesde Leger zou de stad aan de noordkant afsluiten en een eenheid van het Vierde Leger aan de zuidkant. De ring van de twaalf forten om Luik was hiervan de oorzaak. Immers om de snelheid van de aanval te handhaven zou een achterop komende infanteriedivisie, de 269e, de inname van Luik en de uitschakeling van de forten (behalve het reeds eerder uitgeschakelde fort Eben-Emael) voor haar rekening nemen. De divisie behoorde tot het Zesde Leger. Zij zou door Zuid-Limburg trekken. Omdat de 3e en de 4e Pantserdivisie zo snel mogelijk in België dienden te penetreren, zou de infanteriedivisie een andere route nemen dan de twee pantserdivisies. Zij moest van andere wegen gebruik maken. Zij zou in de buurt van Vaals de Duits-Nederlandse grens passeren, maar diende dan de hoofdweg van Vaals naar Maastricht te verlaten om via secundaire wegen naar Eijsden te gaan. Daar moest ze de Maas oversteken en dan via Visé in de richting van Luik oprukken.

2 HET BELGISCHE VERDEDIGINGSPLAN

2.1. Algemeen

Bij de verdediging van het grondgebied zou het Belgische leger in grote mate gebruik maken van twee defensielijnen: een eerste aan de Maas en het Albertkanaal, en een tweede van Antwerpen over Leuven tot Namen. Langs de grens met Nederland en Duitsland stond de *Alarmlinie* opgesteld. Zij had twee taken: het melden van grensschendingen aan het Groot Algemeen Hoofdkwartier én het uitvoeren van reeds voorbereide vernielingen. Kort achter de *Alarmlinie* lag de *Vooruitgeschoven Stelling*. Haar opdracht was de omvang en de bewegingen van de vijandelijke troepen proberen te achterhalen en tijd te winnen om zich in de *Dekkingsstelling* te kunnen terugtrekken. Deze stelling was 210 kilometer lang. Ze lag achter de antitankgracht van Antwerpen tot aan het begin van het Albertkanaal, vervolgens achter dit kanaal tot Luik en vandaar achter de Maas tot Namen. Vanaf dat punt tot aan de grens met Frankrijk bestond de stelling uit bunkers langs de Maas. Tevens lagen op deze linie drie steden – Antwerpen, Luik en Namen – die een extra sterke verdediging in de vorm van forten hadden. Men noemde die *Versterkte Posities*. Langs deze stelling stond het gros van het Belgische Leger (veertien divisies). Oorspronkelijk was de *Dekkingsstelling* gedacht als *weerstandstelling*. Maar deze opzet was doorkruist door de plannen van het Franse opperbevel. Al vanaf half november 1939 waren er, met medeweten van de Belgische koning, ultrageheime contacten tussen vertegenwoordigers van de militaire staven van België en Frankrijk.²⁰⁵ In april 1940 brachten de Franse ambassadeur en de Britse zaakgelastigde in Brussel aan de minister van Buitenlandse Zaken, Paul-Henri Spaak, het verzoek van hun regeringen over om, preventief, in België de meest strategische militaire stellingen te mogen innemen. De Belgische regering, die een strikte neutraliteit in acht nam, wees dit verzoek af. Dat viel bij de Fransen en Britten niet in goede aarde. Toen de Belgische ambassadeurs te Londen en Parijs namens hun regering verzochten België alleen dan binnen te trekken wanneer de Belgische regering dat zou verzoeken, viel beiden een koele ontvangst²⁰⁶ ten deel. Medio april liet de Franse opperbevelhebber, *généralissime* Maurice Gamelin, de Belgen weten dat zijn eenheden, indien zij zich naar België zouden moeten verplaatsen, dit 's nachts moesten doen, omdat hun luchtafweer ontoereikend was. Hij ging er daarom van uit tien dagen nodig te hebben om de Albertkanaal-Maasstelling, de gedachte *Weerstandstelling*, te bereiken. Daarentegen dacht hij in vier dagen posities aan de linie Koningshooikt-Waver (de K.W.-linie), een meer landinwaarts gelegen verdedigingslinie, te kunnen innemen.

Deze mededeling plaatste de Belgische generale staf voor een dilemma: moest men tegenstand bieden op de lijn Antwerpen-Albertkanaal-Maas of in meer westwaarts gelegen stellingen? De Belgische legerleiding schatte in dat de Belgische strijdkrachten zonder hulp van de bondgenoten niet in staat zouden zijn de Duitse strijdkrachten gedurende tien dagen in bedwang te

houden. Het terugtrekken op de K.W.-linie zou het prijsgeven van meer dan een derde deel van het Belgisch grondgebied impliceren. Het betekende tevens het opgeven van de *Versterkte Positie Luik* en haar belangrijke forten, die, eenmaal geïsoleerd, evenmin lang de Duitse aanvallen zouden kunnen weerstaan. De Belgische regering besloot het Belgisch verdedigingsplan aan de hulpverleningsmogelijkheden van de Fransen aan te passen. Men zou de stelling Antwerpen-Albertkanaal-Maas als *dekkingstelling* gebruiken. Men zou daar geen zware tegenstand bieden, maar van de stelling optimaal gebruik maken, enerzijds om de eigen troepen in staat te stellen zich terug te trekken, en anderzijds de geallieerde eenheden de gelegenheid te bieden zich aan de K.W.-linie op te stellen.

Deze linie liep van Koningshooikt, dat ten zuidoosten van Antwerpen in de fortengordel rond die stad gelegen was, naar Waver, ten zuidoosten van Brussel. Van daaruit liep ze door tot Namen en volgde dan verder de *Dekkingstelling*. Na half april werd de K.W.-linie de *Weerstandstelling*. Belgische eenheden zouden deze bezetten van Antwerpen tot Leuven, Britse troepen van Leuven tot Waver en Franse manschappen van Waver tot Namen.²⁰⁷

Indien de K.W.-linie niet gehouden zou kunnen worden, zou men terugvallen op het *Nationaal Bolwerk*. Dit lag ten westen van het kanaal van Terneuzen naar Gent en liep verder via het bruggenhoofd Gent en de Schelde van Gent tot aan de Belgisch-Franse grens. Het diende als basis voor de strijdkrachten: er lagen militaire hospitalen, opslagplaatsen en arsenalen. Tevens waren er reservetroepen gelegerd. Het kon dankzij de havens van Oostende en Zeebrugge gemakkelijk bevoorraad worden. En het kon als laatste toevluchtsoord, als laatste bolwerk, dienen.

In feite was het Belgische verdedigingsplan een compromis tussen de verdediging van het hele land en die van het essentiële deel, het centrum. De Belgische legerleiding ging ervan uit dat de Duitsers op dezelfde wijze als in 1914 zouden aanvallen, dat zij hun offensief ten noorden van de Maas en Samber zouden uitvoeren. Zij was niet op de hoogte van het Duitse aanvalsplan van Von Manstein.²⁰⁸

2.2. De verdediging van Luik

De *Versterkte Positie Luik* (VPL) telde vier sectoren. De VPL 1 lag in een cirkelboog oostelijk om de stad met een straal van vijftien tot twintig kilometer. Deze buitenste linie telde vier forten (kaart 9): één, Eben-Emael, ten westen van de Maas en de andere drie, de forten van Neufchâteau, Battice en Tancrémont, ten oosten daarvan. De VPL 1 werd in het noorden begrensd door Eben-Emael en Visé, aan de zuidkant door Comblain-au-Pont aan de Ourthe. Dichter naar de stad toe lag een tweede fortengordel, de VPL 2, in de vorm van een halve cirkel met een straal van zeven tot tien kilometer. Ze telde zes forten, alle ten oosten van de Maas: die van Barchon, Evegnée, Fléron, Chaudfontaine, Embourg en Boncelles. Ze liep van Chertal iets ten noorden van Luik tot aan Flémalle op de zuidwestelijke Maasoever. De VPL 3

lag dicht aan de oostzijde om de stad heen, van Jupille aan de noordkant tot Renory aan de zuidzijde. Ze omvatte een aantal versterkingen die de toegangswegen bestreken. Op de westelijke Maasoever beschermden slechts de twee forten van Pontisse en Flémalle de VPL 4. Het verdedigingsplan van de stad met zijn aangelegde forten was gebaseerd op de gedachte dat een eventuele aanval uit het oosten zou komen. De Belgen hadden de ervaring van 1914 niet vergeten.

Het Belgische verdedigingsplan had al einde 1939 onrust en zorg in Luik en omgeving teweeggebracht. De Franse consul-generaal in Luik, Guy Sarrien, vertelde daar rond 'dat er geen sprake was van enige samenwerking tussen het Franse en het Belgische hoofdkwartier.'²⁰⁹ Daarom zouden de Fransen bij een Duitse inval geen hulp bieden. Hij verkondigde eveneens zich zorgen te maken over de militaire verdedigingsstrategie die de generale staf had uitgewerkt. Luik lag maar enkele tientallen kilometers van de grens met Duitsland en liep dus extra risico's. Er waren zelfs Luikenaren die meenden te weten dat delen van Wallonië en Luik zelf niet verdedigd zouden worden. De Belgische regering beschouwde de uitingen van Sarrien als 'propagandistisch gestook'.²¹⁰ Maar deze geruchten leidden er wel toe dat op 1 maart 1940 Luikse parlementsleden de regering uitvoerig om inlichtingen vroegen over de verdediging van het land en de positie van Luik daarin. Drie dagen later sprak de regering haar vertrouwen in de defensiestrategie van de generale staf uit en liet dat aan de ongeruste volksvertegenwoordigers weten. Over de achtergronden van het finale verdedigingsplan, waartoe in de tweede helft van april werd besloten, kon zij uiteraard, gezien het geheime karakter van het militaire overleg tussen België en Frankrijk, op dat tijdstip in het parlement geen mededelingen doen.

Het was wel een feit dat de verdediging van België in het noordoosten het zwakke punt was. Al tijdens de Eerste Wereldoorlog waren er in België stemmen opgegaan om Nederlands Zuid-Limburg tot en met Wessem bij België te voegen. Dat was namelijk het smalste deel van Limburg tussen Duitsland en België. België kon dan zijn verdediging in het noordoosten optimaliseren. Het wilde op die manier voorkomen dat de Duitsers dat smalle stukje zouden benutten om hun troepen naar België te laten optrekken. In 1918 hadden deze militaire overwegingen bijgedragen tot de Belgische eis van annexatie van Maastricht en Zuid-Limburg. De Nederlandse diplomatie wist dat tijdens de vredesconferentie in Parijs af te wenden. In Nederland zelf was deze roep om annexatie in feite alleen door de Maastrichtse industriëlen ondersteund.²¹¹ Na 1920 was dit streven weggeëbd.²¹²

De stad Luik zelf werd niet verdedigd. In de kazerne op de aan de noordzijde van de stad gelegen *Citadelle* had de bevelhebber van het Derde Legerkorps, luitenant-generaal De Krahe, zijn hoofdkwartier. De kern van het Korps bestond uit twee infanteriedivisies: de 3e en de 4e. Het had als taak de VPL te verdedigen. De 3e Infanteriedivisie stond ten noorden en oosten van Luik opgesteld tot Chaudfontaine. Vanaf die gemeente tot aan Amay ten zuidwesten van de stad had de 2e Infanteriedivisie posities ingenomen.

Gezien het besluit de *Dekkingsstelling* niet tot het uiterste te verdedigen, was voorzien dat de 3e Divisie zich zou terugtrekken op de K.W.-linie, maar met eigen middelen. De 2e Divisie zou nog vóór de 3e achter de K.W.-linie stelling moeten nemen, maar zou daarheen per trein en met vrachtauto's vervoerd worden. De VPL was als onderdeel van de *Weerstandstelling* aangelegd. De wijziging in de verdedigingsstrategie, waardoor de *Weerstandstelling* een *dekkingsstelling* werd, holde de defensieve waarde van de fortengordel uit. Het viel te verwachten dat de forten snel geïsoleerd zouden raken met als gevolg dat ze de onontbeerlijke steun van infanterie zouden moeten missen. De wijziging in de verdedigingsplannen betekende dat van de drie *Versterkte Posities* Antwerpen, Namen en Luik alleen de eerste twee hun defensieve mogelijkheden volledig konden benutten. In feite was de VPL al bij voorbaat afgeschreven.²¹³

3 DE INNAME VAN LUIK

3.1. Luik Van 10 tot 12 mei 1940

Op 10 mei 1940 schrokken veel inwoners van Luik vroeg wakker. Rond vijf uur vlogen circa 25 Duitse vliegtuigen op lage hoogte over de stad. Ze wierpen geen bommen af. De meeste inwoners wisten toen nog niet dat de Duitsers België hadden aangevallen. Ze dachten eerder aan een luchtaanval op Engeland. Maar om twintig voor twee in de nacht was de politiepost in het stadhuis al gewaarschuwd. De burgemeester, Joseph Bologne, had zich meteen daarheen begeven; hij had er met twee van de zes wethouders, de gemeenteontvanger en de hoofdcommissaris van politie een crisisberaad belegd. Enkele uren later liet hij op diverse plaatsen in de stad een proclamatie aanplakken waarin hij liet weten dat 'notre ennemi déloyal de 1914'²¹⁴ het land was binnengevallen en de bevolking opriep tot rust en vertrouwen. De situatie was echter voor de inwoners zeer onduidelijk. In de loop van de ochtend kwamen veel vluchtelingen uit Oost-België in de stad aan. Sommigen waren zo uitgeput dat ze zich in de straten neervlieden om uit te rusten. Anderen hadden vee bij zich, dat losliep en dat de politie naar de weiden van het hoger gelegen stadsdeel Cointe dreef. Spoedig staken de meest wilde geruchten de kop op. Inmiddels namen ook veel Luikenaren de vlucht en trokken in westelijke richting. De hele dag viel er echter in de stad geen Duitse soldaat te bespeuren. De bewoners wisten uiteraard niet dat, volgens het Duitse aanvalsplan, de Duitse troepen om de VPL heen zouden gaan. Zo ging de 10e mei in de stad voorbij.

Aan Duitse zijde hadden zich de militaire operaties ten noorden van Luik niet volgens plan voltrokken, zoals reeds vermeld. De 4e Pantserdivisie stond nog aan de oostkant van de Maas bij Maastricht. De afsluiting van de VPL aan de noordkant was nog niet gerealiseerd. Alleen het fort Eben-Emael was tot zwijgen gebracht. Aan de zuidzijde was de fortengordel rond Luik evenmin afgesloten. Daar was het Duitse Vierde Leger niet verder gevorderd dan tot een dertigtal kilometer ten zuidoosten van de stad.²¹⁵

De bevelhebber van het Belgische Derde Legerkorps had als opdracht de Albertkanaal-Maasstelling niet tot het uiterste te verdedigen en zich terug te trekken op de K.W.-linie. Als gevolg van de bres aan de noordzijde van de VPL (namelijk de uitschakeling van het fort Eben-Emael en de vorming van bruggenhoofden bij de bruggen van Veldwezelt en Vroenhoven) én van de Duitse opmars aan de zuidoostelijke kant, besloot hij rond zeven uur 's avonds de VPL aan de oostzijde van de Maas onmiddellijk op te geven.²¹⁶ Hij verplaatste de 3e Infanteriedivisie naar de westelijke Maasoever en gaf de 2e Infanteriedivisie opdracht zich op de K.W.-linie terug te trekken. In de nacht van 10 op 11 mei kregen deze troepenverplaatsingen hun beslag. Dat verliep niet zonder problemen, met name bij de 2e Infanteriedivisie. Het zwaar materieel werd per spoor vervoerd. Maar de spoorwegen hadden te lijden van Duitse luchtaanvallen. De divisie verloor twee derde van haar zware wapens en andere uitrusting, nadat de treinen in Ans, Landen en Tienen door

Duitse *Stuka's*²¹⁷ waren gebombardeerd.²¹⁸ De dag daarna bereikte de 2e Infanteriedivisie haar bestemming en nam tegelijkertijd de 3e haar posities op de westelijke Maasoever in.

Op 11 mei zagen de Luikenaren nog steeds geen Duitse soldaten in hun stad verschijnen. Wel zagen zij dat troepen uit de *Vooruitgeschoven Stelling* door de stad naar de westelijke oever trokken. Zij juichten hen luid toe. Kort na elf uur vloog een brug over de Maas in de lucht. Het was de eerste van de zes Maasovergangen in die stad.²¹⁹ Om half een 's middags waren ze alle zes opgeblazen. Verkeer was verboden. De stad kreeg een vreemd aanzien. De stroom vluchtelingen, zowel naar de stad toe als de stad uit, bleef aanhouden.

Tegen de avond kwamen bij het Hoofdkwartier van het Derde Legerkorps op de *Citadelle* tegenstrijdige berichten binnen, die tot verwarring en het ontstaan van de meest wilde geruchten aanleiding gaven. Sommige commandanten van legeronderdelen kwamen persoonlijk naar het Hoofdkwartier om allerlei onheilstijdingen over te brengen. Zoals: 'Vijandelijke tanks bevinden zich in de omgeving van Awans',²²⁰ waar in geen velden of wegen een tank te bekennen was. De bevelhebber van een artillerieregiment liet zijn commandopost, die één kilometer van het Hoofdkwartier lag, zo overhaast in de steek dat hij er niet aan dacht de centrale van zijn veldtelefoonnet onklaar te maken. Kortom tussen zes en acht uur 's avonds ontstond een paniekerige situatie. Bij de bevolking was dat niet anders. Vanaf de hooggelegen *Citadelle* en de daaromheen liggende woonwijken kwam een grote stroom vluchtende burgers en militairen. De straten en verkeersaders naar het centrum raakten overvol.

's Middags rond vier uur had het Algemeen Hoofdkwartier van de Belgische strijdkrachten aan De Krahe opdracht gegeven al zijn troepen terug te trekken naar het westen richting K.W.-linie, nadat de duisternis zou zijn ingetreden. Dat betrof met name de 3e Infanteriedivisie. De Krahe had het bevel doorgegeven. Hijzelf en zijn staf verlieten hun Hoofdkwartier omstreeks half negen 's avonds.²²¹

Diezelfde dag noteerde de opperbevelhebber van *Heersgruppe B*, Fedor von Bock, in zijn oorlogsdagboek: 'Ich habe den Eindruck, daß der Gegner den äusseren Fortgürtel von Lüttich nicht hartnäckig verteidigt.'²²² Hij was duidelijk niet op de hoogte van het Belgische verdedigingsplan, maar zijn inschatting was wel juist. Die avond was de VPL aan de noord- en westzijde afgesloten door onder meer de Duitse 4e Pantserdivisie, die al voorbij Tongeren en op weg naar Waremmé was; zij had een positie circa tien kilometer ten noordwesten van Luik ingenomen. Tevens bevonden zich elementen van de Duitse 269e Infanteriedivisie eveneens ten noordwesten van Luik.²²³ Aan de zuidoostelijke zijde bevonden onderdelen van de 251e Infanteriedivisie zich op vijftien kilometer afstand van het centrum van Luik.

3.2. De Duitse 296e Infanteriedivisie

De divisie had, zoals reeds gezegd, tot taak de forten uit te schakelen en de stad in te nemen. Op 11 mei was ze op weg naar Luik. Ze had zich een dag eerder, de dag van de inval, een weg gebaand door het zuidelijk deel van Zuid-Limburg. Komend vanaf Vaals had ze bij Lemiers de hoofdweg naar Maastricht, die immers aan de 4e Pantserdivisie was voorbehouden, verlaten om via allerlei smalle en heuvelachtige wegen uiteindelijk Eijsden aan de Maas te bereiken.²²⁴ De gemotoriseerde voorhoede kwam daar al om acht uur 's ochtends aan. Het gros van de divisie, de infanterieregimenten, kwam er omstreeks het middaguur aan. Rond half tien waren genietroepen al begonnen met pogingen om een schipbrug over de Maas aan te leggen. Andere zetten met bootjes twee compagnieën infanterie over. Zij kwamen op de andere Maasoever in het dorpje Groot-Ternaaien, trokken daardoorheen en arriveerden toen bij het Albertkanaal waar ze op dat moment niet verder konden, omdat de brug er in de vroege ochtend was opgeblazen. Om kwart voor elf begonnen zware beschietingen door de kanonnen van het fort Pontisse. Hierdoor werden het oversteken met bootjes over de Maas, de aanleg van de schipbrug en de oversteek van het Albertkanaal ernstig gehinderd. De poging om het kanaal over te steken werd tot de volgende dag uitgesteld.

Reeds om half vier in de ochtend van 11 mei probeerden infanteristen en genisten bij Groot-Ternaaien het kanaal over te gaan. Deze aanval werd afgeslagen. Om negen uur probeerden de aanvallers opnieuw. Maar ook deze poging liep op een mislukking uit. Op dat ogenblik bevonden de Duitse troepen aan de Maas en het kanaal zich in een netelige positie: veel schipbrugmateriaal en rubberbootjes werden door de aanhoudende beschietingen vernield. Het nam veel tijd in beslag om nieuw materieel aan te voeren. Pas tegen half acht 's avonds slaagde de genie erin twee bataljons infanterie en een pantserverkenningseenheid over het kanaal te zetten.

Als gevolg van de beperkte en tijdrovende mogelijkheden om bij Eijsden over de Maas te komen, besloot de divisiecommandant, generaal Hell, dat een gemotoriseerde eenheid via een van de twee Duitse schipbruggen in Maastricht naar de westzijde van Maas en Albertkanaal zou rijden. Deze colonne bestond onder meer uit de staf van de divisie en een groep tanks met antitankgeschut onder bevel van Major Budde. De groep Budde vervoerde bovendien 300 à 350 infanteristen. Budde kreeg als opdracht zich naar twee oude forten van 1914-1918, die nu uiteraard niet meer in gebruik waren, te begeven. Het waren de forten van Loncin en Lantin, enkele kilometers ten noordwesten en westen van Luik. Rond vier uur in de ochtend van 12 mei vertrok de colonne vanuit Eijsden naar Maastricht, een afstand van ongeveer tien kilometer. Daar heersten een enorme drukte en verkeerschaos. Het gevolg was dat de colonne uit elkaar viel en er slechts twee onderdelen samen bleven: de staf en de groep Budde met zijn infanteristen. Hij stak de Maas over in Maastricht en bereikte na enkele uren Luik. Daar begaf hij zich allereerst naar de *Citadelle*.

Inmiddels waren twee Duitse verkenners reeds doorgereden naar het centrum van Luik. Zij werden daar voor Nederlanders aangezien en daarom viel hen een hartelijke begroeting van de inwoners ten deel. De oorzaak van dit abusieve enthousiasme was dat de voorste Duitse legervoertuigen van een colonne oranje lappen op hun motorkap hadden. Hiermee hadden andere Duitse troepen in Nederland verwarring gezaaid. De reden voor deze uitrusting was dat de Duitse luchtmacht op die manier de eigen troepen kon herkennen.²²⁵ Na de capitulatie van Nederland werden deze lappen vervangen door Duitse hakenkruisvlaggen. Achter deze twee verkenners kwam er een grotere eenheid naar het stadscentrum, die aan Budde meldde dat de stad 'feindfrei'²²⁶ was. Budde, die inmiddels hakenkruisvlaggen op de *Citadelle* had laten hijsen, reed naar de Place Saint Lambert in het hartje van Luik. Het was toen ongeveer vijf uur 's middags.

3.3. De overgave van de stad

Deze gebeurtenissen waren volkomen tegenovergesteld aan het officiële communiqué dat het college van Burgemeester en Wethouders van Luik enkele uren eerder in de stad had laten aanplakken:

'De burgemeester aan zijn medeburgers: onjuiste berichten zijn onder de bevolking verspreid. Ze hebben een ongerechtvaardigde paniek teweeggebracht. Het gemeentebestuur – Burgemeester en Wethouders voorop – is zich bewust van zijn plicht en houdt zich intensief bezig met de belangen van het volk. Bovendien zijn de laatste berichten, die de functionerende draadloze telegrafietoestellen hebben ontvangen, bemoedigend. De vijand schijnt in de omgeving van zijn uitvalbases te worden tegengehouden. Het Belgische leger en onze dappere Franse en Engelse bondgenoten doen hun plicht in de omgeving van de stad. Orde en rust zijn noodzakelijk. Het is wenselijk dat de Luikenaren hun normale werkzaamheden hervatten, zelfs tijdens deze feestdagen. Met name bakkers en andere leveranciers van levensmiddelen worden verzocht hun winkels open te houden. Moed en vertrouwen.'²²⁷

Dit bulletin was dus wel heel erg bezijden de werkelijkheid. Er blijkt tevens uit dat de burgerlijke autoriteiten slecht waren geïnformeerd.

Na hun aankomst op de Place Saint Lambert omsingelden Duitse soldaten het nabijgelegen stadhuis. Ze legden op de hoeken van de aangrenzende straten zandzakken neer waarachter ze dekking zochten. Ze hielden hun wapens op het gebouw gericht toen, namens Budde, *Leutnant Freiherr Von Forstner* er naar binnen ging. In de burgemeesterskamer waren op dat ogenblik in vergadering bijeen: burgemeester Joseph Bologne, één van de zes wethouders, de gemeentesecretaris en de hoofdcommissaris van politie. Zij ontvingen Von Forstner zeer ijzig. Niemand stond op om hem te begroeten. Zij beschouwden hem als een indringer, een ongewenste gast, een 'intrus'.²²⁸ Von Forstner deed zijn best om uit te leggen dat de Duitse troepen naar België waren gekomen om te verhinderen dat Engelsen en Fransen het land

zouden binnenvallen. Hij ging eraan voorbij dat die er al als bondgenoten en niet als agressors waren. De Duitsers wilden de bevolking tegen deze eventuele indringers beschermen. Dat maakte de sfeer nog ijsiger. Vervolgens zette Von Forstner uiteen dat de bewoners de Duitse troepen niet moesten dwingen strenge maatregelen te nemen. Hij vroeg de medewerking van de stedelijke gezagsdragers, waarop Bologne antwoordde: 'Ik wil u wel helpen op voorwaarde dat wat u me zult vragen niet in strijd is met mijn nationale gevoelens.'²²⁹ Hierop reageerde Von Forstner in het Frans met: 'Naturellement.' En liet vervolgens een luid 'Heil Hitler' horen.²³⁰

De gemeentesecretaris stelde een protocol op van de overgave van de stad. Alle aanwezigen ondertekenden het.²³¹ Daarna maakte Budde zijn opwachting bij Bologne. De stad was officieel bezet.

De bezettingstroepen kwamen de 12e 's middags op de Place Saint Lambert aan, maar verlieten deze rond kwart voor zeven om de verdere avond en nacht door te brengen in een kazerne op de *Citadelle*. Wel bezette rond half tien een Duitse officier, *Leutnant* Harder, met een kleine groep soldaten het stadhuis en bracht hij daar de nacht door. De volgende dag verlieten deze groep en Budde met zijn manschappen de stad. Zij gingen zich met de forten bezig houden.

Die waren nog allemaal in actie (behalve fort Eben-Emael). We hebben gezien hoe bij voorbeeld het kanonvuur van het fort van Pontisse het oversteken van de Maas bij Eijsden bemoeilijkte. De eerste forten gaven zich over op 16 mei, het laatste op 29 mei, nota bene, één dag na de capitulatie van de Belgische strijdkrachten.²³² Hieruit blijkt dat er van het "Blitz"-karakter van de Duitse aanval weinig zou zijn terechtgekomen, indien de Duitse troepen eerst de forten zouden hebben willen uitschakelen. Het besluit om dit later te doen en om de stad Luik heen te trekken heeft in ieder geval de snelheid in de aanval gehouden. Vanzelfsprekend was het een gelukkige omstandigheid voor de agressor dat de Belgische strijdkrachten Luik niet verdedigden maar op 11 mei stad en omgeving verlieten. Het besluit van het Belgisch opperbevel om de verdedigingstroepen op de KW-linie terug te trekken hief het nadeel van het oponthoud dat de Duitse pantserdivisies in Maastrichtg hadden ondervonden, op. Waren de Belgische troepen uit Luik niet verplaatst, dan zou de hoofdaanval toch zijn snelheid behouden hebben: de acties van de diverse pantserdivisies zouden gewoon doorgang hebben gevonden. Zij zorgden voor de aanvalssnelheid.

Voor de bewoners van de stad was het gunstig dat de Belgische troepen de VPL verlieten. Was dat niet het geval geweest, dan zouden er ongetwijfeld vanwege de gevechten in en bij de stad veel meer burgerslachtoffers gevallen zijn. De beslissing om de stad te verlaten én de strijd op afstand om de forten uit te schakelen zijn er de oorzaak van dat de stad en haar bevolking in mei 1940 betrekkelijk weinig geleden hebben.²³³ Uiteraard hadden de opstellers van het Belgische verdedigingsplan dit niet voorzien.

4 DE EERSTE WEKEN NA DE INVAL: BEZETTER EN BEVOLKING

4.1. De herinneringen aan augustus 1914

De inval van de Duitse troepen maakte herinneringen los aan een vorige Duitse invasie, ruim een kwart eeuw eerder en dus voor grote delen van de Luikse bevolking een levende herinnering. In augustus 1914 was over België de '*Furor Teutonicus*' geraasd.²³⁴ In de steden en dorpen waar de invallers tegenstand ondervonden, namen zij op radicale en soms blinde wijze wraak. Burgers werden gegijzeld en geëxecuteerd. En de bevolking van de eerste grote stad die daar het slachtoffer van werd, was die van Luik.

De stad werd in die tijd beschouwd als waarschijnlijk het zwaarste gepantserde fort van *Europa*. Vijfentwintig jaar eerder had Leopold II, tegen veel politieke scepsis in, een reeks van vestingwerken rondom de stad laten aanleggen: twaalf ondergrondse forten die een cirkel vormden op zeven kilometer van de stad. Ze dienden invallende legers het oversteken van de Maas te beletten en het wegenknooppunt te beschermen. Om strategische redenen wilde de Duitse legerleiding de stad zo spoedig mogelijk innemen. Duitse troepen naderden de stad in de namiddag van 5 augustus. Ze stelden zich in een driekwartcirkel van het noorden tot het zuidwesten op, niet ver van de in het landschap verzonken forten. Om tien uur 's avonds barstte de aanval los. De Duitse officieren hadden zich weinig van de defensieve kracht van de forten voorgesteld. Daarin waren ze echter te optimistisch geweest. Van de zes brigades die de aanval hadden ingezet, bleek de volgende ochtend er slechts één door de fortengordel te zijn gebroken. Uit wraak besloot de Duitse legerleiding de stad door een Zeppelin te laten bombarderen. Het was het eerste stedelijke luchtbombardement in de geschiedenis.²³⁵ Het was voor de invallers een bittere tegenslag. Het leek erop alsof de Duitse aanval was afgeslagen. Maar de Belgische bevelvoerende commandant, die de Duitse overmacht juist inschatte, gaf nog diezelfde dag het bevel aan zijn leger zich terug te trekken. Hij gaf de stad prijs en de volgende dag, 7 augustus, viel Luik in Duitse handen. Wel bleven de forten nog tot 16 augustus in werking.

Onmiddellijk lieten de Duitse bevelhebbers zien hoe zij op militaire tegenstand reageerden. In de stad werden de burgemeester en de bisschop gegijzeld. Enkele honderden Luikenaren werden naar Duitsland gedeporteerd. In het overige deel van België en in het buitenland groeide het verzet dat de stad had geboden – al was het in feite maar twee dagen – uit tot een mythisch wapenfeit. Men jubelde. Het kleine Belgische leger had de Pruisische Goliath in zijn opmars gestuit, zo reageerden de burgers. Maar ook de geallieerde bondgenoten prezen de militaire heldenmoed van de Belgische troepen. In Engeland bracht het parlement hulde. De Franse regering verleende de stad Luik het Grootkruis van het Legioen van Eer. Een Elzasser parlementariër wees op het immense morele belang van de weerstand van Luik, die hij de roemrijkste stad in de geschiedenis op dat moment noemde.²³⁶

Op 9 augustus arriveerde een verzoeningsvoorstel uit Berlijn dat de Belgische regering vroeg om – nu het Belgische leger zijn moed had bewezen – zich alsnog bij de Duitse overmacht neer te leggen. Verontwaardigd wees de regering dit voorstel af. Duitsland had België's neutraliteit immers geschonden. Het Duitse opperbevel vergaf de Belgische regering de weigering niet en ging zich nog meer op de bevolking wreken. Zo leidde het verzet van Luik, en met name dat van de forten, tot gewelddadige represaillemaatregelen tegen de plattelandsbevolking van de streek. In de dorpen die onder de rook van de forten lagen, hielden de Duitse troepen op een gruwelijke manier huis. Zij brachten bij voorbeeld in een klein dorp, dat bij een van de forten lag, in vier dagen tijd meer dan honderd mensen om. Zij staken boerderijen in brand. Op de heuvels in Nederlands Zuid-Limburg dromden in die augustusdagen vele mensen samen om naar de brandende dorpen in de Maasvallei te kijken waar 'het Duitse leger zich [...] voortbewoog "als een gifslang door een moestuin", zoals de Maastrichtse socialist Michael Ubachs het in zijn memoires zou beschrijven.'²³⁷ In hun verdere opmars door België gedroegen zij zich niet anders. In de herinnering van veel Belgen leefden nog de wraakacties die Duitse militairen in Leuven hadden begaan. Daar waren twee Duitse compagnieën, die in verwarring waren gebracht, op elkaar beginnen te schieten, waarbij een aantal van hen omkwam. Prompt kregen Leuvense burgers de schuld. Soldaten staken huizen in brand en brachten meer dan 200 inwoners om. Honderden anderen werden gedeporteerd. De stad brandde drie dagen lang. Van het stadscentrum bleef nagenoeg niets meer over. Ook de Lakenhal viel aan de vlammen ten prooi. Hierin was de universiteitsbibliotheek, die onder andere meer dan 800 incunabelen bevatte, gevestigd.²³⁸ Kortom de inval van de Duitse legers in augustus 1914 ging gepaard met afschuwelijke wredeheden.

De herinnering aan augustus 1914 was ook in de Duitse *Wehrmacht* een factor. Maar dat in 1940 de Duitse legers van hun opperbevel zeer stringente bevelen hadden gekregen betreffende het gedrag dat zij ten aanzien van de bevolking in acht moesten nemen, wist de bevolking uiteraard niet.

4.2. De bevolking

Veel Belgen, dus ook Luikenaren, herinnerden zich uit eigen ervaring de gruwelijkheden van 1914. Dat was nog geen 26 jaar geleden. De jongeren hadden de verhalen van toen in allerlei toonaarden van hun ouders gehoord. Het is dus begrijpelijk dat de bevolking al vanaf de eerste dag van de inval in 1940 in paniek raakte. Zoals eerder gezegd, sloegen velen dan ook op de vlucht. Volgens schatting namen tussen de anderhalf en twee miljoen Belgen de wijk naar West-België en Frankrijk.²³⁹ Die paniek sloeg op die 10e mei ook toe in Luik. Niet alleen stroomden in de vroege ochtend honderden vluchtelingen uit de Oostkantons de stad binnen. Ook Luikenaren besloten de stad te verlaten. Dat waren er in totaal tussen de 20.000 en 25.000; dit kwam neer op zeseneenhalf tot acht procent van de stadsbevolking.²⁴⁰

Toen de Duitse troepen de stad innamen, gedroegen zij zich volgens de bevelen die zij gekregen hadden. Dat verraste de inwoners. Aanvankelijk waren zij zeer wantrouwend, maar na enkele dagen constateerden zij dat het gedrag van de militairen volkomen anders was dan dat van hun voorgangers in 1914. De hevige angst werd langzaam minder. Maar bezorgdheid en onzekerheid over de vraag hoe de gebeurtenissen zich verder zouden ontwikkelen bleven bestaan. Immers het zou tot 28 mei duren eer er een einde kwam aan de gevechten in België. Daarnaast was de overheersende stemming die van verbijstering en verslagenheid.²⁴¹ De Luikse bevolking had na de inname van de stad het defaitistische gevoel dat zij werd overheerst door het onvermijdelijke verloop van de gebeurtenissen waar zij machteloos tegenover stond. Aan de angstige verwarring droegen het uitblijven van een boodschap van de Koning en het zwijgen van de kerkelijke autoriteiten het hunne bij. Op 28 mei capituleerde België. Koning Leopold II koos ervoor in zijn koninkrijk te verblijven – de ‘krijgsgevangene’ in het paleis te Laken – terwijl zijn regering de wijk nam naar Frankrijk en vervolgens naar Groot-Brittannië.

Na 28 mei zou men van lieverlee berusten in de ontstane situatie. Maar wel ging de bisschop van Luik, Louis-Joseph Kerkhofs, in zijn pastorale brief van 6 juni, die vanaf de kansel van alle kerken in zijn dioceses werd voorgelezen, in tegen de geest van verslagenheid. Hij gaf een boodschap van hoop, bracht hulde aan de Koning én aan de regering, die met elkaar hadden gebroken, bracht het onwettig karakter van de inval naar voren, maar riep op provocaties te vermijden. Kerkhofs koos geen partij in het conflict dat tussen de Koning en de regering was ontstaan. De aartsbisschop van Mechelen en priemaat van België, kardinaal Van Roey, deed dat in zijn herderlijke brief van 2 juni wel, maar die brief liet Kerkhofs in zijn bisdom niet voorlezen.

De verhalen van de Belgische soldaten die, voor zover niet krijgsgevangen gemaakt, van het front terugkeerden, gaven de burgers het idee dat de beslissing van de Koning om te capituleren juist was geweest. De bevolking stond achter hem.

De eerste dagen na de inval en ook na de capitulatie bleef het rustig in de stad in die zin dat zich geen anti-Duitse demonstraties voordeden.

Aansluitend aan het onderhoud dat Bologne op 12 mei met Major Budde had, vaardigde hij een proclamatie uit (bijlage 3) waarin hij de burgers de nadrukkelijke richtlijn gaf ‘de grootst mogelijke rust’ te bewaren. Dat deden zij ook. In een *Lagebericht* (rapport van de toestand) van 23 juni liet de plaatselijke leider van het Duits bestuur aan zijn chef in Brussel weten dat de bevolking zich tot dan toe rustig en gereserveerd had gedragen.²⁴² De Luikenaren wachtten toen nog gelaten af.

Begin juli zou de publieke opinie ten opzichte van de bezetter veranderen. Men had verwacht dat de capitulatie en de terugkeer van de Koning naar Brussel de overgang naar een periode van vrede en naar de hervatting van een nagenoeg ‘normaal’ leven zouden inluiden. Men constateerde echter dat de bezetter België als een vijandelijk land behandelde zonder iets bekend te maken over het toekomstige lot dat hij voor het land in gedachten had. Eind juli, na twee maanden bezetting, was de stemming omgeslagen:

het verzet, in de vorm van ondergrondse bladen, pro-Engelse demonstraties in de bioscopen en het steeds meer dragen van zwart-geel-rode insignes kwam op gang. Hierbij dient te worden opgemerkt dat men daar tijdens de Eerste Wereldoorlog al ervaring mee had opgedaan. Men hoefde het wiel van het verzet niet meer opnieuw uit te vinden.

De bewoners van 'de Vurige Stede', '*La Cité ardente*', gingen hierin voorop.²⁴³ Hun karakter had zich al eeuwenlang gekenmerkt door het niet slaafs aanvaarden van voorschriften, door het zich voortdurend verzetten tegen niet gelegaliseerd gezag. De Luikenaren waren (en zijn nog steeds) eigenzinnige en zelfbewuste mensen. Zij hadden zich altijd 'vurig' gedragen in hun strijd tegen buitenlandse mogendheden en tegen de willekeur van de vorsten van het prinsbisdom. Zij zouden zich ook door hun 'vurig' gedrag tijdens de Tweede Wereldoorlog onderscheiden.²⁴⁴

Hoofdstuk 3

EERST MAASTRICHT DAN LUIK BEZET

1 DE MILITAIRE STRATEGIE: EERST MAASTRICHT DAN LUIK

De Versterkte Positie van Luik, dat wil zeggen de gordel van forten waardoor de stad was omgeven, was de reden dat de opstellers van *Plan Gelb* de Duitse troepen om de stad heen wilden laten trekken en dat een achterop komende infanteriedivisie zich met de uitschakeling van de forten bezig moest houden. Dit plan had voor Maastricht en Luik twee belangrijke consequenties.

De eerste was dat om de Belgische en geallieerde troepen vanuit noordelijke richting aan te vallen ergens ten noorden van Luik de Maas moest worden overgestoken. Gezien de strategische ligging viel de keuze op Maastricht. Het strategisch karakter van die ligging werd bepaald door de afstand van Maastricht tot de Belgische-Nederlandse grens en, bij bezit van de Maasovergangen in Maastricht, de beheersing van de oostelijke Maasoever, dat wil zeggen het aanvoergebied voor de Duitse troepen. Dan moesten de aanvallers wel trachten te voorkomen dat de Nederlandse verdedigers de bruggen zouden opblazen. Om de Maasbruggen van Maastricht ongeschonden in handen te krijgen was een bijkomende noodzaak dat het fort Eben-Emael ten spoedigste werd uitgeschakeld, omdat de plannenmakers ervan uitgingen dat het geschut daarvan de Maasbruggen in Maastricht en de bruggen over het Albertkanaal ten westen van de stad, die in de marsroute lagen, onder vuur kon nemen. Het lukte de aanvallende troepen niet de Maastrichtse bruggen in handen te krijgen. Het oponthoud van nagenoeg één etmaal dat hieruit voortvloeide, had echter geen negatieve invloed op het voor de Duitse aanvallers succesvolle verloop van hun verdere offensief in België en Noord-Frankrijk.²⁴⁵ Natuurlijk was deze vertraging hinderlijk bij de aanvang van hun aanval. Maar de bewering dat 'de vijandelijke plannen hierdoor in gevaar zijn gebracht',²⁴⁶ is absoluut onjuist.

Het tweede gevolg was dat de stad Maastricht al vóór het officiële aanvangsuur van het Duitse offensief en vóór de formele oorlogsverklaring het doelwit was van acties van de vijand, die een schending van het oorlogsrecht inhielden. Het feit dat de stad een zwaartepunt vormde in de Duitse aanvalsplannen leidde tot deze succesvolle poging de snelle inname van de stad te bewerkstelligen en de Nederlandse verdedigers tot capitulatie te dwingen.

Heel anders was de situatie ten aanzien van Luik. De zware verdediging van de stad zou een risico voor een snelle opmars van de Duitse aanvalstroepen door België kunnen vormen. *Plan Gelb* hield daar rekening

mee. De ontwerpers hiervan ontwierpen hun plannen zodanig dat de Maasoeververbindingen in Luik niet van belang waren. Zij gaven er voorkeur aan hun troepen om de stad heen te laten trekken en ten noorden en zuiden daarvan – respectievelijk in Maastricht en tussen Sedan en Dinant – de Maas te laten oversteken.

2 BEZETTER EN BEVOLKING

In een tweede opzicht was de invasie van 1940 niet een herhaling van die van 1914. De Duitse troepen hadden nu stringente opdrachten gekregen om zich tegenover de bevolking van de te veroveren gebieden zo correct als mogelijk te gedragen. In Maastricht en Luik kwamen zulke gruwelijke represaillemaatregelen als de Duitse invallers in augustus 1914 in Luik en omgeving hadden gepleegd, niet voor.

In Maastricht was de bevolking bevreesd, maar haar angst was meer gegrond op het feit dat zij niet wist wat een bezetting was en wat die inhield. In Luik daarentegen was die angst gebaseerd op de ervaringen en overleveringen van de intocht van de Duitse troepen in augustus 1914. Dat is ook de reden waarom een aantal Luikenaren de stad verliet. In Maastricht daarentegen sloeg maar een enkeling op de vlucht.²⁴⁷

Tot ordeverstoringen kwam het in beide steden niet. De bevolking gedroeg er zich rustig en gelaten.

Het enige verschil in de reacties van de bevolking was het vluchtgedrag van zeseneenhalf tot acht procent van de stadsbevolking van Luik.

3 DE PROCLAMATIES VAN BEIDE BURGEMEESTERS

In Maastricht en in Luik gaf de hoogste Duitse bevelhebber bij het overleg over de capitulatie aan dat er een militair bezettingsbestuur zou worden ingevoerd. Ook gaf hij aan de burgemeesters te kennen dat zij de bevolking erop dienden te wijzen dat deze orde en rust diende te bewaren en geen gewelddadige acties tegen de leden van de legers mochten ondernemen. Beide burgervaders maakten dat door middel van een proclamatie aan hun ingezetenen bekend op respectievelijk 10 en 12 mei 1940 (bijlagen 2 en 3).

Het eerste dat opvalt wanneer men de proclamaties met elkaar vergelijkt, is het verschil in omvang. Die van Van Kessenich bevat veertien punten, terwijl Bologne maar vier punten naar voren brengt, waarvan er slechts twee een bevel zijn.

Vergelijkt men de proclamaties naar hun inhoud, dan komen grote verschillen naar voren. Bologne wijst erop dat orde en rust moeten worden bewaard (punt 2) en, in het verlengde daarvan, dat er geen demonstraties mogen plaatsvinden (punt 4). Deze twee elementen komen ook in de proclamatie van Van Kessenich sub 4 op expliciete wijze en sub 2 op impliciete wijze voor. Maar meer directieven bevat de aankondiging van Bologne niet. Wel geeft hij twee dagen later nog twee aanvullingen: de instelling van de avondklok en de sluitingstijd van de horeca-etablisementen.

Daar blijft het voor Bologne bij. Van Kessenich is veel gedetailleerder in zijn proclamatie. Hij vermeldt nog een aansporing om het maatschappelijk leven zo snel mogelijk weer op te pakken, een aantal gedragsregels in geval van eventuele bombardementen, een aantal voorschriften in relatie met het beluisteren van radio-uitzendingen, een verduisteringsvoorschrift, een wapen- en munitieverbod en de instelling van een avondklok. Een aantal detailleringen tegenover twee grote lijnen.

Een verklaring hiervoor is moeilijk te geven, omdat er geen verslagen voorhanden zijn van het gesprek van Van Kessenich met de Duitse officier die na de capitulatie in het stadhuis verscheen noch van het gesprek van Bologne met Budde.

Als men kijkt naar de bijzondere regelingen die het Duitse opperbevel in februari had uitgevaardigd, dan vindt men een aantal daarvan op concrete wijze terug in de proclamatie van Van Kessenich. Heeft zijn Duitse gesprekspartner meer druk uitgeoefend dan Budde in Luik? Was de Maastrichtse burgervader meegaander van aard dan zijn Luikse collega of had hij onder de gegeven omstandigheden een andere taakopvatting dan zijn Luikse collega? Kunnen wij in de uitvaardigingen van Van Kessenich een voorafspiegeling zien van een ruimere opvatting van een 'politiek van het minste kwaad'? Hoe dan ook wat zich in de gesprekken van Van Kessenich en Bologne met de Duitse bevelhebbers precies heeft afgespeeld, moet een open vraag blijven. Feit is dat beide burgemeesters in functie bleven en blijk gaven van de vastbesloten wil om hun gemeenten onder de nieuwe verhoudingen te blijven leiden. Hoeveel speelruimte ze hiervoor van de bezetter kregen, zou in de bestuurlijke praktijk moeten blijken.

Hoofdstuk 4

HET LOKAAL BESTUUR IN MAASTRICHT 1940-1944

De commandant van de 4. *Panzerdivision* was generaal Stever. Zijn adjudant, *Oberst Freiherr Von Boineburg-Lengsfeld*, had als diens vertegenwoordiger op de westelijke oprit van de Wilhelminabrug de capitulatie van luitenant-kolonel Doyer in ontvangst genomen. Vervolgens had hij een bezoek gebracht aan het hoofdkwartier van de Territoriaal Bevelhebber Zuid-Limburg in het hoofdpostkantoor aan het Vrijthof. Daarna begaf hij zich naar het stadhuis aan de Markt waar hij omstreeks tien uur arriveerde. Hij had er een onderhoud met de burgemeester, jhr. mr. Willem Michiels van Kessenich. Hij deelde hem twee zaken mee: ten eerste dat er vanaf dat tijdstip een *Militärverwaltung*, een militair bestuur, de macht in handen zou nemen; de volgende dag zou de *Feldkommandant*, de plaatselijke bestuurder, arriveren. Ten tweede dat hij de namen van tien personen eiste, die als gijzelaar zouden worden geïnterneerd. Zij zouden met hun leven boeten, indien de Maastrichtse bevolking zich tegen de Duitse militairen zou keren of sabotageactiviteiten tegen de bezetter zou ondernemen. Hij gaf Michiels van Kessenich enkele uren bedenktijd en trok zich vervolgens terug.

1 HET DUITSE BEZETTINGSBESTUUR

1.1. *Militärverwaltung*

De instelling van een *Militärverwaltung* had een voorgeschiedenis. Vanaf het begin van het ontwerpen van *Fall Gelb* waren de Duitse legergeneraals van mening dat in de te bezetten gebieden een *Militärverwaltung* moest komen. Zij wensten om twee redenen zelf het bestuur uit te oefenen. Zij wilden beletten dat civiele instellingen of partijorganen eigen wensen of doelstellingen zouden gaan nastreven.²⁴⁸ Daarnaast wilden zij excessen zoals zich die bij de inval in Polen door het barbaarse optreden van de *Einsatzgruppen* van de *Sicherheitspolizei* hadden voorgedaan, voorkomen.²⁴⁹ Al in oktober 1939 voerden de opperbevelhebber van het landleger, Walther von Brauchitsch, en de opperbevelhebber van *Heeresgruppe B*, *Generaloberst* Fedor von Bock, die in Nederland en het noorden van België zou opereren, besprekingen met de bevoegde diensten van het opperbevel van het leger, het *Oberkommando des Heeres* (OKH), over de inrichting van het bestuur van de te bezetten gebieden. Die

gebieden moesten, naar het inzicht van Von Brauchitsch, uit de greep van partijleden en SS'ers blijven. Eind oktober gaf Hitler zijn fiat: hij had zijn generaals immers nodig voor zijn militaire operaties. Een speciaal daartoe ingestelde administratieve staf bij Legergroep B bereidde het bezettingsbestuur in Nederland, België en Luxemburg voor.

Hitler had op dat moment de vraag of hij tot annexatie van bepaalde gebieden (Nederland, België, Frankrijk en Luxemburg) zou overgaan, voor zichzelf nog niet beantwoord.²⁵⁰ De belangrijkste bepalingen ten aanzien van het militaire bestuur, dat in bezette gebieden zou worden gevestigd, stonden in een decreet over het bestuur van de bezette gebieden van Frankrijk, België, Luxemburg en Nederland, dat als dagtekening 9 mei 1940 draagt.²⁵¹ Enkele voorschriften waren:

'De opperbevelhebber van het leger moet voor de te bezetten gebieden in Frankrijk, Luxemburg, België en Nederland een militair bestuur instellen. De uitoefening hiervan moet aan hiertoe ingerichte militaire bureaus [van het OKH] worden opgedragen. De uitvoerende organen worden door het leger geleverd. De uitoefening van het militaire bestuur moet zo geschieden dat niet de indruk gewekt wordt dat annexatie der bezette gebieden het doel vormt. De bepalingen van het Landoorlogreglement moeten in acht worden genomen. De bevolking moet ontzien worden en het economisch leven moet op gang blijven. Vijandige handelingen der bevolking (guerrilla, sabotage, passief verzet, en stakingen met een politiek-demonstratief karakter) moeten met de grootste gestrengheid onderdrukt worden.'²⁵²

Organisatorisch betekende dit dat, zodra de gevechtszone tot rust was gekomen, het hoogste Duitse gezag uitgeoefend zou worden door de bevelhebbers van de *Heeresgruppen*. Voor ons land was dat de bevelhebber van *Heeresgruppe B*, *Generaloberst* Von Bock. Onder zijn *Militärverwaltungsstab* zouden *Oberfeldkommandanturen*, *Feldkommandanturen* en *Ortskommandanturen* het militair gezag uitoefenen. In Maastricht kwam een *Feldkommandantur* voor de hele provincie onder leiding van *Major* Klaus von Bartenwerffer. Bij het voortduren van de veldtocht zou Von Bock, die in de eerste plaats veldheer was, niet in de gelegenheid zijn als hoogste autoriteit van het Duitse militaire gezag in ons land op te treden. Die functie werd toebedacht aan een toen eenenzestigjarige *General der Infanterie*, *Alexander Freiherr* von Falkenhausen.

Von Falkenhausen was in 1878 in Blumenthal (D.) geboren. Hij stamde uit een Pruisische officieren- en landadelijke familie. Hij werd beroepsmilitair. Van 1904 tot 1908 studeerde hij aan de Militaire Academie en het oosterse seminarie van de universiteit van Berlijn. Van 1912 tot 1914 was hij militair attaché in Tokio. Tijdens de Eerste Wereldoorlog werd hij bevorderd tot generaal en was hij stafofficier aan het westfront in Vlaanderen en Frankrijk, vervolgens diende hij in Rusland en daarna in Turkije. Hij kreeg een onderscheiding in de orde *Pour le mérite*. In 1930 verliet hij de actieve dienst. In oktober 1933 nam hij deel aan een Duitse militaire missie in China. De aantrekkingskracht van het Verre Oosten en zijn afkeer van het heersende regime in Duitsland verklaren wellicht waarom hij een jaar later militair

adviseur werd van de regering van Tsjang Kai-Sjek voor leger- en bewapeningsvraagstukken. Toen in 1937 de Chinees-Japanse oorlog uitbrak en de toenadering tussen Japan en Duitsland zich aftekende, werd de positie van Von Falkenhausen in Duitse ogen onhoudbaar. De Duitse minister van Buitenlandse Zaken, Von Ribbentrop, riep hem terug, maar Tsjang wilde hem niet laten gaan. Pas in de zomer van 1938 besloot Von Falkenhausen China te verlaten, omdat zijn familie in Duitsland met aanhouding was bedreigd, indien hij het bevel van de minister niet zou opvolgen.

Tegen zijn zin werd hij in 1939 weer onder de wapenen geroepen. Hij was geen felle nationaalsocialist, maar 'een conservatief en aristocratisch man.'²⁵³ Nolens volens werd hij in mei 1940 benoemd tot *Militärbefehlshaber* van Nederland. Na de capitulatie van de Nederlandse strijdkrachten kwam Von Falkenhausen op 16 mei in Düsseldorf aan. In de loop van de middag echter kreeg Von Bock een telefoontje van (toen nog) *Generaloberst*²⁵⁴ Wilhelm Keitel, chef van het OKW, die aan Von Bock mededeelde dat er geen *Militärverwaltung* in Nederland zou worden ingesteld maar een *Zivilverwaltung*.²⁵⁵ Hiermee wijzigde Hitler zijn plannen en de generaals hadden het nakijken.

1.2. *Zivilverwaltung*

Voor het waarom van deze ommezwaai van Hitler zijn de aanwijzingen erg schaars. Het is onwaarschijnlijk 'dat hij [Hitler] ooit gebrand geweest is op een langdurig aanblijven van de *Militärverwaltung* in Nederland.'²⁵⁶ Het vertrek van koningin Wilhelmina en de Nederlandse regering bood Hitler ineens mogelijkheden om in Nederland, waar na de capitulatie de militaire problemen grotendeels waren opgelost, de politieke wissels om te gooien: hij wilde de nazificatie van Nederland.²⁵⁷ Er was een politiek vacuüm ontstaan en dat wilde hij opvullen. Voor het voeren van politiek achtte hij zijn generaals niet bekwaam. Zij waren in zijn ogen te conservatief en werden soms ook nog door 'fatsoensoverwegingen'²⁵⁸ geremd. Een *Zivilverwaltung* was een bestuur dat de annexatie van een bezet gebied of land moest voorbereiden.²⁵⁹ Het betrof gebieden of landen die ertoe waren voorbestemd om na afloop van de oorlog in een Groot-Germaans Rijk te worden ingelijfd.

Hitler besloot van Nederland een *Reichskommissariat* te maken en liet zijn keuze voor een *Reichskommissar für die besetzten niederländische Gebiete* vallen op dr. Arthur Seyß-Inquart. Deze was op 22 juli 1892 te Stannern in Moravië, een landsdeel van de Oostenrijks-Hongaarse Dubbelmonarchie, geboren. Hij was de zoon van een gymnasiumdocent. Hij vocht mee in de Eerste Wereldoorlog en liep, als gevolg van een verwonding, mank. Na de oorlog vestigde hij zich als advocaat te Wenen. Politiek gesproken, was hij toen reeds Groot-Duits georiënteerd. Hij werd lid van de *Deutscher Volksbund*. Op 17 juni 1937 benoemde bondskanselier Kurt von Schuschnigg hem tot staatsraad, teneinde als verbindingsman tussen de regering en de 'nationale oppositie' (d.w.z. de nationaalsocialisten) te fungeren, in het kader van de toen door de bondskanselier nagestreefde toenadering tot Duitsland.

Als vertrouwensman van Adolf Hitler werd Seyß-Inquart op 16 februari 1938 bondsminister van Binnenlandse Zaken en Openbare Veiligheid. Na het door een Duits ultimatum geëiste aftreden van Von Schuschnigg, werd Seyß-Inquart op 11 maart 1938 bondskanselier, waarna op zijn verzoek de Duitse troepen het land binnentrokken. Drie dagen later werd hij tot rijksstadhouder van Oostenrijk benoemd. Tevens kreeg hij de rang van *SS-Obergruppenführer*. Vanaf 1 mei 1939 werd hij rijksminister zonder portefeuille. In oktober 1939 werd hij plaatsvervangend gouverneur-generaal van Polen onder Hans Frank. Met name in Oostenrijk had hij zijn sporen voor Hitler verdiend. In Polen had hij het niet naar zijn zin. Hij droeg daar geen eigen verantwoordelijkheid en zijn capaciteiten kwamen er volgens hem niet tot hun recht. Hij vroeg Hitler om overplaatsing naar de militaire dienst. Enkele dagen later had deze een andere functie voor hem in petto.²⁶⁰

Nadat op 17 mei ook de Nederlandse strijdkrachten in de provincie Zeeland hadden gecapituleerd, nodigde Hitler nog diezelfde dag Seyß-Inquart uit om onmiddellijk naar zijn hoofdkwartier bij Münstereifel te komen. Daar deelde hij hem mee dat hij *Reichskommissar* van het bezette Nederland zou worden. Hij kwam aan het hoofd van een burgerbestuur te staan en moest Nederland geleidelijk tot een nationaalsocialistische staat omvormen.²⁶¹ Dat de generaals zowel van de legers alsook van het opperbevel niet erg waren ingenomen met deze radicale koerswijziging van Hitler moge blijken uit de verbitterde opmerking die chef-staf van het OKH, Halder, op 17 mei in zijn dagboek noteerde: 'Het gedrag in het vraagstuk van het militaire bestuur van Nederland laat weer eens de volslagen *onoprechtheid* [cursivering PB] van de Führer tegenover het OKH zien.'²⁶²

Zolang Seyß-Inquart de macht nog niet had overgenomen, fungeerde een *Militärverwaltung*. Hiertoe besloot Hitler alsnog op 18 mei. Twee dagen later stelde hij Von Falkenhausen als *Militärbefehlshaber* aan. Deze reisde die dag naar Den Haag. Omdat het militaire bestuur slechts kort in functie zou zijn, raadde men Von Falkenhausen aan om zich met een kleine staf te omgeven. Hij oefende maar tien dagen zijn functie uit. Op 29 mei droeg hij tijdens een plechtige zitting in de Ridderzaal zijn bevoegdheden over aan Seyß-Inquart, die als rijkscommissaris de regeringsmacht in handen nam. Seyß-Inquart had een zuiver civiele taak, hij was verantwoordelijk voor het landsbestuur.

Hij had zelf twee van zijn vier naaste medewerkers kunnen uitzoeken. Zij kregen de titel van *Generalkommissar* (commissaris-generaal). Zij waren verantwoordelijk voor verschillende sectoren van het landsbestuur. Wie waren deze vier?

In de eerste plaats *SS-Oberführer* dr. Friedrich Wimmer. Hij was een trouwe volgeling en persoonlijke vriend van Seyß-Inquart. Hij was in 1897 in Salzburg geboren. Hij had na zijn gymnasiumopleiding kunstgeschiedenis en vervolgens rechten gestudeerd en beide studies met een doctorstitel afgesloten. Hij had zich in het staatsrecht gespecialiseerd. In 1936 had hij Seyß-Inquart leren kennen. De twee konden het goed met elkaar vinden. Met zijn kennis van het staatsrecht had hij aan de *Anschluß* van Oostenrijk bij Duitsland zijn constitutionele vorm helpen geven. Als beloning werd hij tot

Regierungspräsident benoemd en verleende Himmler hem, omdat hij hem gezien zijn kwaliteiten aan zich wilde binden, een SS-officiersrang. Hij was lui en liet het voornaamste werk aan zijn *Referenten* over. Omdat hij geen fanatieke bemoeial was, benoemde Seyß-Inquart hem tot zijn permanente plaatsvervanger.²⁶³ Hij werd *Generalkommissar* voor *Verwaltung und Justiz*, bestuur en justitie. Hieronder vielen wetgeving, binnenlands bestuur en justitie, met uitzondering van alle politiezaken, en voorts cultuur, onderwijs, kerken, volksgezondheid en jeugdzorg.

De tweede was eveneens een Oostenrijker, namelijk *SS-Oberführer* dr. Hans Fischböck. Hij was in 1895 geboren in Gers, een kleine gemeente ten noordoosten van Wenen. Hij maakte carrière in het bank- en verzekeringswezen en bracht het in de jaren dertig tot directeur-generaal van een van de grootste Oostenrijkse banken. Ten tijde van de *Anschluß* was hij kortstondig minister. Twee jaren later nodigde Seyß-Inquart hem uit *Generalkommissar* te worden. Hij was kundig, eerezuchtig en ijverig. Hij slaagde erin ook de titel van *Reichskommissar* te bemachtigen door zijn benoeming tot *Reichskommissar für die Preisbildung* in januari 1942. Hij vervulde deze functie naast die van *Generalkommissar* in Nederland.²⁶⁴ Als *Generalkommissar für Finanz und Wirtschaft*, commissaris-generaal voor financiën en economie, ressorteerden financiën, economische zaken, waterstaat, PTT en sociale zaken onder hem.

De andere twee had Hitler bepaald. Himmler, hoofd van alle Duitse politiediensten, regelde met Hitler de benoeming van de derde commissaris-generaal: de rabiante SS'er dr. Hanns Albin Rauter, eveneens een Oostenrijker, werd de *Generalkommissar für das Sicherheitswesen*; hij werd de eindverantwoordelijke voor openbare orde en veiligheid. Johann (Hanns) Baptist Albin Rauter (1892-1949) was in Klagenfurt in Oostenrijk geboren. Door het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog brak hij zijn studie voor bouwkundig ingenieur af om zich bij het Oostenrijks-Hongaars leger aan te melden. Hij raakte twee keer ernstig gewond. Hij bracht het tot de rang van *Oberleutnant*. Na de oorlog nam hij zijn studie niet meer op. Hij maakte deel uit van talrijke vrijkorpsen. Hij werd de militaire leider van de *Steirischer Heimatschutz*, een in Stiermarken opgericht semi-militair korps. Dit pleegde een rechts-autoritaire coup, die mislukte. Als gevolg hiervan belandde Rauter in 1931 korte tijd in de gevangenis. In 1933 week hij uit naar München. Hij ontmoette er Himmler op wie hij een gunstige indruk maakte. Deze nodigde hem uit om tot zijn persoonlijke staf toe te treden, een uitnodiging die hij met beide handen aannam. Himmler gaf hem een aantal opdrachten. Rauter moest de organisatie opzetten voor het in Oostenrijk naar binnen smokkelen van gelden die daar illegaal verdeeld werden onder NSDAP'ers die brodeloos waren of onder de familieleden van NSDAP'ers die gevangen zaten. Vervolgens gaf Himmler hem leidende functies binnen de SS. Het wekt geen verbazing dat hij Himmler adoreerde en een fanatieke SS'er was.²⁶⁵

Ook de Nazi-partij, de NSDAP, diende haar eigen *Generalkommissar* te krijgen. Dat werd Fritz Schmidt, de enige *Generalkommissar* die niet uit Oostenrijk maar uit Duitsland kwam. Hij kreeg de titel *Generalkommissar zur besonderen Verwendung*, commissaris-generaal voor bijzondere diensten.

Het kwam erop neer dat hij zich zou bezighouden met 'alle vraagstukken betreffende de vorming van de openbare mening en niet-economische verenigingen' en met 'die opdrachten welke de Rijkscommissaris hem op grond van een bijzondere beslissing geeft.'²⁶⁶ Schmidt was in 1903 geboren in Eisbergen bij Minden in Westfalen. Na enkele jaren bij de *Reichswehr* als vrijwilliger te hebben gediend, werd hij straatfotograaf. In 1929 werd hij lid van de NSDAP. Hij bleek een goede spreker en organisator. Daardoor rees zijn ster snel binnen de partij. Hij bracht het tot *Gaupropagandaleiter* en tot vertegenwoordiger van de partij bij het stadsbestuur in München. In de herfst van 1939 werd hij verbonden aan het *Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda* van Göbbels in Berlijn. Hij was een handig manipulator en Seyß-Inquart zag hem dan ook graag komen: Schmidt meende dat men door handige ingrepen van bovenaf het Nederlandse volk in nationaalsocialistische richting kon drijven.²⁶⁷ Dat zou hem echter niet lukken.

In de loop van de eerste twee bezettingsjaren vormde zich een steeds grotere tegenstelling tussen Rauter en Schmidt, die voortkwam uit de tegenstelling tussen de SS en de NSDAP. De partij was beducht voor de groeiende macht van de SS. Schmidt raakte echter in diskrediet. Rauter had meer macht dan Schmidt. De superieuren van deze laatste in Berlijn lieten hem vallen. Hij raakte daar zo door gedeprimeerd dat hij in juni 1943 zelfmoord pleegde door in Frankrijk uit een rijdende trein te springen.²⁶⁸

Hij werd opgevolgd door Willy Friedrich Adolf Ritterbusch, die in 1892 in Saksen was geboren. Deze had een opleiding als onderwijzer gevolgd, maar werd in 1920 bedrijfsleider in een aardewerkfabriek die familie-eigendom was. In 1925 werd hij lid van de Nazi-partij. Na de verwoesting van de fabriek door brand werd hij werkloos, maar in 1933 kon de partij hem aan een baan helpen: hij werd burgemeester van een plaatsje in Saksen. Vervolgens verwierf hij in 1937 een betaalde functie binnen de partij. In 1943 werd hij *Generalkommissar* in Nederland.²⁶⁹

Seyß-Inquart en zijn vier *Generalkommissare* hielden zich dus alleen bezig met het bestuur van het land. Zij hadden geen zeggenschap over de Duitse bezettingstroepen in Nederland. Die vielen onder de verantwoordelijkheid van een aparte functionaris, die los stond van de *Zivilverwaltung*. Dit werd logischerwijze een militair, een generaal van de luchtmacht, *General der Flieger* Christiansen, die de titel *Wehrmachtbefehlshaber in den Niederlanden* kreeg. Het was een echte Nazi. Hij werd op hetzelfde niveau als de Rijkscommissaris geplaatst en was *niet* ondergeschikt aan Seyß-Inquart.

Christiansen was in 1879 op een klein eilandje voor de kust van Sleeswijk geboren. Hij begon zijn carrière op zee en bracht het tot koopvaardijkapitein. In de Eerste Wereldoorlog werd hij vlieger bij de marine. Hij keerde na de oorlog weer naar zee terug als gezagvoerder, maar het vliegwezen bleef hem trekken. Na zijn toetreding tot de NSDAP in 1933 benoemde Göring hem in 1935 tot commandant van de opleidingsscholen van de *Luftwaffe* en in 1937 tot leider van het *Nationalsozialistische Fliegerkorps*, een grote organisatie die de belangstelling voor de luchtvaart stimuleerde en basisopleidingen voor vliegeniers verzorgde.

Overigens was Christiansen al zestig jaar toen hij in 1940 in Nederland in functie trad. Van pure militaire zaken had hij, als oorlogsvlieger en luchtmachtofficier, weinig verstand. Veel macht had hij niet,²⁷⁰ behalve in uitzonderingssituaties.

De rijkscommissaris was rechtsreeks aan Hitler verantwoording schuldig. Hij had een tweeledige opdracht gekregen: ten eerste de Nederlandse economie én de Nederlandse mankracht dienstbaar maken aan de Duitse oorlogvoering, m.a.w. Nederland exploiteren. Ten tweede diende hij het Nederlandse volk te winnen voor het nationaalsocialisme en het Nederlandse leven te organiseren volgens nationaalsocialistische beginselen.²⁷¹

Zowel een *Militärverwaltung* als een *Zivilverwaltung* was een *Aufsichtsverwaltung*, dat wil zeggen een toezichthoudend bestuur. Alle bezette gebieden geheel met eigen mensen te besturen was wegens onvoldoende ambtelijk personeel niet mogelijk. Andere redenen waren het gebrek aan kennis van de wetgeving van de bezette landen plus het legitimiteitsprobleem dat men als vijand zou hebben. Daarom schakelde de Duitse bezetter de inheemse bestuurselites in. Dat laatste vormde in Nederland geen bestuursrechtelijk probleem. In mei 1937 had de toenmalige regering de *Aanwijzingen betreffende de houding aan te nemen door de bestuursorganen van het Rijk, de provinciën, gemeenten, waterschappen, veenschappen en veenpolders, alsmede door het daarbij in dienst zijnde personeel en door het personeel in dienst bij spoor- en tramwegen in geval van een vijandelijke inval*²⁷² uitgegeven. Bestuurders en ambtenaren mochten bij een vijandelijke bezetting hun posten niet verlaten. Zij moesten 'in het belang der bevolking [cursivering in oorspronkelijke tekst] ernaar streven dat het bestuur ook onder de gewijzigde omstandigheden zo goed mogelijk zijn taak blijft vervullen'.²⁷³ De overheidsdiensten moesten blijven functioneren. De regering achtte het nadeel dat de bestuurders en ambtenaren daardoor mede het belang van de bezetter dienden in het algemeen geringer dan het grotere nadeel dat voor de bevolking zou voortvloeien uit het niet meer functioneren van het eigen bestuursapparaat.²⁷⁴

Konden zich omstandigheden voordoen dat zij hun functie wel moesten neerleggen? Ja. De regering was van mening dat zij hun taak moesten opgeven 'wanneer het hun door de vijandelijke autoriteit onmogelijk wordt gemaakt die taak te blijven vervullen in het belang van de eigen bevolking en op een wijze die onverenigbaar is met de trouw aan het eigen land.'²⁷⁵ De bezetter kon dus van de bestuursorganen in Nederland een voor hem nuttig gebruik maken.

Na zijn installatie vroeg Seyß-Inquart de secretarissen-generaal als waarnemend hoofden van de departementen in functie te blijven. Het Duits bezettingsbestuur in Nederland werd opgezet vanuit een centrale leiding.²⁷⁶ Seyß-Inquart en zijn vier assistenten vaardigden verordeningen uit. De secretarissen-generaal hadden voor de uitvoering ervan te zorgen. Seyß-Inquart hield ieder van hen verantwoordelijk voor zijn eigen beleidsterrein. Het binnenlands bestuur ressorteerde onder het departement van Binnenlandse Zaken. De secretaris-generaal hiervan was mr. K.J. Frederiks. Hoewel hij de

zittende burgemeesters zoveel mogelijk adviseerde en met hen probeerde het bezettingsbestuur een tegenwicht te bieden, dreef hij echter, zonder het te beseffen, met de gebeurtenissen mee. Hij werd door het Duitse bezettingsbestuur gehandhaafd, omdat hij zich niet tegen de hoofdlijnen van de Duitse politiek verzette.²⁷⁷

1.3. *Der Beauftragte des Reichskommissars für die Provinz Limburg*

Seyß-Inquart benoemde in iedere provinciehoofdstad een *Beauftragte* (gevolmachtigde).²⁷⁸ Dezen fungeerden als 'kleine Reichskommissare'.²⁷⁹ Zij oefenden 'een belangrijke schakelfunctie' uit.²⁸⁰ Zij brachten de rijkscommissaris verslag uit van wat er in hun provincie gebeurde. Zij hadden contacten met Duitse en Nederlandse bestuursinstanties, met de commissaris en de burgemeesters van hun provincie en hadden 'niet minder betekenisvolle contacten van meer informele aard',²⁸¹ zoals met vertegenwoordigers van de commissarissen-generaal en, eveneens van belang, met de *Höhere SS- und Polizeiführer*. Want, in geval van onder andere burgemeestersbenoemingen, werd informatie bij de *Sicherheitspolizei* ingewonnen. 'Gezien een dergelijke omvang en dichtheid van informatie hadden zij de leiders van hun ambtsgebied te allen tijde in hun greep.'²⁸² Hun functie was tamelijk zelfstandig en zij konden 'een eigen stempel'²⁸³ drukken op het provinciaal en gemeentelijk bestuur in hun ambtsgebied.

De eerste *Beauftragte des Reichskommissars für die Provinz Limburg* was Alfred Weber die tevens *Beauftragte* voor de provincie Brabant was. Maar op 26 juli 1940 kreeg Limburg een 'eigen' *Beauftragte*, Wilhelm Schmidt, een broer van de *Generalkommissar zur besonderen Verwendung*, Fritz Schmidt.

Wilhelm Schmidt was op 23 december 1898 te Eisbergen (D.) geboren. Hij bezocht in zijn jeugd de *Volksschule* en trad daarna als leerling in dienst van zijn vader, die een schildersbedrijf had. Vervolgens was hij enige tijd brievenbesteller bij de posterijen. Op 1 maart 1917 ging hij in militaire dienst. Na enkele weken kreeg hij ontslag uit het leger en kwam hij opnieuw bij het bedrijf van zijn vader. In mei 1930 werd hij lid van de NSDAP. Hij was *Kreisleiter* van de partij in München. Op voorspraak van zijn broer Fritz, die in mei 1940 met Seyß-Inquart naar Nederland kwam, werd hij met ingang van 26 juli 1940 tot *Beauftragte* voor de provincie Limburg benoemd met als standplaats Maastricht.²⁸⁴ Hij was een typisch voorbeeld van een politieke carrièremaker in de NSDAP.

Schmidt nam eerst zijn intrek in hotel Du Casque aan het Vrijthof. Gedurende enkele weken hield hij daar kantoor. Vervolgens vestigde hij zijn bureau tot november 1940 in het pand Sint-Lambertuslaan 1. Dit was eigendom van de Franse consul in Maastricht, H.F.J. Houben, die in de nacht van 9 op 10 mei de stad had verlaten en op weg naar Parijs was gegaan. De bezetters van de stad beschouwden het leegstaande pand als oorlogsbuit en namen het in beslag. Vanaf november waren Schmidts kantoren in het pand Sint-Lambertuslaan 7 gevestigd. Het waren in feite twee stadsvilla's (nrs 7 en 7a), die Schmidt in september en oktober tot één geheel liet omvormen.

Tevens liet hij in de tuin een garage voor zes personenauto's bouwen.²⁸⁵ Het pand werd opzichtig wit geverfd om duidelijk de aanwezigheid van de *Beauftragte* aan te tonen. Het zou spoedig als het 'Witte Huis' bekend staan, een naam die een beruchte klank kreeg wegens de harde verhoren die er plaatsvonden. De kantoren werden op 22 november met veel officieel vertoon in gebruik genomen. Seyß-Inquart had de reis vanuit Den Haag ondernomen om er persoonlijk bij aanwezig te zijn als ondersteuning van het belang van de functie van Schmidt. Privé nam de laatste zijn intrek in het pand Pyls aan het Vrijthof 19, waar tevens de *Ortskommandantur* was gevestigd.

Schmidt vervulde inderdaad een schakelfunctie tussen de rijkscommissaris en de provincie. Hij wenste de agenda's van de vergaderingen van Provinciale Staten en van de gemeenteraden te ontvangen. Daarnaast dienden de burgemeesters, door tussenkomst van de commissaris der provincie, ontwerpproclamaties en ontwerppredevoeringen, aan de *Beauftragte des Reichskommissars* voor te leggen.²⁸⁶ De commissaris der provincie diende maandelijks een verslag aan hem in te sturen waarin hij de stand van zaken betreffende het bestuur - provinciaal en gemeentelijk - , het verkeers- en transportwezen, politie en financiële aangelegenheden diende te vermelden.²⁸⁷ Zowel de commissaris der provincie als de burgemeesters kwamen dus onder druk van de *Beauftragte* te staan.²⁸⁸

Schmidt bleef als *Beauftragte des Reichskommissars* in Limburg tot 7 september 1944, een week vóór de bevrijding van Maastricht op de 14e september. Hij week uit naar Duitsland en werd in zijn woning in Bückeburg in Westfalen op 12 april 1945 gearresteerd.²⁸⁹

2 HET PROVINCIAAL BESTUUR 1940-1944

2.1. De commissarissen der koningin c.q. der provincie

2.1.1. Mr. dr. Willem van Sonsbeeck

Op 10 mei 1940 was de commissaris der koningin in de provincie Limburg mr. dr. Willem George Alphonse van Sonsbeeck.²⁹⁰ Hij was in 1877 te Amsterdam geboren. Hij bezocht het gymnasium van de Jezuïeten in Katwijk en studeerde daarna rechten aan de Universiteit van Amsterdam waar hij in 1902 afstudeerde. Hij koos voor een ambtelijke carrière en werd in 1903 adjunct-commies van de provinciale griffie in Arnhem. Hij promoveerde in 1909 tot doctor in de rechtswetenschappen. In datzelfde jaar werd hij commies-griffier van de Tweede kamer der Staten-Generaal, welke functie hij tot 1 januari 1919 bekleedde. Op die datum volgde hij in Breda als burgemeester E.O.J.M. baron van Hövell tot Westerflier op. In 1936 zou hij deze wederom opvolgen, maar nu als commissaris der koningin in de provincie Limburg. Hij had in Breda als bestuurder zijn sporen verdiend. Toen hij met ingang van 1 juli 1936 in Limburg aantrad was hij bijna 59 jaar. Hij was liever in Breda gebleven, maar uiteindelijk aanvaardde hij, na sterk aandringen van de toenmalige minister-president,²⁹¹ de functie van 'gouverneur', de gangbare benaming in Limburg voor de commissaris der koningin. Een journalist van de *Limburger Koerier* omschreef hem als een krachtige regent, die beslistheid van optreden paarde aan een 'ronde jovialiteit'.²⁹²

Die 'ronde jovialiteit' toonde hij niet jegens de nationaalsocialisten. Vanaf zijn eerste optreden als voorzitter van Provinciale Staten lag hij in de clinch met de fractievoorzitter van de nationaalsocialistische partij, die op dat ogenblik, juni 1936, met vijf leden in de Staten was vertegenwoordigd. Van Sonsbeeck hamerde de fractievoorzitter af toen deze in zijn zogenaamde welkomstwoord Van Sonsbeeck typeerde als de vertegenwoordiger van de 'parlementaire verworping onzer constitutie'.²⁹³

Na de verkiezingen van april 1939 werd de fractie tot twee leden gereduceerd. De latere commissaris van de provincie, graaf Maximiliaan de Marchant et d'Ansembourg, maakte toen zijn opwachting in de Provinciale Staten. Hij was fractievoorzitter en begon tijdens de eerste vergadering al met een wijdlopijge beschouwing die zover van het onderwerp afweek dat Van Sonsbeeck van mening was 'dat spreker zich kan bekorten'.²⁹⁴ Hij sprak zich regelmatig tegen de democratische bestuursvormen uit. Zo zei hij tijdens een Statenvergadering op 25 juli 1939 dat 'het Nederlandse volk, ondanks alle leugens, op den duur toch zal erkennen, dat de overwinning van de NSB tevens ook zijn eigen overwinning over deze machten [= de politieke partijen] betekent'.²⁹⁵ Nog duidelijker was hij over de parlementaire democratie toen hij, bij de behandeling van het agendapunt 'werkzaamheden aan provinciale wegen', opmerkte: 'Niemand kan meer afkeer van dit product der goddeloze Franse Revolutie hebben, niemand kan tevens het nut dezer Staten minder hoog aanslaan dan ik. Maar zolang *dit ellendige stelsel*

[cursivering PB] bestaat [...].'²⁹⁶, waarop Van Sonsbeeck hem interrompeerde en cynisch verzocht : 'Keert u nu tot de verbetering van de wegen in Limburg terug'.²⁹⁷ Vervolgens ging d'Ansembourg met zijn politiek betoog tegen de democratie verder waarop Van Sonsbeeck hem voor de tweede keer tot de orde moest roepen. Pas toen gaf deze daar gehoor aan. Het is duidelijk dat Van Sonsbeeck en d'Ansembourg in hun opvattingen betreffende de democratie diametraal tegenover elkaar stonden.

Zijn geroemde 'ronde jovialiteit' betoonde Van Sonsbeeck evenmin jegens de bezetter. De *Beauftragte für die Provinz Limburg des Reichskommissars*, Schmidt, reisde op 26 juli 1940 naar Maastricht. Hij gaf Van Sonsbeeck telefonisch te kennen dat hij hem de volgende dag samen met de burgemeester van Maastricht in Van Sonsbeecks kantoor in het gebouw van de provinciale griffie wenste te ontmoeten.

De begroeting was ijsig formeel. Van Sonsbeeck maakte Schmidt onomwonden duidelijk dat hij geen enkele sympathie voor de Duitse overheersers en hun nazi-ideologie koesterde. Hij verklaarde dat hij in Schmidt de vertegenwoordiger van de bezettende macht moest zien en dat hij onder de gewijzigde omstandigheden meende, in het belang van de bevolking, met Schmidt te kunnen samenwerken, zolang zijn nationale belangen dit toestonden.²⁹⁸

Overigens mocht Van Sonsbeeck zich vanaf 31 juli 1940 niet meer commissaris der koningin noemen, maar was zijn officiële titel commissaris der provincie.²⁹⁹ Zijn medewerking met de Duitse bezetter ging niet boven het minimaal noodzakelijke uit. Op officiële, door de bezetter georganiseerde bijeenkomsten, bleef hij zoveel mogelijk weg, zoals bij voorbeeld bij de officiële ingebruikneming van de kantoren van de *Beauftragte* in november; 'wegens ziekte' liet hij verstek gaan, wat bij de *Beauftragte* in het verkeerde keelgat schoot.³⁰⁰ Als goede vaderlander probeerde hij, waar hij kon, de Duitse bestuursaanwijzingen te traineren of te saboteren. Hij behoorde tot de drie commissarissen der provincie die zich het meest verzetten tegen de maatregelen van de bezetter.³⁰¹ Hij leunde, in tegenstelling tot een aantal van zijn collega's, niet op de secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken, Frederiks, die voor veel bestuurders als vraagbaak gold. Hij ging zijn eigen weg en gaf zijn eigen adviezen aan de burgemeesters: 'Of de heer Frederiks dat zegt, daar trekken wij ons niets van aan: u doet dit wel of dat niet.'³⁰² Hij stond als een 'geharnaste tegenstander'³⁰³ van de Duitsers bekend. De bezetter zou aan zijn functioneren binnen een jaar een einde maken.

Op 18 september 1944, vier dagen na de bevrijding van Maastricht zou hij weer in het gouvernement terugkeren.

2.1.2 Maximiliaan graaf de Marchant et d'Ansembourg

Op 5 februari 1941 vond er een bestuurlijke overval plaats. Rond tien uur die ochtend kreeg Van Sonsbeeck een telefoontje van Frederiks. Die deelde hem mee dat hij op grond van zijn leeftijd (hij was toen 63 jaar, terwijl de pensioengerechtigde leeftijd 65 was) met onmiddellijke ingang ontslagen

werd en met vervroegd pensioen kon gaan. Ongeveer op hetzelfde tijdstip installeerde Seyß-Inquart in Den Haag graaf Maximiliaan Victor Eugène Hubertus Joseph Maria de Marchant et d'Ansembourg. Van Sonsbeeck kon nog slechts een kort afscheidsbriefje aan de burgemeesters van de provincie schrijven:

'Nu mijne Ambtsvervulling op dezen dag een einde neemt, gelijk mij dezen morgen door den Secretaris-Generaal van het Departement van Binnenlandse Zaken werd bericht, kan ik niet nalaten U mijn dank te betuigen voor de medewerking, die ik bij mijn arbeid van U heb mogen ondervinden.

Met de verzekering dat Uw persoon en Uwe werkzaamheid als burgemeester bij mij steeds in aangename herinnering zullen blijven, neem ik hierbij afscheid van U.' ³⁰⁴

Nog dezelfde middag maakte de Marchant et d'Ansembourg al zijn opwachting in het gebouw van de provinciale griffie, het gouvernement, aan de Bouillonstraat in Maastricht. Zonder medeweten van Van Sonsbeeck had zich deze coup voltrokken³⁰⁵. Al enkele maanden na de inval had d'Ansembourg zich, als leider van de NSB in Limburg, bij Frederiks gemeld om commissaris der provincie Limburg te worden. Hij had zelf al in juli 1940 een telegram naar Van Sonsbeeck gestuurd om deze te laten weten dat hij de leiding in de provincie had overgenomen. Dat was wel erg voorbarig. Frederiks wees d'Ansembourg erop hoe de Duitse autoriteiten in de bestuursverhoudingen hadden ingegrepen en dat zij Van Sonsbeeck in functie hadden gelaten; hij weigerde op het verzoek van d'Ansembourg in te gaan. De laatste besloot zijn kans af te wachten. Hij stelde Seyss-Inquart van zijn belangstelling om een bestuurlijke functie van gewicht te bekleden op de hoogte. Toen Seyß-Inquart het nodig vond zich van Van Sonsbeeck te ontdoen, was d'Ansembourg een zeer gewillige kandidaat.³⁰⁶

De benoeming van d'Ansembourg in deze functie was een doelgerichte stap in het proces van de nazificering van het Nederlands bestuur. Van Sonsbeeck, een krachtige, niet-Duitsgezinde persoonlijkheid moest het veld ruimen voor een nationaalsocialist. En op dat punt had d'Ansembourg zijn geloofsbrieven al lang afgegeven...

D'Ansembourg werd 18 januari 1894 geboren op kasteel Neubourg, bij Gulpen, in Zuid-Limburg, waar zijn familie sedert meer dan 150 jaren was gevestigd. Zijn vader was graaf Jean Baptiste Constatin Edgar Marie de Marchant et d'Ansembourg, roepnaam Iwan; hij was oud-lid van de Tweede Kamer, oud-burgemeester van Gulpen en lid van de Provinciale Staten van Limburg. Hij had als luitenant in het Pruisische leger gediend. In Nederland bestond er in de periode vóór de Eerste Wereldoorlog een beperkte dienstplicht en daarom richtte hij voor zijn zonen de blik op de naaste buur Duitsland. Twee van zijn zes zonen (de graaf had ook vijf dochters) waren al tot officier opgeleid in Duitse regimenten. Zoon Max verwierf in 1912, ook al

was hij nog niet meerderjarig, de Duitse nationaliteit. De jonge Max groeide onbezorgd op in een meertalig milieu in het fraaie kasteel Neubourg in Gulpen. Hij doorliep het gymnasium te Sittard en studeerde één jaar aan de Universiteit te Münster rechten, zonder succes. Na dat jaar trad hij als vrijwilliger in dienst bij het Pruisische leger waar hij het bracht tot Eerste Luitenant der artillerie.³⁰⁷ Terwijl zijn twee broers naar het oostfront werden gestuurd, ging Max de oorlog in als *Fahnenjunker* aan het westfront. In oktober 1914 ontving hij voor bewezen dapperheid het IJzeren Kruis tweede klasse. In augustus 1917 verwierf hij een tweede onderscheiding: het IJzeren Kruis eerste klasse. Hij werd als *Oberleutnant* in 1919 gedemobiliseerd en verliet het leger.³⁰⁸ Hij trad in dienst bij een bank in Amsterdam. Vier jaar daarna werd hij beambte bij de directie van de Staatsmijnen.³⁰⁹

In 1925 werd hij eigenaar van het familiegoed Amstenrade en burgemeester van de gelijknamige gemeente. Van 1926 tot 1930 was hij lid van de Provinciale Staten van Limburg voor de RKSP en in 1933 werd hij tot voorzitter van de Kamer van Koophandel en Fabrieken voor de zuidelijke Mijnstreek gekozen.

In 1930 trad hij in het huwelijk met *Freiin* (barones) Myriam Th. S. A. G. E. J. H. von Fürstenberg, dochter van een Duitse officier. Het echtpaar kreeg vijf kinderen, drie zoons en twee dochters.³¹⁰

Door het ambtenarenverbod werd d'Ansembourg, die een vooraanstaande plaats in de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB) innam - hij was sinds 1933 lid van het hoofdbestuur - in 1934 uit zijn burgemeestersambt ontslagen. Hij stelde zich vanaf dat ogenblik geheel in dienst van de beweging, waarin hij de functie vervulde van gewestelijke commissaris voor Limburg en later gemachtigde van de Leider.

Hij was nog om een andere reden van belang voor de Beweging. Na zijn eerste ontmoeting met Mussert had d'Ansembourg zich bereid verklaard om in een gesprek met de bisschop van Roermond, mgr. dr. J.H.G. Lemmens, de doelstellingen van de partij uiteen te zetten en te proberen om via de Roermondse bisschop te bereiken dat het Nederlandse episcopaat een welwillende houding tegenover de NSB zou aannemen. Een eerdere poging van Mussert zelf was mislukt. Deze had een verzoek om een audiëntie tot de aartsbisschop, mgr. J.H.G. Jansen, gericht om 'doel en streven der NSB uiteen te zetten.'³¹¹ Maar na twee maanden had hij een afwijzende reactie van de aartsbisschop ontvangen waarin stond: 'dat wanneer Wij menen U in audiëntie te kunnen ontvangen U dit zal worden bericht'.³¹² Nu mocht d'Ansembourg het dus proberen. Waarschijnlijk dacht Mussert dat d'Ansembourg als belijdend katholiek toegang tot de bisschop van Roermond zou krijgen.

D'Ansembourg vroeg mgr. Lemmens om een onderhoud maar deze verwees hem door naar een bekende moraaltheoloog, mgr. F.J. Féron, die hoogleraar aan en later president van het grootseminarie van Roermond was. Féron verwees hem door naar de aartsbisschop die hem op zijn beurt weer terugstuurde naar Féron. 'Een treurig beeld van verwarring', aldus d'Ansembourg.³¹³ Dit alles speelde zich in de tweede helft van 1933 af. Ook al leek het dat het Nederlandse episcopaat niet wist wat het met deze

kwestie aanmoest, het was wel degelijk bezig een standpunt te bepalen. Niet lang daarna, op 2 februari 1934, publiceerden de bisschoppen een herderlijk schrijven waarin zij waarschuwdeden tegen fascistische en nationaalsocialistische stromingen:

'Al wat Wij doen is [...] U op te wekken en te blijven opwekken tot hechte eenheid, ook op staatkundig gebied. [...] Wie ondanks dit Ons waarschuwend woord menen hun eigen inzichten te moeten doordrijven, mogen weten dat zij een zware verantwoordelijkheid op zich laden en dat zij zich tegenover God en hun geweten hebben te verantwoorden over hun kortzichtige roekeloosheid.'³¹⁴

De bisschoppen ontrieden hun gelovigen het lidmaatschap van fascistische en nationaalsocialistische groeperingen, maar verboden het niet. Dit uitdrukkelijke verzoek om steun aan de NSB na te laten legde d'Ansembourg naast zich neer.

In april 1935 vonden Statenverkiezingen plaats. In Limburg behaalde de NSB 11,69 procent van de stemmen, het hoogste percentage van alle provincies.³¹⁵ Volgens Vellenga, die het stemgedrag van de Zuid-Limburgers onderzocht, had dit opzienbarende resultaat drie oorzaken. De eerste was onvrede met de bestaande situatie waaraan de RKSP te weinig deed. Een tweede factor was de angst voor linkse partijen. Links werd geassocieerd met Rusland, revolutie, communisme, atheïsme. Een derde reden was het feit dat veel Limburgers vriendschappelijke of zakelijke relaties in het naburige Duitsland hadden.³¹⁶ Vol vertrouwen schreef d'Ansembourg aan de Roermondse bisschop: 'Wij zijn de politieke toekomst.'³¹⁷ Van deze sterke vooruitgang van de NSB schrok het episcopaat. Een reactie kon niet uitblijven.

In mei 1936 verscheen een bisschoppelijk mandement dat nadrukkelijk het lidmaatschap van de NSB verbood. De Nederlandse bisschoppen gaven hierin te kennen dat zij ervan overtuigd waren

'dat de Kerk in ons Vaderland in hoge mate geschaad en dat zelfs haar heilzame werking grotendeels onmogelijk gemaakt zou worden, als de beweging van het nationaalsocialisme de overhand zou krijgen. Daarom verklaren Wij als Herders uwer zielen, die diep Onze verantwoordelijkheid gevoelen, dat zij die aan deze partij in belangrijke mate steun verlenen, niet tot de Heilige Sacramenten kunnen worden toegelaten.'³¹⁸

Een verbod op straffe van weigering van de sacramenten! Dat kon in dorpen en steden met een overwegend katholieke bevolking de nationaalsocialistische gelovigen in moeilijkheden brengen. Het door de bisschoppen geformuleerde begrip 'in belangrijke mate' kon echter tot onduidelijkheid aanleiding geven. Daarom kreeg de geestelijkheid hier aparte instructies over. Aan het 'in belangrijke mate' steun verlenen maakten zich allen schuldig die in de NSB min of meer een leidende functie innamen of

haar vertegenwoordigde in openbare lichamen, maar ook degenen die er in de pers propaganda voor maakten of er substantiële financiële bijdragen aan leverden. Het gewone lidmaatschap werd niet als een belangrijke steun beschouwd.³¹⁹

d'Ansembourg legde dit verbod naast zich neer. Samen met acht andere vooraanstaande katholieke NSB'ers betuigde hij in het partijblad *Volk en Vaderland* zijn solidariteit met de beweging. Hij liet zijn minachting voor de Nederlandse bisschoppen blijken toen hij aan een vriend over hen schreef dat met de bisschoppen niets viel te beginnen en dat een beroep in Rome ook geen zin had.³²⁰

Wat was het effect van deze twee mandementen van het Nederlandse episcopaat? L. de Jong,³²¹ veronderstelt dat de Nederlandse bisschoppen in belangrijke mate hebben bijgedragen aan het terugdringen van de NSB. Dat ging in ieder geval voor Limburg op. Want bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1937 liep de NSB in Limburg maar liefst 55 procent: terug: van 11,8 naar 5,32 procent.³²² Maar d'Ansembourg bleef én vooraanstaand lid van de NSB én belijdend katholiek.

In het najaar van 1935 werd hij door Mussert, de leider van de NSB, aangewezen om zitting te nemen in de Eerste Kamer. Deze taak vervulde hij tot 1937. Van 1937 tot mei 1940 was hij lid van de Tweede Kamer voor de NSB. Sinds 1939 was hij tevens lid van de Provinciale Staten van Limburg voor dezelfde beweging.

Op dezelfde dag dat Van Sonsbeeck zijn afscheidsbrief aan de Limburgse burgemeesters schreef, stuurde de Marchant et d'Ansembourg een bericht aan de 'Burgerlijke Overheden en Administratieve Collegiën', waarin hij mededeelde 'dat heden door mij is aanvaard het ambt van Commissaris in de Provincie Limburg', hij een beroep deed op hun aller medewerking, 'die in deze zorgvolle tijd meer dan ooit gewenst is', en sprak het vertrouwen uit 'dat mij Uw bijstand, waar nodig, in ruime mate moge ten deel vallen.'³²³ Dit laatste zou wat een aantal Limburgse burgemeesters betreft een vrome wens blijven. Zij zouden hem bepaald niet in ruime mate hun 'bijstand' verlenen.

Na zijn aantreden nam d'Ansembourg voortvarend de 'vernationally-socialisering'³²⁴ van de provincie Limburg ter hand. In de eerste plaats begon hij

in samenwerking met W. Schmidt en Wimmer het aantal Limburgse gemeenten te reduceren. Hij wilde de 'vele kleine gemeenten tot grotere eenheden' samenvoegen. Tijdens een driedaags bezoek van Mussert aan de provincie Limburg in augustus 1942 verklaarde hij: 'Staatkundig beschouwd telde Limburg tot voor kort [d.w.z. tot voor de ambtsaanvaarding van d'Ansembourg] 121 gemeenten, waarvan Maastricht als de grootste, met plus minus 68.000 en Bemelen als de kleinste met 251 inwoners. [...]. Vanzelfsprekend kan dit slechts een begin zijn van verdere samenvoegingen, die gegrond zijn op de economische noodzakelijkheid en de betere bestuursmogelijkheid.'³²⁵ Het laatste argument was het belangrijkste: het gaf de mogelijkheid tot uitbreiding van de nationaalsocialistische invloed. Aan het einde van de bezetting waren er nog 111 gemeenten. De tien opgeheven eenheden³²⁶ waren klein van omvang en inwoneraantal. Ze

werden bij een grotere buurgemeente gevoegd. Uiteraard benoemde d'Ansembourg telkens in de zo ontstane nieuwe gemeente een NSB-burgemeester. Dit proces vond tussen 1 april 1942 en 1 januari 1943 plaats. De samenvoegingen werden na het einde van de Tweede Wereldoorlog niet ongedaan gemaakt.

Het tweede speerpunt van de uitbreiding van de nationaalsocialistische invloed in het lokale bestuur was het benoemen van NSB-burgemeesters. Wat dat betreft toonde d'Ansembourg een niet aflatende ijver. Hij deed dit in eendrachtige samenwerking met *Beauftragte* Schmidt. De eerste mogelijkheid tot een relatief groot aantal burgemeestersbenoemingen deed zich voor na het van kracht worden van de 'Achtste Verordening van de Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandse gebied betreffende bijzondere maatregelen op administratiefrechtelijk gebied' (verordening 152/41). Op 11 augustus 1941 publiceerde Seyß-Inquart deze verordening, die op 1 september in werking trad. Met deze verordening schorste de rijkscommissaris de werkzaamheden van Provinciale Staten en gemeenteraden. Tevens bleven ook de werkzaamheden van Gedeputeerde Staten en van de wethouderscolleges rusten. De leden van deze twee bestuursorganen werden ambtenaren in de zin van de vigerende ambtenarenwet. Zij hadden dus geen politieke functie meer. Met andere woorden de laatste overblijfselen van het Nederlandse democratisch staatsbestel werden uit de weg geruimd. Dit betekende de officiële invoering van het 'leiderbeginsel'. In feite was dit al vanaf het begin van de bezetting gehanteerd, want het Duitse bestuur had al meteen de politieke koers van Nederland bepaald en niet de nog overgebleven Nederlandse bestuurders.

De invoering van de verordening had tot gevolg dat binnen een periode van drie maanden 41 burgemeesters in Limburg ontslag namen.³²⁷ Uiteraard volgden NSB-burgemeesters hen binnen de kortste keren op.³²⁸ Op de kwaliteit van deze laatsten had d'Ansembourg een optimistische kijk. In een interview in de *Limburger Koerier* verklaarde hij begin maart 1942 dat door de benoemingen van NSB-burgemeesters er een

'bewijs was geleverd dat er in onze gelederen in ruime mate goede krachten aanwezig zijn om het bestuur van het staatsapparaat over te nemen [...]. De nieuw benoemden kunnen voorts – en het is goed dit eens openlijk vast te stellen – de vergelijking hunner bekwaamheden met die van hun voorgangers in elk opzicht doorstaan.'³²⁹

Een wel erg rooskleurige voorstelling van zaken.

Na deze eerste 'golf' van benoemingen van nationaalsocialistisch gezinde burgemeesters gingen de benoemingen in een lager, maar wel gestadig tempo verder. Per 1 januari 1943 zetelde in 37 van de 113 Limburgse gemeenten een NSB'er als burgemeester (32,7 procent).³³⁰ Aan het eind van de bezetting waren dat er 62 van de 111 (55,8 procent).³³¹ d'Ansembourg benoemde de laatste burgemeester nog op 1 september 1944.³³²

De commissaris der provincie kon een bepaalde invloed uitoefenen op het benoemingenbeleid ten aanzien van burgemeesters, maar ook op dat van de hogere gemeenteambtenaren. Hij liet, kort na de inwerkingtreding van verordening 152/41, de Limburgse burgemeesters weten dat zij bij de benoeming van hogere gemeenteambtenaren, zoals gemeentesecretaris, ontvanger, diensthoofd, hoofd van een lagere school, vooraf zijn instemming moesten krijgen.³³³ Maar die invloed werd begrensd door de *Beauftragte für die Provinz Limburg*. Als die niet met een door d'Ansembourg voorgedragen kandidaat instemde, ging de benoeming niet door.

d'Ansembourg zou per 6 september 1944 bij de nadering van de Amerikaanse troepen Maastricht en Limburg verlaten.³³⁴ Hij nam zijn intrek in het *Schloß Herdingen*, een kasteel op het landgoed van zijn schoonouders in het Ruhrgebied. Daar arresteerden Nederlandse stoottroepen hem eind april 1945 en brachten hem over naar het Huis van Bewaring in Maastricht. Hij werd veroordeeld tot vijftien jaargevangenisstraf en in 1956, nadat hij tweederde van zijn gevangenisstraf had uitgezeten, op vrije voeten gesteld.

Tijdens zijn gevangenschap volgde hij schriftelijke cursussen op het gebied van landbouw en fruitteelt. Na zijn vrijlating keerde hij naar zijn landgoed in Amstenrade terug. Hij legde zich toe op de fruitteelt. De dorpsgemeenschap streek over haar hart en nam hem in haar midden op. De band tussen de kasteelheer en de pachters werd weer als vanouds goed. Na zijn overlijden op 24 januari 1975 – hij was net 81 jaar geworden – kreeg hij een plechtige begrafenis. Zes pachters droegen de lijkist en tijdens de begrafenisdienst zat de plaatselijke schutterij – waarvan hij president was – in vol ornaat in de kerk.³³⁵

2.2. Provinciale Staten

De Provinciale Staten van Limburg telden 45 leden. Na de verkiezingen van 1939 waren 40 daarvan vertegenwoordigers van de RKSP, drie van de SDAP en twee van de NSB. Deze laatste was teruggefallen van vijf naar twee zetels. Voor de NSB deed graaf Maximiliaan de Marchant et d'Ansembourg, de plaatsvervangend leider van Mussert voor de provincie Limburg, zijn intrede en werd voorzitter van de tweemansfractie.

De Provinciale Staten van Limburg vergaderden niet vaak: in het hele jaar 1939 vier keer (13 juni, 4 en 25 juli, 14 december), in 1940 driemaal (25 juni, 5 november en 4 december).³³⁶ Tot de invoering van de verordening 1952/41 per 1 september 1941 vergaderden ze vervolgens nog twee keer, op 17 juni en op 15 juli 1941³³⁷ onder voorzitterschap van d'Ansembourg, maar tot politieke beslissingen kwam het uiteraard niet. Er werden alleen nog 'technisch-bestuurlijke' zaken afgehandeld.

2.3. Gedeputeerde Staten

Op 10 mei 1940 telde het College van Gedeputeerde Staten in Limburg zes leden. Een van hen, député Corten, overleed op 10 maart 1941. Op 6 mei 1941 kwamen Provinciale Staten weer bijeen en een van de agendapunten was het kiezen van een opvolger van Corten. Maar Seyß-Inquart verbood de behandeling van dit agendapunt.³³⁸ Hij benoemde in mei zelf een nieuwe gedeputeerde en wel de Boerenleider van de NSB van het gewest Limburg: W.F.J. Quaedflieg. Hij stelde hem voor middels een propagandistisch persbericht, dat als volgt luidde: 'De heer W. Quaedflieg werd in 1888 te Schaesberg geboren. Na de lagere school bezocht hij de Rijkslandbouwwinterschool te Sittard. In de vroegere wereldoorlog was hij reserveofficier in Zeeland. De heer Quaedflieg werd o.a. bekend door zijn warme belangstelling voor en zijn kennis van het trekpaard. Hij legde zich op de trekpaardenfokkerij toe, en werd al spoedig een in binnen- en buitenland erkende autoriteit op dit gebied. Na 1920 verschenen van zijn hand vele strijdvaardige publicaties over en ter verdediging van de boerenstand in de vakpers en in de Limburgse dagbladen. In 1927 werd hij lid van Provinciale Staten, waar hij eveneens steeds met kracht voor de eenheid der boeren vocht en pleitte. In 1936 werd hij gewestelijk agrarisch commissaris van de NSB.'³³⁹

De invoering van verordening 152/41 betekende voor het bestuur van de provincie dat de taken van Provinciale en Gedeputeerde Staten door de commissaris der provincie werden waargenomen. Hij kon zich door bestuursraden laten bijstaan; zij namen in feite de uitvoerende werkzaamheden van de gedeputeerden over. Het aantal bestuursraden werd strikt geconditioneerd. Voor Limburg mocht d'Ansembourg twee 'fulltime' bestuursraden benoemen en daarnaast drie 'parttimers'.³⁴⁰

Bij de invoering van de verordening werd uitdrukkelijk medegedeeld dat het geenszins de bedoeling was de zittende gedeputeerden te ontslaan en door nieuwe (= de Nieuwe Orde toegedane) bestuursraden te vervangen.³⁴¹ Dit had de secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken weten te bedingen om nog een tegenwicht tegen de NSB-bestuurders te creëren.³⁴² Maar d'Ansembourg dacht daar anders over.

Hij stond, zoals vermeld, scherp tegenover de leiding van de Rooms-Katholieke kerk in Nederland en daarom ook tegenover de RKSP, die hij als het politieke instrument van het Episcopaat zag. Hij was van mening dat de partij in Limburg veel te veel macht had en zich tegen de NSB verzette.³⁴³ Daarom wilde hij de zittende gedeputeerden, die immers alle zes tot de RKSP behoorden, de laan uitsturen. Al binnen twee weken na de invoering van de verordening vroeg d'Ansembourg aan de secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken toestemming hen te mogen ontslaan.³⁴⁴ Hij kreeg echter nul op het rekest.³⁴⁵ Alleen indien zich een noodtoestand zou voordoen, mocht er tot ontslag worden overgegaan. Maar d'Ansembourg gaf niet op. Juist door het feit dat na de benoeming van Quaedflieg vijf van de zes bestuursraden tot de RKSP behoorden, meende d'Ansembourg dat zij geestelijk ongeschikt waren voor deze functie en dat er dus van een 'noodtoestand' sprake was.³⁴⁶ Ook nu kreeg d'Ansembourg zijn zin niet.

Inmiddels was er een discussie gevoerd tussen de commissarissen der provincie en Wimmer over het vaststellen van het aantal bestuursraden in de provincies. De uitkomst was voor de provincie Limburg dat er ruimte was voor twee '*hauptamtliche*' (volambtelijke = voltijd) en voor drie '*nebenamtliche*' (fungerende = deeltijd) bestuursraden³⁴⁷. Pas toen kon d'Ansembourg tot de door hem gewenste aanpassingen overgaan, maar binnen de numerieke grenzen en daardoor niet in volledige mate. In de loop van de maand juni 1942 bereikte hij met Frederiks overeenstemming over de door hem voorgestelde kandidaten: als volambtelijke bestuursraden bracht hij dr. ir. G. Schrijen uit Kerkrade en V.G. van Stekelenburg naar voren. Daarnaast als fungerend bestuursraden de reeds zittende Quaedflieg en de oud-gedeputeerden Beckers en Rutten. Zijn voorstel werd door Frederiks en Wimmer overgenomen en per 20 juli 1942 ging voor de nieuwkomers hun benoeming in. De drie oud-gedeputeerden Van Basten Batenburg, Galiart en Maenen werden met ingang van dezelfde datum ontslagen.³⁴⁸

Schrijen was op 7 februari 1899 te Kerkrade geboren. Na het eindexamen H.B.S. B studeerde hij aan de technische Hogeschool in Aken waar hij in 1937 de titel van doctor in de technische wetenschappen behaalde. Daarna was hij een technisch adviesbureau in Kerkrade begonnen. Hij was gehuwd en sinds 1933 lid van de NSB.

Van Stekelenburg was op 6 november 1902 te Herpen (N.B.) geboren. Hij was na zijn gymnasium in de gemeentelijke administratieve dienst getreden. Naast zijn diploma gemeenteadministratie had hij de akten m.o. Staatsinrichting en Staathuishoudkunde behaald. Op het ogenblik van zijn benoeming tot fungerend bestuursraad van de provincie Limburg werkte hij als referendaris ter gemeentesecretarie in Voorburg. Hij was gehuwd. Vanwege het verbod voor ambtenaren lid van een nationaal-socialistische beweging te zijn was hij pas in 1940 lid van de NSB geworden.³⁴⁹

3 HET STADSBESTUUR VAN MAASTRICHT 1940 -1944

3.1 De burgemeesters

3.1.1. Jhr. mr. Willem Michiels van Kessenich

De familie Michiels van Kessenich was een regentengeslacht. Voorouders van Willem waren burgemeester, lid van de Raad van State of lid van de Tweede Kamer.³⁵⁰ De vader van burgemeester Michiels van Kessenich, Willem Johan Hubert, was echter een buitenbeentje in de familie. Na hun huwelijk besloten zijn vrouw en hij een nomadenbestaan te gaan leiden. Hij was niet onbemiddeld. Te voet, met als enige bagage een rugzak, trokken zij eerst naar Duitsland.³⁵¹ In een klein pension in Langebrück in Saksen kwam Willem junior op 16 oktober 1902 op de wereld. Willem was zijn enige voornaam. Zijn ouders bleven, ook nu zij een kleine hadden, rondreizen. Naarmate de jonge Willem ouder werd, gaven zijn ouders hem onderwijs. Dat hij spelenderwijs Duits leerde spreken behoeft geen betoog. Toen zijn vader van mening was dat hij ook de Franse taal onder de knie diende te krijgen, ging het gezinnetje naar Frankrijk. En vervolgens, want ook Engels moest tot de bagage van zoonlief gaan behoren, stak de familie de Noordzee over. Het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog gooide roet in het eten, want senior zag zich genoodzaakt naar Nederland terug te keren. Inmiddels had junior de middelbare schoolleeftijd bereikt en via privé-lessen werd hij op het staatsexamen gymnasium alpha voorbereid. Hij behaalde het diploma en ging vervolgens rechten in Utrecht studeren. In 1929 studeerde hij af. In datzelfde jaar trouwde hij met jonkvrouw Emilia Louise Josèphe Marie van Meeuwen. Een jaar later ging hij als volontair bij de gemeente Geldrop werken. Op 15 mei 1933 werd hij burgemeester van Beek (L.). Exact vier jaar later volgde zijn installatie als burgemeester van Maastricht.³⁵² Op 10 mei 1940 was hij dus, op vijf dagen na, drie jaar in Maastricht in functie. Het was een enigszins excentrieke man, die van regenteske trekken niet gespeend was.

De eerste zaak die Michiels van Kessenich te doen stond, was het doorgeven van de namen van tien gijzelaars aan de adjudant van de commandant van de 4. *Panzerdivision*, *Oberst Freiherr Von Boineburg-Lengsfeld*. In de loop van de middag belegde hij een bespreking met de inmiddels in het stadhuis verschenen wethouder van Onderwijs, Vrijens, de gemeentesecretaris mr. P. Kallen, de commissaris van politie Van het Hof en de inspecteur van politie Seelen. Tijdens dit onderhoud kwam een tweede wethouder, Kersten, binnen. Inmiddels was besloten een lijst met 'een dertigtal'³⁵³ namen op te stellen. 'De samenstelling van deze lijst geschiedde volgens de lijn van notabele burgers en gezinsomstandigheden.'³⁵⁴ Van Kessenich overhandigde de lijst aan de Duitse commandant waaruit deze een keuze van tien gijzelaars maakte. Hij koos vijf mensen uit het op de oostelijke Maasoever gelegen stadsdeel Wijck (dit stadsdeel was immers door de vernielde bruggen geïsoleerd) en vijf uit Maastricht zelf. Het grootste aantal van de tien behoorde tot de herensociëteit de Momus en wel tot de 'kaartclub' daarvan. Tevens gaf Van Kessenich opdracht aan

gemeentesecretaris Kallen, die zelf in het op de oostelijke Maasoever gelegen stadsdeel Wijck woonachtig was, de vijf personen uit Wijck³⁵⁵ in kennis te stellen. Politie-inspecteur Seelen diende de gijzelaars uit Maastricht³⁵⁶ op de hoogte te brengen. Hij haalde hen echter met enkele agenten zelf op om hen persoonlijk bij de Duitse instanties af te leveren³⁵⁷ - gezien zijn relatie met de *Abwehr* was dat niet zo verbazingwekkend. Ze werden in een hotel aan de Boschstraat ondergebracht. Ze kwamen de volgende dag in de loop van de middag vrij. Anders verging het de gijzelaars uit Wijck. Vrijens stelden hen samen met Kallen ervan op de hoogte dat zij zich bij het Duitse consulaat aan de Stationsstraat in Wijck moesten melden. Zij gaven hieraan gehoor en werden diezelfde avond tussen 19 en 20 uur in een hotel aan het Stationsplein geïnterneerd. Om niet bekende redenen kwamen zij pas na tweeëneenhalve dag vrij.³⁵⁸ Het doet ironisch aan dat zij zelf de hotelrekening dienden te betalen.

De tien gijzelaars is verder geen haar gekrenkt, omdat de Maastrichtse bevolking geen, in de ogen van de Duitsers ongeoorloofde, acties ondernam. Na de bevrijding van de stad in september 1944 zou deze gijzelaarskwesie nog een erg lang vervolg krijgen.³⁵⁹

De dag na de inval meldde zich de *Feldkommandant*, de Duitse bestuurstoezichthouder. De Duitse adjudant had de dag ervoor zijn komst al aangekondigd. Die *Feldkommandant* was Claus *Freiherr von Bartenwerffer*, een man van adel. In hoeverre dat een rol heeft gespeeld bij de relatie die Van Kessenich met hem opbouwde is niet duidelijk. Dat beiden een goede verstandhouding hadden, staat buiten kijf. Dat blijkt onder meer uit de correspondentie die zij in de jaren vijftig van de vorige eeuw met elkaar voerden. In maart 1954 ging Van Kessenich tijdens een vakantie Von Bartenwerffer in Duitsland opzoeken. Het was ook door het pleidooi van Van Kessenich bij Von Bartenwerffer dat de gijzelaars in Maastricht-Centrum al na een etmaal vrijkwamen.³⁶⁰ Deze Duitse commandant zou een aantal maanden in Maastricht verblijven.

De Duitsers vestigden vanaf 20 juli 1940 in Maastricht een *Wehrmachtskommandantur* voor de provincie Limburg onder leiding van *Oberstleutnant* K. Lang.³⁶¹ Daaraan was *Feldkommandantur* 724 verbonden. Ze waren gevestigd in hetzelfde pand aan het Vrijthof als waarin Schmidt zijn privé-vertrekken had.³⁶² Lang onderhield contacten met *Beauftragte* Schmidt en het Nederlandse bestuur.

Binnen enkele weken na de inval kwam het dagelijkse leven weer min of meer op gang. Michiels van Kessenich probeerde in goede verstandhouding met de plaatselijke Duitse gezagsdragers een modus van samenwerking te vinden. Politiek bedrijven kon niet meer. Dat was immers voorbehouden aan de Duitse *Zivilverwaltung*. Op 4 juni 1940 vergaderde de gemeenteraad voor de eerste keer na de inval. Van Kessenich hield er een bijzondere redevoering waarin hij ook de politieke beperkingen aangaf:

'Ten aanzien van de grote staatkundige vragen van de dag met betrekking tot ons Volk past ons, Gemeenteraad van Maastricht, een eerbiedig zwijgen en onze taak als

stadsbestuur beperkt zich tot het treffen van die voorzieningen voor onze geliefde stad, die door de ontwikkeling der omstandigheden geboden worden.'³⁶³

Inderdaad kon de gemeenteraad zich nog alleen bezighouden met technische en administratieve zaken. Hij kon geen politieke besluiten meer nemen.

Van Kessenichs streven naar een goede relatie met de bezetter kwam onder meer tot uiting in het ingaan op een uitnodiging van *Beauftragte* W. Schmidt om in april 1941 met enkele Limburgse burgemeesters, NSB'ers, met de commissaris der provincie en enkele NSB-beambten een tweedaags bezoek aan de burgemeester van München-Gladbach te brengen. Er werden meer Limburgse burgemeesters uitgenodigd. Zij waren geen lid van de NSB en wezen de uitnodiging af.

Maar de invoering van de verordening 152/41 betekende voor Michiels van Kessenich een breekpunt. De dag na haar afkondiging riep de Marchant et d'Ansembourg de burgemeesters uit Zuid-Limburg op woensdag 13 augustus bij elkaar in het gebouw van de provinciale griffie aan de Bouillonstraat in Maastricht. In een lange redevoering maakte hij de burgemeesters duidelijk wat hij van hen verwachtte. In de eerste plaats wees hij hen erop dat de toekomstige staat 'waarheen wij gaan en waartoe wij ons in deze overgangstijd moeten voorbereiden'³⁶⁴ geen neutrale staat zou zijn. 'In deze staat zal men kleur moeten bekennen, zal men moeten tonen of men begrip heeft voor de nieuwe tijd, ja of neen! En, Mijne Heren, begrijpt toch goed dat deze nieuwe tijd niets anders zal zijn dan het nationaalsocialistische tijdperk.'³⁶⁵ Hoewel hij zei dat hij geen dwang op hen wilde uitoefenen om lid van de NSB te worden, verwachtte hij wel van hen dat zij zich 'zonder reserves' aan de gewijzigde omstandigheden zouden aanpassen. Dat betekende dat men volgens de nationaalsocialistische beginselen zou moeten gaan besturen. d'Ansembourg achtte het ook noodzakelijk dat, indien men te weinig van het nationaalsocialisme afwist, zich daar door het bestuderen van de literatuur, 'beginnend met "*Mein Kampf*", met de bronnen van het Nederlandse nationaalsocialisme en zovele andere boeken'³⁶⁶ op de hoogte zou stellen.

Vanuit zijn antidemocratische optiek zette hij ook nog eens uiteen waarom het goed was dat de werkzaamheden van de gemeenteraden werden geschorst: 'De sterk actieve bestuurder ziet zich voortdurend omgeven door de muren van de zogenaamde volksvertegenwoordigers en verspilt een hoop tijd om over deze muren telkens weer heen te komen.'³⁶⁷ d'Ansembourg gaf hiermee aan dat het niet alleen om een 'personele nazificering' maar ook om een 'programmatische nazificering' ging. De personele nazificering was de vervanging van de vertegenwoordigers van het vooroorlogse constitutionele bestel door geestverwanten van het 'Nieuwe Bestel'. De programmatische nazificering was de stapsgewijze omvorming van de bestuursstructuur in nationaalsocialistische zin en het tot instrument maken van het lokale bestuur voor de realisering van de politieke doeleinden van de bezetter.³⁶⁸ De niet nationaalsocialistisch gezinde

burgemeesters moeten geschokt zijn geweest. Het feit dat van de gelegenheid tot vragen stellen geen gebruik werd gemaakt,³⁶⁹ is veelzeggend!

Voor Van Kessenich was hiermee de grens bereikt. Het was voor hem onacceptabel dat van hem werd verwacht dat hij volgens de nationaalsocialistische beginselen diende te gaan handelen. Hij overwoog een verzoek tot 'eervol' ontslag in te dienen. Hij nam daarvoor enige weken bedenktijd. Op 20 september schreef hij zijn ontslagbrief aan de secretaris-generaal van het departement van Binnenlandse Zaken. Hoffelijk als hij was, deed hij dit in zeer hoogdravende bewoordingen. Hij 'gaf met verschuldigde eerbied te kennen dat de rechtsgrondslag van zijn ambt door de achtste verordening van de Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandse gebied betreffende bijzondere maatregelen op administratiefrechtelijk gebied is gewijzigd' en voegde daar onder meer aan toe 'dat over de wijze van uitvoering van deze verordening voor de Limburgse gemeenten reeds een uitvoerige toelichting en opdracht werden verstrekt door de Heer Commissaris in de Provincie Limburg in zijne deze materie behandelende uiteenzetting d.d. 13 augustus 1941; dat aan de eisen die hierdoor aan de persoon des burgemeesters worden gesteld, door ondergetekende niet zal kunnen worden voldaan.'³⁷⁰ In een begeleidend schrijven aan Frederiks merkte hij op:

'Mijn bijgaande ontslagaanvraag wil ik u toch niet zenden zonder van deze gelegenheid gebruik te maken u van mijn ernstige bezorgdheid deelgenoot te maken. De grote verantwoordelijkheid van de Burgemeester voor alle daden van zijn bevolking is een nieuwe parel aan de kroon van dit ambt. Zij kan echter slechts worden gevat in het goud van een zelfstandig beleid.'³⁷¹

Enigszins geprikkeld reageerde Frederiks. Hij liet Van Kessenich weten dat het hem

'pijnlijk [had] getroffen, dat, hoewel het u bekend is, dat ik met de Nederlandse burgemeesters ten volle medeleef en voor hunne belangen steeds met kracht opkom, uwerzijds blijkbaar niet de noodzakelijkheid is gevoeld, vóórdat u deze stap deed, met mij overleg te plegen. Het behoeft immers geen betoog, dat uw ontslag een ernstige verzwakking van het bestuursapparaat zou betekenen. Temeer heeft mij dit getroffen, aangezien één der burgemeesters van een andere provincie zich, vóórdat hij ten deze zijn standpunt bepaalde, wel met mij in verbinding heeft gesteld, teneinde met mij deze aangelegenheid te bespreken. Met het oog op de goede verstandhouding tussen het Departement van Binnenlandse Zaken en de burgemeesters ware het juister geweest, indien ook u in deze zin zoudt hebben gehandeld. Ik heb gemeend, niet te mogen nalaten dit onder uw aandacht te brengen.'³⁷²

Hierop verontschuldigde Van Kessenich zich met het argument dat hij weliswaar voorafgaand overleg 'zeer ernstig' had overwogen, maar dat hij

dat niet had gedaan vanuit het 'verlangen u bij te staan bij uwe ongetwijfeld zeer zware arbeid voor de belangen van ons Volk.'³⁷³

Waarom was Frederiks ontsamd? Niet alleen de ontslagnamen van Michiels van Kessenich maar ook die van een aantal andere burgemeesters in Limburg³⁷⁴ was een streep door de rekening van secretaris-generaal Frederiks. Het was in strijd met zijn beleid om zo lang mogelijk het oude bestuursapparaat intact te houden ten einde de bevolking op lokaal niveau zoveel mogelijk voor de invloed van de NSB af te schermen.³⁷⁵ Dat verklaart zijn reactie.

d'Ansembourg was evenmin gelukkig met deze golf van ontslagnemen. Hij liet de *Beauftragte* weten dat hij met Van Kessenich had gesproken en dat hem zonneklaar was gebleken dat de stap om ontslag 'een weloverwogen politieke actie is, die zich in hoofdzaak tegen mezelf richt.'³⁷⁶ De commissaris meende niet zonder reden dat de Limburgse geestelijkheid de actie van de collectieve ontslagaanvragen had georchestreerd.

Het gevraagde ontslag werd Van Kessenich met ingang van 20 september verleend³⁷⁷ zonder behoud van het recht op wachtgeld en pensioenrechten.

3.1.2. Louis Peeters

Het bezettingsregime liet er geen gras over groeien. Aan het einde van diezelfde maand legde mr. Louis Philippe Jozef Peeters de eed af in handen van de rijkscommissaris en werd met ingang van 25 oktober de nieuwe burgemeester van Maastricht.

Peeters was op 7 november 1905 te Weert geboren. Hij behaalde in 1924 aan het Bisschoppelijk College in Roermond zijn diploma gymnasium alfa. Vervolgens studeerde hij in 1930 als meester in de rechten af aan de RK Universiteit Nijmegen. Hij vestigde zich eerst als advocaat te Roermond en vanaf 1935 in Eindhoven. In april 1940 werd hij lid van Nationaal Front. In februari 1941 stapte hij over naar de NSB. De *Beauftragte* van de provincie Brabant, W.F.A. Ritterbusch, had Peeters, die hij kennelijk als zeer capabel en coöperatief zag, al eerder verzocht zich kandidaat te stellen voor het burgemeesterschap van Eindhoven en daarna Den Bosch, maar beide verzoeken had Peeters afgewezen. Hij wenste toen nog geen burgemeester te worden want, zo schreef hij in het *NSB-Kringblad* van Eindhoven: 'Veel liever dan op een kussen zittend, is het mij om als gewoon soldaat in Uwe gelederen mee te strijden'³⁷⁸. Enkele maanden later trok het pluche van een burgemeestersstoel hem kennelijk toch zo aan dat hij dat verkoos. Toen hij burgemeester van Maastricht werd, gaf hij zijn advocatenpraktijk in Eindhoven op. Wellicht was hij van mening dat hij dan meer voor de nationaalsocialistische zaak kon doen. Of had het te maken met zijn zienswijze dat 'straks Vlaanderen en de zuidelijke provincies van Noord-Nederland te samen een niet onbelangrijke rol zullen spelen in de Germaanse statenbond zoals wij deze zullen zien [zich]ontwikkelen, en Maastricht zal dan een niet onbelangrijke taak zich toebedeeld zien?'³⁷⁹ In ieder geval wilde hij van Maastricht een 'nationaalsocialistische stad' maken³⁸⁰. Hij zag voor de

stad, die op een kruispunt tussen oost en west, tussen Vlaanderen en het Duitse Rijnland lag, kennelijk een belangrijke functie weggelegd. Te lang was, volgens hem 'de cultuur in Maastricht al te zeer het alleenrecht geweest van een Frans sprekende groep.'³⁸¹ Peeters werd aangetrokken door de Groot-Dietse gedachte: samen met Vlaanderen in een Germaans Rijk. Hij had contacten met mensen uit Vlaams nationalistische kringen, met oud-activisten uit de Eerste Wereldoorlog en met vooraanstaande leden van het Vlaams Nationaal Verbond (VNV), een Vlaamse collaboratiepartij.³⁸²

Op 25 oktober vond in de raadszaal van het stadhuis van Maastricht de plechtige installatie van Peeters plaats. de Marchant et d'Ansembourg hing hem de ambtsketen om. In zijn installatierede benadrukte Peeters vooral de culturele aspecten van Maastricht, 'de mooiste en meest kunstzinnige stad van ons vaderland',³⁸³ zoals hij zei. Hij stond uitvoerig stil bij haar geschiedenis, maar liet zich over haar toekomst en over zijn beleidsplannen niet uit. Hij trad meteen toe tot de burgemeesterskring Limburg. Er waren in totaal negen burgemeesterskringen in Nederland. Zij dienden 'ter bevordering van de toepassing der nationaalsocialistische beginselen in het gemeentebestuur en tot wederzijdse steun der betrokken burgemeesters', aldus het eerste artikel uit het reglement voor de burgemeesterskringen. Leden van een kring waren de NSB- burgemeesters en de gemachtigden van de Leider van de NSB. De taken stonden nauwgezet omschreven in artikel VI van het reglement:

- 'a. de bespreking van aangelegenheden van gemeentelijk bestuursbeleid, voorzover de praktijk de wenselijkheid daarvan heeft doen blijken;
- b. de verzekering door onderling overleg van een gelijke gedragslijn in bestuursaangelegenheden, waarbij de toepassing der nationaalsocialistische beginselen betrokken is;
- c. de bevordering van hetgeen tot versterking van de nationaalsocialistische geest onder het gemeentelijk personeel kan leiden;
- d. het dienen van voorlichting aan de Centrale Adviescommissie inzake gemeentelijke bestuursaangelegenheden, ingesteld krachtens besluit van de Leider, onder voorzitterschap van kameraad Müller, burgemeester van Rotterdam;
- e. het uitvoeren van opdrachten der Centrale Adviescommissie;
- f. het doen van voorstellen aan de Centrale Adviescommissie.'

De vergaderfrequentie was minimaal één keer per maand.³⁸⁴

In juni 1942 werd Peeters de leider van deze kring.³⁸⁵ In een schrijven van de eerder genoemde Müller van 30 januari 1942 stelde deze dat het gewenst was 'dat door de kameraden-burgemeesters en door de overige op bestuurdersplaatsen ingezette kameraden doelbewust wordt gestreefd naar een vernationaal-socialisering van het hun toevertrouwde ambtelijke apparaat'.³⁸⁶ Om inzicht te verkrijgen in de mate waarin de vernieuwing van het ambtenarenkorps vorderde, verzocht hij de 'kameraden die meer dan zes maanden in functie zijn een overzicht over hetgeen in het algemeen ten behoeve van de beweging en het nationaal-socialisme is verricht' aan de voorzitter van de Centrale Adviescommissie te sturen. Peeters bleef niet

achter, Hoewel hij nog maar ruim drie maanden in functie was, stuurde ook hij een rapport in. Hij meldde onder meer dat hij in de vacature chef afdeling Bevolking door de benoeming van een NSB'er had voorzien. Tevens had hij in lagere administratieve rangen acht personen van nationaalsocialistische overtuiging aangesteld. Bij andere gemeentelijke diensten (Luchtbeschermingsdienst, Brandweer en Distributiedienst) had hij in totaal 24 'kameraden' aangesteld. Hoewel hij ook graag de gemeentepolitie met nationaalsocialisten zou hebben bezet, was hem dat niet mogelijk, omdat door een op handen zijnde reorganisatie daar een vacaturestop was afgekondigd.³⁸⁷ Bij zijn komst in Maastricht 'waren, behoudens enkele losse arbeidscontractanten bij de distributiedienst, geen NSB'ers bij de een of andere gemeentelijke instelling werkzaam'. Hij probeerde dit 'verzuim' dus in de eerste maanden van zijn bewind goed te maken. Dit werd niet erg door het gemeentepersoneel geapprecieerd, want 'het gehele secretariépersoneel van hoog tot laag stond afwijzend tegenover het nationaalsocialisme.'³⁸⁸ Zijn pogingen om het ambtenarenapparaat in nationaalsocialistische zin om te buigen kenden weinig resultaat. Volgens een onderzoek waren op 1 maart 1942 in Maastricht 24 van de 1118 personeelsleden leden van de NSB.³⁸⁹ Dat was 2,1 procent.

De Maastrichtse bevolking was in meerderheid niet geporteerd voor de 'Nieuwe Orde': het fundamenteel verzetten van de staatsrechtelijke kaders, de benoeming van nationaalsocialisten op vitale plaatsen en het opleggen van nieuwe taken. Kortom: de nazificering van het bestuur ten einde de nationaalsocialistische doelstellingen van de bezetter te verwezenlijken.³⁹⁰ Peeters schreef de weerstand van de bevolking hiertegen vooral toe aan de houding van de rooms-katholieke Kerk, die een fel tegenstander van de NSB en haar ideeën was. Hij had dan ook, bij de vaststelling van de begroting voor het jaar 1942, overwogen de gemeentelijke subsidies aan de rooms-katholieke parochies enerzijds en aan 'culturele en sociale instellingen anderzijds die zich sieren met het predikaat R.K.' stop te zetten. Hij realiseerde zich dat dit in een overwegend katholieke stad grote problemen met zich mee zou brengen, reden waarom hij de subsidies aan de parochiegemeenschappen niet had opgeheven, maar die aan de instellingen wel had willen beëindigen. Dat laatste had hij nog niet uitgevoerd, omdat de betrokken instellingen contact met het departement van Binnenlandse Zaken hadden gezocht en de kwestie nog hangende was.³⁹¹ Hiermee liep Peeters vooruit op de kwestie van het subsidiëren van de rooms-katholieke kerken. Hij bracht dit als agendapunt in op de vergadering van de Burgemeesterskring Limburg op 30 juli 1942. In het verslag lezen we: 'De kameraden-burgemeesters zijn vrijwel unaniem van oordeel dat, gezien de huidige situatie, de subsidies aan kerkgenootschappen moeten vervallen.'³⁹² Op 30 oktober besloot de burgemeesterskring alsnog daartoe.³⁹³

Begin december 1942 verliet Peeters Maastricht om bij de *Waffen-SS* dienst te nemen. Hij was op dat moment reeds 'Leider van de Stormban Zuid-Limburg der Nederlandse SS'. Op 27 november nam hij tijdens een bijzondere bijeenkomst afscheid van het gemeentepersoneel.³⁹⁴ Hij verheelde daarbij

niet dat de verhoudingen tussen hem en de ambtenaren niet al te soepel waren verlopen. Expliciet gaf hij te kennen dat hij meer dan eens had ondervonden dat de benoemingen van gemeenteammbtenaren die hij had gedaan, hem niet altijd in dank waren afgenomen. Hij wees ook op de veranderingen binnen het bestuursapparaat zelf. De vooroorlogse wethouders waren ontslagen en twee NSB-wethouders waren in hun plaats gekomen. Twee 'adviseurs' waren als referent in gemeentelijke dienst getreden: Charles Thewissen voor Onderwijs en Cultuur, en Haenen voor Financiën. Kortom hij was over de bestuurlijke veranderingen niet ontevreden. Hij was van mening dat hij met de bezwaren die men tegen hem had, goed had weten om te gaan, zoals hij in een merkwaardige beeldspraak tot uitdrukking bracht:

'Ik meen het verstaan te hebben de duizend en een zwarigheden, die men als dagelijkse kost voorzet aan iemand, die men ongeacht de mogelijke persoonlijke waardering, toch thans liever kwijt dan rijk is, met het daartoe vereiste digestievermogen te hebben verteerd'.

Hoe nuttig kan een goede spijsvertering zijn!

Inmiddels waren er twee NSB-wethouders benoemd. Peeters had één daarvan aangewezen als zijn 'algemeen vertegenwoordiger'. Dat was Leo A.M.J. Molkenboer, wethouder van Sociale Zaken. Peeters had, waarschijnlijk van Seyß-Inquart, de 'verzekering'³⁹⁵ gekregen dat er tijdens zijn afwezigheid geen nieuwe burgemeester zou worden benoemd.

Hij vertrok naar Sennheim (D.) waar hij een opleiding als infanterist kreeg. Na enkele weken werd hij in Klagenfurt (D.) gekazerneerd. Daar vervolgde hij zijn militaire scholing. Hij werd daarna ingedeeld bij het 'Ausbildungsbataillon' van de *Standarte Westland*. In mei 1943 ging hij met zijn onderdeel naar de oefenplaats Auerbach.³⁹⁶

3.1.3. Theo Copray

Peeters had weliswaar Molkenboer als zijn 'algemeen vertegenwoordiger' mogen benoemen, maar d'Ansembourg was daarvan kennelijk niet op de hoogte of wilde de eerder geuite instemming, in overleg met de *Beauftragte*, niet nakomen. Hij meldde van mening te zijn dat er in de plaats van Peeters een vervanger als burgemeester moest komen. Hij achtte Molkenboer daartoe niet bekwaam. Hij nam op 6 januari 1943 het besluit Marius van Lokhorst met ingang van 1 januari 1943 als zodanig te benoemen. Van Lokhorst was op 2 december 1883 in Den Haag geboren. Hij was majoor der Infanterie geweest. Na zijn periode als beroepsofficier was hij reserveofficier. Hij werd lid van de NSB. Ten tijde van zijn benoeming tot plaatsvervangend burgemeester van Maastricht was hij als afdelingschef bij het departement van Volksvoorlichting en Kunsten werkzaam. De benoeming ging echter niet door, omdat Van Lokhorst inmiddels tot burgemeester van Nijmegen werd

benoemd. Op het conceptbesluit noteerde d'Ansembourg dan ook: 'Niet uitgevoerd wegens benoeming dhr Lokhorst tot andere functie'.³⁹⁷

Toen liet hij zijn oog vallen op Theo Copray. Dr. Theodorus Adrianus Antonius Maria Copray was op 12 februari 1912 te Berkel en Roderijs geboren. Na het gymnasium had hij klassieke talen en letteren gestudeerd aan de rooms-katholieke universiteit Nijmegen waar hij in 1939 cum laude was afgestudeerd. Hij had een jaar in het voorbereidend hoger onderwijs gewerkt te Eindhoven. Hij was ten tijde van zijn benoeming als algemeen gemachtigde van de inspectie van de bank Lippmann-Rosenthal werkzaam. Hij was ongehuwd en geen lid van een politieke partij. Als praktiserend katholiek wilde hij niet toetreden tot de NSB. Hij had talrijke artikelen over de Groot-Dietse gedachte in Zuid- en Noord-Nederlandse dagbladen geschreven en de nodige spreekbeurten over dit onderwerp in Brabant en Limburg gehouden. Hij was woonachtig in Amsterdam.³⁹⁸

Copray verscheen als een soort 'deus ex machina' ten tonele. Hoe kwam d'Ansembourg tot de keuze van deze, in Limburg nagenoeg onbekende persoon? Toen in juli 1942 de vooroorlogse wethouders werden ontslagen, kwamen daar meteen twee NSB-wethouders voor in de plaats. De verwachting was geweest dat Wimmer toestemming zou geven voor de benoeming van nog een derde voltijdse wethouder. Dr. M.A.F. Charles Thewissen was, na zijn afstuderen eind van de jaren dertig, als leraar Nederlands werkzaam aan een Maastrichtse school voor voorbereidend hoger en middelbaar onderwijs. In november 1942, kort na de installatie van Peeters, gaf hij zijn leraarsbaan op en trad in dienst bij de gemeente Maastricht als 'ambtenaar-adviseur' voor Onderwijs en Cultuur.³⁹⁹ Hij had in Nijmegen gestudeerd en in zijn studententijd Copray leren kennen. Hij zag zijn kans schoon. Hij presteerde Copray om wethouder van Maastricht te worden.⁴⁰⁰ Gezien het feit dat Wimmer geen toestemming voor de benoeming van een derde wethouder gaf⁴⁰¹, ging dit plan van Thewissen echter niet door. Toen Peeters naar Duitsland vertrok, maakte Thewissen van de gelegenheid gebruik om zijn oude studievriend, wiens gedachtegoed hij deelde, alsnog naar Maastricht te halen. Hij stelde hem aan d'Ansembourg voor als plaatsvervanger voor Peeters.

De benoeming van Copray kreeg nog een staartje. Pas op dezelfde dag, 1 februari 1942, dat d'Ansembourg besloot⁴⁰² - overigens na overleg met en instemming van de *Beauftragte* - Copray te benoemen, stelde hij de secretaris-generaal van het departement van Binnenlandse Zaken van dit besluit op de hoogte. Frederiks reageerde daar, ook al goot hij het in formele ambtelijke taal, furieus op:

'Ik heb mij afgevraagd, welke bijzondere omstandigheden U tot het nemen van dit besluit bewogen hebben. Aangezien Uw brief te dien aanzien geen nadere verklaring bevat, zal ik het op prijs stellen alsnog ter zake door U te worden ingelicht. [...] ik ben zeer benieuwd te vernemen welke gronden U ertoe hebben geleid een jonge man van even dertig jaar, die, voor zover mij bekend, op gemeentelijk gebied geen ervaring heeft, tot deze waarneming te roepen.'⁴⁰³

Hij was dus verbolgen over het een-tweetje tussen d'Ansembourg en *Beauftragte* Schmidt. Uit de reactie van d'Ansembourg op deze brief blijkt dat de *Beauftragte* van mening was dat

'de heer Molkenboer ongetwijfeld op het hem toegewezen terrein (sociale aangelegenheden) voortreffelijk werk verrichtte, maar dat hij de nodige geschiktheid miste om het burgemeestersambt voor een tijd van vermoedelijk tien maanden waar te nemen'.⁴⁰⁴

Het eerste argument dat hij voor de benoeming van Copray hanteerde was dus de ongeschiktheid van Molkenboer. Maar d'Ansembourg voerde nog een twee andere argumenten aan. Het tweede was de academische graad van Copray: 'de geestelijke ontwikkeling van dr. Copray, die doctor in de letteren en wijsbegeerte is [...].'⁴⁰⁵ Het derde was dat de inlichtingen die de gemeente Amsterdam hem op zijn verzoek had verstrekt, erop wezen

'dat dr. Copray [...] als inspecteur bij de firma Lippmann-Rosenthal zich buitengewoon snel in het financiële bedrijf had ingewerkt en overigens werd beschouwd als een flink en energiek persoon, die leiding kon geven en zich zonder twijfel binnen korte tijd in het ambt van burgemeester kon inwerken'.⁴⁰⁶

Het enige 'punt van overweging' bij *Beauftragte* Schmidt en d'Ansembourg was geweest dat Copray geen lid was van de NSB, omdat hij belijdend rooms-katholiek was. Hij was wel lid geweest van het Nationaal Front en was 'bereid in de nieuwe tijd in positieve zin mee te werken'.⁴⁰⁷ Om deze redenen had d'Ansembourg, of beter gezegd, hadden Schmidt en d'Ansembourg, besloten hem te doen benoemen. Nolens volens legde Frederiks zich hierbij neer, maar vroeg zich af

'of bij de aanwijzing van de heer Molkenboer tot "algemeen vertegenwoordiger" van de burgemeester, gezien het feit dat hij de geschiktheid mist om de burgemeester bij een afwezigheid van enigszins langere duur te vervangen, niet wat lichtvaardig te werk is gegaan'.⁴⁰⁸

Overigens ging Frederiks niet akkoord met het voorstel van d'Ansembourg om Copray het maximum burgemeestersalaris toe te kennen. Hij wenste slechts met het minimumsalaris in te stemmen.

Veel potten kon Copray niet breken. Een grote meerderheid van de gemeenteamttenaren werkte nog steeds niet mee. Bovendien konden de twee door Peeters aangestelde wethouders niet met elkaar samenwerken. Copray kreeg geen vat op hen. De periode van vijf maanden dat hij als plaatsvervangend burgemeester werkzaam was, was te kort om de verhoudingen binnen de top van het gemeentebestuur te kunnen

veranderen. Op 28 juni kreeg hij officieel bericht van de commissaris der provincie dat met ingang van 1 juli Peeters zijn werkzaamheden weer zou hervatten. D'Ansembourg bedankte hem voor de bewezen diensten. Er werd geen groots officieel afscheid van Copray genomen. Deze blies een stille aftocht.

3.1.4. De terugkeer van Peeters

Inmiddels had Peeters het bericht bereikt - waarschijnlijk door een van zijn wethouders - dat in Maastricht een plaatsvervangend burgemeester was benoemd. Hij stelde dan ook in juni 1943 pogingen in het werk arbeidsverlof te krijgen om in Maastricht orde op zaken te stellen. Hij zag zijn functie als burgemeester in het gedrang komen.⁴⁰⁹ Hij verzocht de *Beauftragte* van Limburg voor hem te bemiddelen bij Wimmer om verlof te krijgen. Schmidt deed dit begin juni. Wimmer gaf het verzoek door aan Rauter, die op 12 juni besloot Peeters voorlopig voor vier maanden '*Arbeitsurlaub*' te geven.⁴¹⁰ Rauter voerde twee redenen voor zijn besluit aan: de eerste was de gecompliceerde verhoudingen bij het stadsbestuur van Maastricht, die de aanwezigheid van Peeters vereisten. De tweede was dat het, militair gezien, goed mogelijk was. Peeters had zijn opleiding als infanteriesoldaat – hij had geen hogere rang geambieerd – afgesloten en het bataljon waarbij hij was ingedeeld, het *E-Bataillon Westland*, zou pas, als onderdeel van de divisie '*Nordland*' in het voorjaar van 1944 worden ingezet. Derhalve was Rauter van oordeel dat het zinvoller was dat Peeters orde op zaken ging stellen in Maastricht.

Oorspronkelijk was de planning van de logistieke afdeling van de Duitse legerleiding zodanig geweest dat Peeters een opleiding van vier maanden en daarna een frontdienst van acht maanden bij de divisie '*Nordland*' zou vervullen. 'Echter de mens wikt, de *Führer* beschikt' zo schreef Peeters aan zijn vriend en collega-burgemeester van Eindhoven, H.A. Pulles.⁴¹¹ Ook Peeters had geen hoge dunk van zijn plaatsvervanger. Hij noemde hem 'de komische heer Copray'.⁴¹²

Peeters nam het heft weer in handen. Hij leidde het ontslag van Molkenboer in, die per 1 april 1944 'op eigen verzoek' eervol werd ontslagen.⁴¹³ Vervolgens regelde Peeters, die in januari 1944 weer onder de wapenen moest, de aanwijzing van zijn 'algemeen vertegenwoordiger' voor de tijd dat hij afwezig zou zijn, deze keer in overleg met d'Ansembourg. Beiden kwamen overeen dat A.C. de Ley de plaatsvervanger van Peeters zou worden.

Hoe verging het Peeters verder? Na zijn vertrek uit Maastricht voegde hij zich bij zijn onderdeel, dat deel uitmaakte van de *Schwere Panzer 103* en in het Nederlandse Kampen verbleef. Via Epe ging de eenheid naar Wezep (D.) Begin september 1944 (de Amerikanen naderden Maastricht) kwam Peeters naar Maastricht om zijn vrouw en vijf kinderen op te halen en hen eerst in Weert en vervolgens in Pivitsheide (D.) onder te brengen. In januari 1945 vertrok zijn eenheid naar Danzig, maar Peeters bleef met drie man achter om

de goederen die de eenheid had achtergelaten, te bewaken. Hij werd hiertoe aangewezen, omdat hij een groot gezin had en zich voordeed als lijdende aan een hartkwaal. Hij ging niet mee naar het Oostfront. Na enkele maanden werd hij hospitaalsoldaat. Hij kwam via vele omzwervingen in Berlijn terecht. Toen de Russen daar op 2 mei 1945 aankwamen, trok hij burgerkleren aan en gaf zich uit als Nederlander die te werk gesteld was in Duitsland. De Russen lieten hem gaan. Met veel moeite slaagde hij erin zich begin juni bij zijn gezin in Pivitsheide te voegen, maar dat duurde niet lang, want één week daarna namen Engelse militairen hem gevangen en brachten hem in maart 1946 naar Nederland over. Hij werd in het Huis van Bewaring in Maastricht opgesloten.⁴¹⁴

Op 9 december verklaarde de Derde Kamer te Roermond van het Bijzonder Gerechtshof te 's Hertogenbosch hem schuldig aan 'het als Nederlander vrijwillig in krijgsdienst treden bij een buitenlandse mogendheid, wetende dat deze met Nederland in oorlog is.' En zij veroordeelde hem tot achttien jaar gevangenisstraf.⁴¹⁵

Peeters kwam er goed van af. In 1950 stelde het ministerie van Justitie hem op vrije voeten. Hij ging naar Ecuador, waar hij bedrijfsleider van een bananenplantage werd. Zijn brutaliteit was nog altijd zo groot dat hij ongenodigd op een receptie verscheen, die prins Bernhard tijdens een bezoek aan Ecuador in november 1959 gaf. Uiteraard werd hij in stilte verwijderd.⁴¹⁶ Na zijn werkzaam leven in Zuid-Amerika keerde Peeters terug naar Europa en ging in Sint-Andries bij Brugge in België wonen. Hij is daar op hoge leeftijd in 1997 gestorven.

3.1.5. A.C. de Ley: januari 1944 - september 1944

Antonius Cornelis de Ley was op 13 september 1909 te Breda geboren als zoon van een paardenhoefsmid bij de Marechaussee. Hij deed met succes eindexamen HBS A. Hij begon zijn loopbaan als beambte bij de Staatsmijnen. Daarnaast behaalde hij via avondstudies de akten MO Boekhouden, Staatshuishoudkunde en Staatsinrichting. In 1933 werd hij lid van de NSB. Naar hij verklaarde had hij slechte sociale toestanden leren kennen en was hij van mening dat fascisme en nationaalsocialisme voor deze problematiek een oplossing konden bieden. Wegens het ambtenarenverbod verliet hij de partij in 1934 om na de inval in mei 1940 weer tot haar rangen toe te treden.⁴¹⁷ Binnen de NSB bekleedde hij diverse functies, waarvan de hoogste kringleider was. In 1941 volgde hij te Sittard een burgemeesterscursus, waarvan Peeters een aantal lessen verzorgde en hem daardoor had leren kennen.

In februari 1942 werd hij burgemeester van Posterholt, een kleine gemeente ten noorden van Roermond, waar slechts 'één NSB-gezin' woonde.⁴¹⁸ In oktober nam hij het burgemeesterschap van de gemeente Schaesberg bij Heerlen op zich. Daar gedroeg hij zich vrij fanatiek ten opzichte van het gemeentepersoneel. Hij ontsloeg bij voorbeeld de jongste bediende, omdat deze reclameaffiches van het Nederlands Arbeidsfront (NAF)⁴¹⁹ had verwijderd.

Met ingang van 24 januari 1944 benoemde d'Ansembourg De Ley tot 'ehrenamtlich', fungerend, wethouder van Maastricht en per 1 april 1944, de ingangsdatum van het ontslag van Molkenboer, tot 'hauptamtlich' wethouder en tevens algemeen vertegenwoordiger van burgemeester Peeters.

Tijdens zijn waarnemerschap heeft hij maar één daad gesteld die een naoorlogs tribunaal verwijtbaar vond. In april 1943 beval hij de overste van een zusterklooster aan de Brusselseweg inkwartiering aan leden van de Landwacht te verschaffen. Tijdens een onderhoud in het stadhuis deelde hij de overste mee dat zij de inkwartiering kon afkopen. Zij ging op het voorstel in, maar hoeveel zij heeft betaald is niet bekend evenmin als waarvoor De Ley het geld heeft bestemd.

Op 6 september verliet hij Maastricht bij de nadering van de Amerikaanse troepen door België. Hij bracht zijn gezin, echtgenote en vijf kinderen, onder in Duitsland. Vervolgens was hij nog tot november 1944 waarnemend burgemeester van Tegelen. Daarna was hij nog wethouder in Apeldoorn van januari tot april 1945. Hij werd gearresteerd en het Tribunaal te Maastricht veroordeelde hem op 13 maart 1947 tot 'zes jaar internering en ontzetting uit de kiesrechten.'⁴²⁰

Kersten nam als loco-burgemeester tot de bevrijding op de 14e de zaken waar.

3.2. De wethouders

3.2.1. De wethouders die vóór 10 mei 1940 waren benoemd

Bij de inval telde de gemeente Maastricht vier wethouders:

mr. P.M.J.L. Janssen, wethouder van Financiën;

A.E. Kersten, loco-burgemeester, wethouder van Openbare Werken;

mr. L.R. Schreinemacher, wethouder van Sociale Zaken;

mr. J.Ch.W.A. Vrijens, wethouder van Onderwijs.

Zij behoorden allen tot de RKSP.

Op de ochtend van de 10e mei waren drie van de vier wethouders niet in het stadhuis aanwezig. Janssen was al meteen na de overgave van de stad door de Duitse *Geheime Feldpolizei* in verzekerde bewaring gesteld. Op de dag van de inval nam de GFP vijftien Maastrichtenaren wegens hun anti-Duitse gezindheid, waarvan ze al eerder blijk hadden gegeven, in hechtenis. Sommigen, zoals Janssen, kwamen na enkele dagen vrij, anderen pas na vijf tot acht maanden. Zo bleef bij voorbeeld de Belgische consul in Maastricht, J.H. Ubachs, tot medio oktober 1940 geïnterneerd; de directeur van het Gemeentelijk Gasbedrijf en het Gemeentelijk Waterbedrijf, ir Cl.G. Driessen kwam pas medio januari 1941 vrij. Zij allen stonden op een lijst waarvan Seelen de namen al geruime tijd vóór de inval aan de *Abwehr* had verstrekt.⁴²¹

Vrijens woonde in het op de oostelijke Maasoever gelegen stadsdeel Wijk en kon als gevolg van de vernielde Maasovergangen 's ochtends het stadscentrum niet bereiken; hij kwam in de loop van de middag in het stadhuis aan. Schreinemacher streed in het Nederlandse leger op de Grebbeberg. Alleen Kersten was al vanaf kwart over vijf in de ochtend op het stadhuis aanwezig.⁴²² Janssen was in alle vroegte door de Duitsers in hechtenis genomen, maar kwam diezelfde dag nog vrij en kon de volgende dag zijn werkzaamheden hervatten. Schreinemacher keerde aan het einde van de maand naar huis terug. De vier wethouders hadden samen met de burgemeester, gezien de bijzondere toestand, heel wat werk te verrichten.

Het college van B en W kon echter geen politieke beslissingen nemen. De bezetter bepaalde immers het beleid. Het diende zich dan ook tot bestuurstechnische zaken te beperken. Vooral de eerste weken vergden veel energie, omdat het openbare leven weer op gang diende te worden gebracht.

Voor de wethouders deed zich een wezenlijke verandering voor door verordening 152/41. Vanaf de invoering hiervan, 1 september 1941, nam de burgemeester de taak van zowel de gemeenteraad als van het college van B en W waar.⁴²³ Nu waren zij dus officieel geen politieke figuren meer. Expliciet schreef art. 6 van Afd. II van de verordening dan ook voor dat de wethouders werden beschouwd 'als gemeenteambtenaren in de zin van de Ambtenarenwet van 1929.' Op een later tijdstip zou nog worden vastgesteld hoeveel fulltime wethouders de gemeente zou mogen aanstellen. Om het weglopen van talrijke wethouders te voorkomen en op instigatie van de bezetter liet de secretaris-generaal van het departement van Binnenlandse Zaken al op 1 oktober weten dat 'tot nader order' de zittende wethouders in functie moesten blijven op straffe van verlies van rechten op pensioen en wachtgeld, 'tenzij in zeer bijzondere gevallen' (onderstreping in originele tekst).⁴²⁴ De vier zittende wethouders bleven aan.

Op 25 oktober trad de NSB-burgemeester Peeters in functie. Dat betekende een wezenlijke verandering voor de vier ambtenaren-wethouders, die hun hakken in het zand zetten en zich tegenover de nieuwe functionaris allesbehalve constructief opstelden. Zij weigerden bij diens installatie aanwezig te zijn.⁴²⁵ In de loop van de volgende maanden deed Peeters mondeling zijn beklag bij d'Ansembourg over de passieve houding die zij aannamen en het feit dat zij geen ontslag wensten te nemen. Gezien de missive van de secretaris-generaal van het departement van Binnenlandse Zaken dat wethouders alleen in zeer bijzondere gevallen mochten worden ontslagen, wist Peeters met de situatie geen raad. D'Ansembourg kwam hem echter te hulp. Hij liet hem weten dat 'een wethouder om elke gewichtige reden [onderstreping in originele tekst] die hem ongeschikt maakt om zijn werkzaamheden verder uit te oefenen, ontslag kan worden verleend.'⁴²⁶ Hij verzocht Peeters 'onder opgave van alle ter zake dienende bijzonderheden' een voorstel tot het verlenen van ontslag aan de wethouders in te dienen. Dat liet deze zich geen twee keer zeggen. Zeer uitvoerig informeerde hij d'Ansembourg over de wijze waarop de wethouders met hem, Peeters, omgingen. Vanaf het ogenblik dat hij in functie was getreden, bestond het

contact met hen uit één bijeenkomst per week om over belangrijke problemen overleg te plegen en hun advies te vragen. Maar 'die bijeenkomsten leverden niet het minste resultaat op en waren een volmaakte tijdsverspilling, daar de wethouders een volkomen negatieve houding aannamen'⁴²⁷. Zij hadden meer dan eens te kennen gegeven dat 'samenwerking ten ene male onmogelijk was, tengevolge van de volmaakte tegenstelling op religieus en maatschappelijk terrein.' Peeters had zich ook geregeld geërgerd aan het feit 'dat de wethouders van oordeel bleken te zijn bij iedere kwestie hun visie op de huidige politieke situatie ten beste te moeten geven.' Hij was van mening dat hij 'tot het uiterste geduld had beoefend.' Hun manier van handelen bestond uit 'niets doen en afwachten. [...] Zij wensten niet voor Duitsland te werken.'⁴²⁸ Derhalve verzocht hij de commissaris der provincie in het ontslag te 'bewilligen'.

Inderdaad kregen de wethouders met ingang van 22 juli 1942 ontslag 'op hun verzoek'. Overigens was wethouder Janssen toen al acht dagen eerder als gijzelaar in hechtenis genomen. Dat was gebeurd in het kader van een actie, waarbij over het hele land een kleine 800 vooraanstaande Nederlanders, van wie de antinationaalsocialistische opvattingen bij de NSB bekend waren (de NSB had een groot deel van de namen verschaft), in gijzeling waren genomen. Zij moesten met hun leven borg staan voor het voorkomen van verzetsacties binnen de Nederlandse bevolking.⁴²⁹ Janssen was een van hen. Voor de tweede keer werd hij wegens zijn anti-Duitse gevoelens opgepakt.⁴³⁰ Hij werd naar het Brabantse grootseminarie in Haaren overgebracht. In december van hetzelfde jaar kwam hij weer op vrije voeten.

3.2.2. De NSB-wethouders

Peeters mocht slechts twee nieuwe bezoldigde wethouders benoemen. In maart stelde hij aan de commissaris der provincie als kandidaten J.C.J. Schefman en Th. G. van Beek voor.

Schefman was in oktober 1900 te Maastricht geboren. Hij was adjunct-commies bij de PTT. In 1933 was hij al lid van de NSB geworden, die hij wegens het ambtenarenverbod tijdelijk had verlaten. Volgens Peeters was hij een 'zeer sociaal voelend mens.'⁴³¹ *Beauftragte* W. Schmidt vond Schefman echter niet geschikt en ging met het voorstel niet akkoord.⁴³²

In zijn plaats stelde Peeters als kandidaat L.A.J.M. Molkenboer voor. Beiden werden per 23 juli 1942 benoemd. Wie waren deze beide NSB-wethouders?

Th. G. van Beek werd op 23 juni te Raamsdonk geboren. Na één jaar verhuisde het gezin naar Maastricht waar hij verder opgroeide. Na enkele jaren Mulo-onderwijs stapte hij over naar de Ambachtsschool, afdeling bouwkunde. Hij volgde schriftelijke cursussen in het bouwvakonderwijs en werkte een kleine tien jaar als bouwkundig opzichter bij een woningbouwvereniging. Vervolgens werkte hij als bouwkundig tekenaar bij verschillende architectenbureaus en aannemers. In 1927 vestigde hij zich als

architect in Maastricht. Hij was al ruim vóór de oorlog lid van de NSB.⁴³³ Peeters zag in hem een goede wethouder voor Openbare Werken.

L.A.J.M. Molkenboer werd op 23 februari 1909 te Leiden geboren als oudste in een katholiek gezin, dat uiteindelijk negen kinderen zou tellen. Na het behalen van het Mulodiploma ging hij naar het gymnasium van de paters Franciscanen in Venray, omdat hij priester wilde worden. Na enkele jaren verliet hij deze opleiding en gaf zijn roeping op. Hij werd vertegenwoordiger in de textielbranche. Op het tijdstip van zijn benoeming tot wethouder van Maastricht was hij '*stellvertretend Verwalter*' (plaatsvervangend bewindvoerder) van een textielbedrijf in Breda waar hij ook woonde. Hij was gehuwd en had zes kinderen. In 1933 was hij lid van de NSB geworden. Tijdens de bezetting trad hij tot de Duitse SS toe. Hij werd wethouder van Sociale Zaken en tevens loco-burgemeester.

Tijdens de eerste periode van afwezigheid van Peeters was hij aanvankelijk diens vervanger. Hij kon echter zijn werkzaamheden niet aan en raakte overspannen. Daar kwam bij dat vanaf het begin van hun aantreden bleek dat Van Beek en Molkenboer niet met elkaar konden samenwerken. Van Beek beklagde zich bij *Beauftragte* Schmidt over de situatie tussen hen beiden en het gebrek aan de vereiste bekwaamheden van Molkenboer. Schmidt, die evenmin vertrouwen in de kwaliteiten van Molkenboer stelde, deelde het laatste bezwaar.⁴³⁴ Zoals eerder vermeld kreeg Molkenboer per 1 april 1944 ontslag. In zijn plaats kwam A.C. de Ley.

Van Beek zette zijn werkzaamheden voort tot één week voor de bevrijding van Maastricht.

3.3. De gemeenteraad

In 1940 vergaderde de gemeenteraad na de inval zes keer: 4 juni, 26 juli, 27 augustus, 8 oktober, 6 november en 17 december. In 1941 ook nog zes maal: 28 januari, 4 maart, 16 april, 4 juni, 15 juli en 13 augustus. Dat was voor het laatst. Door de verordening 152/41 werd de raad officieel buitenspel gezet. Hij was in feite al vanaf de inval politiek monddood. Politieke beschouwingen waren taboe. De agenda's beperkten zich tot wat men zou kunnen noemen 'bestuurstechnische' zaken om het openbare leven op gang te brengen c.q. te houden. Er kwamen zaken aan de orde als de voedselvoorziening, het onderhoud van gemeentelijke gebouwen, herstel en onderhoud van de infrastructuur et cetera. Maar de gemeenteraad als openbaar forum voor het politieke debat op lokaal niveau bestond vanaf de inval niet meer. In de discussies werd terughoudendheid betracht en werden verschillen in visies gedepolitiseerd. 'Veel werd buiten de raadszaal door burgemeester en wethouders besproken met senioren uit de raad', aldus Romijn in *Burgemeesters in Oorlogstijd*.⁴³⁵ Voor de raad van Maastricht zal dat niet anders zijn geweest. Indien men er de verslagen uit die periode van de raad op naslaat, dan blijkt dat er geen politieke discussies tijdens de vergaderingen plaatsvonden. De laatste raadsvergadering die nog tijdens de oorlog plaatsvond, was op 13 augustus 1941. Ze begon om 17.45 uur en werd

om 18.15 uur gesloten.⁴³⁶ Hoewel niet alleen de verordening 152/41 inmiddels bekend was gemaakt, maar Van Kessenich diezelfde middag de bijeenkomst van de Zuid-Limburgse burgemeesters in het gebouw van de provinciale griffie had bijgewoond, waar zij de nieuwe richtlijnen van d'Ansembourg hadden vernomen, repte Van Kessenich er met geen woord over dat dit de laatste officiële raadsvergadering was geweest. Weer een voorbeeld van de behoedzaamheid van Michiels van Kessenich om in het openbaar geen kritiek op de bezetter te uiten of dacht hij al aan ontslagname en zweeg hij daarom?

4 DE NAZIFICATIE MISLUKT

Er is een semantisch verschil tussen nazificering en nazificatie. Nazificering is het proces dat in werking wordt gezet om een bezet gebied, zoals bijvoorbeeld Nederland, in een nationaalsocialistische staat om te vormen. Met andere woorden: het doel is om tot nazificatie te komen. Wanneer we de periode van de bezetting overzien, kunnen we vaststellen dat één doelstelling van de *Zivilverwaltung*, namelijk de nazificatie van Nederland niet is bereikt. Althans niet of nauwelijks in de bestuurslaag onder die van de officiële ambtsdragers. In de provincie Limburg werd de top genazificeerd; dankzij het optreden van D'Ansembourg zelfs drastisch genazificeerd. Maar het ambtenarencorps onder deze bestuurders bleef in meerderheid het nationaal socialisme niet toegedaan en handelde uit plichtsbesef, onverschilligheid of lafheid. Dat was in Maastricht niet anders. Hoewel Michiels van Kessenich zich ten opzichte van de bezetter coöperatief opstelde, haakte hij af toen, na het reeds eerder schorsen van de werkzaamheden van de Staten-Generaal, ook de twee andere democratische bestuursorganen, Provinciale Staten en gemeenteraden, buiten werking werden gesteld. Aan die inhoudelijke vorm van het proces van nazificering wenste Van Kessenich niet mee te werken.

De NSB-burgemeesters die hem opvolgden, waren loyaal ten opzichte van het Duitse bezettingsbestuur. Zij voerden de maatregelen die dit bestuur afkondigde, zonder dralen uit. Maar zij waren zelf niet bij machte de nazificering door te voeren. Daar zijn verschillende oorzaken voor aan te wijzen. Er was geen 'bestuurlijke' en ambtelijke medewerking. Daarnaast was er sprake van discontinuïteit bij de burgemeesters zelf.

Onder gebrek aan bestuurlijke medewerking versta ik de afwijzende houding van de vóór de oorlog benoemde wethouders, die tot juli 1942 aanbleven. De NSB-burgemeester Peeters had geen grip op hen. Zij weigerden iedere vorm van medewerking en dat remde hem in zijn ambities om in de onder hen ressorterende bestuurssectoren wezenlijke veranderingen door te voeren.

Ook ambtelijk was er geen loyaliteit tegenover de NSB-burgemeesters. Het overgrote deel van de gemeenteambtenaren van Maastricht was antinationaalsocialistisch. Op 1 maart 1942 waren van de 1118 gemeentelijke personeelsleden in Maastricht 24 lid van de NSB en die waren door Peeters

benoemd.⁴³⁷ Waar mogelijk werkten de ambtenaren tegen. Zo werden personen die op het punt stonden gearresteerd te worden enkele uren van tevoren door ambtenaren van de gemeentesecretarie, indien die via bonafide medewerkers van het politiebureau op de hoogte waren gesteld, gewaarschuwd. Dat gebeurde bij voorbeeld in het geval van J. Bronzwaer, die zich niet voor Arbeidsdienst in Duitsland had gemeld. Dank zij het feit dat rond zes uur in de namiddag iemand van de gemeente kwam waarschuwen, kon hij onmiddellijk in onderduik gaan en op die manier aan de verplichte tewerkstelling ontkomen. Zo hebben zich tientallen Maastrichtenaren aan de arbeidsdienst kunnen onttrekken.⁴³⁸ Gemeentesecretaris mr. P. Kallen spoorde zijn collega-ambtenaren aan zoveel mogelijk de uitvoering van de Duitse maatregelen te saboteren. In de eerste vergadering van de Tijdelijke Gemeenteraad na de oorlog, op 9 augustus 1945, betitelde Van Kessenich hem als 'de midvoor in het ambtelijk verzet van Maastricht.'⁴³⁹

Een derde factor was de discontinuïteit van de NSB-burgemeesters. Tussen 25 oktober 1941 en 6 september 1944 waren er niet minder dan drie nationaalsocialistische burgemeesters en twee, eveneens nationaalsocialistische 'algemeen vertegenwoordigers': Peeters, Molkenboer, Copray, Peeters en De Ley. Dit had tot gevolg dat er van een consistent beleid van één persoon met een langere termijnvisie hoegenaamd geen sprake was. Met uitzondering van de eerste periode van Peeters hadden de anderen niet of nauwelijks de tijd zich in te werken voordat zij weer van het toneel verdwenen.

Bovendien waren hun bestuurlijke capaciteiten zeer verschillend. Peeters was een bekwaam bestuurder, De Ley was al minder competent, gezien zijn gebrek aan bestuurlijke ervaring. Molkenboer en Copray misten zelfs de minimale bekwaamheden. Ook deze verschillen in kwaliteit deden afbreuk aan de bestuurlijke daadkracht.

Tenslotte was de Maastrichtse bevolking allesbehalve geporteerd voor een nationaalsocialistisch bestuur. Het overgrote deel van de Maastrichtenaren moest van de Duitse overheersers niets hebben. De meesten trachtten zo goed en zo kwaad als het ging de bezetting door te komen. Maastricht werd niet pro-Duits, het bleef een Nederlandse stad. Van nazificatie was geen sprake.

Hoofdstuk 5

HET LOKAAL BESTUUR IN LUIK 1940-1944

1 HET DUITSE BEZETTINGSBESTUUR

Na de onvoorwaardelijke capitulatie door koning Leopold III op 28 mei trad enkele dagen later, op 1 juni, Alexander *Freiherr* Von Falkenhausen in Brussel aan als *Militärbefehlshaber* ofwel militair gouverneur. Hij was het hoofd van de *Militärverwaltung* (MV) in België en Noord-Frankrijk. De dag daarvoor was hij na het kortstondig intermezzo in Nederland naar Brussel verhuisd.

Zijn ambtsgebied omvatte bij zijn aantreden België en Luxemburg. In België vielen de kantons Eupen en Malmedy niet onder zijn bevoegdheden: ze waren door een decreet van Hitler van 18 mei 1940 met het Duitse Rijk 'herenigd',⁴⁴⁰ daar ze in Duitse ogen steeds innerlijk met het Rijk verbonden waren gebleven. Enkele dagen later werden nog elf 'altbelgische' gemeenten, die in het noordoosten van de provincie Luik lagen, om etnische, economische en verkeerstechnische redenen geannexeerd, te weten: Balen, Bleiberg, Bocholz, Gemmenich, Hendrikkapelle (Henri Chapelle), Homburg, Membach, Montzen, Moresnet, Sippenaeken, Welkenraedt.⁴⁴¹ Von Falkenhausens gezag over Luxemburg was van korte duur: vanaf 2 augustus was de daar op 21 juli benoemde *Chef der Zivilverwaltung*, Gustav Simon, niet meer aan hem ondergeschikt, maar rechtstreeks aan Hitler verantwoording verschuldigd. Luxemburg werd als *Gau* geannexeerd.

Opmerkelijk is dat vanaf 12 juni 1940 de twee Noord-Franse departementen Nord en Pas-de-Calais bestuurlijk ook onder de *Militärbefehlshaber* in Brussel kwamen te ressorteren. Na de wapenstilstand van 22 juni tussen Duitsland en Frankrijk werd dit laatste land in zeven zones verdeeld waarvan deze twee departementen de zogenoemde zone *rattachée* vormden. 'Waarschijnlijk was het een ingeving van het moment zelf'⁴⁴² en zag Hitler deze streek als uitvalbasis voor een eventuele landing in Engeland. Toen dat plan echter van de baan was, bleef de zone *rattachée* bestaan. Dat paste in de verdeel- en heerspolitiek die Hitler ten aanzien van Frankrijk bedreef.⁴⁴³ Vanaf het begin van de bezetting werd de zone bestuurd als een apart en autonoom gebied. Weliswaar nam de Brusselse MV de eerste maanden nog beslissingen die zowel voor België als Noord-Frankrijk golden, maar al snel liep het Duitse beleid tegenover beide gebieden uiteen.⁴⁴⁴ De zone *rattachée* was een louter formele constructie, die al snel door de bezettingsrealiteit werd achterhaald. De bezettingsgeschiedenis van Noord-Frankrijk sloot niet aan bij die van België maar bij die van de rest van Frankrijk.

De benaming van het bezettingsbestuur zelf dat Von Falkenhausen leidde, *Militärverwaltung*, geeft aan dat hij een tweeledige taak had te vervullen. Enerzijds militair: het Duitse gezag doorvoeren, dat wil zeggen: orde en rust handhaven; anderzijds bestuurlijk: het binnenlands bestuur onder toezicht houden (zijn bestuur was een '*Aufsichtsverwaltung*') en tevens – en dat was niet de geringste taak – het economisch potentieel van het bezette land dienstbaar maken aan de Duitse oorlogvoering.⁴⁴⁵ Als *Aufsichtsverwaltung* trachtte het Duitse bestuur zo veel mogelijk slechts als een controlerend orgaan op te treden.⁴⁴⁶

Het Duitse bezettingsbestuur kon zijn toezien karakter alleen maar realiseren als het kon rekenen op de, al dan niet loyale, medewerking van de Belgische bestuursorganen op de verschillende niveaus. Dat begon bij de vervangers van de ministers, die het land hadden verlaten. De vervangers waren – evenals in Nederland – de secretarissen-generaal. De Besluitwet van 10 mei 1940, in haast nog op de dag van de inval door het Belgische parlement goedgekeurd en uitgevaardigd, bepaalde in artikel 5 dat een ondergeschikt ambtenaar die, als gevolg van militaire operaties, geen contact meer met zijn meerdere kon hebben, de totale bevoegdheid van die meerdere 'binnen zijn beroepswerkzaamheden en in dringende gevallen'⁴⁴⁷ uitoefende. Voor de secretarissen-generaal betekende dit dat zij gedurende de bezetting door de afwezigheid van de ministers de hoogste Belgische gezagsdragers in het land waren en de bevoegdheden van de ministers zouden uitoefenen. Na uitgebreide discussies tussen hen en vertegenwoordigers van het Duitse bezettingsbestuur over de vraag hoever de bevoegdheden van de eersten reikten, ondertekenden de secretarissen-generaal op 17 juni 1940 een protocol. Hierin verklaarden zij zich ermee akkoord dat de Duitse verordeningen, uitgevaardigd krachtens de Conventie van Den Haag, als Belgische wetten werden uitgevoerd. Daarnaast verleende het al genoemde artikel 5 van de Besluitwet iedere secretaris-generaal de mogelijkheid om binnen zijn ambtsbevoegdheid besluiten met kracht van wet uit te vaardigen, behalve in politieke aangelegenheden. Besluiten van dien aard zouden door de *Militärverwaltung* genomen en uitgevoerd worden. Enerzijds had de overeenstemming over deze wijze van besturen voor de Duitse bezetter het voordeel dat hij het inderdaad met een '*Aufsichtsverwaltung*' kon afdoen, anderzijds bood het protocol de secretarissen-generaal in de woorden van de historicus Mark Van Den Wijngaert 'heel wat mogelijkheden'⁴⁴⁸ om het effect van de bezetting voor de Belgische bevolking te verzachten. 'In aanzienlijke mate gelukte het de secretarissen-generaal op belangrijke punten de uitvoering van maatregelen die door de bezetter waren opgelegd, af te zwakken of te vertragen. Aan andere maatregelen, zoals de verplichte tewerkstelling in Duitsland, weigerden zij elke medewerking. Bovendien organiseerden zij het bestuur zodanig dat het lot van de bevolking relatief draaglijk werd gemaakt. 'Het Comité [van secretarissen-generaal] slaagde er o.a. in op het gebied van de voedselvoorziening een resultaat te bereiken, dat ver boven de verwachtingen lag van een land met een deficitaire voedingsbalans', aldus een van de conclusies van Van Den Wijngaert.⁴⁴⁹

Na augustus 1940 telde het comité van secretarissen-generaal voor de duur van de bezetting tien effectieve of waarnemende hoge ambtenaren (bijlage 4). Door toenemende fricties tussen de *Militärverwaltung* en het comité kwamen er in het voorjaar van 1941 belangrijke wijzingen binnen het comité. Vijf van de tien werden vervangen (bijlage 5). Belangrijk was dat op het departement van Binnenlandse Zaken Gerard Romsée werd benoemd. Hij was een van de kopstukken van het collaborerende Vlaams Nationaal Verbond (VNV) en kreeg een belangrijk departement in handen voor de provincie- en gemeentebesturen.⁴⁵⁰

Een tweede ingrijpende maatregel op het terrein van het bestuur was de *Überaltungsverordnung*, de leeftijdsverordening, van 7 maart 1941. Deze Duitse maatregel legde alle gezagsdragers en ambtenaren die zestig jaar of ouder waren, een volledig ambtsverbod op. Dit bracht een diepgaande omwenteling teweeg binnen het Belgische bestuursapparaat. 'Waarschijnlijk was deze ingreep bedoeld als een schokmaatregel om de Belgische overheid te dwingen tot fundamentele bestuurlijke aanpassingen'.⁴⁵¹ Romsée zou deze aanpassingen snel doorvoeren. De wijzigingen binnen het comité en de leeftijdsverordening betekenden het einde van de politiek van het minste kwaad van 1940. Voor de secretarissen-generaal was nu een periode van crisisbestuur begonnen, dat tot het einde van de bezetting zou duren.

De Duitse MV ging vanaf nu steeds sterker haar wil opleggen aan het Belgische bestuursstelsel. Dat hing samen met haar positie. Zij werd in feite alleen maar gedoogd door diverse instanties in Berlijn. Om die reden trachtte ze de haar opgedragen taken zo optimaal mogelijk te vervullen. Ze had immers maar een beperkte speelruimte. Al in juni 1940 had Hitler serieus overwogen een *Zivilverwaltung* in België in te stellen.⁴⁵² Himmler, de *Reichsführer SS*, bleek zeer ontevreden dat in België geen *Höhere SS-und Polizeiführer* (HSSPF) was benoemd als gevolg van de instelling van een *Militärverwaltung*. Daarnaast was het ook nog zo dat het militaire bestuur in Brussel al na amper twee maanden tot het inzicht kwam dat van de twee onder de MV ressorterende politieorganisaties van de *Militärverwaltung* - de *Feldgendarmarie* (FG) en de *Geheime Feldpolizei* (GFP) - de laatstgenoemde niet efficiënt bleek te functioneren wegens onvoldoende personele omvang. Bovendien was een aantal van haar manschappen kwalitatief beneden de maat. Het militair bestuur zag zich genoodzaakt bij het *Reichssicherheitshauptamt* van Himmler politionele versterking te vragen. Het ging bij de duivel te biecht. Via deze achteringang kon de *SIPO-SD* eind juli een kantoor in Brussel vestigen. Al spoedig volgden er *Außenstellen* (dependances) in Antwerpen, Gent, Luik en Charleroi. Door deze omstandigheden was de *Militärverwaltung* zich er zeer scherp van bewust dat, bij het minste of geringste falen van haar kant, zij door een *Zivilverwaltung* zou worden vervangen.⁴⁵³ Vandaar dat zij zich in de loop van de bezetting (steeds) harder opstelde tegenover het comité van secretarissen-generaal. Zij gebruikte dit zelfs als argument tegenover dit college.⁴⁵⁴ De *Militärverwaltung* opereerde dus op een smalle richel. Ze had een beduidend zwakkere positie dan een *Zivilverwaltung*. Het handhaven van orde en rust in België was voor haar van levensbelang. In zijn

Lageberichte, regelmatige rapportages voor Berlijn over de situatie in het bezette gebied, stelde het hoofd van de afdeling Bestuur van de *Militärverwaltung*, Reeder, de zaken dan ook meer dan eens rooskleuriger voor dan ze in werkelijkheid waren teneinde de positie van het militaire bestuur niet in gevaar te brengen.

Hitler was van mening dat generaals niet in staat waren politiek te bedrijven.⁴⁵⁵ Omdat het Duitse bestuur in Nederland een politiek beleid moest voeren – Nederland rijp maken voor de inlijving bij een Groot-Germaans Rijk – had hij daar een bestuur van burgers gevestigd. Theoretisch zou de *Militärverwaltung* in België per definitie dus geen politiek beleid hoeven voeren. Het zuiver politieke verschil tussen beide regimes was te verwaarlozen.⁴⁵⁶ In de praktijk zouden de militairen zich – net als hun civiele tegenhangers in Nederland – bezig houden met politiek beleid. Zodoende zouden de beide regimes meer op elkaar gaan lijken dan theoretisch verondersteld. Enkele factoren kunnen dit verklaren. Ten eerste had immers de hele veldtocht in het westen een politieke betekenis binnen het kader van de *Neuordnung* van Europa. Ook België zou in die Nieuwe Orde een plaats dienen te krijgen. Ten tweede kregen politieke krachten van het Duitse Rijk al snel een voet tussen de deur in België door de oprichting van een *Dienststelle* van de *Sipo-SD* in Brussel. Ten derde diende de *Militärverwaltung* op last van Hitler een speciale politiek ten opzichte van het Vlaamse volksdeel, de zogenaamde *Flamenpolitik* te voeren, en ten vierde kon de inheemse collaborerende Nieuwe Orde al erg vroeg haar machtsgreep inzetten (althans in Vlaanderen). Met andere woorden: de *Militärverwaltung* in België was ook in politicus zeer actief.

Wie waren de belangrijkste personen van deze *Militärverwaltung*?

Het hoofd was de *Militärbefehlshaber* Alexander Freiherr von Falkenhausen. Aristocraat als hij was, betrok hij als zijn privé-verblijf spoedig een kasteel, Château de Seneffe, in de omgeving van de Belgische hoofdstad. Hij ontving er als gasten vaak leden van de Belgische adel, onder anderen prinses Marie-José, de zuster van Leopold III. Vrij snel had hij ook een adellijke maîtresse, prinses Ruspoli di Poggio Suasa, geboren gravin Elisabeth van der Noot d'Asche, weduwe van een Italiaanse piloot.⁴⁵⁷

Onder zijn gezag en verantwoordelijkheid werkten twee staven: een *Kommandostab* voor de militaire aangelegenheden en een *Verwaltungsstab* voor de bestuurlijke zaken. De *Kommandostab* stond onder bevel van majoor (later kolonel) Theodor von Harbou (ook wel Bodo genoemd). Zijn afdeling stond in voor de veiligheid in de bezette gebieden. Hij voerde het bevel over de bezettingstroepen, de *Feldgendarmarie* en de *Geheime Feldpolizei* alsook over de Vlaamse Wacht, de *Garde Wallonne* en de *Hilfsgendarmarie*.

Von Falkenhausen had Von Harbou persoonlijk voor deze functie uitgekozen, conform de vriendjespolitiek die ook onder de beroepsofficieren bestond.⁴⁵⁸ Beide mannen kenden elkaar al vóór 1914, toen ze in hetzelfde regiment hadden gediend. Von Harbou had ook een belangrijk aandeel gehad in de voorbereiding en de onderneming van de aanval tegen de vesting Luik in 1914. Hij stamde uit een familie van naar Pruisen gevluchte Hugenoten. Hoewel hij voorbestemd leek voor een carrière als officier, verliet

hij na de wapenstilstand in 1918⁴⁵⁹ het leger en ging in zaken. Hij bracht het tot directeur van een consortium in de stikstofindustrie en bouwde in die hoedanigheid, binnen de economische kringen in België en Frankrijk, een netwerk van relaties op. Hij ontwikkelde in het bijzonder een grote sympathie voor, wat hij noemde, *la Belgique cultivée*: de adel en de rijke bourgeoisie. Hij had twee opvallende overeenkomsten met zijn chef Von Falkenhausen: a: zijn afkeer van de nazi-partij en het nationaal-socialistische regime en b: zijn voorkeur voor de 'hogere kringen', de elites. Tijdens zijn korte ambtstijd in Den Haag had hij een conflict gekregen met de *Auslandorganisation* van de NSDAP in Nederland. Hij had de vertegenwoordiger van de partij in het pas veroverde Nederlandse gebied enkele dagen laten opsluiten. De partij zou hem dat nooit vergeven.

Regelmatig kwam het voor dat Von Harbou tijdens parties vrij veel alcohol consumeerde, die hij echter maar matig kon verdragen. Hij placht dan zijn afkeer van het nazi-regime, de SS en Hitler niet onder stoelen of banken te steken. Dat zou hem duur te staan komen. In december 1943 werd hij door Keitel, de chef van het OKW, naar Berlijn ontboden, uit zijn ambt onttrokken en in hechtenis genomen. De Duitse politie beschuldigde hem ervan dat hij diensten aan bepaalde groepen Belgen bewezen en zich aan deviezensmokkel schuldig gemaakt zou hebben. Tot een juridische procedure kwam het niet, omdat Von Harbou enkele dagen na zijn arrestatie op 23 december 1943 onder verdachte omstandigheden zelfmoord pleegde in zijn cel. Anders gezegd: hij zou gedwongen zijn geweest zichzelf van het leven te beroven, dan wel simpelweg vermoord.

De maîtresse van Von Falkenhausen werd eveneens gevangen gezet, maar slechts voor korte tijd. Later verklaarde Von Falkenhausen dat hij de dood van Von Harbou en de gevangenneming van prinses Ruspoli beschouwde als een eerste aanzet om hem ten val te brengen. Dit lijkt mede bevestigd te worden door het feit dat toen Von Harbou's opvolger, Heider, alvorens naar Brussel te vertrekken, bij Keitel werd ontboden, hij als directief meekreeg '*im Befehlsbereich mit alle Schärfe durchzugreifen*'.⁴⁶⁰

Zoals vermeld was de tweede staf die onder Von Falkenhausen ressorteerde de *Verwaltungsstab*, de afdeling die zich met het bestuur van het land bezig hield. Ze had een veel omvangrijker takenpakket dan de *Kommandostab*. Ze bestreek alle terreinen van het politiek, sociaal, economisch en cultureel leven. Deze vier sectoren waren verdeeld tussen twee onderafdelingen: de *Verwaltungsabteilung* en de *Wirtschaftsabteilung*. De eerste behandelde alle zuiver bestuurlijke zaken, zoals onder meer justitie, financiën, volksgezondheid en cultuur; de tweede was verantwoordelijk voor economische aangelegenheden, zoals voedselvoorziening, landbouw en de prijzenregeling.

De chef van de *Verwaltungsstab* was Eggert Reeder, al spoedig aangeduid als *Militärverwaltungschef*. Hij drukte een groot stempel op het Duitse bezettingsbestuur in België. Hij was in 1894 in de Noord-Duitse provincie Sleeswijk-Holstein geboren.⁴⁶¹ Zijn vader was landeigenaar en vervulde de functie van *Landrat*, districtshoofd. Hij stond bekend als een typisch Pruisisch autoritair figuur. Het verhaal ging dat zoon Eggert bepaalde

karaktereigenschappen van zijn vader had geërfd: een autoritaire instelling, een militaire manier van optreden en een voorkeur voor strikt hiërarchische organisatievormen. Hij diende in de Eerste Wereldoorlog als officier. Daarna studeerde hij rechten en werd bestuursambtenaar. Hij was achtereenvolgens *Regierungspräsident* (districtshoofd) van Aken in 1933, vervolgens, in 1936, van Keulen en tevens plaatsvervangend districtshoofd in Düsseldorf.

Tijdens de jaren van de Weimar Republiek was hij rechter geworden. In 1933 werd hij lid van de Nazi-partij. Hij was van mening dat een ambtenaar daar lid van behoorde te zijn. In 1938 werden de politieambtenaren – en dat was Reeder ook – krachtens de *Angleichsverordnung* (verordening van gelijkschakeling) in de Algemene SS ingevoegd; ze kregen een rang als *Ehrenführer*. In eerste instantie weigerde Reeder, omdat hij dan zijn godsdienst – hij was lid van de Evangelische Kerk – zou moeten opgeven. Daar Himmler hem verzekerde dat hij lid mocht blijven en Reeder beseftte dat het niet aanvaarden van de inlijving bij de SS ontslag zou betekenen, ging hij alsnog akkoord.

Begin november 1939 vroeg de administratieve staf bij Legergroep B, die intensief met de voorbereidingen van de *Militärverwaltung* in de te bezetten gebieden bezig was, Reeder om toe te treden. Hij zou bij de opbouw van het militair bestuur een grote rol spelen. Hij wilde dit strikt op militaire leest schoeien om 'inbreuken vanuit het Rijk' te voorkomen.⁴⁶² Hij sloot iedere inmenging van de SS en politiediensten uit. Alleen de *Feldgendarmarie* en de *Geheime Feldpolizei*, de politieafdelingen van het leger, die onder de *Kommandostab* van Von Harbou ressorteerden, zouden bevoegd zijn als militaire en politieke politie op te treden. Tevens werd hij begin november 1939 lid van een studiegcommissie die als taak had aan de uitvoeringsbesluiten van de algemene beschikkingen die de administratieve staf van het OKH voorlegde, vorm te geven. De commissie zetelde in Reeder's ambtsgebouw in Keulen.

Vanaf 1 juni 1940 fungeerde hij als *Militärverwaltungschef*. Hij functioneerde zo voortreffelijk in de ogen van de Duitse leiders dat hij, toen op 18 juli 1944 in België een *Zivilverwaltung* aantrad, in functie bleef. Hij verliet met het Duitse bestuur eind augustus 1944 België.⁴⁶³

Over de goede samenwerking tussen Von Falkenhausen en Reeder kan geen enkele twijfel bestaan. 'Zonder een realist als Reeder zou Von Falkenhausen in België geen vier jaar aan het bewind gebleven zijn'.⁴⁶⁴ Dat zegt heel veel over de kwaliteiten van Reeder om op diplomatieke en flexibele wijze om te gaan met de directieven die vanuit Berlijn werden gegeven. Von Falkenhausen was een antinazi. Hij was duidelijk gekant tegen Hitler en zijn regime. Reeder daarentegen niet. Hij was weliswaar lid van de NSDAP, maar doctrinair partijfanatisme was hem vreemd. Reeder toonde zich een bekwaam en hardwerkende bestuursambtenaar met een grote dosis werkelijkheidszin. In tegenstelling tot Von Falkenhausen, die van 1934 tot 1938 in China had verbleven en de triomfantelijke opmars van het nazisme in Duitsland niet persoonlijk had ervaren, kende hij het partij- en staatsapparaat door en door. Hij was zich bewust van de macht van de NSDAP, hij kende 'haar raderwerk en vertakkingen'.⁴⁶⁵ Hij wist hoe hij Von Falkenhausen tegen

de bedreigingen uit Berlijn moest beschermen. 'Zijn oordeelkundig en realistisch optreden vermijdt al te ernstige conflicten met Berlijn'.⁴⁶⁶

Reeder en Von Falkenhausen verschilden op twee punten duidelijk van mening met elkaar. Het eerste was dat Von Falkenhausen tegen het nazi-regime was gekant. Binnen de *Militärverwaltung* bestonden drie stromingen: een stroming die tegen het nazi-regime was en waar onder anderen Von Falkenhausen toe behoorde; een radicale stroming die fel pro het regime was; een derde relatief gematigde stroming die zich door de successen van het nationaalsocialisme had laten verleiden of zich uit conservatief-nationale overwegingen aan het regime ondergeschikt had. Tot deze laatste behoorde Reeder.⁴⁶⁷ Reeder was van oordeel dat de *Freiherr* zich teveel in de hoogste Belgische kringen bewoog, de kringen van het Belgische Hof en de adel. Hij vond verder dat de *Militärbefehlshaber* daar veel te loslippig was wat betreft zijn mening over het nationaalsocialisme waardoor deze zijn eigen positie zelf ondermijnde. Als gevolg van zijn afkeer van het naziregime probeerde Von Falkenhausen talrijke bevelen die hij uit Berlijn ontving, te omzeilen of te saboteren. De bevelvoerende instanties in Berlijn bekeken Von Falkenhausen met een wantrouwend oog. Het feit dat hij het vier jaar heeft kunnen volhouden in België dankte hij, behalve aan Reeder, ook aan het feit dat Hitler na de inval in Rusland (juni 1941) andere zorgen aan zijn hoofd had.

Het tweede punt waarover de *Militärbefehlshaber* en zijn *Militärverwaltungschef* van inzicht verschilden was de zogenaamde *Flamenpolitik*. Hitler had bevolen dat de Vlamingen een voorkeursbehandeling ten opzichte van de Walen dienden te krijgen. Geen gunsten voor de Walen, wel voor de Vlamingen. Het meest in het oog springende gevolg van deze politiek was dat de Vlaamse krijgsgevangenen na enkele weken naar huis mochten terugkeren, terwijl de Waalse militairen in Duitse krijgsgevangenschap bleven.⁴⁶⁸ Reeder was de man die deze *Flamenpolitik* uitvoerde. Von Falkenhausen bemoeide zich er absoluut niet mee. Hij had nu eenmaal een duidelijke voorliefde voor de Latijnse, de Romaanse cultuur. Uiteindelijk bleef de *Militärverwaltung* in België vier jaar aan de macht.

Naarmate de bezetting vorderde, stapelden de problemen zich op: toenemende conflicten met de secretarissen-generaal, het groeiende verzet van de bevolking en een sterker wordende inmenging, '*hineinregieren*',⁴⁶⁹ van diverse centrale diensten in Berlijn waarvan sommige zich, met toestemming van Hitler, in België vestigden. Meer dan eens hing het lot van de *Militärverwaltung* aan een zijden draadje. Hitlers voorliefde voor een *Zivilverwaltung*, waarin de SS en de NSDAP het voor het zeggen hadden, was bekend. Daarnaast poogde ook Himmler de militaire bestuurders te wippen. Maar tegen deze laatste boden Von Falkenhausen en Reeder taai weerstand.⁴⁷⁰

De lagere afdelingen van de *Militärverwaltung* in België en Noord-Frankrijk bestonden uit *Oberfeldkommandanturen* (OFK), die een of meer provincies controleerden. In België waren er dat oorspronkelijk vier.⁴⁷¹ Een daarvan, OFK 589, was in Luik gevestigd en hield toezicht op de provincies Luik en (Belgisch) Luxemburg. Onder de *Oberfeldkommandanturen* ressorteerden

*Feldkommandanturen, Kreiskommandanturen op arrondissementsniveau, daaronder Ortskommandanturen op gemeentelijk niveau.*⁴⁷²

2 HET PROVINCIEBESTUUR VAN LUIK

2.1. De gouverneurs van de provincie Luik 1940-1945

2.1.1. Jules Mathieu

Op 10 mei 1940 was Jules Mathieu gouverneur⁴⁷³ van de provincie Luik. Nog in een circulaire van 17 april 1940⁴⁷⁴ had de minister van Binnenlandse Zaken nadrukkelijk vermeld dat in geval van bezetting van het land de gouverneurs van de provincie onmiddellijk hun werkzaamheden dienden neer te leggen en hun standplaats te verlaten.

Mathieu was op 17 oktober 1887 in Nivelles geboren.⁴⁷⁵ Zijn vader was daar advocaat. Hij was tevens actief in de politiek als lid, later als secretaris en vervolgens voorzitter van de Provincieraad⁴⁷⁶ van Brabant (van 1887 tot 1921) voor de socialistische partij. Jules bezocht het gymnasium in zijn geboortestad en bleek een bovengemiddelde leerling te zijn. Daarna studeerde hij rechten aan de Vrije Universiteit in Brussel. Hij vond een werkring in de advocatuur, maar streefde een carrière in de politiek na. Hij werd als socialist lid van de Senaat en tevens burgemeester van Nivelles. In april 1937 werd hij tot gouverneur van de provincie Luik benoemd. Zijn gezondheid liet te wensen over. Hij leed aan een darmziekte. Om die reden had hij aan het einde van de jaren dertig een verzoek van koning Leopold III om minister van Staat te worden afgewezen.

Hij legde op 10 mei 1940 zijn functie niet gelijk neer, ondanks de instructie daartoe. Door de herinneringen aan de gruweldaden van de Duitse legers bij hun inval in augustus 1914 vluchtten veel mensen uit het oosten van België westwaarts. Het grote aantal vluchtelingen dat dezelfde dag de stad en provincie Luik overspoelde, deed Mathieu ertoe besluiten hen zo veel mogelijk ondersteuning te bieden. Ook ontving hij nog op zaterdag 11 mei in het *Palais provincial*, het gebouw van de provinciale griffie, de ministers Antoine Delfosse van Verkeer en Marcel-Henri Jaspar van Volksgezondheid voor een bespreking over de vluchtelingenproblematiek. Pas in de middag legde hij officieel zijn functie neer en verliet hij Luik. Hij voegde zich twee dagen later bij een aantal functionarissen die minister Jaspar op diens verzoek terzijde stonden. Deze had een aparte groep medewerkers om zich heen verzameld die in staat waren ernstige situaties het hoofd te bieden en problemen op te lossen. De functie die Mathieu daarin bekleedde, kwam overeen met die van adjunct-secretaris-generaal.⁴⁷⁷ Hij volgde het kabinet in al zijn omzwervingen door Frankrijk. Nadat de meeste ministers Brussel hadden verlaten, verbleven ze achtereenvolgens te Oostende, La Panne, Sainte-Adresse (bij Le Havre), Parijs, Poitiers en tenslotte in Bordeaux. Dit wijst er al op dat het Belgische kabinet verward reageerde op de gebeurtenissen. Minister Jaspar verliet zijn collega-ministers in Bordeaux en ging naar Engeland. Op 21 juni kwam hij in Londen aan. Hij wilde de strijd voortzetten. De achtergebleven leden van het kabinet desavoueerden hem. Zij mandateerden de minister van Koloniën, Albert de Vleeschauwer, naar Londen te gaan om er de belangen van de Belgische koloniën in Afrika,

Congo en Ruwanda-Urundi veilig te stellen. In augustus verscheen ook de Belgische minister van Financiën, Camille Gutt vanuit Frankrijk in Londen. Samen met De Vleeschauwer nam deze het voortouw totdat uiteindelijk op 22 oktober ook Eerste Minister Hubert Pierlot en de minister van Buitenlandse Zaken, Paul-Henri Spaak, ten tonele verschenen in Londen. Jaspar werd weer in genade aangenomen en uiteindelijk vormden deze vijf ministers – de anderen waren, op Delfosse na, op privé-titel in Frankrijk achtergebleven – het Belgische kabinet in Londen.⁴⁷⁸ Uiteindelijk vond het ministerie van Volksgezondheid onderdak in Cahors. Daar werd Mathieu tot Hoge Commissaris voor de Belgische vluchtelingen benoemd bij vijf Franse departementen die hen opvingen: la Haute-Garonne, le Gers, l'Ariège, l'Aude en les Pyrénées. Hij vestigde zich in Toulouse. Het was zijn taak om de naar deze departementen gevluchte Belgen terzijde te staan.

Na de ondertekening van de wapenstilstand door Frankrijk met Duitsland, 22 juni, richtte Mathieu zich op de repatriëring van zijn landgenoten. Medio september was dit karwei geklaard en kon ook hij naar België terugkeren. Enkele dagen later kwam hij in Luik aan. Hij begaf zich naar het *Palais provincial*. Maar daar had inmiddels de *Oberfeldkommandant* van de OFK 589, generaal Keim, zijn intrek genomen. Hij deelde Mathieu mee dat deze van zijn functie was ontheven en tevens dat hij een verblijfsverbod kreeg voor stad en provincie Luik. Mathieu verhuisde naar Brussel, maar bracht nog regelmatig clandestiene bezoeken aan Luik. Zijn gezondheidstoestand ging steeds verder achteruit. Hij verleende hulp aan mensen uit het verzet, maar was niet in staat om zelf aan acties deel te nemen. Hij bood zich bij Keim aan voor vrijwillige detinering als gijzelaar, maar deze wees dit af.

Na een darmoperatie overleed hij op 5 februari 1943.

2.1.2. Georges Doyen

Na het vertrek van de gouverneurs van de provincies⁴⁷⁹ stond de secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken, Jean Vossen, voor de taak in de vacatures te voorzien. Hij beschikte echter niet over de wettelijke bevoegdheid om die benoemingen te doen. Het Vast Comité van de Raad van Wetgeving, het juridisch adviesorgaan van de Belgische regering, bood Vossen 'een constructieve oplossing'⁴⁸⁰ aan door de optie van 'tijdelijke benoemingen': de nieuwe gouverneurs zouden hun functie slechts *ad interim* uitoefenen, d.w.z. voor zolang de oorlog of de bezetting zou duren. De juristen van het Vast Comité van de Raad van Wetgeving hadden in de Besluitwet van 10 mei 1940 deze modaliteit ontdekt. De wet voorzag immers in bepaalde gevallen in een 'bestuurlijke noodzaak'. Daarin bleek de mogelijkheid aanwezig te zijn om tot *ad interim* benoemingen over te gaan; dat was op de te benoemen provinciegouverneurs toepasbaar. In totaal benoemde Vossen bij besluiten van 18 en 20 augustus acht nieuwe gouverneurs *ad interim*, onder wie Georges Doyen in Luik.⁴⁸¹

Er bestonden op dat ogenblik verschillende collaboratiebewegingen in België: in Vlaanderen was dat het Vlaams Nationaal Verbond (VNV), dat vrij

veel aanhangers had; in Wallonië Rex: de voornaamste Franstalige collaboratiegroeping in België gedurende de Duitse bezetting. Van de acht gouverneurs waren er drie lid van een partij van de Nieuwe Orde: twee van het VNV (Bulckaert en Romsée) en een van Rex (Leroy). Secretaris-generaal Vossen was er niet sterk voor geporteerd mensen van collaboratiepartijen te benoemen. De negende gouverneur,⁴⁸² Albert Houtart van Brabant, werd herbenoemd. Hij mocht zijn functie hervatten, omdat hij, hoewel hij bij de binnenkomst van de Duitsers in Brussel zijn functie had neergelegd, de stad, zijn standplaats, niet had verlaten. Daarom was hij voor de Duitsers aanvaardbaar.⁴⁸³

Dat Rex niet erg aan zijn trekken kwam bij de nieuwe gouverneursbenoemingen, lag niet alleen aan het feit dat de partij niet veel kandidaten kon leveren; in feite maar één: Leroy. De partij was op dat ogenblik 'op sterven na dood'.⁴⁸⁴ Er speelde nog een andere factor mee. De *Militärverwaltung* gaf er de voorkeur aan in de Franstalige provincies – op één uitzondering na – geen politieke benoemingen te doen om onrust te voorkomen.⁴⁸⁵ Dat bood Vossen de mogelijkheid om onder andere voor de provincie Luik een kandidaat uit het katholieke kamp te benoemen, Doyen. Diens benoeming vond op een merkwaardige wijze plaats. Vossen had voor deze functie een bepaalde kandidaat op het oog, een hoogleraar aan de universiteit Luik, maar deze wees de uitnodiging af. Dit was professor Braas. Hij wees Vossen op zijn briljante oud-student George Doyen.⁴⁸⁶ Om te voorkomen dat Vossen uiteindelijk toch een voor de Nieuwe Orde geporteerde kandidaat zou moeten benoemen, gelastte hij op eigen initiatief Doyen de functie van gouverneur *ad interim* van de provincie Luik uit te oefenen.⁴⁸⁷

Doyen was geboren in 1906, afgestudeerd als jurist en werkte sinds 1931 als zodanig bij de provincie Luik. In 1939 werd hij arrondissementscommissaris van Waremmé. Hij verliet weliswaar zijn post in 1940, maar niet voor lang. Hij werd dan ook niet aan een onderzoek wegens functieverlating onderworpen. Hij keerde naar zijn werk terug totdat hij in de tweede helft van augustus 1940 tot gouverneur werd benoemd.

Een belangrijk gevolg van het vacuüm van de afwezigheid van de provinciegouverneurs en de relatief lange tijd die het duurde eer er nieuwe waren benoemd was dat hierdoor de feitelijke autonomie van de lokale bestuurders nog groter werd. De vooroorlogse aanwijzingen van de Belgische regering voor het overheidsperoneel in geval van een bezetting stelden immers dat de burgemeesters hun post niet mochten verlaten en zich bij twijfel tot hun meerderen moesten wenden. Maar dat waren nu juist de gouverneurs die, volgens dezelfde aanwijzingen, hun functie wél moesten neerleggen. De lokale bestuurders moesten dus vanaf het begin van de bezetting zelf hun problemen oplossen.⁴⁸⁸

Het was juist deze sterke lokale autonomie die Reeder wilde doorbreken. Op 25 oktober ontving hij de nieuw benoemde gouverneurs. In een redevoering maakte hij onomwonden duidelijk wat de *Militärverwaltung* van hen verwachtte. Hij hekelde het zelfstandig optreden van veel burgemeesters, dat, volgens hem, nogal eens tot problemen leidde.

Bovendien was hij van mening dat veel burgemeesters niet meer van 'hun tijd'⁴⁸⁹ waren. Hiermee bedoelde hij uiteraard dat ze de Nieuwe Orde niet waren toegedaan. Velen waren in zijn ogen te oud. Hij drong er dan ook bij de nieuwe gouverneurs op aan om in dat soort gevallen dergelijke burgemeesters bij het departement van Binnenlandse Zaken en Volksgezondheid voor ontslag voor te dragen. Zij zouden hen dan door jonge, bekwame (lees: de Nieuwe Orde toegedane) bestuurders moeten vervangen, die wél de betekenis en de noodzakelijkheden van de nieuwe tijden begrepen. Reeder gaf daarna duidelijk aan dat voor hem het benoemingsbeleid van de lokale bestuurders een hoge prioriteit had. Hij probeerde bij deze gelegenheid via de provinciegouverneurs invloed op dit beleid uit te oefenen. Daarnaast liet hij blijken dat zij onwelgevallige figuren op grond van leeftijd zouden kunnen elimineren. Hij gaf met dit laatste al een schot voor de boeg wat betreft de leeftijdsverordening van nog geen half jaar later. Maar waar Reeder in oktober al voor pleitte was een andere mentaliteit ten aanzien van het vervangings- en benoemingsbeleid van burgemeesters. Hij wees hen daarbij ook nog op een nieuwe mogelijkheid: als men geen geschikte kandidaten *binnen* de gemeenteraad zou kunnen vinden, zou men die ook van *buiten* de raad mogen aantrekken. Onder meer op dit punt zou Doyen zich gaan verzetten, omdat hij dit, terecht, een onwettige maatregel vond. In het Staatsblad van 10 januari 1941 werd een besluit in die zin gepubliceerd.⁴⁹⁰ Zette dit besluit reeds de deur op een kier voor benoemingen van burgemeesters die de Nieuwe Orde welgezind waren, niet veel later zou het Duitse bezettingsbestuur die deur wagenwijd openzetten door de invoering van de leeftijdsverordening op 7 maart 1941. Die bepaalde dat alle bekleders van openbare functies in België die moesten neerleggen aan het einde van de maand waarin zij de leeftijd van zestig jaar bereikten. Voor degenen die deze leeftijd al hadden bereikt bij de uitvaardiging van de verordening, gold als datumgrens 31 maart 1941. Betrokkenen konden 'uitzonderingen' bij de *Militärverwaltung* aanvragen.⁴⁹¹ Deze verordening 'veroorzaakte een revolutie in de personele samenstelling van het Belgische bestuurlijke apparaat in het algemeen en het korps van burgemeesters in het bijzonder'⁴⁹². Een dergelijke verordening werd alleen in België uitgevaardigd, niet in Nederland noch in Frankrijk. Het was in België 'de belangrijkste maatregel van de hele bezetting inzake de politiek-bestuurlijke staatsgreep van de Nieuwe Orde'.⁴⁹³ Doyen stak zijn misnoegen over deze maatregel niet onder stoelen of banken. Na de oorlog verklaarde hij dat hij deze maatregel had beschouwd als een middel dat de bezetter hanteerde om 'het Belgische bouwwerk van het bestuur te doen wankelen en omver te werpen.'⁴⁹⁴

Maar binnen enkele weken na de afkondiging ervan had Doyen aan de bezetter duidelijk gemaakt wat hij van de verordening vond. Hij moest inventariseren wat de gevolgen van de maatregel voor de provinciale bestuurders in de provincie Luik zouden zijn⁴⁹⁵ en aan de waarnemend secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken en Volksgezondheid⁴⁹⁶ rapporteren. Hij deed dat in twee ambtelijke berichten (op 20 en 24 maart) waarvan hij ook een kopie naar de *Oberfeldkommandant* van OFK 589⁴⁹⁷

stuurde. In zijn bericht van 20 maart reageerde hij op een wijze die aan duidelijkheid niets te wensen overliet. Hij gaf de consequenties aan die hij, in zijn ogen, als 'Eerste vertegenwoordiger van de Belgische Uitvoerende Macht in de provincie Luik'⁴⁹⁸ aan het van kracht worden van deze verordening moest verbinden. Hij formuleerde zijn conclusie aldus: 'Dat ik namelijk voor mij bijna geen mogelijkheid zie om mijn plichten als hoge Belgische ambtenaar, beschermer van de wetten en instellingen van mijn land en verantwoordelijk voor de openbare orde in de provincie, zowel ten opzichte van het bezettingsbestuur als ten opzichte van mijn landgenoten, in overeenstemming te brengen met de voorschriften die genoemde verordening en haar uitvoeringsmaatregelen behelzen. Wat er ook van zij, de verordening roept bij mij principiële bezwaren op die ik niet naast me neer kan leggen [...].'⁴⁹⁹ Hij voegde eraan toe dat, indien de personen die als gevolg van deze verordening zouden moeten aftreden, niet conform het betreffende artikel van de Belgische gemeentewet zouden worden vervangen, hij zich genoodzaakt zou zien zijn ontslag aan te bieden. Hij voegde de daad bij het woord. Op 5 april schreef hij een brief aan de nieuwe, een dag eerder in functie getreden, secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken en Volksgezondheid, Romsée, met het verzoek hem om 'persoonlijke redenen' te ontslaan van zijn functies als gouverneur *ad interim* van de provincie Luik en als arrondissementscommissaris van Waremme. Op de brief kwam echter een handgeschreven aantekening te staan: 'Voorlopig geweigerd door de S.G. [secretaris-generaal]'.⁵⁰⁰

Nieuw te benoemen burgemeesters of andere gemeentelijke bestuurders moesten in beginsel door de gouverneurs aan de secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken en Volksgezondheid worden voorgedragen. Na de verordening van 7 maart 1941 dienden veel vacatures te worden opgevuld. Doyen deed geen voordrachten aan de secretaris-generaal. Maar die aarzelde geen moment om mensen van de Nieuwe Orde te benoemen. Wanneer het burgemeestersbenoemingen betrof, benoemde hij vaak, met instemming van het Duitse bezettingsbestuur, iemand van buiten de gemeenteraad. Doyen vond dit politieke benoemingen en tekende daar in het verdere verloop van 1941 bij iedere benoeming protest tegen aan. Zo ook tegen de benoeming van de rexist Albert Dargent, de latere burgemeester van Groot-Luik, als burgemeester van Flémalle-Grande: '[Benoeemingen] die tegen mijn advies in en tegen de wil van de meerderheid van de betreffende inwoners gedaan worden, kunnen niet mijn instemming krijgen. Ik beschouw ze zelfs als betreurenswaardig en bijzonder onjuist.'⁵⁰¹ Bij elke benoeming van een burgemeester buiten de gemeenteraad bleef hij zich verzetten (zonder enig resultaat overigens) en accepteerde de gang van zaken niet: 'zo ontwikkelt zich een volledig politieke wijze van handelen die mij dwingt buiten het kader van de voor een Belgisch ambtenaar vastgelegde plichten te treden.'⁵⁰² Dat leidde ertoe dat hij op 30 december 1941 opnieuw ontslag vroeg. Dat werd hem weer niet verleend. Op 4 april 1942 trad, als opvolger van Jean Vossen, Gerard Romsée aan. Hij was een van de kopstukken van het VNV.⁵⁰³ In augustus 1940 was hij, als een van acht nieuw benoemde gouverneurs, tot gouverneur van de

provincie Limburg benoemd. 'Hij zou uitgroeien tot de belangrijkste figuur voor de machtsgreep van de Nieuwe Orde in België.'⁵⁰⁴ Zijn voorganger had zich een loyaal vaderlander betoond, met name in zijn benoemingsbeleid. Hij had, voor zover mogelijk, geprobeerd kandidaten van VNV en Rex buiten de deur te houden. Het was geen toeval dat hij de eerste ontslagaanvraag van Doyen had geweigerd. De dag na de benoeming van Romsée, op 5 april, zag Doyen zijn kans schoon: hij bood opnieuw zijn ontslag aan, dat Romsée hem met terugwerkende kracht per 31 maart 1942 verleende.⁵⁰⁵

2.1.3. Georges Petit

Na het ontslag van Doyen was de vraag wie hem zou opvolgen. Binnen Rex had zich inmiddels een hele ontwikkeling voorgedaan met betrekking tot het in handen krijgen van bestuursposten. Behalve dat in 1940 de partij op sterven na dood was, speelde er een tweede nadelige factor voor de partij. In de Waalse geïndustrialiseerde regio's – dus ook in het Luikse industriebekken – telden de socialistische en communistische partij veel aanhangers. Rex was daar zwak vertegenwoordigd. Economische exploitatie van de Belgische industrie was de voornaamste opdracht aan de *Militärverwaltung*. In die gebieden waren orde en rust dus van essentieel belang.⁵⁰⁶ Vossen vond daarom bij het bestuur een gewillig oor als hij in dergelijke regio's geen kandidaten uit de gelederen van Rex naar voren schoof. Dat kwam de handhaving van de openbare orde in die gebieden ten goede. Toen echter in de loop van 1941 binnen Rex de reorganisatie die in 1940 had plaatsgevonden om de partij weer nieuw leven in te blazen, haar vruchten begon af te werpen en de partij over een aantal 'chefs de section', afdelingsleiders, beschikte, kon zij aan een machtsgreep op lokaal niveau gaan denken. Op 13 maart 1941 gaf de partijleiding het bevel om voor alle door de zes dagen eerder afgekondigde leeftijdsverordening vrijgekomen ambten kandidaat-burgemeesters voor te stellen.

In augustus 1941 was de leider van Rex, Léon Degrelle, met het Waals Legioen naar het Oostfront vertrokken. Binnen de partij kwam toen de zeer sterk ideologisch-rexistisch bevlogen journalist José Streel naar voren. Hij wilde de partij voor bevolking en bezetter profileren als 'valabele bekwame bestuurspartij'.⁵⁰⁷ Hij wilde het vertrek van Degrelle gebruiken om de bestuurlijke machtsgreep van Rex in Wallonië te stimuleren. De *Militärverwaltung* was van zins, gezien de veranderingen binnen de partij en de positie van Streel daarin, langzaam steun te gaan geven aan de politieke aspiraties van Rex.

Al ruimschoots voor het vertrek van Doyen, die immers al twee keer ontslag had gevraagd, was een strijd om diens opvolging losgebarsten. Meteen na zijn benoeming had Romsée zijn kabinet in een Waalse en een Vlaamse afdeling gesplitst. De Waalse kabinetschef, Ernest Delvaux, was voor Rex een belangrijke figuur in de provincie Luik. Degrelle wilde, en dat had hij Romsée duidelijk laten weten, zo snel mogelijk 'alle Waalse provincies onder het bestuur van een Rex-gouverneur krijgen'.⁵⁰⁸ Het kwam tot een rechtstreeks

conflict tussen de partij en Delvaux bij de benoeming van een opvolger van Doyen. Delvaux had de ontslagaanvraag van Doyen niet aan zijn partij doorgegeven en zelf al, zonder overleg, mogelijke kandidaten naar voren geschoven.⁵⁰⁹ Streel echter stelde Georges Petit⁵¹⁰ voor. Deze werd uiteindelijk met terugwerkende kracht per 1 april 1942 benoemd.⁵¹¹

Petit benoemde waar hij kon, in eendrachtige samenwerking met Delvaux en Romsée, rexistische burgemeesters. Vergeleken met het VNV in Vlaanderen had Rex in Wallonië een achterstand in te lopen, maar de partij slaagde daar niet volledig in. Eind 1943 was slechts één op de acht Franstalige gemeenten in handen van een Rex-burgemeester,⁵¹² in Vlaanderen was dat bijna één op twee.⁵¹³ Petit droeg aan het inlopen van de achterstand duidelijk zijn steentje bij. Na diens benoeming verliep de machtsgreep van Rex in de provincie Luik aanzienlijk vlotter.

Op 1 september 1944 zat Petit de laatste vergadering van de Bestendige Deputatie tijdens de bezetting voor. De rexistisch Bestendig Afgevaardigden waren er al niet meer bij... Een week later, 7 en 8 september, vond de bevrijding van Luik plaats. Petit had enkele dagen eerder zijn post verlaten.

Na de oorlog werd tegen hem een juridische procedure aangespannen. Hij werd aangeklaagd naar aanleiding van zijn benoemingspolitiek van burgemeesters en zijn actieve politieke bemoeienissen betreffende de vorming van Groot-Luik. Hij werd tot vijf jaar gevangenisstraf veroordeeld.⁵¹⁴

2.2. De *Députation permanente* (Bestendige Deputatie)⁵¹⁵

Bij de verkiezingen voor de *Conseil provincial* (provincieraad)⁵¹⁶ van 1936 vond er een verschuiving naar het Rexisme plaats. Vanuit het niets kwamen de rexisten op negentien zetels.⁵¹⁷ En het *Heimattreue Front*, de partij uit de Oostkantons van België die deze streken liever weer ingevoegd zag in het Duitse Rijk, bemachtigde drie zetels.⁵¹⁸

Er werd een Bestendige Deputatie – te vergelijken met de Gedeputeerde Staten in Nederland – van het type *Front populaire* gevormd: een coalitie van twee communisten en vier socialisten (bijlage 6).

Op de dag van de inval – de eerste Duitse militairen kwamen pas twee dagen later in Luik – vergaderde de Bestendige Deputatie van de provincie Luik onder voorzitterschap van Leclercq, die als oudste van het college waarnemend voorzitter was. Mathieu was daar niet bij aanwezig. Hij had op dat moment andere verplichtingen in verband met de vluchtelingenproblematiek. Zoals vermeld ontving Mathieu de volgende dag de ministers Marcel-Henri Jaspar van Volksgezondheid en Antoine Delfosse van Verkeer. Beiden wilden zich op de hoogte stellen van de problematiek die door de vele vluchtelingen uit Oost-België was ontstaan. Daarnaast kwam ook de verplaatsing van de zetel van het provinciaal bestuur ter sprake. Nog diezelfde middag begonnen de Bestendig Afgevaardigden, leden van de Provincieraad en enkele hoge provinciale ambtenaren aan een reis in westelijke richting, die eerst in Waremme en in de late namiddag in Tienen eindigde. Zij besloten echter om nog tijdens de nacht naar Brussel door te

gaan en zich daar voorlopig te vestigen. Zij kwamen daar op de 12e, Eerste Pinksterdag, aan.

De dag daarna maakte een Luikse delegatie haar opwachting bij de secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken, Jean Vossen. En op dinsdag de 14e voerde ze nog een bespreking met Mathieu. Hij deelde hun mede dat hij met ingang van 11 mei zijn functie had neergelegd en gaf als zijn mening te kennen dat Leclercq voortaan als voorzitter van de Bestendige Deputatie moest fungeren.

Tijdens de volgende weken zou de communistische Bestendig Afgevaardigde Grogard zich nadrukkelijk manifesteren. Omdat in de loop van de maand mei de vier socialistische Bestendig Afgevaardigden van de provincie Luik naar het uiterste westen van België en vervolgens naar Frankrijk uitweken, talmde Grogard niet de Bestendige Deputatie aan te vullen. Zo ontstond er een ander, deels niet gekozen college. Grogard en Thonet bleven zitten. Het college werd met vier leden uit de Provincieraad aangevuld: één katholiek, één liberaal en twee socialisten (bijlage 7). En Grogard was ook namens de provincie bij een vergadering die Vossen eind mei met vertegenwoordigers van provincies en gemeenten belegde.

In de loop van de maand juli deden zich binnen de Bestendige Deputatie nieuwe wijzigingen voor. De twee communistische Bestendig Afgevaardigden mochten op last van de *Militärverwaltung* met ingang van 13 juli hun functie niet meer uitoefenen.⁵¹⁹ In hun plaats kwamen vier dagen later twee socialistische, regulier gekozen, Bestendig Afgevaardigden terug (bijlage 8).

Deze situatie duurde tot december 1941. Op grond van de leeftijdsverordening moesten twee Bestendig Afgevaardigden (Lhomme en Moreau) in die maand hun ontslag indienen. Pas na ruim een half jaar, juli 1942, vulde Romsée op voordracht van de inmiddels in functie zijnde rexistische gouverneur Petit beide vacatures in door de benoeming van twee overtuigde rexisten: Gaston Chavannes en André Richir (bijlage 9). In april 1943 moest de socialist Wentinck eveneens op grond van zijn leeftijd ontslag nemen. Ook hij werd door een rexist opgevolgd: Alfred Lisein. Door de komst van deze laatste bestond er vanaf dat ogenblik een rexistische meerderheid binnen de Bestendige Deputatie van de provincie Luik. De verhouding rexisten niet-rexisten was nu immers vier tegen drie (bijlage 10).

2.3. De provincieraad

Wat de provincieraad van Luik betreft kunnen we kort zijn. De leden kwamen nog op 15 februari 1940 in vergadering bijeen. Op dat moment wisten zij niet dat dit hun laatste bijeenkomst vóór de bevrijding van Luik in september 1944 zou zijn. In een circulaire van 27 september 1940 – sinds 15 februari had er geen vergadering meer plaatsgevonden – deelde de secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken en Volksgezondheid mee dat op last van het Duitse bezettingsbestuur de werkzaamheden van de provincieraden met onmiddellijke ingang tot nader order werden opgeschort.⁵²⁰ Dit besluit was niets anders dan de officiële bevestiging van

een realiteit die al door de vestiging van de *Militärverwaltung* was gecreëerd: de politieke uitschakeling van de democratische organen. Het parlement was al eerder buiten werking gesteld. Nu waren het de provincieraden; de gemeenteraden zouden nog volgen (april 1941). Ook al bleven de Bestendige Deputaties bestaan, politieke invloed hadden ze feitelijk niet. Wel konden ze nuttig zijn om bestuurlijke sabotageacties te voorkomen. Maar dan moesten de Nieuwe Orde partijen in de Bestendige Deputaties infiltreren. Dat proces verliep echter niet zo snel.

Ronsée nam 30 juni 1941, dus negen maanden na de opheffing van de provincieraden die uit hun midden de leden van de Bestendige Deputaties kozen, een besluit waardoor de secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken en Volksgezondheid voortaan de leden van de Bestendige Deputaties zou kunnen benoemen en ontslaan. De benoeming van de rexist Petit tot gouverneur van de provincie Luik maakte het in combinatie met de benoemingenbevoegdheid van Ronsée – Petit hoefde maar rexistische kandidaten aan hem voor te dragen – mogelijk dat er eindelijk schot kwam in de uitbreiding van de invloedssfeer van Rex binnen de *Députation permanente* van Luik. Maar toen was het al april 1943. Invloed op de politiek van de *Militärverwaltung* had ze niet.

3 HET STADSBESTUUR VAN LUIK VAN 10 MEI 1940 TOT 9 NOVEMBER 1942

In november 1942 kwam Groot-Luik tot stand. Dit was een door de bezetter opgelegde fusie van de stad Luik met 28 andere gemeenten. Daarom zal in een eerste paragraaf het stadsbestuur tot aan de fusie worden besproken. Vervolgens komt het stadsbestuur van Groot-Luik aan de orde.

3.1. Bologne

We verlieten Bologne op 12 mei in de late namiddag toen hij achtereenvolgens de Duitse commandanten Von Forstner en Budde ontving.⁵²¹ Hij was nog geen maand als burgemeester in functie. Maar dat betekende niet dat hij geen bestuurlijke ervaring had. Integendeel!

Joseph Bologne was op 17 november 1871 in Luik geboren.⁵²² Hij was een van de negen kinderen van het gezin van een wapenfabrikant en wapenhandelaar. Hij was de enige van hen die middelbaar onderwijs volgde. Hij werd handelsreiziger. Hij was een van de oprichters van de vakbond van Handelsreizigers en Bedienden. Hij begaf zich steeds meer in de politiek en zou daar ook een carrière opbouwen. Vanaf 1899 zat hij voor de socialistische partij in de gemeenteraad van Luik. Hij slaagde er in 1910 in tot lid van de Kamer van Volksvertegenwoordigers voor de regio Namen gekozen te worden en mocht, bij wijze van uitzondering, in zijn geboortestad blijven wonen.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog richtte hij een inlichtingendienst voor het Franse leger op. Een Duitse krijgsraad veroordeelde hem daarvoor ter dood, maar dank zij de wapenstilstand werd het vonnis niet voltrokken.⁵²³ De Franse regering onderscheidde hem met het Legioen van Eer. Hij was de Duitsers dus bepaald niet welgezind.

In 1935 werd hij wethouder van Luik voor Bevolking, Burgerlijke Stand en Drinkwatervoorziening. Op 12 januari 1940 overleed de toenmalige burgemeester van Luik, Xavier Neujean. Deze liberaal, was sinds 1937 burgemeester van Luik geweest. Hoewel de liberalen na de gemeenteraadsverkiezingen van 1938 de derde partij waren, besloot de gemeenteraad toch weer Neujean te kiezen, die zijn bekwaamheid had bewezen.⁵²⁴ Loco-burgemeester Léon Troclet nam de zaken waar, maar gaf te kennen Neujean niet te willen opvolgen. De keuze viel op de socialist Bologne, die bij Koninklijk Besluit van 9 april 1940 benoemd en op 15 april geïnstalleerd werd.

Het was niet irreëel aan te nemen dat deze, gezien zijn activiteiten tijdens de Eerste Wereldoorlog, bij een Duitse inval gevaar liep opgepakt te worden. Desalniettemin verliet hij zijn post niet. Hij bejegende de Duitse commandanten op de dag dat zij in het stadhuis hun opwachting kwamen maken, ijsig beleefd en formeel.

Hij was in hart en nieren een Waal. Hij was niet alleen een actief lid van een Waalse culturele beweging: de *Mouvement wallon*, maar na 1940

speelde hij ook een vooraanstaande rol in een Waalse verzetsgroep: *La Wallonie libre*. Vrij kort na de capitulatie van het Belgische leger kwamen Waalse verzetsgroepen tot stand. Maar enkele daarvan gingen naast hun clandestiene activiteiten ook *politieke*, economische en culturele doelstellingen ontwikkelen, die ze niet alleen tijdens maar ook na de oorlog wilden nastreven. Dat gold onder andere voor de groep *La Wallonie libre* die in juli 1940 tot stand kwam en in augustus daaropvolgend een clandestien blad onder dezelfde naam uitbracht, waarvan Bologne later tijdens de bezetting directeur werd. Tevens werd hij in 1942 secretaris en daarna voorzitter van deze clandestiene beweging.

In 1942 publiceerde het blad *La Wallonie libre* de beginselverklaring van de beweging. Enkele eisen die daarin stonden, waren: sociale, politieke en economische gelijkheid voor alle Walen, en bepaalde, gegarandeerde grondwettelijke rechten en vrijheden. Het belangrijkste punt was echter de bekendmaking van het besluit dat na de bevrijding een Waals Nationaal Congres in Luik gehouden zou worden dat als opdracht had voor Wallonië een nieuw constitutioneel statuut vast te stellen.⁵²⁵ En in april 1944 nam de *Conseil général du Mouvement de la Wallonie libre* een resolutie aan die de basis werd voor de beweging na de oorlog. Zij eiste de autonomie op voor Wallonië binnen een federatie van democratische staten. Federalisme, decennia voordat het werkelijkheid werd ... Tijdens zijn burgemeesterschap hield Bologne zich dus ook bezig met ondergrondse activiteiten.

Al in de vroege uren van 10 mei stroomden honderden vluchtelingen⁵²⁶ uit Oost-België naar de stad en de provincie Luik. Enkele uren na de inval nam Bologne deel aan een crisisberaad onder voorzitterschap van gouverneur Mathieu. *Député permanent* Denis Deghaye kreeg de opdracht de evacuatie van de vluchtelingen die van de rechter Maasoever kwamen, te organiseren en verder opvang- en verdeelcentra op diverse plaatsen op te zetten.⁵²⁷ Zoals vermeld kwamen 11 mei de ministers Jaspar en Delfosse naar Luik, onder meer om zich persoonlijk van het probleem op de hoogte te stellen. Jaspar gaf in zijn memoires⁵²⁸ een beschrijving van de chaos die de vluchtelingenstroom op de wegen veroorzaakte: 'In de omgeving van Luik kregen we al snel de indruk dat het leger de stad verliet. In de voorsteden brandden kapotte huizen; auto's vol geladen met mensen, versperden de straten; horden fietsers probeerden tussen deze massa's door te glippen. Vrouwen duwden kinderwagens waarin zuigelingen lagen te slapen, we zagen een jonge man een karretje trekken waarin zijn oude ouders zaten.'⁵²⁹ Tussen de twintig- en vijftientigduizend Luikenaren zouden hun stad verlaten.⁵³⁰

Op 11 mei bliezen de Belgische verdedigingstroepen de zes oeververbindingen over de Maas in Luik op. Dit veroorzaakte problemen met betrekking tot de verbindingen tussen de stadswijken op beide oevers. De dag erna werd de drinkwatervoorziening gedeeltelijk op gang gebracht en kwam er ook weer op beperkte schaal elektriciteit beschikbaar.⁵³¹

Gelijk vermeld, maakten op 12 mei de eerste Duitse officieren hun opwachting in *La Violette*, zoals het stadhuis in de volksmond werd genoemd en waar de overgave van de stad plaatsvond. Twee dagen later moest

Bologne zijn eerste drie noodverordeningen op last van de bezetter uitvaardigen. Deze noodverordeningen betroffen een samscholingsverbod, een avondklok van 22.00 tot 5.00 uur en de verplichte sluitingstijd van 20.00 uur voor de horecagelegenheden.⁵³²

In de nacht van 25 op 26 mei vond het eerste bombardement door de geallieerden plaats. Er waren slechts drie dodelijke slachtoffers te betreuren, hoewel de bommen in het centrum vielen.⁵³³

Toen op 28 mei de Belgische koning zich met zijn leger overgaf, waren de directe oorlogshandelingen op Belgisch grondgebied voorbij. Na de installatie van de *Militärverwaltung* kon het stadsbestuur zich gaan opmaken om het 'normale leven' weer op gang te brengen. Maar *Oberfeldkommandant*, *general-major* Keim, was al spoedig van mening dat Bologne zich wel inspande voor de Luikse bevolking maar te weinig meewerkte met de Duitse bezetter. In een van zijn eerste *Lageberichte*, dat van 17 juli 1940, merkte de *Oberfeldkommandant* over Bologne op: 'de burgemeester in Luik, die uit de socialistische partij is voortgekomen, heeft al wekenlang tegenover de OFK verklaard noodmaatregelen te nemen. Bij een volgende bespreking beriep hij zich op geldproblemen en beweerde van de provincie niets te krijgen. Riep men de voorzitter van de Bestendige Deputatie [Grogard] ter verantwoording, dan beweerde die dat de stad zich helemaal niet tot de provincie had gewend.'⁵³⁴ Keim maakte een einde aan dit 'kat- en muisspel'⁵³⁵ door beiden tegelijkertijd uit te nodigen, maar vermeldde niet wie onwaarheid sprak. Wel noteerde hij dat het ontslag van beide (cursivering PB) mannen, dus ook van Bologne, was ingeleid. Binnen twee maanden na de inval was Bologne, wiens activiteiten tijdens de Eerste Wereldoorlog Keim niet onbekend waren,⁵³⁶ in Duitse ogen, althans in de ogen van Keim, dus nog meer 'verdacht'.

Bologne ging op zijn eigen manier gewoon door. Hij had daar ook een zekere ruimte voor. Er was tot ver in augustus 1940 geen gouverneur. Keim beklagde zich daarover. 'Het gemis van een leidende figuur in de provincie Luik, waar de politieke en economische omstandigheden bijzonder moeilijk zijn, is zeer sterk voelbaar.'⁵³⁷

Maar ook na de benoeming van gouverneur a.i. Doyen volhardde Bologne in zijn houding. Hij bleef maatregelen van het Duitse bezettingsbestuur betwisten of trachten. In september verklaarde hij zich niet akkoord met een besluit van 27 augustus waarbij burgemeesters een schadeloosstelling werd toegekend.⁵³⁸ Op 27 oktober weigerde hij toestemming te geven voor de bouw van een proeflokaal voor gas in de Luikse kazerne *La Chartreuse*.⁵³⁹ In november verzette hij zich tegen het bewaken van spoorbanen door de Belgische bevolking en tegen het plaatsen van gijzelaars in treinen.⁵⁴⁰ Van belang was dat hij van meet af aan de Duitse bezettingsautoriteiten duidelijk maakte dat hij de Luikse gemeentepolitie niet wilde laten gebruiken als hulppolitie voor de bezetter. Hij wenste niet dat leden van zijn politiekorps arrestaties ten dienste van de bezetter zouden uitvoeren. Wat was hieraan voorafgegaan? Op 23 juni 1941 (één dag na de inval in de Sovjet Unie), toen de Duitse politie besloot communistische kopstukken in de bezette gebieden op grote schaal op te

pakken, gaf ook de Luikse *Sicherheitspolizei* bevel aan de districtcommandant van de territoriale Rijkswacht van Seraing, een aangrenzende gemeente van Luik, een aantal communisten aan te houden. De commandant weigerde de opdracht uit te voeren. Deze was duidelijk in strijd met de Belgische wetgeving, en in dergelijke gevallen gold als regel dat Belgische ambtenaren daar niet op in mochten gaan, maar bij hun meerderen te rade moesten gaan. Uiteindelijk stelde de hoogste gezagsdrager van de Rijkswacht zijn ondergeschikte in het gelijk: het bevel mocht niet worden uitgevoerd. Omdat Von Falkenhausen meer gelijksoortige incidenten verwachtte, besloot hij niet een *Verordnung* maar een *Anordnung* (voorschrift, regeling,) door te voeren. Een *Verordnung* was in feite een wettelijke maatregel, die de bezetter krachtens de Conventie van Den Haag kon nemen. Hij deed dit dan ook in die gevallen waarvan hij vrijwel zeker was dat de secretarissen-generaal er niet aan zouden willen meewerken (bij voorbeeld: de anti-joodse maatregelen, de verplichte tewerkstelling in Duitsland). Een *Anordnung* had geen kracht van wet en wees erop dat de *Militärverwaltung* van mening was dat wat zij door middel van een *Anordnung* wilde regelen, geen wettelijke (pseudo-)basis behoefde. Op 24 juli 1941 schreef Von Falkenhausen in zijn 'regeling', die hij aan de secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken en Volksgezondheid stuurde,⁵⁴¹ onder meer:

'De Militaire Bevelhebber heeft de uitvoerende macht in het bezette gebied. Zijn verordeningen⁵⁴² zijn voor de Belgische bevolking evenzeer bindend als de Belgische wetten. De leden der Belgische Veiligheid [i.e. de Belgische politiediensten] dienen de verordeningen (in de oorspronkelijke tekst: *Anordnungen*) der bezettende overheid dus uit te voeren, ook al is daar geen rechtsgrond voor aanwezig in de Belgische wetten [cursivering PB]. Daaruit volgt dat aanhoudingen die in uitvoering van de verordeningen [in de oorspronkelijke tekst *Anordnungen*] van de Militaire Bevelhebber bevolen zijn, door de leden van de Belgische Rijkswacht en van de Belgische politie moeten uitgevoerd worden.'⁵⁴³

Maar in de volgende zin bood Von Falkenhausen een grote ontsnappingsmogelijkheid aan: 'Wij begrijpen dat er aanhoudingen zijn waarvan de uitvoering door leden der Belgische Veiligheid om sommige redenen aanleiding kan geven tot bezwaren. In die gevallen zullen de aanhoudingen geregeld door leden der Duitse Veiligheid gedaan worden.' Kennelijk wilde Von Falkenhausen de politiemensen niet volledig voor het blok zetten. Overigens nam het Vaste Comité desgevraagd in februari 1942 eveneens het standpunt in dat Belgische politiemensen niet bij de uitvoering van maatregelen van de bezetter die zijn politiek of militair belang dienden, konden worden betrokken.

Doyen gaf de regeling van Von Falkenhausen aan de burgemeesters in zijn provincie door. Bologne tekende onmiddellijk protest aan en liet de

gouverneur van de provincie weten zich voor gewetensbezwaren geplaatst te zien; als hoofd van de gemeentepolitie wenste hij zich niet als verlengstuk van de bezetter te laten gebruiken; derhalve zou hij zijn politiekorps niet de door de bezetter bevolen arrestaties laten verrichten. Hij verwierp iedere vorm van medewerking aan de plannen van de bezetter op dit punt. Overigens hadden dit protest en de weigering van Bologne geen verdere gevolgen voor hem.⁵⁴⁴

Bologne stond niet alleen. Hij had regelmatig contact met zijn collega's van de 23 andere gemeenten van het arrondissement Luik; een contact dat in oktober 1940 geïnstitutionaliseerd was in de '*Conférence des Bourgmestres de l'agglomération liégeoise*'.⁵⁴⁵ Alle 24 gemeenten behielden hun zelfstandigheid. Op last van Doyen én de bezettingsautoriteiten, zowel van de *Stadtkommandant* als van de *Oberfeldkommandant* moest Bologne per 1 oktober het voorzitterschap van het overlegorgaan op zich nemen.⁵⁴⁶ Hij was als voorzitter van de overleggroep de primus inter pares, allen waren gelijk. In januari breidde Bologne zijn kabinet uit met een ambtelijk secretariaat ten behoeve van deze organisatie. Een belangrijke taak van dit secretariaat was het opstellen van een maandelijks rapport dat Keim in een brief van 20 december 1940 van de *Conférence* had geëist.⁵⁴⁷

Inmiddels hadden op aandringen van Keim de burgemeesters van de 24 gemeenten in oktober één politiedistrict gevormd. Daarnaast centraliseerden zij ook de brandweer, creëerden zij één bureau voor de prijzencontrole en stelden zij één stadsontwikkelingbureau in.⁵⁴⁸ Zo waren voor Keim deze bestuursterreinen veel beter te overzien en veel eenvoudiger te behandelen. Bovendien had hij, wat het bestuur van de 24 gemeenten betreft, nog slechts één gesprekspartner: Bologne. Dit was niets anders dan de toepassing van het *Führerprinzip*.

Voor het Duitse bezettingsbestuur betekende de instelling van de *Conférence des Bourgmestres de l'agglomération liégeoise* ook een belangrijke stap in de richting van een fusie van een groot aantal gemeenten tot Groot-Luik. Keim hanteerde al op 15 november in zijn *Lagebericht* de term *Gross-Lüttich*. De burgemeesters spraken heel bewust van de '*agglomération liégeoise*' en niet van '*Grand-Liège*'.

In het najaar van 1941 speelde opnieuw een conflict tussen Bologne en het Duits bezettingsbestuur. Op 20 oktober 1941 vaardigde de *Militärbefehlshaber* een verordening uit die de inlevering van non-ferro metalen gelastte.⁵⁴⁹ Over het algemeen voelden de Belgische burgemeesters hier niets voor en zij gebruikten als argument dat deze metalen ten behoeve van de Duitse oorlogsindustrie zouden worden aangewend. Op 13 november maakten de secretarissen-generaal van Binnenlandse Zaken en Volksgezondheid, Romsée, én van Economische Zaken, Leemans, per circulaire nadrukkelijk aan de burgemeesters bekend dat de ingeleverde voorwerpen door 'onze nationale industrie'⁵⁵⁰ zouden worden verwerkt. Tevens stond er in de brief een tekst voor een aanplakbiljet om de verordening aan de bevolking bekend te maken. Namens zijn collega-burgemeesters van de Luikse agglomeratie liet Bologne op de 18e Leemans weten dat de burgemeesters unaniem van mening waren geen

gehoor te kunnen noch te moeten geven aan de uitvoering van deze verordening. Niet te kunnen: de kosten verbonden aan het inrichten en bemensen van inleveringlokalen waren te belastend voor de stadsfinanciën die toch al een tekort van een half miljard Belgische franken lieten zien; niet te moeten: nadrukkelijk wees de burgemeester erop dat een dergelijke verordening in strijd was met artikel 52 van de Conventie van Den Haag. Tot slot wees hij er ook nog op dat de verantwoordelijkheid voor de beslissing en de uitvoering ervan bij het centrale bestuur lag.⁵⁵¹ Hij gebruikte dus een mix van praktische en principiële argumenten. Bologne genoot veel prestige. Zijn weigering vond navolging.⁵⁵² In de districten Luik en Verviers weigerden de burgemeesters eveneens aan de uitvoering van de verordening mee te werken.

Bologne ontving op zijn brief aan Leemans geen schriftelijke reactie. Maar wel stuurde deze zijn collega van Justitie, Schuind, naar Luik. Samen met Doyen probeerde Schuind op 28 november, tijdens een bespreking met de 'weigeraars' van de Luikse agglomeratie, hen van hun ongelijk te overtuigen. Bologne reageerde weer schriftelijk namens zijn collega's. In zijn schrijven merkte hij als eerste punt op dat de *Conférence des bourgmestres de l'agglomération liégeoise*, die een bevolking van ongeveer 400.000 personen vertegenwoordigde, volkomen in het ongewisse was gelaten over het vervolg dat normaliter een dergelijke brief zou moeten krijgen. Bovendien bleek uit de verklaring van Schuind dat er geen enkele twijfel over bestond dat het grootste gedeelte van de vervaardigde producten niet voor de behoeften van het Belgische volk zouden worden gebruikt, maar voor oorlogsdoeleinden aan Duitsland geleverd zouden worden. Hiermee werd het vermoeden dat de burgemeesters al hadden, bewaarheid. Bologne herhaalde nog eens dat de verordening in strijd was met de Conventie van Den Haag en besloot met op te merken dat zijn collega's en hij 'unaniem hun weigering'⁵⁵³ handhaafden.

Op dat ogenblik kwam de *Militärverwaltung* tussenbeide en gooide haar volle gewicht in de strijd: in een brief van 6 december, die Keim aan Bologne richtte in zijn functie als burgemeester van Luik alsook in zijn hoedanigheid van '*Président de la Conférence des Bourgmestres du Grand-Liège* – wederom: Keim schreef nadrukkelijk *Grand-Liège* – beval de *Oberfeldkommandant* onmiddellijk, ('*je vous ordonne sans plus de retard*') aan de verordening uitvoering te geven.⁵⁵⁴

Bologne antwoordde enkele dagen later dat de *Conférence des Bourgmestres de l'agglomération liégeoise* op de 8e en de 9e bijeen was gekomen en besloten had het ontvangen bevel, gezien het dwingende karakter ervan, uit te voeren. Hij tekende daarbij aan dat de burgemeesters de beslissing met pijn in hun hart hadden genomen, omdat deze hen innerlijk ten diepste had geschokt. Zij hadden hun verzet echter niet doorgezet uit angst dat de bevolking, die toch al veel te lijden had, nog meer te verduren zou krijgen.⁵⁵⁵

Uit het voorgaande blijkt duidelijk de houding die Bologne, als belangenbehartiger van de aan hem toevertrouwde bevolking, tegenover het Duitse bezettingsbestuur aannam. Uiteraard stond hij machteloos

tegenover dat bestuur. Dat wist hij ook heel goed. Maar desalniettemin bleef hij de Duitse bestuurders er bij voortdurend op wijzen dat zij het Recht dienden te respecteren. Hij zou zijn protesten echter niet meer lang kunnen blijven uiten. Keim wilde van Bologne af. In zijn *Lagebericht Mitte November 1941 bis Mitte Februar 1942*⁵⁵⁶ noteerde hij dat hij had vernomen dat binnen drie maanden Groot-Luik zou worden gevormd en dat het daarom nodig was nu al naar een opvolger voor Bologne uit te kijken.⁵⁵⁷

3.2. De Schepenen

Op 10 mei 1940 bestond het college van zes schepenen van Luik uit twee socialisten, twee liberalen en twee katholieken (bijlage 9). Het college was in februari 1939, na de voorafgaande gemeenteraadsverkiezingen van 16 oktober 1938, geïnstalleerd. Er had zich sindsdien één wijziging voorgedaan: Jennissen was als schepen opvolger van de tot burgemeester benoemde Bologne. Hij beheerde dezelfde portefeuille als zijn voorganger.

Truffaut, reserve-officier, week na de Duitse inval uit naar Engeland. Hij volgde daar een militaire opleiding. In april 1942 kwam hij bij een ongeluk tijdens een militaire oefening om het leven.

3.3. De Gemeenteraad

Als resultaat van de eerder genoemde gemeenteraadsverkiezingen van 1938 bestond de gemeenteraad van Luik, die 39 leden telde, uit 13 socialisten, 9 katholieken, 7 liberalen, 6 rexisten en 4 communisten.⁵⁵⁸ Het feit dat er 6 rexisten in de gemeenteraad zitting namen was een uitzonderlijk verschijnsel. Op gemeentelijk niveau werd Rex, een partij die bij de verkiezingen voor de Kamer van Afgevaardigden en de Provincieraden in 1936 nog zo'n spectaculaire winst had geboekt, bij de verkiezingen van 1938 weggevaagd. De partij behaalde landelijk een gemiddelde van minder dan vijf procent van de stemmen.⁵⁵⁹ De score in Luik, vijftien procent, was een uitschieter. Om de rexisten buiten spel te zetten vormden de drie grootste partijen een coalitie voor het college van burgemeester en schepenen.

Ook al mochten tot in het voorjaar van 1941 de gemeenteraden blijven bestaan, ze stonden 'als restanten van het democratische tijdperk vanaf het begin van de bezetting onder druk.'⁵⁶⁰ De secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken en Volksgezondheid nam het standpunt van de *Militärverwaltung*, die geen politieke invloed van de gemeenteraden wenste, over, want op 23 augustus 1940 liet hij in een brief aan de provinciegouverneurs weten 'dat de gemeenteraden zich moesten beperken tot hun administratieve taken en dus geen zaken met politieke connotatie mochten bespreken.'⁵⁶¹ Zoals vermeld had de *Militärverwaltung* in feite al bij haar aantreden het *Führerprinzip*, het leidersbeginsel, ingevoerd. Daardoor verschoof het zwaartepunt van de lokale bestuursmacht naar het college van burgemeester en schepenen.

De gemeenteraad van Luik vergaderde na 10 mei 1940 in dat jaar nog vier keer.⁵⁶² Inderdaad vermeldde de agenda's van deze bijeenkomsten alleen maar bestuurs-technische zaken. Bijvoorbeeld: het beschikbaar stellen van budgetten voor noodzakelijke herstelwerkzaamheden aan gemeentelijke gebouwen, het beschikbaar stellen van gebouwen aan organisaties van het Duitse plaatselijke bestuur en aan afdelingen van Duitse bezettingstroepen, het voteren van gelden voor gemeentelijke scholen, et cetera.⁵⁶³ Politieke beschouwingen en debatten vonden niet meer plaats. Zelfs over de inval repte Bologne in de eerste raadsvergadering na 10 mei met geen woord, althans volgens het officiële verslag.

In 1941 kwam de raad nog viermaal bij elkaar.⁵⁶⁴ Daarna was het afgelopen. Op 11 april nam de *Militärverwaltung* een nieuwe, fundamentele beslissing: Reeder liet secretaris-generaal Romsée weten dat de werkzaamheden van de gemeenteraden voor de duur van de bezetting of de oorlog werden geschorst. Politiek gezien veranderde er in de praktijk op lokaal niveau nauwelijks iets. Maar dit was weer een officiële beslissing van de *Militärverwaltung* over de uitschakeling van een democratisch orgaan. Ze nam dit besluit binnen de context van haar politiek om de Belgische maatschappij om te vormen, anders gezegd: om ze te nazificeren.⁵⁶⁵ De verordening trad 18 april in werking.

Op 26 mei stelden de vijf fractieleiders van de gemeenteraad van Luik – hierbij ook de leider van de fractie van Rex-vertegenwoordigers – een brief aan Bologne op waarin zij stelling namen tegen het besluit van de opschorting van de werkzaamheden van de gemeenteraden. Zij wezen op het illegale karakter van deze maatregel, die zij in strijd achtten met de Belgische Grondwet, de Gemeentewet en de Conventie van Den Haag. Zij wezen er fijntjes op dat ze zo naïef waren geweest te veronderstellen dat al eerder de secretarissen-generaal afwijzend zouden reageren – daarom hadden ze enkele weken gewacht met het schrijven van de brief - 'maar wij hebben ons vergist'.⁵⁶⁶

Drie dagen later stuurde Bologne de brief met een kort begeleidend schrijven, waarin hij de juridische bezwaren van de fractieleiders onderschreef, door naar gouverneur a.i. Doyen.

Om duidelijkheid te scheppen over de vraag wie welke bevoegdheden had vaardigde Romsée pas op 28 mei – dus bijna zeven weken na het in werking treden van de verordening – een besluit uit waarbij de wettelijke bevoegdheden van de gemeenteraden voor de duur van de opschorting van hun werkzaamheden aan de colleges van burgemeester en schepenen werden overgedragen. Voortaan stond aan het begin van het proces-verbaal van de vergaderingen van het college van burgemeester en schepenen dan ook: 'Beschouwingen van het college van burgemeester en schepenen dat in naam en plaats van de gemeenteraad beslist'.⁵⁶⁷

Vier maanden eerder dan in Nederland schorste het Belgische bezettingsbestuur de gemeenteraden. Het schafte de lokale democratie af. Omdat het al vanaf het begin van de bezetting de politieke macht van de gemeentebesturen feitelijk tot nul had gereduceerd, was dit besluit eigenlijk het eindpunt van een politiek fait accompli.

4 HET BESTUUR VAN GROOT-LUIK

4.1. De vorming van Groot-Luik

Al enkele decennia voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog was het probleem van de grote agglomeraties een thema van lange discussies in het binnenlands bestuur van België.⁵⁶⁸ Zo had de burgemeester van Brussel, Adolf Max, in 1921 een wetsvoorstel ingediend om voor de agglomeratie van Brussel een metropolitaans district op te richten. Dit werd met een grote meerderheid verworpen. Max besloot toen als alternatief een 'Conferentie van de burgemeesters van de Brusselse agglomeratie' in te stellen.

Aan het begin van de bezetting had het Duits bestuur te kennen gegeven dat het een grote afkeer had van de 'versnippering' van het Belgische lokale bestuur.⁵⁶⁹ De *Stadtkommissar* van Antwerpen pleitte medio 1940 voor de oprichting van Groot-Antwerpen. Het plan stuitte echter op verzet van Von Falkenhausen en Reeder, die vreesden dat de verwezenlijking ervan voor grote binnenlandse onrust zou zorgen; dat wensten zij niet; zij gaven de secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken en Volksgezondheid – op dat ogenblik nog Vossen – de suggestie het te laten rusten. Na de opvolging van Vossen door Romsée kwam de idee van grote agglomeraties in een stroomversnelling. Op 1 september 1941 werd een 'Rijkscommissariaat voor de Grote Agglomeraties' opgericht. Rijkscommissaris werd Hendrik Borginon, een 'topfiguur van het VNV'.⁵⁷⁰ Inmiddels had, door toedoen van de 'Stadtkommissar' van Antwerpen,⁵⁷¹ de *Militärverwaltung* haar verzet opgegeven. Als eerste grote agglomeratie werd per 1 januari 1942 Groot-Antwerpen opgericht. Deze samenvoeging kwam tot stand door de opheffing van zeven gemeenten. Op 15 mei werd Groot-Gent gevormd met de opheffing van elf gemeenten, op 20 juni Groot-La Louvière met de opheffing van zestien gemeenten en op 15 juli Groot-Charleroi, een 'monsterconstructie die maar liefst 31 gemeenten en ruim 340.000 inwoners omvatte';⁵⁷² op 27 september kwam Groot-Brussel tot stand, waarbij negentien gemeenten hun zelfstandigheid verloren; en na Brugge, op 10 oktober, Groot-Luik. De vorming van Groot-Luik was de laatste in de reeks van in te stellen grote agglomeraties. Einde 1942 werden alle activiteiten van het 'Rijkscommissariaat voor de Grote Agglomeraties' beëindigd en het werd dan ook met ingang van 1 januari 1943 opgeheven.⁵⁷³ Door de vorming van Groot-Luik verloren 29 gemeenten hun zelfstandigheid en van zes gemeenten werden delen van het grondgebied bij Luik ingelijfd. De opgeheven gemeenten waren: Angleur, Ans, Beyne-Heusay, Bonnelles, Bressoux, Chênée, Cheratte, Embourg, Flémalle-Grande, Flémalle-Haute, Fléron, Glain, Grâce-Berleur, Grivegnée, Herstal, Hollogne-aux-Pierres, Jemeppe-sur-Meuse, Jupille, Montegnée, Opugrée, Rocourt, Romsée, Saint-Nicolas, Seraing, Tilleur, Vaux-sur-Chèvremont, Vivegnis, Vottem, Wandre. De zes gemeenten waarvan een

deel van het grondgebied bij Luik werd gevoegd waren: Chaudfontaine, Chokier, Hermalle-sous-Argenteau, Ivoz-Ramet, Neuville-en-Condroz, Tilff.⁵⁷⁴

De secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken en Volksgezondheid vermeldde in de toelichting bij de officiële publicatie in het Belgische Staatsblad *Le Moniteur* als beweegredenen onder meer: de fragmentering van het totale grondgebied door verouderde grenzen, waarvan het handhaven een logisch en gezond bestuur én de continuïteit van een harmonieuze ontwikkeling van de stedelijke samenhang in de weg zou staan. Een andere reden was de wanorde van de organisatie van de gas-, water- en elektriciteitsvoorzieningen. Bepaalde gemeenten binnen de nu gevormde agglomeratie kenden geen drinkwatervoorziening, andere geen gasvoorziening. Wat de elektriciteitsvoorziening betreft: meer dan een half dozijn maatschappijen of openbare nutsbedrijven verzorgden de stroomlevering tegen tarieven en andere voorwaarden die van gemeente tot gemeente sterk verschilden. Verder vermeldde de secretaris-generaal dat de fusie ook de organisatie van de voedselvoorziening, het handhaven van de openbare orde en de organisatie van een effectieve bescherming van de bevolking zou vereenvoudigen.⁵⁷⁵

De bezetter was, zoals al eerder was gebleken, het met een aantal van deze beweegredenen eens. Maar voor de *Militärverwaltung* speelden nog andere dan bestuurlijk-technische motieven een rol. In de eerste plaats bespaarde de reductie van het aantal gemeenten rond de grote steden de bezetter menskracht. Hij hoefde met minder personen contacten te onderhouden en kon gebruik maken van de voordelen van deze vorm van het 'leidersbeginsel'. In de tweede plaats - en dat gold vooral voor de gevormde agglomeraties in Wallonië (Grand-Charleroi, Grand-La Louvière en Grand-Liège) - kon de bezetter door benoemingen van pro-Duitse figuren zijn invloedssfeer op bestuurlijk vlak sterk uitbreiden. Zo kon hij de lokale autonomie in zijn voordeel ombuigen. Meer dan eens klaagde Keim in zijn *Lageberichte* over het passieve verzet van de Belgische bestuurders waardoor de samenwerking met hen steeds moeilijker werd. In één klap raakte de bezetter bij de realisering van een dergelijke grootschalige fusie tientallen bestuurders kwijt (burgemeesters en wethouders die anti-Duits gezind waren en daarom vaak dwarslagen). In heel België werden 157 gemeenten opgeheven. De vorming van de grote agglomeraties belengde 2.600.000 inwoners aan; dat was dertig procent van de bevolking.⁵⁷⁶

Voor Rex was de vorming van de grote Waalse agglomeraties ook niet ongunstig. Het was voor deze partij het begin van haar machtsgreep in Wallonië. Deze zou anders niet hebben kunnen plaatsvinden. Uiteindelijk zou van de Franstalige burgemeesters slechts twaalf en een half procent rexist zijn, maar die twaalf en een half procent bestuurde wel zeventig procent van de Waalse bevolking.⁵⁷⁷

Bologne had zich bij de vorming van Groot-Luik niet zomaar neergelegd. Integendeel. Hij werd in zijn strijd om het behoud van de zelfstandigheid van de gemeenten van de *agglomération liégeoise* van verschillende kanten gesteund. Tijdens een bijeenkomst van secretaris-generaal Romsée met de provinciegouverneurs op 25 juni 1941 ontvouwde deze zijn plan om grote

agglomeraties door middel van fusies te creëren. Doyen was het daar niet mee eens en belegde meteen een bespreking met de burgemeesters van de *Conférence des Bourgmestres de l'agglomération liégeoise*. Samen met hen ontwikkelde hij daar een plan dat uit drie delen bestond

1. de 24 gemeenten van het arrondissement Luik, die reeds een samenwerkingsverband hadden, zouden, met behoud van hun zelfstandigheid, Groot-Luik vormen;
2. de burgemeester van Luik werd tevens chef-burgemeester van Groot-Luik;
3. de Gouverneur van de Provincie zou beslissen welke taken van algemeen belang waren.

Doyen schaarde zich hierachter. De voordelen, uit Belgisch gezichtspunt gezien, sprongen onmiddellijk in het oog: in de eerste plaats bleven de samenwerkende gemeenten zelfstandig en werden Belgische wetten niet geschonden; en in de tweede plaats bleven de aanwezige burgemeesters en schepenen in functie; pro-Duitse elementen werden buiten de deur gehouden; de dreiging dat de bezetter zich, samen met de Nieuwe Orde welgezinde figuren, van het gemeentebestuur zou meester maken, werd afgewend.

Men zou verwachten dat de *Militärverwaltung* in de persoon van Reeder mordicus tegen zou zijn. Toch was dat niet het geval. In juni hadden Doyen en Bologne een onderhoud met Reeder.⁵⁷⁸ Deze verklaarde zich met de plannen akkoord. Vervolgens schreef Doyen op 15 juli een brief aan Romsée. Hij zette daarin uiteen dat de te nemen besluiten betreffende de vorming van grote agglomeraties in strijd waren met de Grondwet, de Provinciewet en de Gemeentewet. Daarom legde hij de plannen voor zoals hij die met Reeder had besproken. De secretaris-generaal ging er echter niet op in. Romsée zette zijn eigen plannen door, zich er zeer wel van bewust dat die tegen de Belgische wetgeving indruisten. Einde 1942 leidde de doorvoering van de vorming van grote agglomeraties tot een gerechtelijke crisis. De Zesde Kamer van het Hof van Cassatie deed op 11 december 1942 de uitspraak dat het besluit tot de vorming van Groot-Antwerpen onwettig was.

Dat had ook consequenties voor de andere besluiten tot de vorming van grote agglomeraties. De *Militärverwaltung* reageerde de dag na de uitspraak met de arrestatie van de voorzitter van de Zesde Kamer, zijn twee assessoren, een aantal andere magistraten en advocaten als gijzelaars. Daarop besloot het Hof van Beroep nog diezelfde dag zijn werkzaamheden neer te leggen. Het Hof van Cassatie, dat eveneens met twee maanden schorsing was bedreigd, liet het bij een stakingsdreiging. De staking van het Hof van Beroep duurde maar drie dagen. Ze werd opgeheven na de belofte van secretaris-generaal Schuind dat hij de gijzelaars zou vrij krijgen. Deze belofte werd op 4 januari 1943 ingelost.⁵⁷⁹ Om aan de juridische discussies een einde te maken vaardigde de *Militärverwaltung*, zich daarbij nogal schijnheilig op de Conventie van Den Haag beroepend, op 26 januari 1943 een verordening uit die bepaalde dat de besluiten van de secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken en Volksgezondheid betreffende de vorming van grote agglomeraties dienden te worden toegepast.

In feite was hier sprake van een driehoeksverhouding binnen de machtsstructuur. Op lokaal en provinciaal niveau wilden Bologne en Doyen – met aanvankelijk nog als medestander Reeder – de status quo handhaven, dat wil zeggen niet tot de vorming van Groot-Luik over te gaan. De tweede speler was Romsée die de plannen wél wilde doorzetten. En de derde, de MV, besliste uiteindelijk – in het kader van het nazificeringsproces – dat de vorming van de grote agglomeraties doorgang moest vinden.

Romsée opereerde dus onwettig, maar vroeg toch ten aanzien van de vorming van Groot-Luik advies aan zowel de *Députation permanente* als aan de *Conférence des Bourgmestres de l'agglomération liégeoise*. De Bestendige Deputatie bestond toen uit drie socialisten, één katholiek en twee rexisten (bijlage 8) . Met vier stemmen tegen en twee stemmen voor - de rexisten uiteraard - bracht dit college een negatief advies uit.

De burgemeesters van de *Conférence des Bourgmestres de l'agglomération liégeoise* hadden inmiddels twee collega's van hun beraad uitgesloten. Dat waren twee rexisten: Albert Dargent, de latere burgemeester van Groot-Luik, die met ingang van 3 oktober 1941 tot burgemeester van Flémalle-Grande was benoemd, en Charles Fréron, die op 20 december 1941 burgemeester van Flémalle-Haute was geworden. De colleges van schepenen van de twee en twintig overige gemeenten namen een resolutie aan waarin zij de voorgestelde vorming van Groot-Luik afwezen, omdat deze in strijd was met de Belgische grondwet en de gemeentewet. In een brief van 2 maart 1942 aan secretaris-generaal Romsée en aan Rijkscommissaris Borginon bracht Bologne deze resolutie woordelijk over en voegde daar fijntjes aan toe: 'Ik heb het niet zinvol geacht naar de mening van de burgemeesters van Flémalle-Grande en Flémalle-Haute te vragen. U zult beter dan ik van hun mening in dit opzicht op de hoogte zijn'.⁵⁸⁰ Net zo goed als het negatief advies van de *Députation permanente* legde Romsée ook deze resolutie naast zich neer.

Inmiddels was al maanden voor de invoering van Groot-Luik de vraag aan de orde wie Bologne moest opvolgen. Door de wijze waarop hij zich vanaf het begin van de bezetting had geprofileerd was het zonneklaar dat hij zijn langste tijd als burgemeester had gehad en zou moeten verdwijnen. In zijn *Lagebericht für Mitte November 1941 bis Mitte Februar 1942* noteerde Keim al: 'Burgemeester Bologne van Luik zal op zijn laatst bij het in werking treden van de wet betreffende de vorming van Groot-Luik moeten worden vervangen, temeer daar hij herhaaldelijk publiekelijk heeft verklaard dat hij geen burgemeester in Luik zou blijven, indien zijn collega's uit de randgemeenten als gevolg van de fusie zouden moeten gaan. Het lijkt noodzakelijk reeds nu naar de eerste burgemeester van Groot-Luik op zoek te gaan'.⁵⁸¹

Keim had toen al iemand op het oog: de commissaris van het arrondissement Waremme, Dalen. Hij vond deze man energiek en 'deutschfreundlich'; bovendien 'spreekt en schrijft hij vloeiend Duits', noteerde Keim in hetzelfde *Lagebericht*. Maar eerst moest Bologne nog ontslagen worden.

Op 1 augustus 1942 liet Keim aan Bologne weten dat hij zijn functie niet langer zou kunnen blijven uitoefenen,⁵⁸² maar hij had niet de bevoegdheid

hem te ontslaan. Op 27 oktober schreef Romsée aan Bologne dat deze per 1 november werd ontslagen. Romsée wekte de suggestie dat hij dat met een zekere weerzin deed. In de eerste alinea al stelde hij de bezetter verantwoordelijk: 'De bezettingsautoriteiten hebben mij laten weten dat met ingang van 1 november uw functie van burgemeester moet worden beëindigd.'⁵⁸³ Hij liet verder weten dat hijzelf eerst nog een andere gang van zaken had bedacht. Hij had de vorming van Groot-Luik in twee fasen willen uitvoeren. In de eerste fase bleven de gemeenten die Groot-Luik zouden vormen, nog bestaan. Alleen zou hij, Bologne, dan al vervangen worden. In een latere fase zou dan de grootschalige fusie die tot Groot-Luik zou leiden, hebben plaatsgevonden. Maar op 16 oktober had een delegatie van de schepenen van Luik en de randgemeenten Romsée duidelijk gemaakt met geen enkele persoon als opvolger van Bologne in zee te willen gaan. Daardoor was Romsée gedwongen geweest al vóór 1 november het besluit tot de vorming van Groot-Luik in het Staatsblad te doen verschijnen. Dat was de ontslagreden die Romsée liet weten. De *Militärverwaltung*, in de persoon van Keim, dacht daar anders over, zoals vermeld. De diepste reden voor hem, Keim, om bij Reeder op het ontslag van Bologne aan te dringen was diens gedrag tegenover de Duitse autoriteiten. Maar Keim zat nog iets hoog, althans volgens Romsée. Binnen het comité van secretarissen-generaal gaf Romsée hypocriet te kennen dat hij Bologne in functie had willen laten – hij had hem immers ook dispensatie verleend om aan te blijven na de invoering van de leeftijdsverordening – maar dat Bologne zichzelf tot *persona non grata* had gemaakt door een brief die hij in mei 1942 had gestuurd en waarin hij protest had aangetekend tegen de verplichting die de OFK aan de Luikse politieagenten had opgelegd om de leden van de *Garde Wallonne*, die in dienst van de bezetter was, te groeten.⁵⁸⁴ Zo had iedere partij, de *Militärverwaltung* enerzijds en de secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken en Volksgezondheid anderzijds, haar eigen redenen om zich van Bologne te ontdoen. Die gelegenheid deed zich bij de invoering van Groot-Luik voor. Bij besluit van 6 november van Romsée kregen Bologne, de schepenen van de stad Luik en de burgemeesters en schepenen van de opgeheven gemeenten met ingang van 9 november eervol ontslag.

4.2. Burgemeester Gérard Willems: kort maar niet krachtig

In de loop van de maand september 1942 had gouverneur a.i. Petit zowel aan de secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken en Volksgezondheid als aan *Oberfeldkommandant* Keim de sollicitatiedossiers van drie rexistische partijgenoten gestuurd voor de benoeming van de eerste burgemeester van Groot-Luik.⁵⁸⁵ Een van de drie dossiers was dat van de leider van de zsmansfractie van Rex in de, inmiddels geschorste, gemeenteraad van Luik.⁵⁸⁶ 'Zoals verwacht'⁵⁸⁷ benoemde Romsée de oud-fractieleider Gérard Willems. Hij was in 1900 geboren. Hij was als advocaat bij het Hof van Beroep in Luik werkzaam. Hij was pas in 1939 raadslid geworden. Hij was niet lang daarvoor tot de partij toegetreden en 'gematigd'.⁵⁸⁸

Op 9 november trad hij aan als burgemeester van Groot-Luik, dat zijn inwoneraantal ineens van circa 155.000 naar 420.000 zag stijgen.⁵⁸⁹ Hij legde die dag eerst de eed af in handen van Petit en begaf zich vervolgens naar het stadhuis om zijn eerste vergadering met het college van schepenen voor te zitten. Na de installatie van de nieuwe schepenen was het eerste, bepaald opmerkelijke besluit dat het college nam het sturen van een telegram aan koning Leopold III,⁵⁹⁰ waarin het zijn trouw aan de koning betuigde.⁵⁹¹ Willems liet, eveneens op de dag van ' ambtsaanvaarding', een proclamatie aanplakken waarin onder meer stond:

'Vandaag wordt onze goede Stad Luik eerste industriestad van het land en schaaft zij zich onder de grote Europese metropolen. In moeilijke omstandigheden neem ik de zware last van het bestuur van de Stad op me. Vooral op dit ogenblik is het de plicht van iedere Belg, en in het bijzonder van iedere Luikenaar, stand te houden om de bevolking zoveel mogelijk te helpen moeilijke uren door te komen[...]. Wij willen geen loze beloften doen. De bevolking moet ons maar beoordelen naar onze daden. Laat zij in haar volle omvang met ons meewerken voor de toekomst van Luik en het heil van ons volk.[...].'⁵⁹²

Met ingang van 18 november, dus negen dagen na zijn installatie als burgemeester, oefende Willems zijn werkzaamheden wegens ziekte niet meer uit. Hij droeg ze aan loco-burgemeester en de oud-burgemeester van Flémalle-Grande, Dargent, over. Hij maakte dat kenbaar in een schriftelijke verklaring, die Dargent in de vergadering van het college van de 20e voorlas:

'Ik [...] verklaar hierbij de heer Dargent, eerste schepen, bevoegd om in mijn naam en plaats de functie van Burgemeester tijdens mijn afwezigheid wegens ziekte uit te oefenen.'⁵⁹³

Wat was de ziekte van Willems? Angst! Want enkele dagen na zijn aantreden had een postbode in het stadhuis een pakje voor Willems bezorgd waarin een stuk touw met schuifknoop van een galg zat.⁵⁹⁴ In de clandestiene pers werden ook bedreigingen aan zijn adres geuit.⁵⁹⁵ Hij raakte daarvan onmiddellijk zo overstuur dat hij niet meer normaal kon functioneren. De hoofdcommissaris van politie van Luik tijdens de oorlog, Joseph Schöner, verklaarde na de oorlog:

'Ik zag hem [=Willems] bijna dagelijks, immers de vorming van Groot-Luik bracht talrijke problemen met betrekking tot het leiden van de politie van de agglomeratie met zich mee. Hij leek mij volkomen radeloos en, hoewel ik hem alleen maar lopende stukken ter ondertekening voorlegde,

was hij niet in staat ze te lezen en vroeg hij me of hij ze kon tekenen zonder ze te lezen. Hij ijsbeerde met grote stappen door zijn kantoor, het was onmogelijk met hem een doorlopend dienstgesprek te voeren; deze toestand heeft minstens tien dagen geduurd.⁵⁹⁶ Ik wijt deze aan de angst die hij had gekregen als gevolg van bedreigingen die jegens hem waren geuit.⁵⁹⁷

Willems diende op 3 maart 1943 zijn ontslag in en Dargent volgde hem op. Willems bracht de rest van de bezetting in een kliniek voor zenuwzieken door.⁵⁹⁸ Dargent nam als loco-burgemeester de zaken van Willems over. Alvorens op zijn bewind in te gaan komt eerst de vorming van het college van schepenen van Groot-Luik ter sprake.

4.3. De schepenen van Groot-Luik

De samenstelling van dit college verliep niet zonder slag of stoot. De reden was dat enkele andere Waalse pro-Duitse groeperingen in Luik dan Rex niet wilden dat deze partij een meerderheid verwierf in dit college. Welke partijen waren dat?

Een Luikse dissident van Rex richtte, nadat hij daartoe toestemming had gekregen van de Duitse overheid, in de zomer van 1941 de *Mouvement National Populaire Wallon* (MNPW) op. Deze afscheidingsbeweging kende geen succes. Zij probeerde bij het volk in de gunst te komen door zich voor te stellen als een authentieke Waalse (in plaats van een Belgische) beweging, maar zij kreeg niet veel aanhangers. De MNPW werd nooit meer dan 'een marginaal gegeven in de collaboratie'.⁵⁹⁹ Maar onder nieuwe leiders kwam de partij in 1941 naar voren als een politieke uitdaging voor Rex.

Er kwamen - al dan niet op aandringen van het Duitse lokale bestuur - nog meer Waalse pro-Duitse bewegingen tot stand. Dat paste wonderwel in het beleid van het Duitse bezettingsbestuur. Dat was in de eerste plaats gericht op het handhaven van orde en rust, én op het inpassen van de Belgische economie in de Duitse. Maar geleidelijkaan begonnen Reeder en zijn collega's in de laatste maanden van 1941 hun beleid te herzien. De impuls daarvoor kwam gedeeltelijk uit het Derde Rijk. Een aantal nazi-leiders, zoals Himmler en Heydrich, waren de Walen gaan beschouwen als een 'verloren' Germaans volk. Waarschijnlijk door deze houding aangemoedigd, begon de MV interesse te tonen voor de propagandistische mogelijkheden onder de Franstalige Belgen. Er werden culturele beleidsinitiatieven opgezet om deze groep uit haar politiek-culturele apathie te wekken en haar bewust te maken van haar zogenaamde Germaanse erfenis.⁶⁰⁰ Reeder moedigde een programma van pro-Duitse activiteiten aan en verleende financiële hulp aan kleine, pro-Duitse Waalse groeperingen zoals de *Amis du Grand Reich Allemand* (Agra) en de *Communauté Culturelle Wallonne* (CCW).

De AGRA kwam in maart 1941 tot stand onder druk van de Sipo-SD in Luik.⁶⁰¹ De oprichters waren dissidente rexisten, die zich volledig vereenzelfvonden

met het nationaalsocialisme. Zij dienden zich echter op last van de bezetter te beperken tot wat de MV 'cultureel-politieke' activiteiten noemde.⁶⁰² De partij kwam in 1941 naar voren als een politieke uitdaging voor Rex.

Een derde beweging van deze aard was de *Communauté Culturelle Wallonne* (CCW). Deze ontstond in 1941. In de ogen van de bezetter was de opdracht aan deze nieuwe organisatie: de Franse culturele invloed inperken, begrip kweken voor de Duitse cultuur en de Walen proberen te winnen voor het nationaalsocialistische Duitsland.⁶⁰³

Deze bewegingen oefenden, hoewel ze marginaal waren, toch invloed uit op de samenstelling van het college van schepenen van Groot-Luik. Men trachtte een evenwicht te bereiken tussen de verschillende groeperingen. In eerste instantie lukte dat ook. Er kwam een college van een burgemeester en tien schepenen (bijlage 12). De burgemeester was geen lid van Rex maar de beweging wel sympathiek gezind. Van de schepenen waren er drie rexist, twee socialist en de anderen partijloos. Vijf van de tien schepenen werden door deze benoeming gecompenseerd voor hun door de fusie vervallen functie. Drie van hen waren burgemeester en twee schepenen van een opgeheven gemeente.

Op 9 november 1942 trad het nieuwe college van burgemeester en schepenen aan. Maar de gebeurtenissen ontwikkelden zich zodanig dat ze in de kaart van de bezetter speelden. Van een aantal zou hun carrière als wethouder niet lang duren. De *Parti Ouvrier Belge* (POB), de Franstalige afdeling van de Socialistische Werklieden Partij (SWP), beschouwde de twee socialistische vertegenwoordigers als verraders: in het socialistische ondergrondse blad *Le Monde du Travail* van november 1942 stond te lezen: 'De Socialistische Partij claimt het recht met Dengis en Jouan af te rekenen, die verraders van hun partij en het land zijn.'⁶⁰⁴ Inderdaad waren zij tot dan toe lid van de POB. Een van hen bleef aan, de ander nam binnen twee maanden ontslag.

Ook werden enkele nieuwe schepenen bedreigd. Één schepenen kreeg een bos bloemen thuisbezorgd met daarin een dode kat. Onbekenden 'versierden' het huis van een andere schepenen met pek.⁶⁰⁵

Einde december namen drie schepenen ontslag: één socialist en twee niet-rexisten. Het aantal schepenen bedroeg toen nog zes: Dargent was loco-burgemeester en drie waren vertrokken. In hun plaats kwamen per 14 januari 1943 twee rexisten. Vanaf dat ogenblik was er sprake van een rexistische meerderheid binnen het college van burgemeester en schepenen, dat toen uit negen personen bestond: Dargent en acht schepenen (bijlage 13). Daar waren enkele notoire rexisten bij: Dargent zelf speelde een belangrijke rol binnen de organisatie van Rex, een schepenen was kringleider van Rex in Luik; drie anderen verschenen regelmatig in het uniform van Rex in het stadhuis. En een van hen was tevens lid van de *Formations de Combat*, de strijdformaties van Rex.

Tot aan de bevrijding van de stad Luik deed zich in de samenstelling van dit college geen wijziging meer voor.

4.4. Burgemeester Albert Dargent

4.4.1. 'Un rexiste bochophile 100 %'

'Een honderd procent moffengezinde rexist', zo typeerde de Belgische verzetskrant *La libre Belgique ressuscitée en 1940*⁶⁰⁶ Albert Dargent.

Wie was deze man? Théophile J. A. Dargent werd op 19 december 1899 in Flémalle-Haute geboren.⁶⁰⁷ Hij volgde de moderne humaniora aan het *Collège Saint-Servais* in Luik. In 1920 trad hij als aspirant boekhouder in dienst bij het grote ijzer- en staalconcern John Cockerill. Na zes jaar vertrok hij naar de Belgische Congo. Na enkele jaren werd hij directeur van een Franse onderneming. Daarna werd hij eigenaar van enkele koffieplantages en palmoliebedrijven in Frans Equatoriaal Afrika. In januari 1939 keerde hij naar België terug en ging bij een bedrijf in Flémalle-Grande werken.

Inmiddels was hij in het huwelijk getreden met Joséphine Pirotte, de dochter van een overtuigd rexistisch echtpaar van het eerste uur. Hijzelf werd overigens pas 'kort voor 10 mei 1940'⁶⁰⁸ lid van Rex. Deze collaboratiepartij, die niet ruim in haar kandidaten voor bestuursposten zat, zag in deze oud-koloniale ondernemer veel kwaliteiten. In augustus 1941 moest de burgemeester van Flémalle-Grande, Nonet, op grond van de leeftijdsverordening ontslag nemen. De afdelingsleider van Rex van de gemeente schreef een aanbevelingsbrief, die mede door de leiders van Rex van het arrondissement en van de provincie werd ondertekend, aan de secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken en Volksgezondheid waarin hij Dargent als kandidaat voorstelde. Hij vermeldde daarin als argumenten ten gunste van de benoeming van Dargent onder meer: 'Energiek en integer persoon[...]. De enige rexist van Flémalle-Grande die sinds de herstart van onze afdeling werkelijk voor Rex heeft gewerkt.'⁶⁰⁹ Dargent werd inderdaad benoemd en op 14 oktober 1941 in een bijzonder raadszitting als burgemeester van Flémalle-Grande geïnstalleerd.

Het was een kleine gemeente, die slechts twee wethouders telde. De oudste, Victor Riga, heette hem, allesbehalve hartelijk, welkom. In de aanhef van zijn rede wond hij er geen doekjes om:

'Op het ogenblik waarop u uw functie aanvaardt, hechten wij [hij sprak mede namens zijn collega-wethouder en de gemeentesecretaris] eraan u te zeggen wat wij van u denken en u duidelijk te laten weten welke onze houding ten opzichte van u zal zijn. Dit huis waarin u zult gaan functioneren heeft nooit een lid van het gemeentebestuur ontvangen dat niet door de kiezers van de gemeente was gekozen. U bent de eerste die zich ertoe geleend heeft de gemeentewet te besmeuren om een man te vervangen die sinds 1912 lid van de raad is, die in 1920 tot schepen is benoemd om in 1929 burgemeester te worden. Hij heeft zich iedere keer opnieuw tegenover de kiezers kandidaat gesteld: iedere keer opnieuw werd hij bij meerderheid herkozen: bij de laatste verkiezingen was hij aanvoerder van de lijst die tachtig procent van de stemmen heeft behaald, het hoogste

stemmenaantal van de provincie.⁶¹⁰

Na nog een hele poos de loftrumpet van Nonet te hebben gestoken sprak de wethouder zijn gebrek aan vertrouwen in de nieuwe burgemeester uit: 'Niemand die serieus is, zal vertrouwen in u kunnen stellen'.⁶¹¹ En passant liet Riga hem ook weten dat hij hem nooit een hand zou geven, want dat 'zou een belediging voor Onze Burgemeester betekenen'.⁶¹² Maar het venijn zat in de staart van het welkomstwoord van de wethouder. Hij betrok de zoon van Dargent erbij door te besluiten met de opmerking: 'Ik twijfel niet aan het oordeel van uw zoon indien hij een man wordt'.⁶¹³

In een korte reactie op deze rede onderstreepte Dargent dat hij absoluut niet onwettig had gehandeld.⁶¹⁴

Flémalle-Grande was een in grote meerderheid socialistische gemeente. Bologne had zich bij de gouverneur a.i. Doyen sterk gemaakt voor de kandidatuur van Riga als opvolger van de ontslagen burgemeester van Flémalle-Grande.⁶¹⁵ Tevergeefs. Bologne nodigde Riga vervolgens uit om in plaats van Dargent, die hij niet wilde toelaten, de vergaderingen van de '*Conférence des Bourgmestres de l'agglomération liégeoise*' als loco-burgemeester van zijn gemeente bij te wonen. Maar Dargent verbood Riga aan de uitnodiging gehoor te geven. Doordat de wethouders en de gemeenteamttenaren van Flémalle-Grande zo weinig mogelijk trachtten mee te werken kon Dargent er maar weinig rexistische potten breken.

4.4.2. Dargent: 'Bourgmestre contre les Liégeois'

Volgens zijn zeggen had Dargent op verzoek van Willems naar de functie van schepen van Groot-Luik gesolliciteerd.

'Gerard Willems heeft mij op een dag bij zich geroepen om mij te vragen deel uit te maken van Groot-Luik [...]. Hij heeft mij gezegd dat hij Romsée had gesproken en dat deze laatste wilde dat ik schepen van de nieuwe Grote Agglomeratie werd. Het gesprek dat ik met Willems heb gevoerd, heeft niet langer dan tien minuten geduurd. Ik heb ja gezegd en mij officieel kandidaat gesteld door mij rechtsreeks tot Romsée zonder de steun van enige partij te wenden'.⁶¹⁶

Vanaf het moment dat hij op 18 november 1942 waarnemend burgemeester werd, had Dargent, naar hij kort na zijn aantreden aan zijn niet-rexistische hoofdcommissaris van politie, Joseph Schöner, verklaarde, de intentie als een goed Belg te handelen; hij zei tevens dat hij geen verrader was, zoals men zou kunnen geloven, dat hij zich met het besturen van de gemeente wilde bezig houden en, tenslotte, dat hij een burgemeester voor iedereen wilde zijn. Schöner twijfelde aan de oprechtheid van deze woorden.

Uit een van de eerste maatregelen die Dargent wilde nemen bleek dat hij de bezetter in ruimere mate tegemoet kwam dan het comité van secretarissen-generaal nodig achtte. Op 6 oktober 1942 vaardigde het Duitse bezettingsbestuur een verordening uit waardoor Belgische arbeiders (werkenden en werklozen) verplicht in het hele Duitse Rijksgedebiet tewerkgesteld konden worden. Deze verordening riep een breed maatschappelijk verzet op. Ze vormde 'het fundamentele breukmoment'⁶¹⁷ tijdens de bezetting. Duizenden Belgische mannen die door de Duitse *Werbstellen* werden opgeroepen, weigerden zich te melden. De bevolking beschouwde de Duitse verordening als volkomen illegitiem. Maar niet Dargent. Daar gemeentebesturen op last van lokale *Kommandanturen* aan de uitvoering van de verordening medewerking moesten verlenen, namen de secretarissen-generaal in november een duidelijk standpunt in: Romsée maakte bekend dat 'het voor hen evenals de voor hun ondergeschikte diensten onmogelijk [werd] geacht mede te werken of op enigerlei wijze deel te nemen aan de uitvoering van deze verordening zonder de belangen te ontkennen waarvoor ze te zorgen hebben'.⁶¹⁸ Het was de Belgische burgemeesters dus ondubbelzinnig verboden aan de uitvoering van de verordening medewerking te verlenen.

Dargent legde dit naast zich neer. Hij gaf de oud-gemeentesecretarissen van de opgeheven gemeenten – zij waren als ambtenaren in dienst van Groot-Luik werkzaam gebleven – opdracht om met ingang van 5 december hem iedere dag een lijst te doen toekomen met de namen en adressen van vijftig werklozen. Zijn (schijn)argument was dat hij het aantal arbeiders dat uit de Belgische fabrieken naar Duitsland werd weggevoerd, dagelijks zag toenemen. Hij beschouwde deze arbeidskrachten als de 'besten onder ons'.⁶¹⁹ Hij wilde deze deportaties beëindigen door 'zoveel anderen, zonder fatsoenlijk werk [die] aan de rand van de maatschappij leven en vaak zelfs, om niet te zeggen voortdurend, op haar kosten',⁶²⁰ zich te doen aanmelden bij de Arbeidsbureaus ('Offices du Travail'). Voor hem waren werklozen asocialen, die dan maar beter in Duitsland konden gaan werken. De oud-gemeentesecretarissen besloten, na overleg met elkaar, te weigeren hieraan gevolg te geven en beriepen zich daarbij op het standpunt van Romsée. Noodgedwongen legde Dargent zich bij de weigering neer. Hij liet hiermee echter zien dat de belangen van de bevolking van Groot-Luik voor hem ondergeschikt waren aan die van de bezetter. Volgens Schöner waren er 'talloze'⁶²¹ gevallen waarin Dargent zich manifesteerde als iemand die meer eiste dan de Duitse bezettingsautoriteit.⁶²² Kortom, zoals een getuige het kort na de oorlog uitdrukte: 'Dargent was in plaats van burgemeester van de Luikenaren burgemeester tegen de Luikenaren'.⁶²³ De germanofiele opstelling van Dargent bleek ook uit de opdracht die hij kort na zijn aantreden als vervangend burgemeester in 1942 aan het gemeentepersoneel gaf – de Duitsers waren met de eerste deportaties van Belgische onderdanen begonnen – om hun alle gewenste en noodzakelijke inlichtingen te verstrekken.⁶²⁴

Een grote meerderheid van de bevolking van Luik kon een andere blik van Dargents rexistische sympathie evenmin waarderen. Op zaterdag 12

januari 1943 ontving Dargent namens de stad de Luikse leden van het Waals Legioen,⁶²⁵ die op verlof waren. De ontvangst nam een hele dag in beslag. Na een plechtige hoogmis, waarbij het voltallige college van burgemeester en wethouders aanwezig was, vond er een grote ontvangst in 'La Violette', de Luikse bijnaam voor het stadhuis, plaats. Dargent hield daar een lange redevoering waarin hij zijn rexisitische opvattingen niet onder stoelen of banken stak. In één opzicht toonde hij wel realiteitszin: hij heette de 'Légionnaires' welkom namens de Luikse bevolking... en voegde er in de volgende zin aan toe dat hij niet de illusie had dat zij op dat ogenblik in haar geheel achter hem stond. Toch noemde hij zich ervan overtuigd dat ooit – en die dag was ongetwijfeld niet meer ver weg – diezelfde bevolking, gevrijwaard van iedere andere invloed, met haar degelijke, gezonde verstand hun uiteindelijk de welgemeende eer zou bewijzen die hun glorievolle gedrag verdiende⁶²⁶. Een door het stadsbestuur aangeboden diner vormde het sluitstuk van de dag. In een van zijn naoorlogse verhoren verklaarde Dargent dat hij nog steeds achter zijn toen uitgesproken redevoering stond en er niets van terugnam.⁶²⁷

Zijn sympathie voor het 'Légion Wallonie' bleek ook uit het feit dat hij in september 1943 zijn toestemming gaf dat leden van het Waals Legioen propagandabiljetten met oproepen voor aanmelding in de kantoren van de gemeente mochten aanplakken. Zij deden dit onder andere in enkele politiebureaus van Groot-Luik. Hoofdcommissaris Joseph Schöner, die er door Dargent niet van op de hoogte was gesteld dat deze zijn toestemming daarvoor had gegeven, was daar zo verbolgen over dat hij zijn commissarissen meteen liet weten dat zij dit niet mochten toestaan. Dit laatste deelde hij Dargent niet mee. De dag erna plakten enkele 'aanplakkers' met geweld in andere politieposten hun affiches aan. Schöner liet hen meteen verwijderen. De OFK stelde desgevraagd Schöner in het gelijk. Toen Dargent hier lucht van kreeg, ontbood hij Schöner. Deze diende Dargent zodanig van antwoord – hij had immers de OFK achter zich – dat de rexisitische burgemeester volkomen bakzeil moest halen. Terecht merkte Schöner in een naoorlogse getuigenverklaring op dat deze zaak 'de mentaliteit van Dargent als burgemeester kenmerkt.'⁶²⁸

4.4.3. Dargent en de gemeentepolitie van Groot-Luik

Dargent was qualitate qua hoofd van de politie van Groot-Luik. Bij zijn aantreden trof hij Schöner als hoofdcommissaris aan, die op dat moment rond de vijfenvijftig jaar was. In een van de eerste gesprekken met Dargent had Schöner hem duidelijk gemaakt dat hij als 'goede Belg' wilde handelen en zijn vak op een correcte en gewetensvolle wijze' uitoefenen.⁶²⁹ Dit was voor Dargent een duidelijk signaal dat hij niet op veel medewerking van zijn hoofdcommissaris behoefde te rekenen indien hij de politie van Groot-Luik wilde 'rexiseren', dat wil zeggen de politie gebruiken ten behoeve van de politieke doeleinden van Rex. Tegen de regels in benoemde hij op eigen initiatief – hij was immers hoofd van de politie – in januari 1943 een zogenoemde adjunct-

hoofdcommissaris van politie: een zekere Maurice Joba, op dat moment 37 jaar. Deze was vóór de vorming van Groot-Luik adjunct-commissaris van politie van Bressoux. Het al eerder genoemde verzetsblad *La Libre Belgique ressuscitée* karakteriseerde hem bij zijn benoeming als 'een hoogst gevaarlijke man.'⁶³⁰

En dat was juist gezien. Deze benoeming deed veel stof opwaaien. De eerste reactie van Schöner was dat hij tegen Dargent zei dat deze benoeming verdeeldheid en demotivatatie binnen het politiekorps veroorzaakte. Hij zocht de Procureur des Konings in Luik, De Walque, op om zijn ontslag in te dienen. Deze wist hem te overreden aan te blijven. Nog dezelfde dag ontbood De Walque Dargent en probeerde hem te dwingen zijn beslissing te herzien. Dargent weigerde en riep de hulp van Adriaan van Coppenolle, de commandant van de Rijkswacht in.⁶³¹ Van Coppenolle 'had lak aan de Procureur.'⁶³² Dargent benoemde Joba, omdat hij een 'jong element' nodig had, zo verklaarde hij na de oorlog, waarbij hij tevens beweerde dat hij niet wist dat Joba rexist was.⁶³³ Dat laatste was niet waar. Dargent zelf was op dat ogenblik al drie jaar lid van Rex. Hij hanteerde deze leugen om apologetische redenen. Hij wist dat de meerderheid van de Luikse politiemensen hem niet welgezind was. Hij vond hen 'anglofiel'. Zo liet hij zich tegenover zijn hoofdcommissaris ontvallen dat de commissarissen van politie van Groot-Luik 'smeerlappen'⁶³⁴ waren.

De verharding van de relatie tussen Dargent en de Luikse politie trad al vrij snel in, nadat Dargent de taken van Willems had overgenomen. De benoeming van Joba in januari 1943 droeg daar in niet geringe mate toe bij en riep binnen het politiekorps breed verzet op. De kring van commissarissen en adjunct-commissarissen van politie van Groot-Luik protesteerde tegen de benoeming. Dargent wees het protest af met als argument dat hij aan het hoofd van zijn politie – en hiermee doelde hij op Joba en niet op Schöner – een politiemans wilde en niet 'een oude rot in het vak [...] die bijvoorbeeld niet de dader van een moordaanslag ongestraft laat lopen en daarbij simpelweg doet alsof hij onderzoek verricht, dat echter geen resultaat oplevert'.⁶³⁵

Enige maanden later liep de spanning in de verhouding tussen Dargent en zijn politiekorps zo hoog op dat Dargent de publiciteit zocht. Op 27 en 28 juli drongen gemaskerde mannen de politieposten van twee districten binnen en dwongen de daar aanwezige politiemensen hun pistolen af te geven. Zonder serieuze tegenstand te bieden deden de agenten wat hun werd gevraagd. De overvallers maakten in totaal dertien wapens buit. Dargent zag hierin een duidelijke blijk van steun, door leden van het Luikse politiekorps, aan het verzet. Zijn woede werd nog groter toen hij naar aanleiding hiervan een kritische brief van *Oberfeldkommandant* Von Claer ontving waarin deze onder meer opmerkte dat hij de stellige indruk had 'dat de bandieten denken dat zij bij de Belgische politie heel gemakkelijk en zonder gevaar in het bezit van pistolen kunnen komen, waarbij zij, naar het lijkt terecht, van de veronderstelling uitgaan dat de politieagenten de hun toevertrouwde wapens zonder veel tegenstand overhandigen.'⁶³⁶

Hierop schreef Dargent aan Schöner dat hij constateerde dat de Luikse

politiechefs óf niet capabel waren óf met de misdadigers samenspannen.⁶³⁷ Dargent dacht de Luikse politie te intimideren door de zaak in de publiciteit te brengen. Aan een journalist van een Brusselse krant gaf hij een telefonisch interview waarin hij met strenge maatregelen jegens zijn politiemensen dreigde. In dat gesprek deed hij de uitspraak: 'Ik ben trots op mijn titel: Burgemeester van Luik'; ik ben niet trots op mijn titel: 'Hoofd van de politie van Luik.'⁶³⁸ Schöner beklagde zich over het feit dat Dargent de pers had ingeschakeld bij de procureur-generaal van het Hof van Luik, die hem en het hele korps met een uiterst positief schrijven een hart onder de riem stak, een schrijven dat hij beëindigde met de woorden: 'Ik ben trots op u.'⁶³⁹ Om zijn mensen morele steun te geven voegde Schöner dit schrijven eveneens aan een dagorder toe.

Gezien de risico's die Dargent van de kant van Belgische verzetsstrijders liep, nam hij twee lijfwachten in dienst. Later vier, te weten vier leden van het *Légion Wallonie*, die met mitrailleurs en handgranaten bewapend waren.⁶⁴⁰ Bovendien benoemde hij naast Joba een vertrouwensman bij de politie in de rang van inspecteur. Deze handlanger was Adrien Umans.⁶⁴¹ Dargent, Joba en Umans vormden een hecht 'trio'.⁶⁴² Umans was als het ware een antenne voor Dargent. Hij moest met Joba bij de top van het Luikse politiekorps nagaan wie er in de ogen van Dargent niet te vertrouwen waren. Als gevolg daarvan wist Dargent vaak meer over het doen en laten van bepaalde politiemensen dan hoofdcommissaris Schöner.⁶⁴³ In augustus 1944 was Dargent actief betrokken bij de arrestatie van twee agenten die lid waren van de verzetsorganisatie *l'Armée Secrète*. Onder het voorwendsel dat de twee een aanslag op hem zouden hebben gepleegd liet hij ze door de GFP arresteren, maar na de aanhouding mishandelde hij beiden. Zij werden door de Duitse politie meegenomen maar overleefden het.⁶⁴⁴

Op grond van de informatie die Joba en Umans verzamelden, kon Dargent een aantal rapporten aan de Gestapo overleggen over voornamelijk leden van het politiekorps en de Luikse magistratuur.⁶⁴⁵

Een van de leidende figuren van het Luikse politiekorps was adjunct-hoofdcommissaris Joseph Verrees. Hij was in de ogen van Dargent anglofiel. Verrees was lid van een verzetsgroep.⁶⁴⁶ Dargent hield hem speciaal in het oog. Meer dan eens had Dargent Schöner erop gewezen dat deze zijn hoofdcommissariaat van ongewenste – althans in de ogen van Dargent – elementen moest zuiveren. Men hield er zich allesbehalve met politiezaken bezig, aldus Dargent. Zoals de situatie daar was kon die niet blijven voortduren. Hij waarschuwde Schöner ervoor dat de Duitsers arrestaties zouden uitvoeren.⁶⁴⁷

Op 25 oktober 1943 was het zo ver. De Gestapo deed een inval in het hoofdcommissariaat. Op dat tijdstip had Dargent Schöner bij zich ontboden en vertelde hem wat er in zijn kantoren plaatsvond. De werkelijke reden waarom Dargent Schöner had laten komen was om hem weg te lokken van zijn bureau zodat de adjunct-hoofdcommissaris verplicht was zijn chef te vervangen en dus zijn werkplek niet kon verlaten. De Duitsers verrichtten zeven arrestaties, maar daar was Verrees niet bij. Deze wist te ontkomen. Hij dook de rest van de bezettingstijd onder.⁶⁴⁸ De indruk van Schöner dat dat

alles in scène was gezet, was juist. Het college van burgemeesters en schepenen had het initiatief genomen om ervoor te zorgen dat Verrees zou en kon worden ontslagen. Doordat hij moest onderduiken oefende hij zijn functie niet meer uit en dat gaf Dargent de mogelijkheid hem te ontslaan.⁶⁴⁹

Overigens had Joba al enkele maanden voor de inval van de Duitse politie in het hoofdcommissariaat Verrees gewaarschuwd voor diens activiteiten en hem daarbij gedreigd door hem te zeggen dat hij aan zijn twee kinderen moest denken.⁶⁵⁰

Het gevolg van het gedrag van Dargent tegenover zijn eigen politiekorps was dat hij de greep op de politiemensen steeds meer verloor. Hij nam zijn toevlucht tot andere politionele hulpmiddelen buiten het Luikse korps om. Hij werkte samen met de Gestapo en GFP en had contacten in Brussel, met name met Van Coppenolle en *SS-Brigadeführer* Richard Jungclaus, die sinds april 1942 de gevolmachtigde van Himmler in België was.⁶⁵¹ Daarnaast was hij intensief betrokken bij het *Département de Sécurité et d'Information*, de inlichtingen- en veiligheidsdienst van Rex.

Binnen enkele maanden na zijn aantreden als waarnemend burgemeester had Dargent het Luikse politiekorps van zich vervreemd. Hij was er niet in geslaagd het de koers te doen varen die hij had gewenst. Zijn droom van een efficiënte, collaborerende politiemacht ging niet in vervulling.

4.4.4. Dargent en de spiraal van terreur en contraterreur

Al vanaf 1942 nam het aantal sabotagedaden van verzetsgroepen, overvallen op distributiekantoren en wraakacties tegen Duitse militairen en Belgische collaborateurs sterk toe. Zoals gezegd verergerde de verordening van 6 oktober 1942 betreffende de verplichte tewerkstelling in Duitsland de situatie. In dat jaar werden in totaal 67 aanslagen gepleegd op van collaboratie verdachte Belgen waarbij 28 doden vielen. Tussen 19 oktober en 19 november werden negen collaborateurs op straat neergeschoten.⁶⁵² Deze terreur zette zich in de twee volgende bezettingsjaren in steeds hevigere mate door. 'Tegen april 1943 waren er naar schatting zo'n 50 aanhangers [van Rex] omgebracht.'⁶⁵³ Het klimaat van angst dat door de terreuracties van het verzet was gecreëerd, had een belangrijke uitwerking op de plaatselijke activiteiten van Rex in diverse steden, onder andere in Luik. Heel wat leden trokken zich uit Rex terug. Vooral in de industriegebieden, zoals in en om Luik, was de dreiging van het verzet zo alom aanwezig dat Rex zijn openbare activiteiten geleidelijk moest opgeven.

Hoewel de partij de terreuracties van het verzet graag met geweld wilde beantwoorden, deed zij dit in 1942 en een gedeelte van 1943 nog niet, omdat de *Militärverwaltung* haar daar geen toestemming voor gaf. Dat Dargent al vroeg in 1943 contacten had met Jungclaus was niet toevallig. In december 1942 had de partijleider van Rex, Léon Degrelle, in Berlijn een onderhoud met topmensen van de SS. Degrelle, die ervan droomde ooit aan het hoofd van een in een Groot-Germaans Rijk opgenomen Wallonië te staan, zag in een bondgenootschap met de SS een kans om dat doel te

bereiken. De SS van haar kant zag in Degrelle een nieuwe troef in haar strijd tegen de *Militärverwaltung* in België.⁶⁵⁴ Maar hoe kon een volk van Romaanse oorsprong, dat een Romaanse taal sprak, ooit worden opgenomen in een *Germaans Rijk*? Degrelle draaide er zijn hand niet voor om dit gegeven door een, historisch gezien volslagen kromme redenering, in de gewenste richting om te buigen. Hij deed dat tijdens een partijbijeenkomst in een bomvol Sportpaleis in Brussel op 17 januari 1943. Hij haalde er Karel de Grote, de prins-bisschoppen van Luik en de Bourgondische hertogen bij om duidelijk te maken dat Wallonië een Germaanse erfenis had. Hierop baseerde hij zijn opvatting dat de Walen een 'Germaans grensvolk'⁶⁵⁵ vormden. 'De oorlog bood Wallonië de kans terug te keren naar zijn Germaanse wortels'.⁶⁵⁶ Men zou dit met Martin Conway het 'toppunt van collaboratie' kunnen noemen.⁶⁵⁷

Deze politieke ontwikkelingen binnen de partij speelden Dargent in de kaart. Het was niet toevallig dat hij contact zocht met de SS in Brussel en Luik, respectievelijk met Jungclaus en Georg Graff, de leider van de SS-*Aussenstelle* in Luik. Zij konden Dargent c.s. helpen in hun strijd tegen het toenemend terrorisme. De rexisten zelf mochten immers geen wraakacties ondernemen.

Om de aanslagen op de eigen mensen te beteugelen breidde Rex haar politionele apparaat uit. De partij kende binnen haar *État-major*, de Generale Staf, een inlichtingendienst: *Bureau d'Information, de Renseignements et de Documentation*.⁶⁵⁸ In maart 1943 bracht de plaatsvervangend partijleider, de journalist Victor Mathijs, deze dienst onder in een afzonderlijke organisatie: *Département de Sécurité et d'Information* (DSI), Afdeling voor Veiligheid en Informatie. Deze afdeling was formeel verantwoordelijk voor het vergaren van informatie over tegenstanders van Rex. Ze diende ook te zorgen voor een betere bescherming van rexistische militanten tegen aanvallen van de kant van verzetsbewegingen. Het was in feite een vrijwillige hulppolitie van collaborateurs, die met de Duitse politie samenwerkten.

In juli kwam het tot de oprichting van een regionale onderafdeling van de DSI in Luik. Hiermee werd een voormalige inspecteur van de gerechtelijke politie van Luik, Jules Funken, belast.⁶⁵⁹ De leden van deze afdeling infiltreerden in verzetsgroepen waarvan zij vervolgens de leden verraadden. De oprichting van een Luikse 'Gestapo van Rex'⁶⁶⁰ had niet alleen de toestemming van Graff (de toenmalige *Oberfeldkommandant*), maar Dargent en zijn wethouder van Financiën Bomans waren er zonder meer enthousiast over en maakten van haar mogelijkheden gretig gebruik. Dargent installeerde de afdeling in *Le Drapeau belge*, het huis van de rexisten aan de Place Saint Lambert in Luik. De Luikse onderafdeling begon met het opzetten van een cartotheek met inlichtingen over Luikse notabelen, met name van de Luikse magistratuur en advocaten. Het resultaat was een lijst met de namen van (in de ogen van Rex) 'verdachte' personen, die ofwel door de Duitse politie moesten worden gearresteerd ofwel uit de weg moesten worden geruimd.⁶⁶¹

Joba en Chavanne, de Bestendig Afgevaardigde, beijverden zich om agenten voor de nieuwe onderafdeling aan te werven. Persoonlijke

lijfwachten van Dargent werden eraan toegevoegd: in de eerste plaats Edmond van Buggenum, die in augustus 1943 'chef de service', hoofd van dienst, werd. Daarnaast werden twee andere lijfwachten van Dargent, José Dewit en Jean Moes, eveneens agenten van deze brigade. Hoewel de onderafdeling officieel onder leiding van Funken stond, maakten in feite Dargent en Joba er de dienst uit.⁶⁶² Van Buggenum ging al snel over tot het plegen van overvallen en wraakacties. Zo begaf hij zich met vier of vijf leden van de brigade naar het huis van de burgemeester van Awans, die een vijandige houding tegenover de rexisten in zijn gemeente aannam, om hem te bedreigen en er de boel kort en klein te slaan.⁶⁶³

Van Buggenum werd in zijn agressieve daden meegesleept door een avonturier, Jean Pirmolin. Deze was al langer lid van Rex en had als soldaat van het Waalse Legioen in Rusland gevochten. Daarna was hij naar Luik teruggekeerd. Hij was een gewelddadig man en trots op de wreedheden die hij in Rusland had begaan. Hij wist enkele, even militante, figuren om zich heen te verzamelen. In Luik werd, aldus Conway, het rexistisch geweld 'het best georganiseerd.'⁶⁶⁴ Het toppunt van zijn acties vormde een drievoudige moord, die hij met Van Buggenum en anderen uitvoerde met medeweten en instemming van Dargent. In de nacht van 22 op 23 augustus schoot hij het liberale kamerlid Désiré Horrent en een ander lid van de liberale partij in Luik, de onderwijzer en vrijmetselaar Henri Boinem, dood. Uit persoonlijke wraakmotieven vermoordde hij twee dagen later de Luikse adjunct-politiecommissaris Emile Matagne. Pirmolin en zijn trawanten voerden kort daarna nog enkele gewapende overvallen uit. Naar aanleiding van de moorden werden zij door de Belgische justitie gearresteerd waardoor in feite de onderafdeling Luik van de DSI uit elkaar viel.⁶⁶⁵

Overigens konden de beschermingsmaatregelen die Rex voor zijn leden had genomen, niet voorkomen dat ook Joba werd vermoord. In november 1943 schoten twee onbekend gebleven verzetslieden Joba neer toen hij de voordeur van zijn woning wilde opendoen. Men vervoerde hem in allerijl naar een Luiks ziekenhuis waar hij vrijwel meteen na aankomst overleed. Schöner ging erheen en was er eerder dan Dargent. Deze raakte bij aankomst heel opgewonden en begon drie Duitse manschappen van de GFP, die inmiddels ook waren gearriveerd, uit te schelden. Hij stelde de Duitse politie, die wist dat Joba werd bedreigd en hem niet had weten te beschermen, voor diens dood verantwoordelijk.

Woedend stapte hij de volgende dag naar de OFK. Er waren twee *Kriegsverwaltungsräte* (KVR) bij de OFK in Luik met wie hij niet overweg kon: Geller en Von Peischmann. De eerste was een jurist en de tweede had politiezaken in zijn portefeuille. Schöner voerde iedere dinsdag overleg met Von Peischmann. Volgens de toenmalige kabinetschef stak dat Dargent, die meer dan eens Von Peischmann had duidelijk gemaakt dat hij, Dargent, het hoofd van de politie was. Hij greep de moord op Joba, en met name het feit dat de Duitse autoriteiten deze niet voldoende hadden beschermd, aan om zodanig te intrigeren bij de OFK in Luik en zelfs bij de *Militärverwaltung* in Brussel dat beide KVR werden overgeplaatst.⁶⁶⁶ Volgens Schöner zou Geller bij zijn vertrek uit Luik tegen hem hebben gezegd dat hij door Dargent

'getorpedeerd' was en dat hij er treurig over was gestemd dat de Duitse autoriteiten in Brussel Dargent in het gelijk hadden gesteld.⁶⁶⁷

De opvolger van Peischmann werd een zekere Halzinger. Schöner kreeg geen toestemming meer om alleen met de nieuwe functionaris overleg te hebben. Hij mocht hem slechts in aanwezigheid van Dargent ontmoeten. Kennelijk hield Dargent vanaf dat ogenblik een aantal politiezaken voor Schöner verborgen, want het wekelijkse overleg eindigde altijd zo dat Schöner het vertrek verliet en Dargent nog bleef.⁶⁶⁸

De verhouding tussen Dargent en Schöner bleef na de dood van Joba even gespannen. Zolang Joba nog leefde had Dargent zich weinig zorgen gemaakt over een eventuele ontslagneming van Schöner. Hij zou zich graag van deze 'openlijke tegenstander'⁶⁶⁹ hebben ontdaan. Na de moord op de plaatsvervangend hoofdcommissaris realiseerde Dargent, zich dat, gezien zijn verantwoordelijkheid als burgemeester en hoofd van de politie, een vertrek van Schöner hem voor een probleem zou plaatsen. Er was immers geen geschikte opvolger voorhanden om aan het politiekorps van Groot-Luik leiding te geven.

Rex had dus zelf het heft in handen genomen door over te gaan tot contraterreuracties. De *Oberfeldkommandant* van Luik leverde, nadat Pirmolin en een aantal van zijn medeplichtigen door de Belgische politie waren gearresteerd en aan hem overgedragen, hen aan het Duitse militair gerecht uit, maar na enkele maanden kwamen zij zonder aanklacht op vrije voeten.⁶⁷⁰ Dit gebeurde op aandringen van Himmler.⁶⁷¹ Enerzijds voelden de radicalen binnen de beweging zich gesteund door de vrijlating van Pirmolin c.s. Anderzijds versterkte dit de rexistische leiding in haar overtuiging dat de Duitse autoriteiten niet meer afdoende in staat waren om leden van Rex en andere collaboratiebewegingen bescherming te bieden.

Omdat de onderafdeling van de DSI in Luik uit elkaar was gevallen, kwam er twee maanden later in Luik een nieuwe van de grond, de Brigade Fissette, een cel van maar vier personen. De chef was een arbeider die ontslag had genomen, omdat hij te weinig verdiende. Hij fraudeerde en verrijkte zich op alle mogelijke manieren en trad ook in dienst van de *Feldgendarmarie*. Fissette werd vervolgens agent bij de *Sipo-SD*, die hem in oktober 1943 ontsloeg.⁶⁷² Hij richtte een brigade op in Luik, die zich evenals de DSI evenzeer schuldig maakte aan afpersing en onwettige arrestaties, terwijl de Duitsers toekeken.⁶⁷³ Deze groep viel op 1 februari 1944 uiteen. Vervolgens bleven nog twee rexistische agenten in Luik werkzaam.

Als we de balans opmaken kan worden geconstateerd dat het verzet in Luik veel heviger en offensiever was dan in Maastricht waar het een defensief karakter had. Moet dit worden toegeschreven aan het verschil in volksaard? De vurige Luikse bevolking versus de gelaten afwachtende Maastrichtse? Ook kan worden vastgesteld dat het laatste jaar van de bezetting in de stad en de provincie Luik uitliep op een complete anarchie die het karakter van een burgeroorlog leek aan te nemen.⁶⁷⁴ De collaborateurs vormden slechts een kleine minderheid en waren geïsoleerd van de rest van de bevolking. Om zich tegen aanslagen te beschermen richtten zij organen op die tegen de Belgische staat ingingen. Door de contraterreur namen zij het heft in eigen

handen en maakten zij korte metten met het alleenrecht van de overheid inzake het gebruik van legitiem geweld. Voor hen leek geweld de enige uitweg. Dat speelde Himmler in de kaart en daarom liet hij toe dat het zover kwam.

5 DE VESTIGING VAN EEN ZIVILVERWALTUNG

Al vanaf einde 1941 begin 1942 was er een strijd geleverd tussen Himmler, de *Reichsführer SS* en Reeder, de *Militärverwaltungschef*, om de benoeming van een *Höherer SS- und Polizeiführer* (HSSPF) te Brussel.⁶⁷⁵ De eerste bezettingsjaren slaagde de *Reichsführer SS* er niet in zijn politie volledig aan de hinderlijke controle door de MV te onttrekken. Daartoe zou de benoeming van een HSSPF te Brussel noodzakelijk zijn. Omdat Hitler, zoals hij in zijn basisinstructie van 14 juli 1940 aan de MV in België schreef, 'met betrekking tot de toekomst van de Belgische staat nog geen definitief besluit [had] genomen',⁶⁷⁶ stelde hij een *Militärverwaltung* in.

De ontwikkeling van de toestand in België vanaf einde 1941 zou voor Himmler echter een gunstige wending nemen. De eerste sabotagedaden door verzetsmensen die de bezetter tot zware sancties dwongen, deden zich voor in het Luikse in oktober en november van dat jaar. Om de Luikse bevolking onder druk te zetten werd voorwaardelijk de terechtstelling van zes Belgen uitgesteld, die al wegens aanslagen met springstof door de krijgsraad te Luik waren veroordeeld.⁶⁷⁷ De gewelddadige ontwikkeling van de verzetsacties, die niet alleen uit sabotageacties, maar ook uit aanslagen op Duitse soldaten en Belgische collaborateurs bestonden, zette zich in 1942 en 1943 door. Ondanks het feit dat Von Falkenhausen in een aantal gevallen als vergelding gijzelaars ter dood liet brengen, nam de escalatie van het geweld niet af. Ter illustratie: van 27 november 1942 tot 13 januari 1943 werden 68 gijzelaars terechtgesteld.⁶⁷⁸ Zij vielen als represaille voor de tussen 8 oktober 1942 en 8 januari 1943 gepleegde overvallen op gemeentehuizen en aanslagen, waarbij vijf Duitse militairen en 17 Belgen om het leven waren gekomen.

Paul Struye, die de ontwikkeling van de publieke opinie van de Belgische bevolking tijdens de bezetting heeft geregistreerd, noteerde in december 1942:

'Het toenemende aantal aanslagen, vaak met dodelijke afloop, tegen "leiders" van Rex en Vlaamse nationalisten – met name burgemeesters van grote steden – getuigt van de felle haargevoelens die op het ogenblik Belgen jegens andere Belgen koesteren. Ook al worden de meest opzienbarende aanslagen bekend gemaakt, veel andere worden geheim gehouden. Het feit dat de daders ervan bijna altijd onbekend blijven, schijnt erop te wijzen dat het niet meer, zoals in het begin, om enkele geïsoleerde initiatieven gaat, maar dat men daarentegen te maken heeft met acties die op de steun van een groot netwerk van helpers berusten – of, volgens het standpunt dat men inneemt, medeplichtigen – en de weerspiegeling zijn van opvattingen die diep in brede lagen van de bevolking leven. In bepaalde gevallen is de bezetter uiterst rigoureuus opgetreden door middel van individuele of collectieve straffen. Maar die rigoureuusheid heeft er tot nu toe alleen maar toe geleid dat de felle gevoelens van haat nog feller zijn geworden.'

Het lijkt erop dat men in een “viciëuze cirkel” is terecht gekomen: hoe meer de bezetter zijn “collaborateurs” beschermt en streng optreedt tegen de aanslagen waarvan zij het slachtoffer zijn, hoe meer hij ook de haat waarvan zij het slachtoffer zijn aanwakkert en hoe meer de gewelddaden zich uitbreiden.’⁶⁷⁹

Het is begrijpelijk dat Himmler trachtte van de ontstane crisissituatie in het Luikse en het Brusselse gebruik te maken om zijn *politieele* bevoegdheid in het ambtsgebied van Von Falkenhausen uit te breiden. In België heerste immers ‘*der offene Terror*’.⁶⁸⁰ De tijd drong om de uitvoerende *politieele* macht aan de MV te onttrekken. Maar dat was alleen mogelijk door de benoeming van een HSSPF te Brussel, die rechtstreeks onder Himmler zou komen te staan. De beoogde kandidaat was al ter plaatse: *SS-Brigadeführer* Richard Jungclaus, die sinds 1 april 1942 in Brussel in functie was als *Beauftragter des Reichsführers-SS für die Volkstumsfragen*. Zijn taak was leiding te geven aan de politieke en paramilitaire organen van de SS. Hij had in werkelijkheid een *politieke* maar geen *politieele* functie⁶⁸¹. Hij fungeerde derhalve als een verkapte HSSPF.

Medio 1943 besepte de MV dat ze niet over voldoende strijdkrachten beschikte om de veelvuldige aanslagen te verhinderen die, meestal gemaskerde, gewapende benden, met name in het achterland van Luik en de Ardennen, op gemeentehuizen pleegden met het doel distributiebommen te stelen. Himmler trachtte deze situatie uit te buiten door begin juli Reeder het aanbod te doen hem een *SS-Polizeibataillon* ter beschikking te stellen om de activiteiten van de verzetsgroepen in de provincies Luik en Luxemburg te bedwingen.⁶⁸² Von Falkenhausen wees dit voorstel af, omdat hij bevreesd was voor een rechtstreekse inmenging van een gewapende SS-eenheid, die niet onder zijn controle stond, op het terrein van de ordehandhaving.⁶⁸³

Maar Himmler legde zich daar niet zo maar bij neer. In de herfst van 1943 wendde hij zich tot het *Oberkommando der Wehrmacht* (OKW). In een uitvoerig schrijven wees hij erop dat het verzet in België krachtiger opereerde dan in Nederland en Frankrijk, dat het aantal aanslagen er veel hoger lag en dat de Belgische justitie en politie niet enkel passief maar ook actief weertand boden tegen het bezettingsbestuur: ‘België wordt steeds meer en meer een gevarezone in het bezette Westen’ zo noteerde hij.⁶⁸⁴ Slechts een onmiddellijke benoeming van een HSSPF zou het gevaar nog kunnen keren. Het OKW wees de suggestie af.

Het wordt wellicht eentonig, maar de situatie verslechterde nog steeds meer op het gebied van de openbare orde. Aan het einde van 1943 realiseerde het bezettingsbestuur in Brussel zich dat het de grens van zijn *politieele* mogelijkheden had bereikt.⁶⁸⁵ De *Militärverwaltungschef*, Von Harbou, schreef in zijn geheime instructies aan de *Oberfeldkommandanten* op 11 oktober 1943:

‘Sabotage en aanslagen van gewapende bendes zijn sterk toegenomen en hebben een zodanige omvang aangenomen dat ze het

bestuur ernstig in gevaar brengen. De strijd tegen de terroristen, die sabotageacties en overvallen plegen, moet zo krachtig worden gevoerd dat hij een duurzaam succes zal zijn voor de lange herfst- en wintermaanden.'⁶⁸⁶

Dat succes kwam er echter niet. Als een van de meest markante voorbeelden van de sabotagedaden van het verzet in Wallonië maar ook daarbuiten wordt hier een actie vermeld die een van de grootste successen van het verzet was. Ze was beraamd door leden van *Groupe-G*. Dit was een verzetsgroep van onder anderen ingenieurs en economen. Zij streefden ernaar de activiteiten van de vijand tegen te werken en daarbij zo weinig mogelijk slachtoffers te maken om bloedige represaillemaatregelen te voorkomen. Zij trachtten zo veel mogelijk essentiële onderdelen die voor de vijandelijke oorlogsvoering van belang waren, uit te schakelen: telefooncentrales, kanalen en spoorwegen waren vaak het doelwit. De actie van 15 januari 1941, die men 'de grote kortsluiting' noemde, was een van hun eclatantste successen.⁶⁸⁷ Het plan was langdurig voorbereid. Men wilde een aantal hoogspanningsmasten opblazen. De beoogde objecten had men uitgekozen vanwege de ernst van de verstoringen die hun vernieling teweeg zou brengen, maar ook op grond van hun natuurlijke omgeving: men gaf de voorkeur aan plekken die moeilijk toegankelijk waren, zoals moerassen, bossen en dergelijke, waar herstelwerkzaamheden extra tijd in beslag zouden nemen. Tussen acht en elf uur die avond stortten veel elektriciteitsmasten neer. De actie strekte zich uit vanaf Charleroi, Namen, Luik, Visé, tot aan Mechelen, Aalst, en Kortrijk toe. Fabrieken kwamen onmiddellijk stil te liggen. Na enkele dagen konden de steenkoolmijnen weer voor twee dagen per week in gebruik worden genomen. De saboteurs kwamen er heelhuids vanaf. De onderzoeken, razzia's en vervolgingen die de bezetter uitvoerde, leverden niets op. En de geweldsspiraal nam nog in hevigheid toe. Het bezettingsbestuur probeerde zo veel mogelijk de acties van de zijde van het verzet te voorkomen of de daders ervan op te sporen. Zonder veel resultaat.

Vanaf medio 1943 troffen de collaboratiebewegingen zelf maatregelen om hun leden te beschermen. Zij bewapenden zich – zoals in Nederland was gebeurd door de oprichting van de Landwacht – en droegen zo bij aan het ontstaan van de *contraterreur*. Op 2 juni 1944 nam Himmler de beslissing dat de *contraterreur* zowel van het bezettingsbestuur alsook van de collaboratiegroeperingen 'met alle mogelijke middelen'⁶⁸⁸ moest worden gesteund. Zo beval hij 'een nauwe samenwerking van de SD [de *Sipo-SD* in Brussel] met Rex en in het bijzonder met de DSI'.⁶⁸⁹ Himmler wilde eveneens dat de drievoudige moord in Luik, gepleegd door Pirmolin, in de doofpot werd gestopt.

Het onvermogen van de MV om uit politioneel oogpunt nog te kunnen functioneren leidde er mede toe dat op 13 juli 1944 Hitler de beslissing nam in België een *Zivilverwaltung* te vestigen.⁶⁹⁰ Daarnaast speelde op de achtergrond een mogelijk nog zwaarwegender overweging. Die had betrekking op de toekomst van België zoals Hitler die nu zag en waarvoor hij

in 1940 nog geen concrete plannen had. Twaalf dagen voordat hij zijn beslissing nam, vond er in het hoofdkwartier van de *Führer* een bijeenkomst met enkele medewerkers plaats. Een van hen was Grohé, *Gauleiter* van de *Gau* Keulen-Aken. Hitler benoemde hem tot *Reichskommissar* van België. Von Falkenhausen kreeg zijn ontslag. En Reeder? Op 14 juli had Grohé een onderhoud met Reeder, Hij verzocht Reeder, die als *Militärverwaltungschef* uiteraard over veel ervaring in Belgische bestuurszaken beschikte, om te blijven en met hem in een *Zivilverwaltung* samen te werken. Reeder stemde toe. Hij werd wederom de nummer twee, nu in de functie van '*allgemeiner Vertreter*', plaatsvervanger van Grohé. Voor de militaire sector kreeg Grohé een *Wehrmachtsbefehlshaber* naast zich, in de persoon van General Grase, die echter begin augustus al vervangen werd door *SS-Gruppenführer* Jungclaus. Hij werd tevens voor de politieke sector als HSSPF benoemd en bekleedde dus beide functies. Hij werd van zijn politieke taak – de verantwoordelijkheid voor de *Volkstümliche* zaken – ontheven. In de notulen van de bijeenkomst van 12 juli staat expliciet de opdracht aan de uitvoerders van de *Zivilverwaltung* vermeld:

'Daarna gaf de *Führer* aan *Gauleiter* Grohé en generaal Grase in grote lijnen de aanwijzingen voor hun politiek in België aan. Ons onherroepelijk doel moet zijn het gebied België weer definitief onder de duim te krijgen waarbij de beste oplossing de vorming van een Vlaamse en een Waalse *Gau* zou zijn. Het is de taak van de rijkscommissaris onze eigen nationale belangen in het Belgische gebied ijskoud na te blijven streven en die volkomen meedogenloos en zelfzuchtig te behartigen. Men moet zich in het bijzonder hoeden voor het gevaar dat men geestelijk en psychisch de mindere van de bevolking van het bezette gebied wordt. Hoogst onprettige ervaringen, die wij in dit opzicht met enkele van onze vertegenwoordigers in België hebben gehad [...] moeten als waarschuwend voorbeeld dienen.'⁶⁹¹

De druk op de bezetters was dus kennelijk zo groot dat sommigen eraan onder door gingen. In dit opzicht toch een David die het won van Goliath. Lang zou het bewind van de *Zivilverwaltung* niet duren. Op 3 september verliet zij België.

6 DE TERUGKEER VAN BOLOGNE

Op vrijdag 1 september 1944 verzamelden Dargent en zijn schepenen zich, op bevel van de Luikse *Oberfeldkommandant*, in Beyne Heusay in de provincie Luik. De Amerikanen trokken vanuit Namen op in de richting van Luik. Dargent en zijn mannen namen op maandag de 4e de vlucht naar Duitsland en kwamen uiteindelijk in de buurt van Hannover terecht. Op 30 april 1945 gaf Dargent zich aan Amerikaanse militairen over, die hem vervolgens aan de Belgische justitiële autoriteiten uitleverden.⁶⁹²

Luik had dus vanaf 1 september 1944 geen officiële bestuurders meer. Dat zou echter niet lang duren. Op donderdag de 7e bevrijdden in de namiddag Amerikaanse eenheden de op de westelijke oever gelegen stadsdelen en het centrum. De laatste Duitse troepen daar trokken zich over de rivier terug. Over en weer vonden nog beschietingen plaats.⁶⁹³ Dat nam niet weg dat Bologne zich temidden van een juichende menigte met enkele wethouders naar het stadhuis, *La Violette*, begaf.⁶⁹⁴ De volgende ochtend installeerde Joseph Leclercq, de interim-gouverneur van de provincie Luik, Bologne weer als burgemeester van de stad Luik, de stad, zoals ze bestond vóór de fusie van november 1942. Bij wetsbesluit van 30 augustus 1944 had de Belgische regering in Londen de vorming van de grote agglomeraties nietig verklaard.

Hoe het Bologne verder verging en hoe in Luik weer de democratische bestuursorganen werden hersteld, wordt in hoofdstuk 14 besproken.

Hoofdstuk 6

TWEE LOKALE BESTUREN: VOLGZAAMHEID EN CONTRATERREUR

1 MILITÄRVERWALTUNG EN ZIVILVERWALTUNG

Hoewel de exacte vormgeving van een Groot-Germaans Rijk dat Hitler na afloop van de oorlog wilde stichten, hem in 1940 nog niet precies voor ogen stond, wilde hij van Nederland een nationaalsocialistische staat maken. Dat was de reden waarom hij er een *Zivilverwaltung* vestigde. En dat was ook een van de opdrachten die hij aan Seyss-Inquart gaf. Na de bezetting van België had Hitler voor dit land nog geen vastomlijnde plannen. De aanwezigheid van twee volksgroepen, waarvan hij de Vlamingen tot het Germaanse ras rekende, compliceerde de zaken. Wel stond voor hem vast dat behalve voor de handhaving van orde en rust de MV er ook voor diende te zorgen dat België op de *Neuordnung* van Europa werd voorbereid. Anders gezegd: ook België zou in dat grote, nationaalsocialistische rijk dat hem voor ogen stond, moeten worden opgenomen en moest daar dus rijp voor worden gemaakt. Derhalve werd in België eveneens een nazificeringsproces ingezet. Het model van de democratische staat waarin de diverse instellingen een eigen verantwoordelijkheid dragen zou worden vervangen door het centraal geleide nationaalsocialistische model. Het beleid van nazificering in Nederland en België had zijn consequenties op regionaal en lokaal niveau. In dat proces is een aantal overeenkomsten vast te stellen. Het voeren van een eigen politiek beleid door de inheemse bestuurders in de bezette landen was van meet af aan uitgesloten. Burgemeester Michiels van Kessenich had dat al van de eerste Duitse bestuurder in Maastricht, Claus *Freiherr* von Bartenwerffer te horen gekregen. Van Kessenich gaf dat ook aan in de eerste vergadering van de gemeenteraad van Maastricht na de inval. In Luik was dat niet anders. Weliswaar trachtte Bologne op bepaalde punten zijn eigen wil door te zetten, maar hij diende zich dan toch uiteindelijk naar de bevelen van de bezetter te voegen. Zijn halsstarrig gedrag ten aanzien van de verordening van het inleveren van de non-ferro metalen is daar een voorbeeld van.

Een volgend punt van overeenkomst is dat de MV al vrijwel meteen de *facto* het *Führerprinzip*, het leidersbeginsel hanteerde. De werkzaamheden van het parlement werden eind juni geschorst. Maar hoewel feitelijk de twee overige bestuurslagen bleven bestaan – Provinciale Staten (in België de Provincieraden) en de gemeenteraden – zocht de bezetter zo spoedig mogelijk per bestuurlijke eenheid één aanspreekpunt. In Maastricht was dat geen probleem: dat aanspreekpunt was de burgemeester van de stad. In

Luik was de situatie complex: het was niet alleen een veel grotere gemeente dan Maastricht⁶⁹⁵, maar ook het centrum van een industrieel bekken. Er bestond een overlegorgaan van de 24 gemeenten van het arrondissement Luik: *la Conférence des Bourgmestres de l'agglomération liégeoise*. De voorzitter daarvan was een burgemeester van een kleine gemeente. Op last van de bezetter moest Bologne per 1 oktober 1940, dat wil zeggen vier maanden na de instelling van de MV, het voorzitterschap van deze contactgroep op zich nemen. Op dat ogenblik was hij het aanspreekpunt voor het hele arrondissement. Het betekende dat hij de coördinator werd voor de voorzieningen die de bezetter in de gemeenten van het arrondissement wilde centraliseren, zoals de politie- en brandweerdiensten.

De officiële invoering van het *Führerprinzip* op provinciaal en lokaal niveau vond in Nederland plaats door verordening 152/41, die met ingang van 1 september 1941 bepaalde dat de werkzaamheden van Provinciale Staten en gemeenteraden werden opgeschort. De gedeputeerden en wethouders kregen de status van ambtenaar en verloren hun eigen politieke verantwoordelijkheid. In België vond een dergelijke ingreep ook plaats. Beide gremia werden daar echter niet op dezelfde datum uitgeschakeld. Voor de provincieraden was dat per 27 september 1940 – bijna een jaar eerder dan de afschaffing van de Provinciale Staten. De gemeenteraden werden er met ingang van 11 april 1941 uitgeschakeld: ruim vier maanden vroeger dan in Nederland. Hieruit blijkt dat de MV eerder deze democratische bestuursorganen afschafte dan de ZV.

Een andere manier om de landen te nazificeren was het ingrijpen in de geografische structuur van gemeenten door middel van fusies. Gebeurde dat in Limburg kleinschalig, in België en ook in de regio Luik was dat totaal anders. Door megafusie ontstond Groot-Luik: 29 gemeenten verloren hun zelfstandigheid en gingen in deze 'nieuwe stad' op. Vervolgens kwam er een nationaalsocialistische burgemeester aan het hoofd te staan. Op deze wijze breidde de bezetter in één klap zijn directe bestuurlijke invloed op het hele Luikse industriegebied uit.

In beide landen hanteerde de bezetter nog een andere methode om de nazificering verder door te voeren: de *personele bezetting*. Op sleutelposten benoemde hij nationaalsocialisten. Dat gebeurde ook op het niveau van provincies en gemeenten.

2 DE COMMISSARISSEN DER PROVINCIE EN DE GOUVERNEURS.

Bij de inval in mei 1940 was W. van Sonsbeeck Commissaris der Koningin. Hij was een rechtschapen vaderlander die, zo veel als binnen zijn vermogen lag, de bezetter tegenwerkte. Wegens zijn niet coöperatieve houding werd hij van de ene dag op de andere in februari 1941 op vervroegd pensioen gesteld. Zijn opvolger was de nationaalsocialist Maximiliaan graaf de Marchant et d'Ansembourg. Hij liet zich als Commissaris der Provincie niet onbetuigd om in nauwe en eendrachtige samenwerking met de Duitse provinciale toezichthouder, de *Provinzial Beauftragte des Reichskommissars*

für die Provinz Limburg, zijn bijdrage te leveren aan dat personele beleid door uiteindelijk in meer dan de helft van de Limburgse gemeenten een NSB-burgemeester te benoemen. Daarbij gaf hij, na de afkondiging van verordening 152/41, in bijeenkomsten met de Limburgse burgemeesters duidelijk aan dat zij voortaan in nationaalsocialistische zin hun gemeenten dienden te besturen. Hij was dus de tegenpool van Van Sonsbeeck: een loyale vaderlander tegenover een overtuigde nationaalsocialist en collaborateur.

Door de aanwijzingen van de Belgische regering aan de bestuurders trof de bezetter, na de inval, in de provincie Luik geen gouverneur meer aan. De secretaris van Binnenlandse Zaken, die op dat ogenblik nog niet door een pro-Duitse figuur was vervangen, gelastte een katholieke, niet-nationaalsocialist, Georges Doyen, de functie op zich te nemen. Deze bleef aan tot april 1942. Toen trad er alsnog een rexist als provinciegouverneur aan: Georges Petit. In samenwerking met de OFK van Luik en de in april nieuw aangestelde pro-Duitse secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken benoemde hij waar hij kon rexistische burgemeesters.

Petit deed in dat opzicht niet onder voor d'Ansembourg. De eerste trad ruim een jaar later dan de tweede aan. Hij was in loyaliteit jegens de bezetter echter niet de mindere van zijn Nederlandse ambtgenoot. Ook hij werkte overtuigd mee aan het realiseren van het personeelsbeleid van het bezettingsbestuur. Daarnaast speelde hij een actieve rol bij gemeentelijke fusies, met name bij de vorming van Groot-Charleroi en Groot-Luik. Ook op dat vlak kwam hij de bezetter dus tegemoet.

3 DE BURGEMEESTERS

3.1. Michiels van Kessenich en Bologne

Na de Duitse inval bleven in beide steden de vóór de oorlog benoemde burgemeesters nog geruime tijd in functie: Michiels van Kessenich tot in september 1941 – hij nam zelf ontslag – en Bologne tot november 1942, toen hij ontslagen werd.

Dat Van Kessenich in functie kon blijven is niet zo verwonderlijk. Hij stelde zich immers niet negatief op jegens de bezetter. Hij bouwde met de eerste Duitse bestuurlijke toezichthouder in Maastricht een goede relatie op. Hij sloeg een uitnodiging van de *Beauftragte* om met een aantal Nederlandse NSB-collega's een bezoek aan zijn ambtgenoot in München-Gladbach te brengen niet af. Pas toen van hem een handelwijze werd gevraagd die hij in strijd achtte met democratisch bestuur, trok hij zijn conclusies en diende hij zijn ontslag in.

In het geval van Bologne is dat heel anders. Vanaf het allereerste ogenblik maakte hij de Duitse bestuurders duidelijk dat hij niet van zins was om klakkeloos te doen wat zij wensten. Een factor van belang is zijn vroegere bezettingsservaring. Al in de Eerste Wereldoorlog immers had hij zijn anti-Duitse gevoelens laten blijken. We herinneren ons nog dat hij door een Duitse

krijgsraad ter dood was veroordeeld. Na de Duitse inval in mei 1940 bleef hij op ondergrondse wijze voor een vrij Wallonië ijveren

Als burgemeester probeerde hij tijdens de bezetting bepaalde Duitse maatregelen niet toe te passen. Uiteindelijk moest hij dan door een bevel van het bezettingsbestuur gedwongen worden ze toch uit te voeren. Hij beschouwde zich voor alles als de belangenbehartiger van de aan hem toevertrouwde bevolking van Luik en niet van de bezetter. Waarom handhaafde de MV in Brussel desondanks dan deze dwarsligger? Toen in maart 1941 de leeftijdsverordening van kracht werd en Bologne dus ook zou moeten gaan – hij was op dat ogenblik 69 jaar – kreeg hij ontheffing van Reeder. Deze vond dat Bologne de 'moeilijke' stad Luik goed bestuurde. Het was een links bolwerk, maar de burgemeester wist er orde en rust te handhaven. In zijn *Lagebericht* gaf *Oberfeldkommandant* Keim aan Reeder te kennen dat Bologne ontslagen moest worden. Maar de *Militärverwaltungschef* wachtte totdat de vorming van Groot-Luik een half jaar later een feit was en ontsloeg Bologne toen pas. Op grond van zijn bestuurlijke kwaliteiten, waarvan onder andere zijn ordehandhaving een bewijs was, en die in de kaart van de bezetter speelden, kon hij zo lang aanblijven.

3.2. Peters en Dargent: burgemeesters van de 'nieuwe orde'

Van Kessenichs opvolger Peeters was als bestuurder bekwaam, maar kon geen eigen stempel op de bezetting in Maastricht drukken. Hij probeerde het gemeentelijk ambtenarenkorps naar zijn hand te zetten, maar daarin slaagde hij absoluut niet. Het korps was en bleef in overgrote meerderheid anti-Duits. De gemeentesecretaris ging zijn collega's voor in het ambtelijk verzet. Zolang de vóór de oorlog benoemde wethouders aanbleven, ondervond Peeters van die kant ook geen enkele medewerking. De omstandigheid dat hij na een jaar vertrok, vervolgens na ruim een half jaar weer terugkeerde en toen na zes maanden weer vertrok, was er de oorzaak van dat er van bestuurlijke continuïteit en invloed geen sprake was.

De drie personen die Peters tijdens zijn afwezigheid vervingen – Molkenboer, Copray en De Ley – waren slechts heel kort als zodanig in functie. Molkenboer verving Peeters maar twee maanden. Hij was incapabel. Hij was ook niet tegen de druk van het wethouderschap opgewassen. Copray was evenmin bekwaam en verdween al na vijf maanden met stille trom. En De Ley, die Peeters tijdens de laatste acht maanden van de bezetting verving, kon evenmin nog potten breken.

In Luik ontwikkelde zich de situatie na het ontslag van de vooroorlogse burgemeester heel anders. De opvolger van Bologne verdween al binnen twee weken. Zijn waarnemer, Albert Dargent, die na enige maanden zijn officiële opvolger werd, drukte vanaf het allereerste begin van zijn aantreden zijn stempel op het bezettingsklimaat in de stad Luik. Een klimaat, dat steeds gewelddadiger werd. De grote tegenstelling met Bologne was dat Dargent geen burgemeester voor maar tegen de Luikenaren was. Hij maakte hun

belangen ondergeschikt aan die van de bezetter en van zichzelf. Hij probeerde, zonder succes overigens, de gemeentepolitie van Groot-Luik in rexistische richting om te buigen. Hij trok eigen informanten aan. Hij was nauw betrokken bij de oprichting van de afdeling Luik van de informatiedienst van Rex: *le Département de Sécurité et d'Information*. Met zijn medeweten werden drie moorden gepleegd. De invoering van de verordening betreffende de verplichte tewerkstelling in Duitsland in oktober 1942 betekende een breukmoment in de bezetting. De Rexisten en andere collaborateurs vormden maar een kleine groep. Een grote meerderheid van de bevolking verachtte, ja haatte hen. Van de zijde van het verzet vonden steeds meer gewelddaden plaats, die tegen de collaborateurs waren gericht. Toen de rexisten in de tweede helft van 1943 de overtuiging kregen dat de MV hen niet meer voldoende bescherming kon bieden, gingen zij zichzelf beschermen en namen zij het heft in handen. Dargent bleef niet achter. Vanaf medio 1943 en in het laatste bezettingsjaar namen de gewelddadigheden in nog grotere getale toe. Aanslagen maar ook banditisme⁶⁹⁶ waren niet van de lucht. Dargent stimuleerde via zijn eigen mensen en leden van Rex contraterreur. Het gevolg was dat bij de Luikenaren de gevoelens van onveiligheid en angst toenamen.

Terreur en contraterreur kenmerkten de laatste veertien maanden van de bezetting in Luik en regio. Door zijn manier van handelen had Dargent daar een eigen verantwoordelijkheid in.

4 BESLUIT

Overzien we de bezettingsperiode in Maastricht en Luik vanuit het oogpunt van het lokaal bestuur, dan kunnen we het volgende vaststellen.

In beide steden was vanaf het begin van de bezetting van het ontwikkelen van een eigen beleid geen sprake meer. De burgemeesters werden het aanspreekpunt voor de bezetter en doorgeefluik voor zijn beleid. Hoewel Bologne minder volgzaam was dan Michiels van Kessenich, had ook hij uit te voeren wat de bezetter voorschreef.

Vanaf het ogenblik dat het bezettingsbestuur pro-Duitse burgemeesters aanstelde, ontstond er in Maastricht een personele discontinuïteit, die tot gevolg had dat er niet alleen van grote kwalitatieve verschillen tussen de verschillende NSB-burgemeesters sprake was, maar ook dat zij de voorschriften van de bezetter slaafs uitvoerden. Zij waren zeer volgzaam.

Dat lag in Luik heel anders. Kort nadat de vooroorlogse burgemeester was ontslagen, nam een felle nationaalsocialist het heft in handen. Toen de bezetter naar zijn mening de collaborateurs niet meer voldoende kon beschermen, schuwde hij het gebruik van geweld of het aanzetten daartoe niet. Hij oefende contraterreur uit.

De conclusie is dat het bezettingsklimaat in Maastricht minder grimmig en minder gewelddadig is geweest dan dat in Luik. Dat lijkt in tegenspraak met het onderscheid tussen *Zivilverwaltung* en *Militärverwaltung*. Maar dat

onderscheid is door de in dit onderzoek naar voren gekomen feiten in menig opzicht achterhaald, althans niet alom verklarend gebleken.

Hoofdstuk 7

DE JODENVERVOLGING IN NEDERLAND EN BELGIË

1 INLEIDING

Het voornaamste kenmerk van de nazi-ideologie was het antisemitisme.⁶⁹⁷ De nazi's beschouwden de joden als de raciale vijand van het Duitse volk. Hun doel was de joden in een kwaad daglicht te stellen om hen uiteindelijk uit de maatschappij te bannen. Al vóór 1933 hadden zij een haatcampagne gevoerd. Toen in dat jaar Hitler aan de macht kwam werd de vervolging van de joden een staatstaak en volgden de overheidsmaatregelen die discriminerend van karakter waren.

De wettelijke basis van hun antisemitische politiek legden de nazi's vast in de zogenoemde Neurenberger wetten. Dat waren er drie. De eerste, de Wet op de Rijksvlag, bepaalde dat het zwart, wit en rood voortaan de nationale kleuren zouden zijn en dat de swastikavlag de nationale vlag zou worden. De tweede wet, de Wet op het Staatsburgerschap, maakte een principieel onderscheid tussen de staatsburgers van het *Reich* (*Reichsbürger*), die alle politieke vrijheden en burgerrechten zouden genieten, en de 'onderdanen' (*Staatsangehörige*), die deze rechten nu verloren. Alleen personen van Duits of aanverwant bloed hadden recht op het staatsburgerschap. De derde wet, de Wet ter Verdediging van het Duits bloed en de Duitse Eer, verbood huwelijken en buitenechtelijke relaties tussen joden en personen van Duits of aanverwant bloed. Huwelijken die in strijd met deze wet werden voltrokken, zouden als ongeldig worden beschouwd. Voorts mochten joden geen vrouwelijke Duitse staatsburgers beneden de vijfenveertig jaar als huishoudelijk personeel in dienst hebben. Ten slotte werd het joden verboden de Duitse vlag uit te hangen; dat werd gezien als een belediging van de Duitse eer.⁶⁹⁸

De vervolgingen namen een steeds gewelddadiger karakter aan. De *Reichskristallnacht* van 9 op 10 november 1938 was een culminatiepunt. Het was een pogrom waarbij winkels van joden het moesten ontgelden en honderden synagogen en huizen van joden in brand werden gestoken. Dertigduizend mannelijke joden werden gearresteerd en in de concentratiekampen Sachsenhausen, Buchenwald en Dachau opgesloten.⁶⁹⁹ De nazi's zouden hun vervolgingspolitiek ook in de door hen bezette gebieden doorzetten. Zo volgden na de inval in Polen in september 1939 op grote schaal moordpartijen en deportaties.

Toen de Duitse troepen Nederland binnenvielen, was de jodenvervolging in Duitsland en de door dit land bezette gebieden in

uiteenlopende intensiteit in volle gang. Nederland zou daar, ondanks aanvankelijke terughoudendheid aan Duitse kant, geen uitzondering op vormen.

2 DE BEZETTING

Wanneer men de jodenvervolging in Nederland en België overziet, dan kan men daarin drie fasen onderscheiden. De eerste is die van de discriminatie. De bezetter vaardigde verordeningen uit die erop gericht waren de joodse inwoners in een uitzonderingspositie te plaatsen. De tweede categorie maatregelen maakte de joden in vergelijking met hun medeburgers alsmāar rechtelozer. Hun leven werd praktisch gesproken steeds moeilijker gemaakt en ze werden volkomen buiten de maatschappij geplaatst: segregatie. Dit alles leidde dan uiteindelijk tot de derde fase: deportatie.

Hoewel het aantal anti-joodse verordeningen in België, achttien (zie bijlage 13), beduidend minder was dan in Nederland, meer dan veertig,⁷⁰⁰ waren ze niet minder substantieel.

Von Falkenhausen schreef in zijn na de oorlog gepubliceerde memoires van zijn regeerperiode in België dat men er te weinig weet van had dat de arrestaties en de deportaties van Israëlieten rechte sreeks vanuit België door het RSHA aan de gezagsdragers van de Duitse politie in België werden bevolen met voorbijgaan aan zijn diensten als *Militärbefehlshaber*. Hij voegde daaraan toe: 'Ik heb altijd gemakkelijk kunnen aantonen dat ik op dit gebied, waarop zoveel excessen uit racisme werden begaan, geen enkele verantwoordelijkheid draag'.⁷⁰¹ Zo trachtte hij zich vrij te pleiten. Maar door het afkondigen van racistische, op segregatie en deportatie gerichte maatregelen had hij heel bewust een aandeel in en ten minste de formele verantwoordelijkheid voor de jodenvervolging in het land dat onder zijn leiding stond.

Ter wille van de vergelijkbaarheid zijn de voornaamste anti-joodse verordeningen in Nederland en België in het onderstaande schema weergegeven. Op deze wijze kan worden aangetoond dat er wel een onderscheid maar niet een principieel verschil valt te ontdekken in deze maatregelen.

DISCRIMINATIE

1940

B

22.10.1940 verbod op het ritueel
slachten

1940

NL

01.07.1940 verbod op het
ritueel slachten

SEGREGATIE

1940

28.10 1. *Judenverordnung*:
(o.a. verplichte registratie;
verplichte aanmelding van
joodse ondernemingen)

2. *Judenverordnung*: aan-
vulling op de eerste verorde-
ning: uitsluiting uit bepaalde
beroepen

1940

30.08 recht om
ambtenaren te
ontslaan
05.10 Ariërverklaring
22.10 verplichte re-
gistratie joodse bedrijven
21.11 ontslag joden uit overheids-
dienst

1941

31.05 3. *Judenverordnung*: aanvul-
ling 1ste verordening

31.05 4. *Judenverordnung*: maatre-
gelen gericht op economische
uitbuiting

29.08 5. *Judenverordnung*:
beperking bewegingsvrijheid;
alleen nog verhuizen naar of
wonen in vier steden

25.11 6. *Judenverordnung*: verplichte
oprichting van de VJB

01.12 7. *Judenverordnung*: verplichte
oprichting joodse scholen

1941

10.01 verplichte re-
gistratie van de joden

01.05 uitsluiting uit bepaalde
beroepen

20.10 *idem*

04.06 beperking bewegings-
vrijheid

30.06 *idem*

15.09 *idem*

07.11 *idem*

13.02 instelling Joodse Raad

01.09 verplichte oprichting
joodse scholen

08-11.08 maatregelen
gericht op
economische
uitbuiting

1942

- 22.04 10. *Judenverordnung*: gericht op economische uitbuiting
- 27.05 12. en 13. *Judenverordnung*: invoering davidster
14. *Judenverordnung* beperking bewegingsvrijheid
- 01.06 15. *Judenverordnung* uitsluiting uit medische beroepen
- 13.08 17. *Judenverordnung*: aanvulling op de verordening betreffende oprichting joodse scholen
18. *Judenverordnung*: aanvullende verordeningen gericht op economische uitsluiting

1942

- 25.03 verbod huwelijken tussen joden en niet-joden
- 03.05 invoering davidster
- 12.05 maatregelen gericht op economische uitsluiting
- 21.05 ting

1943

- 01.-23.04 beperking bewegingsvrijheid: joden uit de provincies

2.1. Discriminatie

Vrij snel na het begin van de bezetting volgde in Nederland de eerste maatregel die primair tegen de joden was gericht: op 1 juli 1940 stuurde de *Befehlshaber der Ordnungspolizei*, generaal O. Schuman, een brief naar de Nederlandse Luchtbeschermingsdienst waarin stond dat alle joden, staatsburgers uit landen die met Duitsland in oorlog verkeerden en alle anti-Duits gezinde Nederlanders uiterlijk 15 juli uit de dienst moesten zijn ontslagen. Het gehele personeel moest een document ondertekenen waarin ieder verklaarde niet tot een van de drie 'ongewenste elementen' te behoren.⁷⁰²

Een andere maatregel betrof het verbod op het rituele slachten, dat op 31 juli in werking trad. Hoewel het woord jood in deze verordening niet voorkwam en ze officieel bedoeld was om '*Tierquälerei*' bij het slachten van vee te voorkomen, was het evident dat men het slachten zoals dat volgens de joodse traditie geschiedde, wilde uitbannen.⁷⁰³

Vaardigde de bezetter in Nederland al op 1 juli 1940 zijn eerste maatregel tegen de joden uit, in België kondigde hij zijn eerste verordening pas af in oktober 1940, vijf maanden na de aanvang van de bezetting. Waarom zoveel later? Vanaf het begin voerde de *Militärverwaltung* een voorzichtige anti-joodse politiek. Vóór alles streefde ze naar een goede verstandhouding met de Belgische bestuurselite, die zij als toezichthoudend bestuur hard nodig had.⁷⁰⁴ Voor de Belgische *Militärverwaltung* had de jodenvervolging niet de hoogste prioriteit. Eggert Reeder, de *Militärverwaltungschef* en als zodanig verantwoordelijk voor de bestuurlijke gang van zaken, was er zich van bewust dat de secretarissen-generaal, op basis van de Belgische grondwet, weigerden anti-joodse maatregelen uit te vaardigen. Hij schiep daarom een zogenaamd wettelijk kader door er zorg voor te dragen dat Von Falkenhausen de 'Verordnungen' afkondigde waardoor ze volgens Reeder, die zich hierbij baseerde op de 'Conventie van Den Haag' van 1907,⁷⁰⁵ kracht van wet hadden. De secretarissen-generaal verzetten zich er niet tegen dat het Belgisch bestuur met de uitvoering daarvan werd belast, wat betekende dat in het bijzonder de gemeentebesturen nolens volens een belangrijk element in de jodenvervolging gingen vormen. Zij opteerden voor een 'passieve medewerking', de zogenaamde 'politiek van het minste kwaad'.⁷⁰⁶ Dit was een soortgelijk arrangement als in Nederland. Overigens wilden Von Falkenhausen en Reeder ten opzichte van de *Sipo-SD* de touwtjes zelf in handen houden (de rol van de *Sipo-SD* komt nog aan de orde).

Op 23 oktober 1940 werd een eerste verordening van kracht. Ze betrof de verhindering van dierenmishandeling bij het slachten van vee. Dit was dezelfde maatregel als die in Nederland van dat jaar ten aanzien van het rituele slachten.

2.2. Segregatie

De anti-joodse maatregelen die de bezetter in de loop van 1941 in Nederland maar ook in België trof, hadden tot doel 'de joden economisch, cultureel en persoonlijk'⁷⁰⁷ te scheiden van de niet-joden. Cumulatief verloren de joden steeds meer rechten. Verordeningen betreffende onder andere beperkingen van beroepsuitoefening, het ontnemen van middelen van bestaan (economische uitsluiting), de verplichte registratie, de oprichting van de Joodse Raad in Nederland en de Vereniging van Joden in België, de scheiding binnen het onderwijs en, ten slotte, de invoering van de davidster brachten in Nederland en in België de joden als bevolkingsgroep op onontkoombare wijze in een verstikkend isolement en bereidden zo de deportaties voor.

De belangrijkste onderwerpen waarop de anti-joodse verordeningen in Nederland en België betrekking hadden, komen hieronder aan de orde.

Beroepsverboden

De verordening van 20 augustus (VO 108/1940) in het bezette Nederland bevatte een 'verscholen beperking'⁷⁰⁸ die de rijkscommissaris het recht gaf ambtenaren te ontslaan, indien hij dat nodig oordeelde. Enkele weken later zou blijken hoe efficiënt deze regeling voor de bezetter was.

Op 28 augustus stuurde Wimmer een brief naar het college van secretarissen-generaal met de instructie dat zij in de toekomst geen personen 'van joodsen bloede' als ambtenaar mochten benoemen noch bevorderen. Dat gold ook voor de functies van wethouders en gedeputeerden. Het schrijven van Wimmer was bedoeld als een interne instructie, niet als een verordening. Weliswaar protesteerde het college, maar zonder succes. Om vast te stellen op welke personen in overheidsdienst de instructie van toepassing was ontvingen alle ambtenaren in de eerste week van oktober twee aanmeldingsformulieren waarop zij dienden aan te geven of zij al dan niet jood waren. Als men Arisch was, vulde men formulier A in, zoniet dan formulier B. De formulieren moest men vóór 1 november ingevuld terugsturen. Al snel werden deze documenten aangeduid als de 'ariërverklaring'. Over het hele land gezien weigerden slechts in enkele gevallen ambtenaren de verklaring in te vullen.

Om te bepalen wie er uit overheidsdienst moest worden ontslagen diende de beruchte, op 22 oktober 1940 afgekondigde verordening VO 189/1940.⁷⁰⁹ In artikel 4 werd het begrip 'jood' veel nauwkeuriger gedefinieerd dan tot dan toe het geval was geweest. Het stond als volgt omschreven:

'1. Jood is een ieder, die uit ten minste drie naar ras voljoodse grootouders stamt.

2. Als jood wordt aangemerkt hij die uit twee voljoodse grootouders stamt en
1) hetzij zelf op de negende mei 1940 tot de joods-kerkelijke gemeente heeft behoord of na die datum daarin wordt opgenomen,

2) hetzij op de negende mei 1940 met een jood was gehuwd of na dat ogenblik met een jood in het huwelijk treedt.

3. Een grootouder wordt als voljoods aangemerkt, wanneer deze tot de joods-kerkelijke gemeenschap heeft behoord.'⁷¹⁰

In mei verscheen er een verordening die de joden uit een aantal beroepen uitsloot. Ze bepaalde dat volle joden die werkzaam waren als arts, tandarts, dierenarts, apotheker, apothekersassistent, vroedvrouw, advocaat, notaris, beëdigd vertaler, collecteur van de Staatsloterij en (beurs)makelaar alleen nog voor joodse patiënten of cliënten werkzaam mochten zijn.

In België verscheen vijf dagen na het verbod op het rituele slachten de volgende verordening, die de overgang van discriminatie naar segregatie inluidde. Ze werd uitgevaardigd als '*Verordnung über Maßnahmen gegen Juden (Judenverordnung)*'. Ze was erg uitgebreid en bestond uit vijf delen, vijf 'hoofdstukken'. Het eerste bepaalde het begrip 'jood' en de definitie was gelijk aan de Nederlandse. Ieder die 'van ten minste drie voljoodse grootouders' afstamde was in de ogen van de bezetter een jood.⁷¹¹

Op diezelfde 28 oktober verscheen nog een andere verordening.⁷¹² Zij schreef voor dat per 31 december joden die werkzaam waren in openbare ambten, bij publiekrechtelijke organen, in de advocatuur, het onderwijs en bij pers- en radio-omroepondernemingen moesten worden ontslagen en 'op pensioen gesteld'. Een dergelijk ontslag was niet van toepassing voor leerkrachten in joodse scholen.

Economische uitsluiting

In Nederland verscheen een aantal verordeningen dat tot doel had de joden in economische zin te isoleren en te deposederen. De man die in Nederland in de eerste plaats voor deze verordeningen verantwoordelijk was, was de commissaris-generaal voor financiën, Fischböck. Een belangrijke verordening verscheen op 12 maart 1941: verordening 48/1941. Zij was erop gericht de joden uit hun bedrijven te verwijderen. De bezetter eigende zich het recht toe een jood uit zijn onderneming te zetten en in zijn plaats een *Verwalter*, een bewindvoerder, aan te stellen. De joodse eigenaren werden, indien en zolang zij effectieve informatie konden verstrekken en andere nuttige hulp bieden, gehandhaafd. Vervolgens werden zij op straat gezet. Die *Verwalter* hadden dezelfde bevoegdheden als de eigenaar. Zij konden de onderneming voortzetten of liquideren. Winsten uit de onderneming dienden zij aan een daartoe aangewezen bankinstelling over te maken. In een aantal gevallen kocht een *Verwalter* een onderneming tegen een niet reële prijs.

Wellicht van de grootste betekenis was de verordening van 8 augustus 1941 (148/1941). Hierbij werd rechtstreeks tot onteigening van joods bezit overgegaan. Joden werden verplicht hun gelden, cheques, effecten, deposito's, banktegoeden et cetera te storten of in bewaring te geven bij de Amsterdamse bank Lippmann-Rosenthal & Co Sarphatistraat, door Presser de 'hiervoor opgetrokken plunderfaçade' genoemd.⁷¹³ Drie dagen later voorzag een volgende verordening in de onteigening van alle percelen grond in Nederland die geheel of gedeeltelijk in bezit van joden waren. Nog tal van andere verordeningen op economisch terrein volgden. Als deze maatregelen hadden tot doel de joden het economisch functioneren boven een bepaald marginaal niveau onmogelijk te maken.

In België was dat niet anders.⁷¹⁴ Ook daar ondernam het Duitse bezettingsbestuur hardnekkige pogingen om de joden uit de Belgische economie te verdringen en goederen en kapitalen in beslag te nemen.

De belangrijkste maatregelen op dit gebied worden kort vermeld. In de verordening van 28 oktober 1940 stond een hoofdstuk over joodse ondernemingen en ondernemingen waar joden bij betrokken waren. Zij dienden hun vermogen uiterlijk 10 december te melden bij het in Brussel gelegen Bureau voor Aangifte van het Joods vermogen. Op dat moment betekende aangifte nog geen inbeslagname van hun tegoeden. In mei 1941 verschenen er verdere uitsluitende maatregelen, zoals een verbod voor joden zonder toestemming van de bezetter nieuwe ondernemingen op te richten. Bovendien mochten zij geen handel in effecten meer drijven. Alleen nog bij een deviezenbank mochten zij een banktegoed hebben, dat als 'joods' moest worden gekenmerkt. Joden die nog een bedrijf beheerden konden te allen tijde door de bezetter worden afgezet. De definitieve onteigening van het grootste deel van de bezittingen van de joden kreeg haar beslag door de verordening van 22 april 1942, die bepaalde dat het vermogen van de in België wonende joden met Duitse nationaliteit vervallen werd verklaard ten gunste van het Derde Rijk. De omvangrijkste roofoperatie betreffende het vermogen van de joden vond plaats in 1941 en 1942: liquidatie van 'joodse' bedrijven, ondernemingen, winkels et cetera op grote schaal: van de in totaal 7.338 joodse ondernemingen werden er 6.057 geliquideerd.⁷¹⁵

Feitelijk verschilde de economische uitsluiting van de joden in België dus niet van die in Nederland; noch in inhoud noch in tijdsverloop.

Verplichte registratie

Een volgende belangrijke stap was de verplichte registratie van alle joden. Verordening 6 van 10 oktober 1941 droeg als opschrift: 'Verordening van den Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandse gebied betreffende den aanmeldingsplicht van personen van geheel of gedeeltelijk joodschen bloede.'⁷¹⁶ De Jong kenmerkte ze als 'een van de noodlottigste verordeningen uit de bezettingsjaren.'⁷¹⁷ Ze schreef voor dat alle personen van geheel of gedeeltelijk joodse bloede zich moesten aanmelden en laten registreren bij de afdeling bevolking van de gemeente waarin zij woonden of verbleven. Het begrip jood werd opnieuw bepaald en sterk verruimd ten opzichte van verordening 189/1940. Stond daarin nog dat men als jood werd beschouwd indien men van *drie* naar ras joodse grootouders stamde, nu werd drie vervangen door *één*: wanneer men van tenminste één naar ras voljoodse grootouder stamde, werd men verplicht zich als jood te laten registreren.⁷¹⁸ Net als in Verordening 189/1940 werd een persoon die tot de joods-kerkelijke gemeenschap behoorde of had behoord als voljoodse grootouder aangemerkt. De merkwaardige inconsequentie van verordening 189/1940 bleef dus gehandhaafd: als criterium voor het behoren tot het joodse ras gold in feite de *kerkelijke relatie* van de levenden en hun voorouders.

Het resultaat van de landelijke registratie was dat er zich medio april in totaal 140.245 voljoodse personen, waarvan 68.190 mannen en 72.055

vrouwen hadden gemeld.⁷¹⁹ Daarnaast stonden 19.561 personen (10.155 mannen en 9.406 vrouwen) van gemengden bloede geregistreerd.⁷²⁰

De registratie kwam goed van pas bij de invoering van het persoonsbewijs, een door de overheid verplicht gesteld identiteitsbewijs. Volgens de desbetreffende verordening moest iedereen vanaf zijn vijftiende jaar die in Nederland woonde, dit persoonsbewijs altijd kunnen tonen. Het hoofd van de Rijksinspectie van de bevolkingsregisters, J.L. Lentz, ontwierp het document en deed dit op zo'n ingenieuze wijze dat het bijna onmogelijk was het na te maken of er wijzigingen in aan te brengen.⁷²¹ In het voorjaar van 1941 bepaalde Rauter dat in de uit te reiken of uitgereikte persoonsbewijzen van joden de aanduiding **J** (=jood) diende te worden aangebracht en wel tweemaal 'met diep zwarte stempelinkt.'⁷²² Het vergde echter bijna een jaar eer aan alle betrokkenen het identiteitsbewijs was uitgereikt. Al in oktober 1940 had Frederiks een besluit afgekondigd 'betreffende maatregelen met betrekking tot de invoering van een als algemeen identiteitsbewijs geldend Persoonsbewijs.'⁷²³ De voorbereidingen voor de realisering van dit besluit namen zoveel tijd in beslag dat pas aan het einde van 1941 iedereen die daarvoor in aanmerking kwam in het bezit van het document was.

In België had het tweede hoofdstuk van de al genoemde verordening van 28 oktober tot gevolg dat alle joden boven de vijftien jaar verplicht waren zich uiterlijk 30 november in de gemeenten waarin zij woonden, te laten inschrijven in een zogeheten jodenregister. Deze inschrijving diende op de identiteitskaart te worden vermeld. Het verschil met Nederland was dat de kinderen onder de vijftien niet hoefden te worden ingeschreven. Een tweede verschil was dat de gemeenten hun jodenregister niet naar een centrale Belgische of Duitse instantie hoefden te sturen. Maar dat zou niet van lange duur zijn. Eind juli kreeg het Duitse bezettingsbestuur van de in april 1941 nieuw benoemde secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken, de pro-Duitse Gerard Romsée, gedaan dat een tweede telling van de joden werd georganiseerd. Daar hoefde de bezetter geen speciale verordening voor uit te vaardigen. Slechts een schriftelijke mededeling van de bezettingsautoriteit aan Romsée was voldoende. In een circulaire aan de gemeentebesturen van 29 juli 1941 verduidelijkte deze dat de gemeentelijke bevolkingsregisters nu ook de vermelding 'Jood – Juif' op de identiteitskaarten moesten aanbrengen met rode inkt in hoofdletters van anderhalve centimeter boven de pasfoto van de houder. Bovendien moesten de lijsten met de namen van de in het jodenregister ingeschreven personen na 15 augustus naar de *Sipo* in Brussel worden opgestuurd met een speciale vermelding van degenen die zich opnieuw hadden aangemeld. Dit was dus een 'sluikse'⁷²⁴ manier om de namen van de joden in handen te krijgen die zich de eerste keer niet hadden laten inschrijven. De belangrijkste consequentie van deze maatregel was echter dat de *Sipo-SD* nu de gelegenheid kreeg een centraal kaartstelsel te laten aanleggen.

De Joodse Raad in Nederland en de Vereniging van Joden in België

Na door de WA⁷²⁵ uitgelokte rellen in de Amsterdamse jodenbuurt hadden de Duitse autoriteiten, op instigatie van de *Beauftragte* voor de stad Amsterdam, H. Böhmker, besloten dat er een 'Joodse Raad voor de stad Amsterdam' (JR) moest worden ingesteld. Hij kwam onder leiding van twee voorzitters te staan: de hoogleraar oude geschiedenis aan de Gemeente universiteit in Amsterdam, dr. David Cohen en de diamanthandelaar Abraham Asscher. De JR diende voor orde en rust binnen het joodse bevolkingsdeel van de stad te zorgen. Maar de functie van de Raad zou daar niet toe beperkt blijven. Hij zou de ontvanger en het doorgeefluik van de bevelen van de bezetter aan de joodse gemeenschap worden.⁷²⁶ Of, zoals een van de coördinatoren van de jodenvervolging in Nederland de Joodse Raad kenmerkte: 'het centrale bemiddelingsorgaan tussen de Duitse autoriteiten en de joden'⁷²⁷. In een latere fase zou de Joodse Raad een belangrijke administratieve en logistieke rol vervullen bij de deportaties.

Wat de joodse pers betreft, stond de bezetter nog maar één orgaan meer toe: *Het Joodse Weekblad*, waarvan het eerste nummer op 11 april 1941 verscheen. Dit zou tot in het najaar van 1943 het persmedium van de Raad voor de joden in Nederland zijn.⁷²⁸

Gezien de steeds verdergaande anti-joodse maatregelen en de voorbereidingen voor de deportaties, ontstond bij de bezetter de behoefte de JR voor heel Nederland te kunnen inzetten: '*Der Judenrat in Amsterdam soll vielmehr de facto für die gesamte Judenschaft in den Niederlanden verantwortlich gemacht werden*'.⁷²⁹ In *Het Joodse Weekblad* van 21 oktober 1941 verscheen de mededeling: 'De werkkring van de Joodse Raad voor Amsterdam is in opdracht der Duitse autoriteiten uitgestrekt over heel Nederland. Voor elk der provincies en voor de stad Rotterdam wordt één vertegenwoordiger der Joden en diens plaatsvervanger aangewezen, die ondergeschikt zijn aan de JR voor Amsterdam. Aanvragen, verzoekschriften en soortgelijke geschriften, die Joden tot officiële instanties willen richten, moeten de JR voor Amsterdam – respectievelijk door bemiddeling der provinciale of plaatselijke vertegenwoordigers – worden toegezonden.'⁷³⁰

In België kondigde de bezetter op 25 november 1941 de zesde verordening af: *Verordnung über die Errichtung einer Vereinigung der Juden in Belgien* (voor de tekst van de verordening zie bijlage 14). Deze stelde de oprichting verplicht van de 'Vereniging van de Joden in België' (VJB) of, zoals ze in het franstalige gedeelte van België heette, *l'Association des Juifs en Belgique* (AJB). Ze kwam onder het departement van Binnenlandse Zaken en Volksgezondheid te ressorteren. Het was een organisatie die een kopie was van de *Reichsvereinigung der Juden* in het Duitse Rijk, ingesteld bij de tiende *Verordnung zum Reichsbürgergesetz* en de enige toegestane joodse vertegenwoordiging. De doelstellingen van

de VJB waren exact dezelfde. Ten eerste het bevorderen van de emigratie van joden, ten tweede het verzorgen van het joodse onderwijs en ten derde het organiseren van maatschappelijke zorg voor de joden.⁷³¹ Alle Belgische joden of in België woonachtige joden waren verplicht lid van deze vereniging te worden. De bestaande joodse organisaties in België dienden hierin op te gaan of zich te ontbinden. Het hoofdbestuur kreeg zijn zetel in Brussel. In de vier steden waar de joden geconcentreerd waren – Antwerpen, Brussel, Charleroi en Luik - kwamen lokale afdelingen met een plaatselijk bestuur, waarvan één lid tevens lid van het hoofdbestuur was.⁷³²

Op 22 december stelde de bezetter het hoofdbestuur officieel samen. Het bestond uit een voorzitter, vice-voorzitter en vijf leden. De Antwerpse voorzitter was de in 1882 in Boedapest geboren opperrabbijn van België, Salomon Ullmann. Hij diende zich in Brussel te vestigen. Daarnaast vertegenwoordigden twee leden Brussel en twee leden Antwerpen. Luik en Charleroi hadden ieder één afgevaardigde. Op die manier had het hoofdbestuur binding met de vier grootste joodse gemeenten in België. Ullmann was vóór de Duitse inval orthodox rabbijn in Antwerpen en aalmoezenier in het Belgische leger. In oktober 1940 werd hij opperrabbijn van het land. Na zijn aanstelling tot voorzitter van de VJB nam hij in oktober 1942 ontslag na een korte internering in het kamp Breendonk.⁷³³ Marcel Blum, een industrieel, volgde hem op. Hij bleef tot aan de bevrijding in september 1944 in functie.

Er waren enkele wezenlijke verschillen tussen de JR en VJB. De JR kwam te ressorteren onder Rauter. Dat betekende dat de Raad onder de *Sicherheitsdienst* viel, dat wil zeggen onder een Duitse politie-instantie. Op die wijze werden de joden in Nederland onttrokken aan de Nederlandse overheid. Daarentegen had in België het ministerie van Binnenlandse Zaken de zeggingschap over de VJB. De joden kregen er een aparte status binnen de staat, maar werden niet aan de Belgische overheid onttrokken. Een tweede verschil was dat de JR niet was verankerd in de plaatselijke wetgeving van het bezette gebied. Dat was met de VJB wel het geval. Het gevolg van dit laatste was dat in het JR-model door het ontbreken van een wettelijke basis de afhankelijkheid van de joden ten opzichte van de bezettende macht veel groter was dan in het VJB-model.⁷³⁴

Een derde registratie in België

De eerste taak van het hoofdbestuur en de lokale besturen was de effectuering van de verplichting dat alle in België wonende joden lid werden van de VJB. Zij dienden opnieuw geregistreerd te worden maar nu door de VJB. Op de in te vullen kaarten stonden de namen van het gezinshoofd, zijn echtgenote en zijn kinderen met geboortedatum en – plaats vermeld; soms ook nog de andere personen die op hetzelfde adres woonden. Maar dat niet alleen: daarnaast waren op iedere kaart ook

aangegeven de nationaliteit van het gezinshoofd, de eigenaar van de woning, het aantal vertrekken dat in gebruik was, de graad van verwantschap van de op het betreffende adres wonende personen. Elk formulier moest in drievoud worden ingevuld: één exemplaar was voor de Gestapo bestemd, één voor het plaatselijk bestuur en één voor de centrale archieven van de VJB.⁷³⁵

Segregatie binnen het onderwijs

Een volgende segregatiemaatregel van de bezetter betrof de eliminatie van joodse leerlingen uit het openbare en bijzondere onderwijs. In Nederland zond op 8 augustus Wimmer een instructie aan de secretaris-generaal van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming,⁷³⁶ J. van Dam. Wimmer schreef voor dat per 1 september (voor Amsterdam per 1 oktober) alle joodse leerlingen de openbare en niet-joodse bijzondere scholen dienden te verlaten.⁷³⁷

In België voerde de bezetter deze segregatie ook door. Nog geen week na de afkondiging van het besluit dat de oprichting van de VJB gelastte, werd een verordening uitgevaardigd betreffende het onderwijs.⁷³⁸ Ze werkte de verantwoordelijkheid die de bezetter in de verordening van 25 november aan de VJB had opgelegd, verder uit. Ze bepaalde dat alle joodse scholen en leergangen onder toezicht van het departement van Onderwijs kwamen te staan. De richtlijnen kwamen van de secretaris-generaal van dat departement. Joodse leerlingen moesten aparte, door de VJB op te richten, scholen gaan bezoeken. Wel mochten leerplichtige leerlingen (van zes tot zestien jaar) de scholen waarop ze zaten, na de kerstvakantie nog blijven bezoeken. Zij moesten daarvoor wel toestemming aan de militaire bevelhebber vragen. Vanaf 1 april was een directeur strafbaar indien een leerling niet in het bezit van die toestemming was. Joodse kinderen die *nog niet* leerplichtig waren of jongeren die *niet meer* leerplichtig waren, mochten in het volgende trimester geen niet-joodse instellingen meer bezoeken. Voor deze laatste groep, de ouderen, begon in januari een aantal vrijwilligers tegen een kleine vergoeding lessen te verzorgen. Het was een particulier initiatief, dat niet van de plaatselijke VJB uitging, die echter wel in haar gebouw daar ruimten voor beschikbaar stelde. De lessen gingen tot einde juli door.

Begin april drong het militair bestuur in Brussel er bij de secretaris-generaal van Onderwijs op aan onmiddellijk het lager onderwijs voor joodse leerlingen op poten te zetten, zodat in ieder geval op 1 september 1942 (dezelfde datum als in Nederland) de aparte joodse lagere scholen van start zouden kunnen gaan.

Inmiddels bleven de verordeningen in Nederland en België doorgaan. Verordeningen op het terrein van de beperking van de bewegingsvrijheid van joden, de concentratie van hen in bepaalde provincies of steden

werden zowel in Nederland als in België uitgevaardigd. Een van de laatste verordeningen in Nederland en België was de verplichting tot het dragen van een gele ster, de davidster.

De Jodenster

Op 27 april 1942 ondertekende in Nederland Rauter een beschikking, die inhield dat voljoden van zes jaar en ouder een gele ster moesten dragen wanneer zij zich buitenshuis vertoonden. De ster bestond uit een

'zwart getekende zespuntige ster uit gele stof ter grootte van een handpalm met het zwarte opschrift "Jood". De kleur geel was niet toevallig gekozen. Geel is voor joden de kleur van vernedering.'⁷³⁹

Ze moest zichtbaar op borsthoogte aan de linkerkant op het kledingstuk gedragen worden. Twee dagen later werd de beschikking gepubliceerd en op 3 mei werd ze van kracht. De periode tussen bekendmaking en inwerkingtreding was nodig om de reeds bij de bezetter aanwezige voorraad van bijna 570.000 sterren over het land te distribueren. Iedere jood kreeg vier sterren waarvoor hij één textielpunt en in totaal zestien centen diende te betalen. Vanaf dat ogenblik waren de joden 'gemerkt als vee voor de slachtbank'.⁷⁴⁰

Op 27 mei 1942 verscheen in België de twaalfde anti-joodse verordening: *Verordnung über die Kennzeichnung der Juden*: de invoering van de jodenster. De maatregel werd in België afgekondigd na een minutieuze voorbereiding en veel besprekingen die enkele maanden in beslag hadden genomen. In februari 1942 opperde Theo Dannecker, Eichmanns vertegenwoordiger in bezet Frankrijk, het voorstel om rechtstreeks met de *Militärbefehlshaber* van België en Noord-Frankrijk over de maatregel te onderhandelen. Hij streefde naar de gelijktijdige invoering van de verplichting tot het dragen van de ster in België, Frankrijk en Nederland. Op 14 maart werden de drie *Judenreferenten* het over een aantal zaken eens. Zo zou men onder meer het model van de in Duitsland gebruikte gele ster overnemen en de tekst erop aan de landstaal aanpassen (in België dus tweetalig). De straffen voor de weigeraars werden zoveel mogelijk gelijkgesteld. In alle gevallen kon de sanctie zowel voor mannen als voor vrouwen ook internering in een concentratiekamp zijn.⁷⁴¹

De verordening werd in België op 1 juni openbaar gemaakt en werd van kracht op de 7e maar was pas op de eerste dag van de uitreiking van de sterren, de 9e de facto van toepassing. Ze bepaalde dat iedere jood ouder dan zes jaar in het openbaar de 'jodenster', moest gaan dragen. Het was 'een zwart omzoomde, zespuntige ster uit gele stof ter grootte van de handpalm, waarop een zwarte letter "J" is aangebracht'⁷⁴². Zij diende

op de linkerzijde van de kleding te worden vastgenaaid. De joden moesten de sterren afhaken bij de gemeente.

Tot dan toe had het bezettingsbestuur getracht de uiteindelijke bedoelingen van zijn anti-joodse maatregelen te maskeren. Met name de uitsluiting van de joden uit het economisch leven had bij de Belgische bevolking geen grote schokken teweeggebracht. Tot begin 1942 hadden de verordeningen, waarvan het publiek overigens op de hoogte was, omdat ze in de dagbladen werden gepubliceerd, een algemeen kader. Al in maart 1942 wilde het RSHA dat het dragen van de ster ook in België verplicht werd gesteld.⁷⁴³ Maar de invoering van de ster zou deze 'discrete benadering'⁷⁴⁴ in gevaar brengen. Reeder was beducht voor een golf van medelijden die onder de Belgen zou ontstaan. Hij hield de invoering dan ook tegen totdat hij einde mei niet meer anders kon.

De reserves van Reeder tegenover de invoering van de davidster waren terecht, zoals uit de reacties van de Belgische bevolking bleek, toen zij haar joodse medeburgers de gele ster zag dragen. Het symbool was een eye-opener voor de Belgen bij wie het veel reacties opriep. Er waren veel mondelinge en schriftelijke betuigingen van medeleven met de joden. Men trof daar een voorbeeld van aan in het Luikse verzetsblad *Churchill-Gazette*, dat zijn lezers opriep de joden te groeten, aan hen hun sympathie te betuigen en hen een hart onder de riem te steken.

Maar ook binnen de joodse bevolkingsgroep vonden ingrijpende reacties plaats. Daar kwam een beweging van ongehoorzaamheid op gang. Velen verdwenen in de clandestiniteit, zeker na de eerste oproepen in juli en augustus, de eerste razzia's en de arrestaties. Veel joden met de Belgische nationaliteit droegen de ster niet.⁷⁴⁵ Door de invoering van de ster werden de discriminatie en de segregatie van de joodse bevolkingsgroep voor iedereen duidelijk zichtbaar. Het was een belangrijk keerpunt in de jodenvervolging in België. De maatregel betekende nagenoeg het einde van de periode van anti-joodse verordeningen door de *Militärverwaltung*, en het begin van een tweede fase, die van de jacht op en de deportatie van de joden door de *Judenabteilungen* van de *Sipo-SD*.⁷⁴⁶

2.3. Besluit

De anti-joodse politiek in Nederland en België ging vanaf mei 1942 fundamenteel van karakter veranderen. Tot dat ogenblik had de vervolgingspolitiek in het teken gestaan van een toewerken naar de totale segregatie van de joodse bevolkingsgroep. De invoering van de davidster vormde het sluitstuk. Het uiterlijk kenmerken van de joden zou de eerste stap betekenen naar wat in nazitermen 'die *Endlösung*' heette, ofwel de 'oplossing' van het joodse 'probleem'.

3 DEPORTATIE

3.1. Nederland

3.1.1. De centrale organisatie in Berlijn

In 1925 gaf Hitler opdracht tot de instelling van een persoonlijke lijfwacht. Dat was de *Schutzstaffel* (beschermgroep), die onder haar afkorting SS zeer berucht zou worden. In januari 1929 benoemde Hitler Heinrich Himmler tot *Reichsführer SS*. Tot dat ogenblik was de organisatie 'kwalitatief en kwantitatief' onbetekenend', aldus de historicus N.K.C.A. in 't Veld.⁷⁴⁷ Onder Himmlers leiding groeide de SS niet alleen uit tot een op militaire leest geschoeid keurkorps en een politieke pressiegroep, maar ook tot een racistisch moordinstrument. Uiteindelijk ontwikkelde de SS zich vrijwel tot een 'staat in de staat', waarin allerlei gespecialiseerde onderdelen bestonden.

Een van die bijzondere onderdelen van de SS was de *Sicherheitsdienst* (SD), de inlichtingendienst van de SS. De SS diende niet alleen de waakhond van Hitler en de partij te zijn; na de machtswisseling in 1933 moest de beveiliging worden doorgetrokken tot de staat. Die beveiliging werd eveneens een taak van de SD. De dienst kwam onder leiding van Reinhard Heydrich te staan.

Himmler streefde ernaar alle Duitse politieorganen onder controle te krijgen. Met ingang van 17 juni 1936 benoemde Hitler hem tot *Chef der Deutschen Polizei*. Hij nam het volledige politieapparaat als instituut op in de SS. Hij voegde de *Geheime Staatspolizei* (Gestapo) – een door Hermann Göring in 1939 in Pruisen opgerichte politieke politie – en de *Kriminalpolizei* (Kripo; dat was de recherche) samen tot de *Sicherheitspolizei* (Sipo). Daarnaast voegde hij de andere politie-instellingen, zoals de *Gemeindepolizei*, *Gendarmerie*, *Verkehrspolizei* en dergelijke bijeen in de *Ordnungspolizei* (Orpo). Alles bij elkaar betekende dit dat in de praktijk de politie onder de leiding van Himmler uit het staatsapparaat was gelicht en een instrument van de *Führer* was geworden.⁷⁴⁸ Uiteindelijk kwamen de SD en de Sipo samen in één organisatie: het *Reichssicherheitshauptamt* (RSHA), het hoofdbureau voor de veiligheid van het Duitse Rijk. Het RSHA telde zes hoofdafdelingen.⁷⁴⁹ Hoofdafdeling IV zou zich met de uitvoering van de jodenvervolgung bezig houden.

In 1934 trad Adolf Eichmann in dienst bij de SD waar hij 'deskundige' op het gebied van joodse aangelegenheden werd. In 1938 werd hij tot *Judenreferent* (hoofd Joodse Zaken) in Wenen benoemd. Al snel richtte hij daar een *Zentralstelle für jüdische Auswanderung* (Centraal Bureau voor Joodse Emigratie) op. In het voorjaar van 1941 werd bij het RSHA een afdeling IV B - IV opgericht voor 'Judenangelegenheiten und Räumungsangelegenheiten', waarbij Eichmann te werk werd gesteld onder leiding van R. Heydrich. Dit was in grote lijnen de centrale organisatie in Berlijn die het *Judenfrei*, 'jodenvrij', maken van de bezette

gebieden voor haar rekening zou nemen. Zij zou onder andere de logistiek van de deportaties van de joden uit Nederland, België en Frankrijk coördineren en doen uitvoeren.⁷⁵⁰ Wie waren haar medewerkers in Nederland?

3.1.2. De jodenvervolgers in Nederland

Op een gegeven ogenblik ontstonden er plannen om Duitsland en de door dit land bezette gebieden 'jodenvrij' te maken door hen te deporteren naar een groot reservaat in Polen. Toen dat niet mogelijk bleek kwam het 'bizarre' idee naar voren de joden naar het eiland Madagascar te deporteren. Ook dat bleek niet uitvoerbaar.⁷⁵¹

Het RSHA wilde zelf de touwtjes van de deportatie in handen houden. Daartoe probeerde Eichmann, belast met de emigratie, de wegvoering van de joden uit Nederland buiten de invloedssfeer van Seyß-Inquart te brengen. In maart 1941 stuurde hij drie van zijn naaste medewerkers naar Amsterdam. Zij moesten een *Zentralstelle für jüdische Auswanderung* oprichten. Twee weken later arriveerde de leider van het nieuwe Centraal Bureau voor Joodse Emigratie: *Sturmbannführer* en *Regierungsrat* Wilhelm (roepnaam Willi) Zöpf, die bekend stond als een 'luiwammes'.⁷⁵²

In december 1941 maakte Hitler zijn beslissing bekend de joden fysiek uit te roeien.⁷⁵³ Richard Heydrich was de chef van de *Sipo* en de *SD*. Rijksmaarschalk Göring had hem benoemd tot gevolmachtigde voor de voorbereiding van de definitieve oplossing van het Europese jodenvraagstuk.⁷⁵⁴ Hij riep op 20 januari 1942 de leiders van de uitvoering van de *Endlösung* bij elkaar in Berlijn aan de Wannsee. Tijdens dit beraad besloten zij tot het overbrengen van de joden naar de vernietigingskampen. 'Europa wordt van het westen naar het oosten uitgekamd'.⁷⁵⁵

In Nederland was nog een andere Duitse instantie actief op het terrein van de jodenvervolgung. Dat was vanaf het begin van de bezetting een speciale afdeling van de *Gestapo*, namelijk de analoge onderafdeling van *Amt IV* in Berlijn: *Referat IV B 4*. Op 3 februari 1942 kreeg *Referat IV B 4* de algehele coördinatie van de jodenvervolgung in Nederland als taak toegewezen. Het bureau werd uit de *Gestapo* gelicht en kwam rechtstreeks onder de *Befehlshaber der Sicherheitspolizei*, Wilhelm Harster, te staan. De leiding kwam in handen van zijn vriend, de al genoemde Wilhelm Zöpf, die dus van de *Zentralstelle* naar dit bureau kwam. De *Zentralstelle für jüdische Auswanderung* kreeg een ondergeschikte rol toebedeeld. Zij werd een uitvoerend orgaan in het deportatieproces en ging daarom een onderdeel van de *Sipo* vormen. Aan het hoofd ervan kwam Willi Lages te staan, terwijl *SS-Hauptsturmführer* Hugo Aus der Fünten de leiding over de dagelijkse gang van zaken had. Zijn rechterhand was *SS-Hauptsturmführer* Karl Wörlein, die we nog in relatie met de deportatie van de joden uit Maastricht zullen tegenkomen. Ook al was de rol van de *Zentralstelle* ondergeschikt, zij bepaalde uiteindelijk wel wie er wanneer op

transport naar het doorgangskamp Westerbork ging. Maandelijks bepaalde Eichmann in Berlijn hoeveel joden moesten worden gedeporteerd. Hij gaf dat door aan IV B 4 in Den Haag. Op hun beurt stelden Zöpf en de zijnen de *Zentralstelle* op de hoogte van de benodigde aantallen en deze laatste toog dan aan het werk. De keuze die het Centraal Bureau maakte, was volkomen arbitrair:

'De joden werden willekeurig uit de cartotheek genomen, nu eens de personen wier familienaam met een A begon, dan weer personen wier familienaam begon met een andere letter'.⁷⁵⁶

Typistes van de Joodse Raad tikten de lijsten met namen.⁷⁵⁷ Vervolgens stuurde de *Zentralstelle* deze naar de politie van de betreffende gemeenten.

Zöpf was als leider van IV B 4 de contactman van Eichmann in Nederland. Eichmann pleegde regelmatig overleg met zijn vertegenwoordiger in Nederland. Hij nodigde deze dan tegelijk uit met zijn contactpersonen in België en Frankrijk, respectievelijk *SS-Obersturmführer* Kurt Ashe en *SS-Hauptsturmführer* Theodor Dannecker. Hij beschouwde voor de logistieke organisatie van de evacuatietransporten Nederland, België en Frankrijk als één cluster.⁷⁵⁸ Stokte het spoorwegmaterieel in het ene land, dan vonden de transporten plaats uit een van de twee andere landen, waar op dat moment wel voldoende treinen voorhanden waren.

Zo riep hij hen ook voor een bespreking bijeen in zijn kantoor op 3 maart 1942. Hij deelde hun de uitkomsten van de Wannsee-conferentie mee en liet hen tevens weten dat de realisering van de transporten nog enige tijd op zich zou laten wachten en zich daarna slechts in een langzaam tempo zou voltrekken in verband met de beperkte beschikbaarheid van treinwagons.⁷⁵⁹ Eichmann nodigde hen opnieuw uit op 11 juni. Hij vertelde dat de planning was om binnen enkele maanden 15.000 joden uit Nederland, 10.000 uit België en 100.000 uit Frankrijk te deporteren.⁷⁶⁰ En inderdaad vertrok de eerste trein uit Westerbork naar Auschwitz op 15 juli.

Dit had tot gevolg dat ook buiten Amsterdam de jacht op joden in hevigheid toenam. Dat zouden ook de joden in Limburg en Maastricht gaan ervaren.

3.2. België

3.2.1. De SS in België

Toen Von Falkenhausen als militair bevelhebber in België aantrad, was het militair bestuur de enige Duitse instelling die er alle bestuursmacht had. Het had zijn eigen politiediensten en de macht over alle Belgische politieorganen. De SS was niet aanwezig. België vormde met de twee

Noord-Franse departementen, Nord en Pas-de-Calais, die ook onder de jurisdictie van de *Militärverwaltung* vielen, het enige door de Duitsers bezette gebied waar geen *Höherer SS- und Polizeiführer (HSSPF)* werd aangesteld. Die zou pas in juli 1944 bij de vervanging van de *Militärverwaltung* door een *Zivilverwaltung* aantreden. Dat betekende niet dat de SS vanaf het begin van de bezetting genoegzaam met deze situatie. Vanaf juni 1940 probeerde zij in België een voet tussen de deur te krijgen. In die maand deed Himmler, de *Reichsführer SS*, tot drie keer toe een poging bij Hitler om gedaan te krijgen dat deze alsnog een *HSSPF* in België zou benoemen.⁷⁶¹

Zoals vermeld beschikte de *Militärverwaltung* over twee politionele organen: de *Feldgendarmarie (FG)* en de *Geheime Feldpolizei (GFP)*. De eerste had de handhaving van de orde als taak. De tweede hield zich in hoofdzaak bezig met spionage en contraspionage ter bescherming van de leden van de *Wehrmacht*. Binnen dat kader bestreed zij ook het verzet. Zij stond in dienst van de *Abwehr*, de inlichtingendienst van het OKW.

Reeder maakte het de SS gemakkelijk zich in het bezette België te vestigen. Omdat onderdelen van de *GFP* met de oprukkende Duitse legers mee naar Frankrijk gingen, raakte deze al spoedig in België onderbezet. Reeder deed een dringend beroep op het *RSHA* om versterking van de *GFP* als staatsveiligheidspolitie te krijgen. Hij ging bij de duivel te biecht. Het *RSHA* maakte van zijn verzoek gebruik om in de *Militärverwaltung* te infiltreren. Reeder haalde zijn paard van Troje binnen. Op 2 juli kwam *Kriminaldirektor* Franz Staub van het *RSHA* met een twintigtal medewerkers naar Brussel.⁷⁶² Zij behoorden tot *Sipo-SD*, maar droegen uniformen van de *GFP*. Tijdens gesprekken tussen Heinrich Heidrich, chef van het *RSHA*, en Reeder, die in de loop van juli plaatsvonden, ontstond het plan, waarschijnlijk geopperd door Heidrich, die zich buitenspel gezet voelde, om in Brussel een officiële vertegenwoordiging van het *RSHA* te vestigen in de vorm van een *Dienststelle* van de *Sipo-SD*.

Op 27 juli was het zover. Met instemming van het OKH installeerde Heidrich zijn politie in een bezet gebied waartoe hij tot op dat ogenblik geen toegang had gekregen. Himmler had besloten één *Dienststelle* voor België en het bezette deel van Frankrijk in te stellen. De leider daarvan, Max Thomas, kreeg de titel: *Beauftragte des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD in Belgien und Frankreich*. De *Dienststelle* kreeg twee vestigingen: één in Brussel, één in Parijs waar Thomas kantoor hield. Het bureau in Brussel kwam onder leiding van Karl Hasselbacher⁷⁶³ te staan. Deze kreeg de titel van *Beauftragte des Sipo-SD in Belgien und Nord-Frankreich*. Hij zou zijn functie niet lang uitoefenen. Op terugweg van een dienstreis naar Parijs, waar hij met Thomas overleg had gevoerd, kwam hij op 13 september bij een auto-ongeluk om het leven. *SS-Sturmbannführer* Constantin Canaris, een neef van de leider van de *Abwehr* Wilhelm Canaris, en op dat ogenblik hoofd van de Afdeling IV van de *Sipo-SD* in Den Haag, volgde hem op. Hij nam tot september 1944 deze taak op zich. Alleen in de periode van februari 1942 tot maart 1943 werd hij vervangen door *SS-Sturmbannführer* Ernst Ehlers. Van de drie leiders van de *Dienststelle*

in Brussel heeft Ehlers het grootste aandeel in de jodenvervolging in België gehad. Onder zijn bewind werden de Belgische joden het hardst getroffen. Toen vertrokken negentien van de 28 transporten naar Auschwitz⁷⁶⁴ met in totaal 18.176 personen.⁷⁶⁵

3.2.2. De verhouding *Militärverwaltung* – SS in België

Al vóór 27 juli 1940, de dag van de vestiging van de *SS-Dienststelle* in Brussel, had Reeder aan Heydrich duidelijk gemaakt en ook bedongen dat het SS-bureau niet onder de *Kommandostab*, maar onder de *Verwaltungsstab*, dat wil zeggen onder hem, Reeder, kwam te ressorteren.⁷⁶⁶ Toch was de vestiging van het SS-bureau in Brussel een overwinning voor het *RSHA*, dus voor Himmler. Die had immers hiermee een bres, weliswaar nog een kleine, in het mechanisme van de *Militärverwaltung* geslagen. Zeker met het oog op de toekomst was dit een belangrijke stap die het *RSHA* in België had gezet. Hoewel het Himmler niet zou lukken voor juli 1944 een *HSSPF* in België benoemd te krijgen, had hij nu toch een eerste ingang om met name op de latere jodenvervolging invloed te kunnen uitoefenen. De competenties van de *Militärverwaltung* en de SS werden vastgelegd. Dat was in een decreet van 1 oktober 1940, dat uitging van het hoofd van de *Abwehr*. Hij koppelde de speciale politionele eenheden van de *Sipo-SD* los van hun administratieve ondergeschiktheid aan de *GFP*. Voortaan dienden zij rechtstreeks aan de *Militärbefehlshaber* verslag uit te brengen van hun sterkte, activiteiten en resultaten. Met andere woorden, in plaats van de subordinatie aan de *GFP* kwam de *Sipo-SD* onder directe controle van de militaire bevelhebber te staan. De leden van de *Sipo-SD* droegen ook niet meer de uniformen van de *GFP*. Zij hadden overigens geen arrestatiebevoegdheid. Wilden zij personen laten oppakken, dan moesten zij dit aan de *GFP* overlaten. De *Sipo-SD* kreeg een eigen taakgebied toegewezen: het opsporen en controleren van subversieve elementen.

In februari 1941 forceerde de *Sipo-SD* een tweede, evenmin grote, bres in het gezag van de *Militärbefehlshaber*. De positie van de *Sipo-SD* was tot dan toe zodanig dat zij op tweeërlei wijze ondergeschikt was. Enerzijds aan de *Militärverwaltung* en anderzijds, als SS-orgaan, aan het *RSHA*. De chef daarvan, Heydrich, liet niet na met de legerleiding hierover discussies te blijven voeren.⁷⁶⁷ In februari kwam er een nieuwe *Anordnung*, van Reeder. Zij verleende de *Sipo-SD* de bevoegdheid om op te treden als uitvoerend politioneel orgaan van het militair bestuur. Anders gezegd: de *Sipo-SD* kreeg arrestatiebevoegdheid en was dus daarvoor niet meer aangewezen op de *GFP*. Weliswaar werden daaraan allerlei voorwaarden verbonden, maar zij kon op eigen initiatief óf op aanwijzingen van de *Militärbefehlshaber* aanhoudingen verrichten. Enkele belangrijke voorwaarden waren: de *Sipo-SD* moest iedere arrestatie met redenen omkleed melden en een kopie daarvan naar de betreffende *Oberfeldkommandantur* of *Feldkommandantur* sturen. Wanneer de

inhechtenisneming langer dan zeven dagen duurde, moest de *Dienststelle* in Brussel alsnog een arrestatiebevel verstrekken. En duurde de detentie langer dan een maand zonder dat tegen de verdachte een proces was aangespannen, dan moest deze worden vrijgelaten.⁷⁶⁸

De doorbraak kwam in december 1941. Toen maakte Himmler van de ene *Dienststelle Sipo-SD* met de twee vestigingen twee aparte *Dienststellen*. Vanaf de 2e van die maand werkten de *Sipo-SD* van Brussel en die van Parijs onafhankelijk van elkaar. Sinds die datum ressorteerde de Brusselse *Sipo-SD* onder het *RSHA* in Berlijn. Dat betekende dat de *Dienststelle* haar bevelen rechtsreeks van het *RSHA* zonder tussenkomst van de *Militärverwaltung* ontving en zij zodoende een nagenoeg onafhankelijke positie bij de jodenvervolgning innam. Anders gezegd: de *Militärverwaltung* verloor haar invloed op de jodenvervolgning in België. Dit was een belangrijke ontwikkeling. Het kwam vanaf dat moment steeds vaker voor dat de *Sipo-SD* geen meldingen meer maakte van de door haar op eigen gezag verrichte arrestaties.⁷⁶⁹ Het duidelijkst bleek dat bij de arrestaties van joden in de tweede helft van 1942. Vanaf de zomer van dat jaar moest het militaire bestuur erkennen dat zijn eigen bevoegdheid beperkter was dan die van de *SS*-politie. De *Sicherheitsdienst* had immers als taak de tegenstanders van het Duitse Rijk – dus ook de joden - te bestrijden. Op dat terrein ontving de *SD* haar bevelen rechtstreeks van het *RSHA* in Berlijn. Derhalve was de uitvoering van de jodenvervolgning een zaak van de politieke politie. Dat betekende dat de afdelingen van de *SD* steeds meer de strijd tegen de politieke tegenstanders monopoliseerden.⁷⁷⁰

3.2.3. De vertegenwoordiger van Eichmann in België: Kurt Ashe

De *Judenreferent*, zaakgelastigde voor joodse aangelegenheden, bij de *Sipo-SD* in Brussel, was *SS-Obersturmführer* Kurt Ashe. Hij stond onder het patronage van Theodor Dannecker, Eichmanns vertegenwoordiger in Frankrijk. Hij kwam Ashe dan ook einde 1940 in Brussel presenteren. Ashe was een 'self-made' man. Hij was begonnen als bediende in een drogisterij.⁷⁷¹ In 1927, dus nog ruim voordat Hitler aan de macht kwam, werd hij lid van de *NSDAP*. Vervolgens ging hij bij de *SD* werken. In 1936 werd hij aangesteld in Berlijn waar hij zich met joodse zaken bezighield.

Toen hij in Brussel was, had hij verschillende besprekingen met leden van het hoofdbestuur van de *VJB*. Zij vonden hem een

'overtuigd antisemiet' en een 'vent waarvan niets viel te verwachten. Hij zou elke jood rauw eten' Hij had een 'veranderlijk en wispelturig karakter'⁷⁷².

3.2.4. De deportaties

Op 11 juni 1942 was tijdens de bespreking van de *Judenreferenten* uit België, Frankrijk en Nederland afgesproken dat uit België 10.000 joden zouden worden gedeporteerd.⁷⁷³ Het gevolg was dat de voorbereidingen voor de wegvoering in een stroomversnelling kwamen. Eichmann vreesde moeilijkheden van politieke aard van de kant van de *Militärverwaltung*. In zijn ogen voerde Reeder een te voorzichtig beleid ten aanzien van de joden. Dat was al gebleken door het tegenstribbelen van Reeder bij de invoering van de davidster. Eichmann wilde de zaken bespoedigen. Hij stuurde zijn rondreizende bijzondere gezant medio juli naar Brussel. Dat was SS-*Obersturmführer* Burger, een vertrouwensman van Eichmann, die met hem in Wenen had gewerkt om na de *Anschluß* de Oostenrijkse joden tot emigratie te dwingen. Burger kende niet de druk die het militair bestuur op de leden van de SS in België legde. Tijdens zijn aanwezigheid in Brussel had Burger een belangrijk aandeel in de uitvoering van de afspraken van 11 juni. Samen met Ashe ontbood hij op 15 juli de administrateur van de VJB, Maurice Benedictus. Daar liet hij zijn ware gezicht zien: hij ontving Benedictus op een brute en onbeschofte wijze, die schril afstak tegen de over het algemeen vrij hoffelijke houding die Ashe altijd had aangenomen. Terwijl Benedictus in de houding moest gaan staan tegenover Burger, deelde deze hem mee dat de joden 'binnen de grenzen van het vroegere Duitse Rijk'⁷⁷⁴ zouden worden te werk gesteld. De VJB kreeg de opdracht die tewerkstelling op zich te nemen. Zijn argument was dat de joden moesten begrijpen dat, terwijl duizenden Duitse en andere helden zich opofferden voor Europa, zij dan aan het werk werden gezet teneinde een gedeelte van de Duitse arbeidskrachten te vervangen. Burger speelde met Benedictus een duivels spel. Enerzijds beloofde hij hem ter geruststelling dat men 'op bedaarde en humane wijze te werk zal gaan en dat gezinnen niet gescheiden zullen worden'⁷⁷⁵. Anderzijds dreigde hij dat, indien de VJB zou weigeren, hij methoden zou aanwenden die in andere landen doeltreffend waren gebleken. Uiteindelijk trok hij Benedictus, die uiteraard in een dwangpositie zat, over de streep met de toezegging dat er geen razzia's zouden komen, en dat het om 'maar' 10.000 personen ging, die betaald zouden worden en pakketten zouden mogen ontvangen. Burger benoemde hem tot 'Commissaris voor de joodse tewerkstelling in België'.⁷⁷⁶

Burger was dus de man die de VJB bij de tewerkstelling in het oosten inschakelde. Zijn eerste opdracht aan Benedictus was om een getypt kaartenbestand van de joden in België in drievoud op te stellen. Daartoe zette deze op 17 juli met personeel van de VJB een speciaal bureau op. Enkele dagen later gelastte Ashe hem om vóór 25 juli een lijst met 10.000 namen op te stellen – het door Eichmann geëiste contingent. Waarom zette Ashe er zo'n vaart achter? In een expressenbrief van 22 juni had Eichmann zijn planning voor de transporten van joden uit België, Frankrijk en Nederland kenbaar gemaakt. Hij ging ervan uit dat de deportaties met speciale transporttreinen van steeds duizend personen medio juli of begin augustus een aanvang namen. Hij stelde de volgende quota vast, die overigens al in de bijeenkomst van 11 juni waren afgesproken: 40.00 joden uit Frankrijk, 10.000

uit België en 40.000 uit Nederland.⁷⁷⁷ Op 25 juli had Benedictus zijn klus geklaard en bedroeg het bestand zelfs 12.000 kaarten. In de loop van de ochtend bracht men de originelen over naar de kantoren van de *Sipo-SD*. Rond half twaalf drongen leden van een joodse verzetsgroep het bureau van Benedictus binnen. Ze staken de aanwezige kaarten, de kopieën dus, in brand. Zo ook de drie kopieën van de Luikse kaarten.⁷⁷⁸

Uit het feit dat al op 22 juli – dus drie dagen voor het verstrijken van de termijn – Ashe aan de VJB de eerste oproepen verstrekke om te distribueren, blijkt duidelijk dat hij op dat ogenblik nog geen gebruik maakte van het kaartenbestand dat Benedictus en de zijnen aan het opstellen waren. Aan de basis van de verstrekte oproepen lagen de gegevens van de eerdere registraties. Waarom had dan de *Dienststelle Sipo-SD* Brussel het bevel aan Benedictus gegeven? Het was een beslissende krachtproef van de *Sipo-SD*. Het belang van het opstellen van dit kaartenbestand lag niet zozeer in de praktische bruikbaarheid van het materiaal. De *Sipo-SD* had immers het personeel van de VJB niet nodig om de circa 40.000 individuele kaarten van de ingeschreven joden te kopiëren. Zij kon dat ook door eigen mensen laten doen. Met het opdragen van deze administratieve taak aan de VJB streefden Burger en Ashe een ander doel na: zij wilden de VJB dwingen zich naar hun directieven te voegen. In hun optiek was het bevel belangrijker dan het concrete resultaat. Bij een onaangekondigd bezoek aan het speciale bureau van Benedictus hadden zij geconstateerd dat de medewerkers van de VJB zich ijverig van hun taak kweten. Het 'joods' bureau voor de registratie bestond en functioneerde: het instrument kon nu zijn rol binnen het deportatieprogramma vervullen. Het ging er Ashe cum suis om de joden ertoe te brengen zich 'uit eigen beweging'⁷⁷⁹ voor het verzamelkamp te melden, zoals zij zich ook voor de eerste registratie vrijwillig bij hun gemeente hadden gemeld.⁷⁸⁰

De oproepen gingen uit van Ashe. Tekenend voor de verhoudingen was het feit dat het briefhoofd in de oproepen dat van de *Verwaltungschef* van de *Militärbefehlshaber* was. Daaronder stond echter het stempel van de *Beauftragte des Chefs der Sicherheitspolizei, Abteilung II*.

Op 22 juli stuurde Ashe de eerste *Arbeitseinsatzbefehle* (AB), oproepen voor verplichte tewerkstelling, naar de VJB. Deze diende ze bij de betreffende joden te bezorgen. Maar onder de eerste AB waren er ook die voor joden van Belgische nationaliteit bestemd waren. En dat was tegen de enkele weken daarvoor gemaakte afspraken tussen Himmler en Reeder. Om de tegenstribbelende Reeder tegemoet te komen had Himmler hem op 9 juli ontvangen. Reeder had van Himmler de toezegging gekregen dat de joden die de Belgische nationaliteit hadden, 'om politieke redenen'⁷⁸¹ niet zouden worden gedeporteerd. De joden met de Belgische nationaliteit vormden ongeveer zes procent van het totale aantal in België wonende joden. Waarom had Reeder tegengestribbeld? Toen de tewerkstelling van de joden in Noord-Frankrijk was bekendgemaakt – in overeenstemming met verordening nr 11 van 8 mei 1942 – had het comité van secretarissen-generaal geprotesteerd. Daarop had Reeder, als chef van de afdeling Bestuur van de *Militärverwaltung*, deze voorwaarde bij Himmler bedongen. Hij

wist heel goed dat, wanneer als gevolg van de deportaties de orde en rust in het land zouden worden verstoord, de *Militärverwaltung* het veld zou moeten ruimen voor een *Zivilverwaltung*. Hij was bevreesd dat, als gevolg van de deportaties, het wankel evenwicht dat hij met het comité van secretarissen-generaal tot stand had gebracht, zou worden verstoord. Maar... toen hij de eerste afspraak met Himmler maakte, waren de eerste oproepen al vervaardigd.

Gaston Schuind, de secretaris-generaal van Justitie, die met Reeder contact had gezocht wegens de op handen zijnde deportaties van 10.000 joden, kreeg van Reeder twee garanties: ten eerste zouden gezinsleden niet gescheiden worden en ten tweede zouden de joden met de Belgische nationaliteit niet gedeporteerd worden. Schuind ging hiermee akkoord. Hieruit blijkt dat de Belgische overheid een onderscheid maakte tussen Belgische en niet-Belgische joden. De Duitse concessie was uiteraard in de praktijk slechts schijn. Uiteindelijk zouden ook de Belgische joden in september 1943 worden gedeporteerd...

Wat hield het AB in? *Abteilung II c* van de *Sipo-SD* in Brussel stelde de *Arbeitsbefehle* op. Ze waren ondertekend door de chef van de *Dienststelle*, Ehlers. Ze gelastten de geadresseerden zich op de in het document vermelde datum te melden bij de Dossin-kazerne in Mechelen. Op 15 juli had de leider van het kamp Breendonk, *SS-Sturmabführer* Philipp Schmidt, van de vice-chef van de *Militärverwaltung*, Von Craushaar, de opdracht gekregen een *Sammellager*, een verzamelkamp, in de Generaal Dossin-kazerne in Mechelen in te richten om de voor tewerkstelling opgeroepen joden op te vangen. In de voormalige garnizoensstad was die kazerne niet meer in gebruik. Geografisch gezien nam de stad een sleutelpositie in. Ze lag halverwege Antwerpen en Brussel waar zich de twee grootste joodse gemeenschappen van het land bevonden. Ze beschikte over gunstige spoorwegverbindingen. In Mechelen had de lijn Antwerpen-Brussel een aftakking naar Leuven, die aansloot op de lijn Brussel-Luik-Aken en verder. Vanaf 27 juli was dit opvangkamp, dat dezelfde functie had als het Nederlandse Westerbork, in gebruik.

Het tewerkstellingsbevel schreef ook voor welke zaken de opgeroepen bij zich moesten hebben: niet bederfelijke levensmiddelen (zoals havermoutvlokken, blikjes conserven, peulvruchten en dergelijke), twee paar sokken, een trui, twee hemden, twee onderbroeken, werkkleding, twee stellen lakens, twee wollen dekens, een etensbord, een drinkbeker, een lepel. Verder dienden zij ook hun identiteitskaart, distributiestamkaart, voedselbonnen en andere nuttige documenten, waaronder de oproep, mee te brengen.

Van belang was dat namens de VJB in de oproep stond vermeld dat de opgeroepen werden verzocht 'zich onvoorwaardelijk te schikken naar de instructies van de gevolmachtigde van de Vereniging der Joden in België'.⁷⁸² Maar daar stond nog bij – en dat was bepaald niet geruststellend – 'het is verboden te protesteren bij eender welke Duitse of Belgische overheidsinstantie of individu'. Daarna volgde het dreigement dat, indien men aan de oproep geen gehoor zou geven, men bij opsporing het risico

liep naar een concentratiekamp gebracht te worden en alle bezittingen zou verliezen.⁷⁸³ Op de voorzijde was de tekst in het Duits afgedrukt, op de achterzijde in het Frans of Nederlands. Op het AB stond een rood stempel: 'Zugestellt durch die Judenvereinigung'⁷⁸⁴ (afgegeven door de VJB).

Omdat op de eerste oproepen een aantal van de betrokkenen zich niet meldde, moest de VJB, op last van de *Sipo-SD*, vanaf 1 augustus een 'eigen' oproep bij het AB te voegen.⁷⁸⁵ De tweetalige tekst hiervan benadrukte dat de bezetter het AB uitvaardigde, maar dat de VJB het diende te bezorgen. Ter geruststelling meldde de tekst dat de bezetter had gegarandeerd dat het geen deportatiemaatregel maar daadwerkelijk een tewerkstelling betrof. De oproep eindigde echter met een onverholven dreigement:

'[...] het niet in acht nemen van het tewerkstellingsbevel kan leiden tot onaangename gevolgen zowel voor de leden van uw familie als voor de gehele joodse bevolking van het land'.⁷⁸⁶

De VJB oproep was ondertekend door de leden van het hoofdbestuur en de voorzitters van de vier lokale besturen. Zij dienden als instrument om de oproep tot het nakomen van het AB meer gewicht te geven.

Aan het AB was een strook bevestigd die de betrokkenen moesten invullen als bewijs van ontvangst. De stroken van degenen die 'niet thuis' waren en de AB dus niet aannamen, gebruikte de VJB om lijsten met de namen van deze personen op te stellen. Ze stuurde die door naar de gemeenten van de betreffende personen. Na eventuele correctie en aanvulling retourneerden de gemeenten ze aan de VJB, die ze dan op haar beurt weer doorzond naar de daarvoor in aanmerking komende *Oberfeld-* of *Feldkommandantur*. Deze laatste wist daar dan wel raad mee. Kortom, de VJB stond in dienst van de *Sipo-SD* voor wat betreft de deportatie van de niet-Belgische joden.

4 BESLUIT

In Nederland en België bereidde de bezetter de deportatie voor door een aantal anti-joodse verordeningen die erop gericht waren de joden te discrimineren en vervolgens te isoleren van het overige deel van de bevolking. Daarvoor gebruikte de ZV meer verordeningen en maatregelen dan de MV. Een vergelijking van de in beide landen uitgevaardigde verordeningen toont aan dat wat de essentiële inhoud betrof de verordeningen niet van elkaar verschilden. Zowel in Nederland als in België nam de bezetter maatregelen op het vlak van beperking van beroepsuitoefening, economische uitsluiting, verplichte registratie, verplichte oprichting van een vertegenwoordigende joodse organisatie, segregatie binnen het onderwijs, concentratie van joden in bepaalde provincies of plaatsen en tenslotte het dragen van de jodenster.

Zowel de ZV in Nederland als de MV in België vaardigde de anti-joodse verordeningen uit. Wel probeerde Reeder in België de deportaties te vertragen, maar tot concrete resultaten leidde dat niet. Daarom was er in dat opzicht geen verschil tussen deze bezettingsbesturen. In beide landen was het de SS die de organisatie en de coördinatie van de deportaties voor haar rekening nam.

Hoofdstuk 8

DE JODENVERVOLGING IN MAASTRICHT⁷⁸⁷

1 DE JOODSE GEMEENTE VAN MAASTRICHT

Het eerste schriftelijke bewijs van de aanwezigheid van joodse bewoners in Maastricht stamt uit de dertiende eeuw. In een schepenenbrief van 1295⁷⁸⁸ is sprake van een *Platea Judeorum*, de huidige Jodenstraat, en van een *Scola Judeorum*, gelegen in de *Vicus Judeorum*, de jodenwijk binnen de veste. In de loop van de veertiende eeuw werden de joden echter uit Maastricht verdreven. Het stadsbestuur liet de vestiging van joden niet meer toe. Pas in de loop van de zeventiende en achttiende eeuw kwamen, met speciale toestemming van het stadsbestuur, weer enkele joden in de stad wonen.

Na de inlijving van de Zuidelijke Nederlanden werd per 1 oktober 1795 de Republikeinse Franse wetgeving op het burgerschap van kracht. Hierdoor verwierven joden volledige burgerrechten.⁷⁸⁹ Dit hield onder meer in dat zij het recht van vrije vestiging verkregen. In Maastricht nam het aantal joden dan ook snel toe. In 1794 schatte men dat er 22 joodse gezinnen in de stad woonden. Volgens officiële tellingen van 1806 en 1808 bedroeg het aantal joodse inwoners 203 respectievelijk 215.⁷⁹⁰ De groei van deze bevolkingsgroep zette in de negentiende eeuw in Maastricht gestaag door. Aan het einde van die eeuw bedroeg het aantal leden van de joodse gemeente in Maastricht circa 400.⁷⁹¹

Rond 1800 achtte het bestuur van de joodse gemeente in Maastricht het nodig de in een gehuurd pand gevestigde synagoge door een grotere te vervangen. Hoewel al in de jaren 1820 de eerste plannen hiervoor werden bedacht, zou het wegens het ontbreken van voldoende financiële middelen nog tot 1840 duren voordat een nieuw gebouw tot stand kwam. Dit is de nog steeds in gebruik zijnde synagoge aan de Bogaardenstraat.

In de eerste drie decennia van de twintigste eeuw liep de joodse gemeente in Maastricht sterk terug. In 1938 was het ledenaantal gekrompen tot 247.⁷⁹² In dat jaar en het jaar daarna nam het aantal joodse vluchtelingen uit Duitsland, Oostenrijk en Polen sterk toe. Het waren er meer dan 200. Zij werden door de leden van de Maastrichtse joodse gemeenschap niet met open armen ontvangen, althans niet door het bestuur van de joodse gemeente. Dit wekte verontwaardiging bij een aantal leden van de gemeente: 'De buitenlandse joden waren alleen goed voor sjoel te komen en te betalen. Bij een Kerkeradsvergadering moesten zij de zaal verlaten!'.⁷⁹³

Aan het begin van de Duitse bezetting bedroeg het aantal joden in Maastricht circa 500. Hiervan waren 52 procent buitenlanders, in hoofdzaak Duitsers (circa 23 procent).⁷⁹⁴

2 DE ANTI-JOODSE VERORDENINGEN

2.1. Discriminatie

De eerste anti-joodse verordening na de meidagen van 1940 bepaalde dat onder anderen joden geen medewerker van de Luchtbeschermingsdienst mochten zijn. In Maastricht was geen enkele jood bij deze dienst werkzaam. Deze maatregel had dus geen consequenties.

Wat de ariërverklaring betreft vulden in Maastricht alle gemeenteamttenaren hun formulier in. Er was maar één ambtenaar in dienst die 'niet-arijsch' was.⁷⁹⁵ Het was de geneesheer-directeur van het ziekenhuis Calvariënberg, dr. Charles Mendes de Leon. Hij stamde van vaderszijde af van twee joodse grootouders. Hij was zelf in 1923 tot de rooms-katholieke Kerk toegetreden.⁷⁹⁶ Hij werd medio november 'van de waarneming van zijn functie ontheven', zoals de officiële omschrijving luidde en op 21 februari 1941 door Seyß-Inquart ontslagen. Toch mocht hij op 15 november van datzelfde jaar zijn functie weer hervatten. H. Calmeyer, een jurist uit Osnabrück, die aan Wimmers *Generalkommissariat* was verbonden en als taak had twijfelgevallen betreffende het jood-zijn in de zin van VO 189/1940 te onderzoeken, had namelijk vastgesteld dat Mendes de Leon '*nicht als Jude bezeichnet wird*'.⁷⁹⁷ Mendes de Leon werd ruim een half jaar later op 13 juli 1942 door de Duitsers als gijzelaar opgepakt en in Haaren geïnterneerd. 18 December 1942 keerde hij weer in Maastricht terug en hervatte hij zijn functie.⁷⁹⁸

2.2. Segregatie

Aan de uitvoering van de verplichte registratie werkte de gemeente Maastricht, zoals nagenoeg alle Nederlandse gemeenten,⁷⁹⁹ zonder protest mee. Per 15 april 1941 bedroeg het aantal geregistreerde volle joden in Maastricht 498 (255 mannen en 243 vrouwen). Er hadden zich geen joden van gemengden bloede gemeld.⁸⁰⁰ De toename tussen medio april (498) en eind augustus (508) is toe te schrijven aan de geboorte van drie joodse kinderen en aan zeven personen die zich alsnog in de gemeente hadden aangemeld. Tot 31 december 1941 kwamen er nog eens drie borelingen en twee andere joden bij zodat op die datum in totaal 513 volle joden stonden geregistreerd.⁸⁰¹ Hiervan hadden er 248 (48 procent) de Nederlandse en 116 - 42,6 procent - de Duitse nationaliteit.⁸⁰²

De uitreiking van het persoonsbewijs aan alle ingezetenen begon in Maastricht op 7 mei 1941 en zou meer dan zes maanden in beslag nemen.⁸⁰³

Toen de verordening afkwam die de oprichting van de Joodse Raad van Amsterdam voor de provincies verplicht stelde, had zich in Maastricht al een vertegenwoordiging van de lokale joodse gemeenschap gevormd, op voorstel van de voorzitter van de kerkeraad, E. Wesly.⁸⁰⁴ Dit werd vervolgens de 'Plaatselijke afdeling van de Joodse Raad voor Amsterdam'. Leden waren Isidoor de Vries, voorzitter, tevens voorzitter van de Joodse Raad voor Limburg

én vertegenwoordiger van de provincie bij de Joodse Raad voor Amsterdam. Secretaris was de Maastrichtse advocaat mr. Eddy von Geldern. Van september 1941 tot augustus 1942 was Karel Hertzdahl adjunct-secretaris. Andere leden waren S. Schleyen, Karel Soesman, H. Landau en mej. M. van der Hoop. De echtgenote van voorzitter De Vries, Mietje Fortuin, was voorzitter van de plaatselijke afdeling Ondersteuning niet-Nederlandse joden en Sociale Zorg.⁸⁰⁵ De Raad was tevens verantwoordelijk voor de financiële ondersteuning van noodlijdende en werkloze joden en de inrichting van scholen en ziekenhuizen.

Einde mei vond Rauter, de commissaris-generaal voor de openbare veiligheid, het nodig de joden te verbieden zich op bepaalde plaatsen op te houden: ze mochten niet meer in zee zwemmen, noch strand- en zwembaden noch overdekte badinrichtingen bezoeken. Ten tweede mochten ze niet meer in openbare parken en openbare gelegenheden komen; op 15 september 1941 beperkte Rauter de bewegingsvrijheid van de joden nog meer. Zij mochten geen kamers meer huren in publieke gelegenheden (hotels, pensions, en dergelijke) in zee- en strandbadplaatsen en 'vreemdelingenverkeerplaatsen die voornamelijk om gezondheidsredenen'⁸⁰⁶ werden bezocht, kortom plaatsen die als *Kurort* werden aangeduid. Merkwaardigerwijze werd Maastricht tot in augustus 1941 ook als 'een vreemdelingenplaats die om gezondheidsredenen werd bezocht' aangeduid. Zoals de commissaris van politie bekend maakte, was het bezoek aan bioscopen en het gemeentelijk zwembad verboden.⁸⁰⁷

Om de joden in Maastricht kenbaar te maken dat zij onder andere niet meer in de parken mochten wandelen, plaatste de gemeente bij de ingangen borden met de tekst 'Voor joden verboden'. Meelevende Maastrichtenaren verwijderden die borden regelmatig. Zij vertraptten ze of gooiden ze in de Maas.⁸⁰⁸ Dat gebeurde onder meer in mei 1942. Als represaille werden toen tien joodse inwoners gearresteerd. Een van hen, die gemend gehuwd was, werd vrijgelaten, de andere negen zijn gedeporteerd en omgekomen.⁸⁰⁹

Een maatregel die wel erg veel overlast veroorzaakte was het verbod dat op 21 mei 1941 voor joden van kracht werd, namelijk een plein in het hart van de stad, het *Vrijthof*, te betreden. Het verbod kwam van de *Sicherheitspolizei*. Het was moeilijk voor een inwoner om, indien hij naar het centrum van de stad wilde gaan of zich in het centrum van de stad wilde verplaatsen, niet van dit plein gebruik te maken. Een complicerende factor was dat aan het plein twee instellingen lagen waar menige burger vaker moest zijn: een handelsbank en het hoofdbureau van politie. De voorzitter van de Joodse Raad in Maastricht attendeerde de commissaris van politie hierop en vroeg hoe de joden die bij de bank of de politie moesten zijn, daar dan moesten komen. Na overleg met de *Sipo* werd toestemming verleend dat joden zich dan 'langs de kortst mogelijke weg'⁸¹⁰ daarheen mochten begeven. Twee straten werden daarvoor aangewezen.⁸¹¹

Al in mei 1941 hadden enkele fanatieke leden van de WA op eigen initiatief getracht joodse handelaren met geweld van de Maastrichtse weekmarkt te verwijderen. De marktkooplui kregen echter bescherming van

de Maastrichtse politie en konden blijven.⁸¹² Maar ook dat zou door verordening VO 138/1941 worden verboden. Artikel 2 bepaalde namelijk dat het joden verboden werd direct of indirect deel te nemen aan openbare markten met inbegrip van veemarkten, openbare veilingen en goederenbeurzen, alsmede het betreden van abattoirs.

Ook het Nederlandse orkestwezen werd geariseerd. Met ingang van 15 mei mochten volle joden geen lid meer van een orkest noch van het bestuur of de administratie daarvan zijn. Voor het Maastrichts Stedelijk Orkest (MSO) had dat tot gevolg dat twee violisten het orkest dienden te verlaten.⁸¹³ Daar werd stilzwijgend gehoor aan gegeven.

De segregatie binnen het onderwijs had tot gevolg dat in Maastricht bijna veertig leerlingen, die op verschillende scholen van openbaar – en in enkele gevallen rooms-katholiek – onderwijs zaten hun klas dienden te verlaten. Voor de leerlingen uit het lager onderwijs werd in allerijl een joodse school, bestaande uit één klaslokaal, in een pand van de joodse gemeente aan de Bogaardenstraat ingericht. Er werd één leerkracht aangesteld.⁸¹⁴ In de loop van 1943, toen de meeste joden uit Maastricht verdwenen waren, werd de school opgeheven.

In het voortgezet onderwijs waren veertien leerlingen de dupe. Vier zaten op het Stedelijk Gymnasium,⁸¹⁵ tien op de Gemeentelijke HBS.⁸¹⁶ Twee van die leerlingen waren Otto en Eva Salmang. Zij ervoeren de maatregel als uiterst onrechtvaardig: 'Je denkt misschien dat wij het leuk vonden om niet naar school te hoeven, maar ik verzeker je dat dat toch niet het geval was. Je hoort namelijk opeens nergens meer bij'.⁸¹⁷ Vooral de laatste zin geeft treffend de gevoelens van de uitgesloten leerlingen weer. Een aantal leraren van de school die de leerlingen niet meer mochten bezoeken, bleef hun clandestien lessen geven. Ook gaven leerlingen van hogere klassen bijlessen aan leerlingen van lagere klassen. Zo bijvoorbeeld Karel Hertzdahl. Hij was in juli 1941 naar klas 6 gymnasium bèta bevorderd. Hij deed nog het schriftelijk gedeelte van het Staatsexamen, dat voor joodse kandidaten apart in Utrecht en niet in Den Haag werd georganiseerd. Hij was daar door een aantal docenten van zijn school op voorbereid. Van het mondeling gedeelte dat in augustus 1942 werd gehouden, zag hij, gezien de steeds grimmiger wordende omstandigheden, af. Na de bevrijding van Zuid-Limburg, toen Hertzdahl een functie bij het Militair Gezag vervulde, verleende de minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen in Londen, G. Bolkestein, hem in oktober 1944 alsnog het diploma.⁸¹⁸

In Maastricht bracht de invoering van de jodenster nagenoeg geen opschudding teweeg. Er was slechts één persoon die, zelf geen jood zijnde, uit protest een jodenster droeg. Dat was de Maastrichtenaar P. Frantzen. Hij wilde zich niet neerleggen bij de vernedering die zijn echtgenote, E. Nooitrust, door het dragen van de ster moest ondergaan. Trots liep hij met een ster op zijn borst door de stad, wat uiteraard niet onopgemerkt bleef, temeer omdat hij een bekend figuur was. Een kennis van hem tipte de politie die hem meenam voor verhoor en hem daarna liet gaan. De verklaring van de man was:

'Ik draag de ster, omdat mijn vrouw, die van joodse afkomst is en nu al dertig jaar katholiek is, hem ook moet dragen. Ik heb van alles geprobeerd om gedaan te krijgen dat zij de ster niet hoefde te dragen. Als mijn vrouw hem moet dragen, draag ik hem ook'.⁸¹⁹

Enkele weken daarna arresteerde de *Sipo* het echtpaar. De echtgenote werd na enige tijd vrijgelaten, haar man werd naar het concentratiekamp Neuengamme overgebracht waar hij na een jaar overleed.

Bepaalde joden namen het dragen van het onderscheidingsteken in positieve zin op:

'Het was geen straf om in Maastricht met de jodenster op te moeten lopen. Onbekende mensen zeiden ons goedendag en de mannen groetten met het lichten van hun hoed',⁸²⁰

aldus een vijftienjarig joods meisje. Het was niettemin de laatste stap op weg naar de deportatie.

3 WEGVOERING UIT MAASTRICHT

In augustus 1942 namen de jodendeportaties in Zuid-Limburg een aanvang.⁸²¹ Op de 16e van die maand stuurde de *Beauftragte des Reichskommissars für die Stadt Amsterdam* een geheim telegram aan de *Beauftragte des Reichskommissars für die Provinz Limburg*.⁸²² Het onderwerp was de zogeheten 'arbeidsinzet van joden'. In het kader van de jodenregistratie had hij het plan 'met spoed' de mannelijke joden in de leeftijd van achttien tot zestig jaar naar werkverruimingskampen over te brengen. De overige joden uit Limburg die niet voor arbeidsinzet in aanmerking kwamen, dienden 'aansluitend' naar Amsterdam geëvacueerd te worden. De *Beauftragte* voor Amsterdam, Böhmcker, nodigde zijn Limburgse ambtgenoot Schmidt uit voor een bespreking hierover op zijn kantoor op de 18e. Kennelijk is dit weer een voorbeeld van de manier waarop Duitse instanties in hun bureaucratische ijver en hun streven naar macht langs elkaar heen werkten en elkaar probeerden af te troeven. Want vijf dagen na het versturen van dit telegram door de *Beauftragte* voor Amsterdam, gaf op zondag de 23e de al eerder genoemde SS-*Hauptsturmführer* Karl Wörlein van de *Zentralstelle für jüdische Auswanderung* aan de commissaris van politie van Maastricht opdracht om aan 159 in Maastricht woonachtige joden een 'oproeping' te doen overhandigen.⁸²³

Tevens werden er oproepen uitgereikt in een aantal andere Limburgse gemeenten. In Zuid-Limburg waren dat de gemeenten ten zuiden van de lijn Sittard (inclusief)-Heerlen (inclusief)-Kerkrade (inclusief). Dat waren in Amby: 39 opgeroepen, in Eygelshoven 1, in Gulpen 6, in Heer12, in Heerlen 56, in Kerkrade 60, in Klimmen 1, in Meerssen 9, in Nieuwenhagen 8, in Schimmert 1, in Ubach over Worms 3.⁸²⁴

Wat hield de oproep in?

'U moet zich voor eventuele deelname aan een, onder politietoezichtstaande, werkverruiming in Duitsland voor persoonsonderzoek en geneeskundige keuring naar het doorgangskamp Westerbork, station Hooghalen, begeven. Daartoe moet U op 25 augustus 1942 om 20.00 uur op de verzamelplaats School Prof. P. Willemstraat [sic!] Maastricht aanwezig zijn'.⁸²⁵

De oproep bevatte nog een waslijst aan instructies . Zo werd tot in details weergegeven wat men als 'noodzakelijke reisbehoeften'⁸²⁶ diende mee te nemen en wat men als 'grote bagage' mocht meenemen. Aan de oproeping waren een reisvergunning en een vervoersbiljet gehecht. Dit laatste verleende het recht

'met de voorgeschreven trein van het station Maastricht naar het station Hooghalen op 26 augustus [de trein vertrok kort na middernacht] kosteloos te reizen'.⁸²⁷

Er stond een passage in voor het geval men ziek was (of zich als zodanig wilde voordoen):

'ziekte is geen verontschuldiging voor het niet nakomen van de oproeping. Ziektegevallen, die op de dag van vertrek door de dokter niet voor vervoer geschikt geacht worden, worden door een Duitse politiedokter gecontroleerd. In zulke gevallen is de betreffende dokter ten volle verantwoordelijk en moeten de verschillende papieren, tezamen met een waarheidsgetrouwe en duidelijk geschreven doktersverklaring, omgaand aan de *Zentralstelle* worden toegezonden.'⁸²⁸

Voor de Maastrichtse gemeentepolitie was deze regeling niet strikt genoeg. Zij deed er nog een schepje bovenop in de vorm van een 'toelichting' op de oproeping. In de eerste plaats vervroegde zij het aanmeldingsuur van 20.00 naar 16.00 uur. Dat gaf haar meer tijd om de registratie te verrichten. In de tweede plaats echter werd de in de oproep vermelde regeling in geval van ziekte verder ingeperkt. De gemeentepolitie schreef in de toelichting:

'In geval van ziekte, d.w.z. *uitsluitend* in geval van opname in een ziekenhuis, dient U zich *uiterlijk* op maandag 26 Augustus 1942 te vervoegen op de *Afdeling Recherche*,

Gemeentepolitie Maastricht (Kamer no. 1) onder overlegging van een bewijs van opname in het ziekenhuis'.⁸²⁹

Onder de tekst stond als datum 24 augustus (de dag dat de oproepen werden bezorgd) en verder 'De Commissaris van Politie', terwijl de oproeping zelf was ondertekend door 'Wörlein SS-Hauptsturmführer'. Op wiens initiatief en waarom de gemeentepolitie dit deed is niet bekend. Dit geval is uniek in Nederland. Nergens anders voegde de gemeentepolitie extra condities aan de oproepen toe. In deze zaak werkte de Maastrichtse gemeentepolitie dus loyaal mee. Niet alleen bezorgde ze op maandag de oproepen, die pas de dag ervoor door de *Zentralstelle* waren aangeleverd, maar door de toelichting maakte ze het voor de joden in Maastricht nog moeilijker om zich aan de aanmelding te onttrekken.

Hoe verliep de aanmelding op de 25e? De commissaris van politie vermeldde in een rapport van 28 augustus dat van de 159 opgeroepen joden van Maastricht er zich 95 (= 59,7 procent) hadden gemeld. 64 Joden waren dus niet verschenen.⁸³⁰

De trein die hen naar Westerbork zou vervoeren, vertrok pas in de loop van de nacht. Tot zolang dienden zij in het schoolgebouw te blijven. Medewerkers van het Nederlandse Rode Kruis en anderen, onder wie ook niet opgeroepen Maastrichtse joden en medewerkers van de Amsterdamse en de lokale Joodse Raad,⁸³¹ stonden de slachtoffers bij. De eerder genoemde medewerkster van de Joodse Raad, M. van der Hoop, rapporteerde:

'Er deed zich het merkwaardige feit voor dat hier de grootste opkomst is geweest van het hele land: 50 procent [dat was het percentage van allen uit Zuid-Limburg die zich dienden te melden] van de oproepen. In de regel is er overal tien tot vijftientig procent opgekomen. In Limburg is het vluchten echter zeer moeilijk, er waren uitdrukkelijke waarschuwingen gegeven en de grens was driedubbel bewaakt. In de school was voor iedere stad [bedoeld wordt gemeente] een lokaal ingericht. Verder was er een zogenaamde "linnenkamer", d.w.z. daar konden de mensen die niets bij zich hadden, nog een hele uitrusting krijgen. Het is geweldig, zoveel als daar bij elkaar gebracht was. Zowel de grote zaken (b.v. Vroom en Dreesmann) als de particulieren hebben alles gegeven, wat ze missen konden.

Van het verplichte uur van opkomst tot het vertrek naar het station van Maastricht, van vier uur 's middags tot elf uur 's avonds, liepen er voortdurend mensen rond, die belegde broodjes, koffie, thee, melk en fruit presenteerden. Er was ook snoep en er waren koekjes voor de kinderen gezonden. In het gebouw was ter bewaking marechaussee aanwezig, die helemaal niet wist waar het om ging. Dat hoorden ze pas van ons. Allemaal prima lui, die er ontzettend de smoor in hadden, temeer omdat ze velen van de vertrekkenden persoonlijk kenden. De vrouw van een onzer advocaten, een arische doktores, heeft prachtig werk verricht: in de dokterskamer verzamelde ze alle invaliden (kreupelen, gebochelden, verlamden, enz.). Toen riep ze de *Obersturmführer* en zei: "Dat is jullie *Arbeitseinsatz* voor Duitsland!"⁸³².

Daarna moesten zij zich klaar maken voor vertrek. Van der Hoop noteerde:

'Om kwart voor twaalf werden ze naar buiten gebracht en opgesteld in colonnes. Ze werden nog even toegesproken: ze mochten niet spreken onderweg en wie uit de rij liep, werd doodgeschoten. De stoet werd als volgt gevormd: voorop politie op de fiets, de marechaussee in een motorzijspan met de *Obersturmführer*, dan vier man van de marechaussee te voet, daarachter vier stuks Joodse Raad als een soort van gijzelaars. Daarachter het transport, dat weer op dezelfde wijze van achteren gedekt was. Aan beide kanten gewapende SS. Het is jammer dat mijn uitdrukkingsvermogen zo beperkt is. Ik zou zo graag mijn indruk willen weergeven van deze nachtelijke exodus. Deze zwaarbepakte zwijgende troep mannen en vrouwen die, bewaakt als gevaarlijke misdadigers, door de stad naar het station trok. Bijna geen Maastrichtenaar heeft er iets van gemerkt: het was bijna twaalf uur en de weinigen die nog op straat waren, werden van te voren door de politie weggejaagd. Kun je begrijpen hoe ik me voelde, toen die mensen, eenmaal in de coupés ingeladen, ons begonnen te bedanken voor alle goede zorgen en ons het beste en sterkte wensten? Stel je voor: zij, de slachtoffers, aan ons, Joodse Raad, ridders van de droevige figuur, Don Quijotes in het kwadraat! Met een voorbeeldige zelfbeheersing en rust zijn ze weggereden'.⁸³³

Bij deze geciteerde passage kunnen de volgende aanvullende opmerkingen geplaatst worden. De tocht van het schoolgebouw naar het station, die erg triest moet zijn geweest, duurde niet lang. De school in de Prof. Pieter Willemsstraat ligt maar driehonderd meter van het station. De 'politie op de fiets' waren agenten van de Maastrichtse gemeentepolitie. De genoemde *Obersturmführer* was *Sturmscharführer* Hans Conrad, die aan de *Aussenstelle* Maastricht van de SD was verbonden. Hij was belast met de leiding over het *Judensachgebiet*. Hij maakte in het bijzonder werk van het opsporen van ondergedoken joden.⁸³⁴ Dat weinig Maastrichtenaars van deze tocht getuigen waren komt door de spertijd (23.00 uur).

Een belangrijke vaststelling is dat de *Maastrichtse gemeentepolitie* om half elf die avond de 95 joden uit Maastricht plus 64 joden uit de andere gemeenten van Zuid-Limburg aan de *Sipo* had overgedragen.⁸³⁵

In de maanden na de wegvoering van augustus arresteerden leden van de gemeentepolitie op last van de *Zentralstelle für jüdische Auswanderung* of van Conrad van de *SD Aussenstelle* Maastricht nog vele joodse inwoners.⁸³⁶ Al vanaf het begin van de bezetting had de gemeentepolitie van Maastricht meegewerkt aan arrestaties op last van de *Sipo*. Hoewel de secretaris-generaal voor Binnenlandse Zaken, Frederiks, herhaalde malen bij Rauter protesteerde tegen het inschakelen van leden van de gemeentepolitie of andere Nederlandse politiediensten bij het arresteren van joden, kreeg hij uiteindelijk nul op het rekest. Pas in oktober 1942 kwam een einde aan de onduidelijkheid over medewerking van Nederlandse politiefunctionarissen aan arrestaties van Nederlanders of buitenlanders op last van de Duitse autoriteiten, toen de Gevolmachtigde voor de reorganisatie van de Nederlandse politie bekendmaakte

'dat aan opdrachten van bevoegde Duitse autoriteiten tot arrestatie, transport en voorgeleiding van joden, gijzelaars of andere personen, zowel door de Rijks- als door de Gemeentepolitie, gevolg dient te worden gegeven'.⁸³⁷

De archieven van de gemeentepolitie van Maastricht zijn wat de arrestaties van joden betreft niet volledig. Duidelijk is dat in de herfst nog een 'arrestatiegolf' plaatsvond: in oktober werden 13 en in november 26 joden opgepakt en aan de *Sicherheitsdienst* overgedragen.⁸³⁸ Razzia's hebben niet plaatsgevonden. De joden werden door agenten van de gemeentepolitie aan huis opgehaald. Na de deportaties van augustus 1942 zijn nog minstens 150 joden in handen van de Duitsers gevallen en gedeporteerd.

Het staat vast dat 245 van de 513 joden die per 31 december 1941 in de gemeente Maastricht stonden geregistreerd, zijn omgekomen. Ik heb daartoe de lijst van de 513 geregistreerde joden vergeleken met de namen die in *In Memoriam* zijn opgenomen. Hieruit blijkt dat 245 namen daar staan vermeld als 'omgekomen'.⁸³⁹ Van 120 andere geregistreerde joden is het lot onbekend. Het is waarschijnlijk dat een gedeelte van hen heeft overleefd, omdat zij zijn gevlucht en zich uiteindelijk elders hebben gevestigd. Het is niet juist van deze 120 joden aan te nemen dat zij allen zijn omgekomen, zoals sommige auteurs doen. Men komt dan op een veel hoger percentage uit (71 procent). Lemmens komt aan ruim 77 procent: 400 van de 515.⁸⁴⁰ Roebroeks en Andreas volgen dezelfde redenering.⁸⁴¹ Croes en Tammes vermelden een percentage van 49,5 procent.⁸⁴² Dat lijkt dichter in de buurt te komen van het reële percentage omgekomenen.

De arrestaties gingen door tot in april 1943. De enige joden die zich toen nog in Maastricht bevonden met toestemming en medeweten van de *Sicherheitsdienst*, waren 'zieke en niet vervoerbare joden'.⁸⁴³ De verwijdering van de joden uit Maastricht is 'regelmatig' verlopen, schreef de commissaris van politie aan de gewestelijke politie te Eindhoven in april 1943.⁸⁴⁴ De term 'regelmatig' is officiële politietaal en een overduidelijk eufemisme. Immers meer dan de helft van de in Maastricht geregistreerde joden was op dat moment niet gedeporteerd. Men kan dan toch moeilijk spreken van een 'regelmatige' verwijdering.

4 VLUCHTEN OF ONDERDUIKEN

De specifiek op joden gerichte hulp werd in Maastricht oorspronkelijk gedragen door individuele hulpverleners rondom wie groepjes ontstonden. Deze vorm van bijstand aan mensen die werden bedreigd was in 1940 en 1941 ontstaan toen krijgsgevangenen – meestal Fransen of Walen – uit Duitsland naar (Zuid-)Limburg vluchtten.⁸⁴⁵ Zij werden opgevangen en verder geleid en daardoor ontstonden netwerken en netwerkjes van hulpverleners. Grootschalig was dat echter niet. In Maastricht waren naast individuele hulpverleners, zoals A. Gielens, H. Heyboer en J. Janssen, verschillende groepen actief. De zogenoemde 'Belastinggroep' was er een van. De leidende figuren daarvan waren P. Sijmons en M. Bartels.

Zoals in de jaren 1940 en 1941 individueel of in kleine groepen de hulp aan gevluchte krijgsgevangenen op gang kwam, zo ontstond ook, met name in 1942, de hulp aan joodse vluchtelingen of onderduikers.

Een bijzondere rol hierbij speelde de kleine maar hechte gereformeerde gemeente in Maastricht. Een aantal leden daarvan stelde zich principieel en strijdbaar op. De belangrijkste helpers waren A. van Mansum, D. van Assen, J.S. Lokerman en J. Vrij. We zullen ze nog tegenkomen.

4.1. Vluchten

De westzijde van Maastricht grenst aan België. Deze geografische situatie bood joden een mogelijkheid ons land te ontvluchten en te trachten via België en Frankrijk naar Zwitserland of naar Spanje te ontkomen. Hoeveel dat hebben geprobeerd, is niet bekend. Ondanks de verscherpte grensbewaking was het toch mogelijk om clandestien België te bereiken. Om ongezien over de grens te komen had men echter de hulp van derden nodig. Van verschillende kanten werd die hulp geboden, hetzij individueel hetzij in georganiseerd verband. Dat begon in de zomer van 1942. Dankzij een sluismeester, G. van Hardenberg, konden enkele Maastrichtenaren 's nachts via het jaagpad langs de Zuid-Willemsvaart naar het Belgische dorp Smeermaas gebracht worden, dat aan Lanaken grensde (kaart 10). Van daaruit liep een tram naar Luik. De sluismeester had contact met Van Assen, ambtenaar van de Belastingen in Maastricht. Deze schakelde twee commiezen, Groote en Douwe, van de grenspost Smeermaas in. Wanneer joodse vluchtelingen moesten worden overgebracht, nam de sluismeester contact met Van Assen op, die er dan voor zorgde dat deze commiezen op de gewenste uren dienst hadden. Vaak werden de Duitse grensbewakers met echte Hollandse jenever omgekocht. Hardenberg kende hen en wist precies wanneer zij dienst hadden.⁸⁴⁶ Zo maakte het gezin Hertzdahl (moeder, zoon en dochter) van deze route gebruik om naar België te ontkomen.⁸⁴⁷ Een ander joods gezin uit Maastricht, bestaande uit vader, moeder dochter en zoon, ontkwam langs dezelfde vluchtweg. De dochter, Helga Zilversmit schreef haar herinneringen op:

'Ook mijn vader had serieuze plannen om met zijn gezin naar het neutrale Zwitserland te vluchten. Op een zekere avond belde er iemand aan toen we nog bij de familie Grüner⁸⁴⁸ woonden. "Mijn naam is Frits", zei een onbekende man. "U kent mij niet, maar u wilt naar Zwitserland." "Wij naar Zwitserland? Hoe komt u daar nou bij?!", reageerde mijn vader verrast. Hoe wist deze man dat? Ik was als de dood. [...] Ik kan u aan een onderduikadres in Luik helpen. Vanaf zijn werk regelde Frits dat een man ons gezin naar België bracht, naar een onderduikadres in Luik.

Op een avond kwamen we bij de grens aan. We liepen met die meneer mee, die overigens zelf op een fiets zat. Achterop had hij een zak aardappelen. Lopen we net door een stuk bos, komen we een Duitser tegen. "Wo geht das hin?", vroeg hij. Ons geluk was dat hij daar samen met een hoertje was. Zij bedacht zich geen moment. "Friedrich", zei ze smachtend terwijl ze hem vastpakte en begon te zoenen. Die vrouw was geweldig want zo konden wij ons uit de voeten maken. Zulke toevalsmomenten zou ik vaker meemaken. Die nacht kwamen we bij een Belgische familie aan. Dat was in het dorpje Lanaken, vlakbij Maastricht.'⁸⁴⁹

Het valt niet meer te achterhalen hoeveel joodse vluchtelingen van deze ontsnappingsweg gebruik hebben gemaakt..

Vanaf het voorjaar of de zomer van 1942 smokkelden enkele vrachtwagenchauffeurs eveneens joden naar België. Vóór hun vertrek ontvingen de joden een vals identiteitsbewijs van een lid van de 'Belastinggroep'.⁸⁵⁰ Twee andere Maastrichtenaren smokkelden met steun van Belgische verzetsmensen joden bij Klein-Ternaaien over de grens. Tegen betaling van elfhonderd Belgische franken ontvingen de joden een identiteitsbewijs. Kennelijk stonden deze twee in verbinding met bonafide personen die van een vluchtroute deel uitmaakten, want het staat vast dat een aantal joden die zij over de grens brachten, Zwitserland heeft bereikt. In de loop van 1943 vertrok een van die twee Maastrichtenaren naar Frankrijk waarmee aan deze vluchtmogelijkheid een einde kwam.⁸⁵¹

De Sint Pietersberg bood ook een ontsnappingsmogelijkheid. Mensen die de weg kenden, gidsten joden en andere vluchtelingen over de berg, die men aan de Maastrichtse kant opging. Via diverse paden kon men aan de andere kant langs twee routes naar beneden en kwam dan op Belgisch grondgebied uit bij het dorp Klein Ternaaien of bij Kanne.⁸⁵² Daar aangekomen werden de vluchtelingen dan aan Belgische verzetsmensen overgedragen. Hoeveel joden uit Maastricht langs deze weg zijn ontkomen, is niet bekend. A. Gielens en anderen hebben bij Smeermaas joden over de grens gebracht. Een groepje van zes personen hielp in de zomer van 1942 ook joden over de grens met België. Dat duurde niet lang, want de zes werden na enkele maanden verraden en door de SD van Maastricht gevangen genomen.⁸⁵³

Een belangrijke rol speelde A. van Mansum uit Maastricht. Hij werkte als vertegenwoordiger voor een chemisch bedrijf uit Rotterdam en vanaf 1943 voor een importeur van kantoormachines in Den Haag.⁸⁵⁴ Hij kon dus ongehinderd reizen. Hij begon in een vroeg stadium met de hulpverlening aan joden. Hij fungeerde ook als hoofdagent voor de verspreiding van het verzetsblad *Vrij Nederland* in Limburg. In 1943 kreeg hij het verzoek de Landelijke Organisatie voor hulp aan onderduikers (L.O.) in Limburg op poten te zetten. Daar kwam hij nauwelijks aan toe. In het najaar van 1943 werd hij gearresteerd. Hij overleefde de oorlog.

Van Mansum werkte samen met Lokerman. Deze was machinist bij de Nederlandse Spoorwegen en een van de pioniers van het verzet in Maastricht. Hij begon al vroeg met hulpverlening aan ontsnapte krijgsgevangenen en daarna aan geallieerde vliegers. Hij raakte betrokken bij de hulpverlening aan joden. Hij was een van de oprichters van de L.O.-afdeling Maastricht. Als gevolg van verraad werd hij in mei 1944 gearresteerd. In februari 1945 is hij in het concentratiekamp Neuengamme om het leven gekomen.

Zijn geloofsgenoot, de al eerder genoemde Van Assen, had beroepshalve veel contacten met joodse zakenlieden uit Maastricht. Hij en Van Mansum waren van mening dat zij vanuit hun geloof joden dienden te helpen. Het

netwerk van Van Mansum breidde zich steeds verder uit. Van Assen bracht hem onder anderen in contact met een ouderling, die een levensmiddelenwinkel had en toezegde voor voedsel te zullen zorgen en de Maastrichtse inspecteur van politie J.F. Kraay. Deze waarschuwde als er arrestaties op til waren. Kraay slaagde er af en toe in blanco persoonsbewijzen te verstrekken aan Van Mansum en zijn helpers. Een andere politiefunctionaris, E. van der Noorda, en een fotograaf, G.F. Braun, vervalsten persoonsbewijzen. J. Vrij richtte met enkele collega's de 'groep-Vrij' op, die zich met diverse verzetsactiviteiten bezig hield: benzineleveranties aan de illegaliteit, hulp aan geallieerde vliegtuigbemanningen en aan joden. Hij was lid van de plaatselijke L.O. In mei 1944 werd hij gearresteerd, maar hij slaagde er na enkele maanden in te ontsnappen.⁸⁵⁵ Hij bracht enkele joden, zowel uit Maastricht als uit andere plaatsen, onder bij juffrouw J. Pinkas, die dicht bij de grens woonde. Van daaruit bracht zij hen naar een klooster in België.⁸⁵⁶ Het totale aantal joden uit Maastricht dat erin geslaagd is naar België te ontkomen, is niet bekend. Aangenomen mag worden dat een gedeelte van hen behoort tot de 120 joden wier lot onbekend is.

4.2. Onderduiken

Naast vluchten was in onderduik gaan een tweede mogelijkheid om aan de greep van de bezetter te ontkomen. Het eerste probleem dat zich hierbij voordeed, was het vinden van een onderduikadres in eerste instantie bij vrienden of kennissen. Enkelen kregen een schuiladres via een behulpzame persoon. Zo slaagde de familie Wudka erin een adres te krijgen van de gemeentesecretaris van Ambij. Vader en moeder Wudka waren in 1933 uit Polen gevlucht en naar Nederland gekomen. Hun eigenlijke naam was Wódka, maar bij hun naturalisatie in de jaren 50 van de vorige eeuw werd deze in Wudka veranderd. Zij kregen als adres dat van de familie Rijnbout in Scharn-Maastricht. Hoewel dit gezin vier kinderen had, vonden de Rijnbouts het geen probleem vader en moeder Wudka in huis te nemen. De Wudka's hadden echter een baby van enkele weken oud. Deze werd zogenaamd te vondeling gelegd bij een familie die niet ver van Maastricht woonde en van te voren op de hoogte werd gesteld dat de baby bij hun voorkeur zou worden gelegd. Zowel de baby als de ouders Wudka hebben de oorlog overleefd.⁸⁵⁷

Het kwam ook voor dat iemand zich spontaan bij een joods gezin aanbood om het in huis te nemen. De familie Salmang overkwam dit gelukkig lot. Het gezin bestond uit vader Hermann Salmang (1890-1961), moeder Bella Salmang-Dahl (1888-1961), zoon Herbert Otto (1926-1964) en dochter Eva (1927-). De moeder van Hermann Salmang, Rosa Salmang-Windmüller (1860-1955), woonde bij hen in. Eva Salmang herinnert zich:

'Op een avond in 1942 werd bij ons aangebeld en toen we de deur openden stond daar het echtpaar Courrech Staal, dat aan de overkant van onze straat woonde. We kenden hen nauwelijks. Hij was leraar geschiedenis en aardrijkskunde aan een

middelbare school te Maastricht. Hij was de zoon van een dominee en vóór de oorlog was hij voorzitter van de S.D.A.P. Tevens was hij ouderling van de Nederlandse Hervormde Gemeente. Zijn echtgenote was verpleegster geweest, maar na haar huwelijk werd ze huisvrouw. Ze waren beiden in de vijftig.

Nadat we ze binnen hadden gevraagd, deden ze mijn ouders het voorstel om, indien nodig, Otto en mij in huis op te nemen en schuil te houden. We waren altijd welkom. In geen geval mochten we naar een concentratiekamp gaan.

Mijn vader wees hen er echter op dat een dergelijke actie voor hen erg gevaarlijk kon zijn, dat ze daardoor alles konden verliezen, zelfs hun leven. Maar ze hadden alles goed overdacht en bleven bij hun aanbod. Toen zij ons huis verlieten, hadden we een aanbod dat ons leven zou redden!⁸⁵⁸

Einde 1942 woonden nog enkele tientallen joden in Maastricht. Dat waren ouderen, zieken of mensen die 'onmisbaar' waren voor instellingen en bedrijven. Zo ook de familie Salmang. Prof. Dr. Ing. Salmang was van 1930 tot 1935 hoogleraar aan de Technische Hochschule in Aken geweest, maar had als jood deze functie moeten opgeven. Hij was toen naar Maastricht gekomen. Hij trad in dienst bij de bekende aardewerkfabriek De Sphinx waar hij belast werd met het opzetten van een laboratorium. De directeur, Joseph Regout, had een verklaring van onmisbaarheid afgegeven. Omdat echter einde maart de verordening afkwam dat de provincies 'judenfrei' moesten worden gemaakt, kregen de moeder van Hermann en de twee kinderen in mei 1943 een oproep zich te melden in kamp 'Herzogenbusch' in Vught. Op dat moment doken de kinderen onder. We geven weer het woord aan Eva:

In mei 1943 waren er nog maar een paar joodse gezinnen in Maastricht. Het onze was er een van. In het midden van mei ontvingen we echter een oproep om ons in het kamp Westerbork [bedoeld wordt kamp *Herzogenbusch*; deze vergissing is vermoedelijk te wijten aan het feit dat zij haar herinneringen later heeft opgeschreven.] te melden. De oproep was bestemd voor mijn oma, die sedert 1938 bij ons woonde, voor Otto en mijzelf. Voor oma, 83 jaar oud, werd door onze huisarts een opname in het ziekenhuis geregeld, zogenaamd wegens een blinde darmontsteking.

Otto en ik gingen op 19 mei, de dag vóór de zilveren bruiloft van onze ouders, zo rond 22.00 uur, naar het huis van de familie Courrech Staal aan de overkant van de straat. Het huis had drie verdiepingen en was prachtig gelegen met uitzicht op de Maasvallei. Otto en ik, toen respectievelijk 17 en 16 jaar oud⁸⁵⁹, bewoonden twee fraaie kamers op de zolderverdieping. We konden ons vrij in het hele huis bewegen, alleen de woon- en eetkamer waren voor ons verboden terrein; de Nederlandse huizen hebben nu eenmaal grote ramen en weinig gordijnen, zodat het gevaar bestond dat men ons vanaf de straat kon zien. Natuurlijk kende de hele buurt ons.

Er was een alarmsysteem van de begane grond tot de zolder. We wisten dat wanneer de bel één keer rinkelde, we niet naar beneden mochten komen. Er was dan bezoek in huis. Drie keer bellen betekende dat we ons zo snel mogelijk op de vlissing moesten verstoppen omdat het huis doorzocht werd.

Ik hield mij bezig met het huishouden, terwijl Otto, een fervent lezer, genoeg interessante boeken tot zijn beschikking had. In elke kamer bevond zich namelijk een boekenkast. Later, toen vader ook bij ons introk, vertelde hij me dat alleen al het bezit van zoveel antifascistische literatuur voldoende was geweest om de Courrech Staals naar een concentratiekamp te sturen.

We kregen geen privé's meer, maar we verveelden ons niet. Natuurlijk bezochten onze ouders ons nooit, dat zou te gevaarlijk zijn, maar we wisten toch wel min of meer wat er thuis gaande was. Vrienden en kennissen bezochten mijn ouders

om hen te troosten: ze dachten dat wij naar Westerbork waren afgevoerd. Vader en moeder konden hun niet de waarheid vertellen. Ondanks het feit dat de bezettende macht zeer goed was georganiseerd, hebben ze nooit ontdekt dat Otto en ik niet in Westerbork waren aangekomen. De ontdekking van onze afwezigheid zou voor mijn ouders desastreuze gevolgen hebben gehad.

In de zomer van 1943 volgde een strikte voedseldistributie. Het was natuurlijk ondoenlijk vier personen te voeden met het (weinige) eten dat voor twee personen was bestemd. Elke maand brachten leden van het verzet extra bonnen voor mij en Otto. Ze werden gestolen bij de gemeentesecretarie. We kregen ook valse identiteitsbewijzen. Mijn nieuwe naam was, heel toepasselijk, Eva van Aken, een in Nederland veel voorkomende naam. Intussen hadden de Courrech Staals ook mijn ouders aangeboden bij hen onder te duiken.¹⁸⁶⁰

Dat laatste kwam heel goed van pas. Want zo deelt Eva mede:

‘In het midden van augustus, drie maanden nadat Otto en ik waren ondergedoken, en mijn ouders de laatste joden in Maastricht waren, kwam een jonge vrouw naar mijn ouders, met de volgende boodschap: “Vertrek snel, de Nederlandse politie komt u vannacht arresteren!” Naderhand hoorden we dat die vrouw een dochter was van begrafenisondernemer Eymael uit de Brusselsestraat. Een nicht van haar werkte bij de telefooncentrale en hoorde het gesprek tussen de Gestapo en de Nederlandse politie over de geplande arrestatie van mijn ouders. Zij gaf haar nicht de opdracht om de Salmangs te waarschuwen. Mejuffrouw Eymael trad later in het huwelijk met Edgar Kochman.

Mijn ouders hadden zich al voorbereid op een plotseling vertrek uit het huis. Vanwege de consternatie vergat mijn vader een pakket waardevolle papieren mee te nemen. Ook het IJzeren Kruis Eerste en Tweede Klasse, waarmee hij onderscheiden was tijdens de Eerste Wereldoorlog, bleven achter.

Mijn ouders verborgen zich in een bossage in de buurt van het huis. Toen de duisternis was ingevallen, kropen ze uit hun schuilplaats, liepen naar het huis van Courrech Staal en klopten daar op de achterdeur. Om 22.00 uur hoorden mijn broer en ik dat er bij ons huis aan de overkant van de straat werd aangebeld. Het was een mechanische bel en die klonk nogal schel. We liepen naar het raam en zagen een politieauto. Toen niemand aan de deur kwam, werd deze opengebroken en zagen we hoe de mannen met zaklampen van kamer naar kamer liepen. Ze konden geen licht maken in verband met de verduisteringsvoorschriften.

De volgende dag verschenen een Duitse officier en twee soldaten. Toen ze weer naar buiten kwamen, droeg de officier voorzichtig de ‘punchbowl’ van mijn moeder. Mijn moeder had de bowl gebruikt om er eieren in te bewaren. De officier legde de bowl in zijn auto en verzegelde vervolgens onze huisdeur. Van toen af aan sliep Otto op de vloering, ik in de kleine kamer en mijn ouders hadden de grote kamer. Zo leefden we de komende dertien maanden.

Met de komst van mijn ouders kwamen er veranderingen in ons leven. We kregen weer les, meestal van vader, maar Engels en Frans kreeg ik van mevrouw Courrech Staal, terwijl ik met moeder Duits las. Moeder hield zich bezig met het huishouden, hetgeen mevrouw Courrech Staal zeer op prijs stelde. Iedere middag las vader ons voor uit klassieke literaire werken, die in ruime mate voorradig waren: Goethe, Schiller, Lessing, Shakespeare, etc. De toneelstukken van de Franse auteurs als Racine en Corneille werden rols-gewijs gebracht. Gelukkig hoefde ik daar nooit aan mee te doen vanwege mijn gebrek aan kennis van de Franse taal.

De man die ons elke maand de voedselbonnen leverde en die wij “de koerier” noemden, werkte in dezelfde fabriek als mijn vader. Hij ging naar de directeur, Josphe Regout, en zei: “Salmang houdt zich verborgen in Maastricht en hij heeft geld nodig.” Vanaf toen stuurde de fabriek ons elke maand geld via de koerier, zodat we de

Courrech Staals af en toe konden betalen. Na de bevrijding wilde mijn vader zijn schuld bij de fabriek afbetalen, maar Regout zei: "Vergeet het maar. Het is goed zo!" Later vertelde Joseph Regout dat hijzelf dacht dat we in een van de vele kelders van de fabriek waren ondergedoken.^{'861}

De moeder van Hermann Salmang, Rosa Salmang, die 83 jaar was en bij haar zoon woonde, werd, zoals Eva schreef, met medewerking van de huisarts, zogenaamd wegens een blindedarmontsteking, opgenomen in het ziekenhuis Calvariënberg, waar Mendes de Leon directeur was. Zij verbleef er vanaf 26 mei 1942 tot aan de bevrijding van de stad in september 1944. Zij heeft tijdens haar verblijf in het ziekenhuis een dagboek bijgehouden. Zij was niet de enige joodse bejaarde die daar opgenomen werd om aan deportatie te ontkomen. Op 4 juni 1942 noteerde mevrouw Salmang onder meer:

'We liggen hier met drie oude vrouwen naast elkaar, geloofsgenoten; één is 92 jaar maar nog mobiel en gezond. Dan kom ik met 83 jaar en nummer drie met 80 jaar. Wij beide ouderen zijn hardhorig en spreken door een hoorbuis zo goed als het gaat. De derde is een Hollandse.'⁸⁶²

Toen haar zoon en zijn vrouw in augustus 1943 ook moesten onderduiken bij de Courrech Staals, maakte zij zich erg ongerust en miste zij hen erg:

'13 augustus [1943]. Het is een dag vol van gebeurtenissen die ik mijn leven lang niet zal vergeten. Een kennis van Hermann, de advocaat Von Geldern [secretaris van de Joodse Raad], kwam 's avonds bij mij. Ik had me de hele dag op het bezoek van Hermann en Bella verheugd. Hermann had vakantie en ik werd al ongeduldig en maakte me zorgen. Die maakt men zich vlug omdat men jammer genoeg veel tijd daarvoor heeft. Meneer Von Geldern bracht mij het diep treurige nieuws dat Hermann en Bella niet meer in hun woning waren. Ik wond mij natuurlijk erg op en was diep ongelukkig en had een zorgelijke nacht. Goddank ben ik vandaag rustiger en eet en drink zodat ik kracht heb om het te doorstaan. Ik heb die beiden nog nodig in het leven. Geve God dat zij gezond en welgemoed weer in hun mooie huis terugkeren. Ik bid iedere dag voor hen, moge God hen behoeden.'⁸⁶³

En op 31 oktober schreef ze:

'Sinds Hermann en Bella niet meer bij mij komen, heb ik het erg moeilijk. Ik denk dag en nacht aan hen, wat ze doen en of ze erg ongelukkig zijn. 's Avonds als ik me te rusten leg dan dank ik God dat ze ook in een bed kunnen gaan liggen en niet op straat hoeven te slapen. 's Morgens ben ik in gedachten bij hen en denk vaak: nu zorgt Bella voor het middageten. De avonden zijn al donker en er mogen geen lantaarns branden. Het ziekenhuis ligt niet in het centrum van de stad. Daardoor komt er 's avonds niet veel bezoek, maar af en toe komt er toch iemand bij me. Otto's schoolvriend bezocht mij al twee keer. Toch een opgave voor die lieve jongeman. Ook Gretchen [het voormalige dienstmeisje van het gezin Salmang] komt vaak; ik ben

blij met iedereen die me bezoekt. Toen ik hoorde dat ons huis ontruimd was, was ik diep ongelukkig, het is vreselijk. Onze buurvrouw, mevr. Roffschat [bedoeld wordt Rouschop], was ook bij mij. Zij vertelde me alles, ik was diep ongelukkig. Alles was weg: garderobe, meubelen, enz. Een paar oude spullen hebben ze laten staan. Ik denk steeds aan Hermann en Bella, wat voor een thuiskomst zal dat zijn! Er woont al een ander, een tandarts uit Amsterdam die zijn meubelen zelf meegebracht heeft.⁸⁶⁴

Overigens werd het in beslag genomen huis van de Salmangs niet door een Amsterdamse tandarts betrokken, maar door een zekere Gripp. Hij was als ambtenaar werkzaam bij het bureau van de *Beauftragte des Reichskommissars für die Provinz Limburg*.⁸⁶⁵

In het ziekenhuis Calvariënberg werden op last van de Sipo nog twee joodse vrouwen opgenomen. Zij werden in oktober 1943 daarnaartoe overgebracht vanuit het joodse noodziekenhuis aan de Sint-Pieterskade. Zij verbleven daar tot 9 april 1944. Rosa Salmang noteerde:

'9 april [1944]. Wij kenden weer een opwindende en spannende dag. Ik schreef reeds eerder dat twee joodse dames hier opgenomen waren, een Mevr. Seligman [bedoeld wordt Mathilde Zeligman-Lichtenstein uit Meerssen] en een Mevr. Eisenberg [uit Valkenburg]. Beide dames waren zo tussen de veertig en vijftig jaar oud. Mevr. Eisenberg was een zeer stevig personage, bijzonder goed gevoed en ongeveer zo dik als Mevr. ... [onleesbaar] in de Loosbergstraat. Haar voornaamste bezigheid was haar lichaamsverzorging. Ze lagen precies tegenover mij en uit verveling bekijkt men dat altijd. Zij bepoederde en schminkte zich de hele godganselijke dag en ze liet zich erop voorstaan een bijzonder verwende vrouw te zijn. Op een dag, wat een schrik, ging de deur open en er verscheen een Duitse politiemann en twee erg grote mannen, die naar de zuster gingen en haar mededeelden dat zij de beide vrouwen moesten meenemen. De zuster vertelde het de vrouwen en iedereen in de zaal was op de hoogte. De vrouwen waren natuurlijk erg opgewonden en wij allen met hen. Geen oog bleef droog in de zaal maar niets hielp en een kwartier later zaten ze in de politiewagen en waren weg.⁸⁶⁶

Het is niet bekend hoeveel personen via een privé-relatie aan een onderduikadres kwamen.

Een andere mogelijkheid om aan een schuiladres te komen was door middel van een contact met iemand van een organisatie die hulp aan joden verleende. Al in 1941 ontstonden er in het Maastrichtse kleine groepen van verzetsmensen die onder meer hulp aan joden wilden bieden. Eerder zagen wij dat zij hulp boden bij het over de grens smokkelen van joden. Diezelfde groeperingen hielpen ook bij het onderbrengen van joden op een veilig adres. Ook in dit opzicht onderscheidden Van Mansum en zijn medewerkers zich. In mei 1943 kwam hij in contact met medewerkers van de 'groep Meerburg'. Deze bracht joodse kinderen uit Amsterdam in diverse streken in het land onder.⁸⁶⁷ Bijna wekelijks nam hij kinderen over van medewerkers van Meerburg. Dat gebeurde op het station van Sittard. Hij bracht hen op diverse plaatsen onder, met name in de Oostelijke Mijnstreek, d.w.z. Heerlen en omgeving. In tegenstelling tot de Mijnstreek lag het accent in Maastricht op de hulp aan volwassen joden, woonachtig in de regio. Dat nam overigens niet weg dat Van Mansum ook joden uit Amsterdam en Zutphen door een medewerkster liet ophalen om die vervolgens te laten onderduiken of, zoals

eerder vermeld, over de grens met België te laten brengen. Van Mansum heeft op die wijze negentig à honderd volwassen joden geholpen plus nog een vijftigtal kinderen. Op drie na hebben zij het allen overleefd.⁸⁶⁸

Van degenen die geen gevolg aan de oproep van 25 augustus 1942 hadden gegeven, bleken 27 of 29 joden 'niet thuis' te zijn aangetroffen. Zij waren al gevlucht of ondergedoken. Bij de arrestaties in november werden er tien 'niet aangetroffen'.⁸⁶⁹ Een lijst in het NIOD⁸⁷⁰ met de gegevens van de Maastrichtse joden, die van 24 januari 1942 dateert, vermeldt 490 namen en op een lijst van 10 juli 1942⁸⁷¹ staan 417 personen. Op dat tijdstip waren dus al 96 personen 'weg' in vergelijking met het einde 1941 aantal geregistreerde joden van 513.

Nu telde Maastricht op een gegeven ogenblik naar schatting het grootste aantal joodse onderduikers van Limburg, namelijk circa 200.⁸⁷² Dat was onder meer te danken aan het feit dat er meer hulpverleners actief waren, zoals Van Mansum. Ook hebben geestelijken, pastoors en kapelaans, een helpende hand toegestoken. Gezien het doorsluizen van joodse onderduikers, zowel volwassenen als kinderen, uit de steden Amsterdam en Utrecht,⁸⁷³ mag men aannemen dat niet alle 200 joodse onderduikers uit Maastricht afkomstig waren. Bovendien borg onderduiken in de eigen woonplaats het gevaar van herkenning in zich.

5 DE ROL VAN DE KERKEN IN LIMBURG

In de paragraaf over de vluchtmogelijkheden voor de vervolgte joden in Maastricht komt naar voren, dat leden van de kleine maar zeer hechte gereformeerde gemeenschap in de stad zich inspanden om daarbij hulp te bieden. Zij vormden nadien ook de kern van de Maastrichtse afdeling van de Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers (L.O.).

Het overgrote deel van de inwoners van Maastricht behoorde tot de rooms-katholieke kerk. Mgr. dr. J.H.G. Lemmens was sinds april 1932 bisschop van Roermond. Hij was een felle antinationalist. In 1936 deed hij in een herderlijke brief een persoonlijke oproep het nationaalsocialisme de rug toe te keren⁸⁷⁴. In december 1941 maakte het ministerie van Volksvoorlichting en kunsten bekend dat de Nederlandse pers geen advertenties van de NSB of van een van haar nevenorganisaties mocht weigeren. Lemmens wees de oekaze af evenals aartsbisschop J. de Jong.⁸⁷⁵ Seyß-Inquart liet de zaak niet escaleren. Hoe de bezetter inmiddels over de bisschop dacht stond in januari 1942 in de *Meldungen aus den Niederlanden*: 'Een van de eerste leidende geestelijken die zich tegen de NSB-annonces in de r.k.-pers verzetten was bisschop Lemmens van Roermond. Zoals reeds herhaaldelijk benadrukt werd in de "*Meldungen*", is Lemmens momenteel de actiefste en meest strijdbare kerkvorst in Nederland op wiens instigatie vele door de aartsbisschop onderschreven maatregelen tegen het nationaalsocialisme ontstaan zijn.'⁸⁷⁶ Hoewel de bezetter de bisschop beschouwde als een kwade genius arresteerde hij hem niet of achtte dat niet opportuun.

Onmiddellijk na de bekendmaking van de eerste deportaties van joden stuurden de tien Nederlandse kerken gezamenlijk een telegram aan de bezettingsautoriteiten waarin zij fel protesteerden tegen de voorgenomen deportaties. Tegen de wens van Seyß-Inquart in maakten de Nederlandse bisschoppen in een herderlijke brief, die op 26 juli 1942 in alle kerken en kloosters werd voorgelezen, de tekst van het protesttelegram bekend.⁸⁷⁷

Een tweede protestbrief van de Nederlandse bisschoppen die zij op 17 februari 1943 naar Seyß-Inquart stuurden, bevatte een protest tegen de vervolgingen, deportaties, de verplichte tewerkstelling in Duitsland en talrijke andere maatregelen van de bezetter. Tevens verklaarden zij dat de medewerking van Nederlandse autoriteiten en ambtenaren aan de uitvoering van dergelijke maatregelen 'in geweten ongeoorloofd' was.⁸⁷⁸ Van dit laatste kwam in de praktijk niet veel meer terecht. In Maastricht was, wat de arrestaties van de joden betreft, het kwaad al geschied.

Lemmens nam zelf niet actief deel aan verzetsactiviteiten. Dat liet hij over aan zijn secretaris J.L. Moonen, die in verzetskringen de schuilnaam 'Oom Leo' had. Lemmens keurde deelname aan illegale activiteiten door geestelijke en leken niet af. Gelet op zijn positie als leider van de Limburgse katholieken moest Lemmens meer belangen dienen. De invloedrijke vicaris-generaal, mgr. dr. F.J. Féron, beklemtoonde dit laatste bij herhaling. Uit de episcopale protestbrieven trok een aantal geestelijken – vooral pastoors en kapelaans – de conclusie dat actieve deelname aan de georganiseerde illegaliteit niet alleen geoorloofd was, maar ook een logische consequentie van de houding van de Nederlandse bisschoppen met aartsbisschop mgr. dr. Johannes de Jong voorop. De stuwende kracht achter het door de Kerk geïnspireerde en gestimuleerde humanitaire verzet in Limburg was de al genoemde bisdomsecretaris. Hij onderhield nauwe contacten met diverse vertegenwoordigers van en deelnemers aan de georganiseerde illegaliteit. Tevens fungeerde hij als adviseur in belangrijke morele kwesties. Menigeen deed een beroep op hem als er moeilijke beslissingen moesten worden genomen. Hij was de geestelijke leidsman van het verzet van katholieke geloofgenoten in Limburg.⁸⁷⁹

Féron was de spreekbuis van de priesters die een ander standpunt, maar geen pro-Duits uiteraard, aanhingen. Zij waren van mening, ook al schaarden zij zich achter de protesten van het Nederlands episcopaat, dat hun eerste en voornaamste taak op het terrein van de zielzorg lag en zij zich als geestelijken verre dienden te houden van ongeoorloofde handelingen tegenover de bezetter. Féron kon overigens begrip opbrengen voor de lijn Moonen. Lemmens nam een tussenpositie in. Zo ontstond in Limburg een situatie waarin elke individuele geestelijke geheel volgens eigen inzicht zijn positie kon bepalen en zich op het hoogste niveau van steun verzekerd wist mits hij niet openlijk de zijde van de Duitsers koos.⁸⁸⁰

In totaal verloren zestien priesters van het bisdom als gevolg van hun verzetsactiviteiten het leven in een Duits concentratiekamp. Daarnaast ook nog acht ordegeestelijken. Van deze 24 waren er slechts twee die *niet* wegens hulp aan al dan niet joodse onderduikers waren opgepakt.⁸⁸¹

6 BESLUIT

Het percentage van joodse gedeporteerden is in Maastricht minder dan 50 procent. Dat is ruim onder het landelijk percentage van 73 procent. Dit is enerzijds toe te schrijven aan de geografische ligging van Maastricht en aan het feit dat er enkele succesvolle vluchtwegen over deze grens bestonden. Maar het is ook het gevolg van activiteiten van individuele burgers in de stad of in (klein) groepsverband werkende hulpverleners. Hoewel de lokale overheid, en in het bijzonder de politie meegaand was, waren er wel meer kansen op ontvluchting dan elders in Nederland. Een aantal mensen, helpers en opgejaagde personen, waren bereid deze kansen te grijpen.

Hoofdstuk 9

DE JODENVERVOLGING IN LUIK

1 DE JOODSE GEMEENTE VAN LUIK⁸⁸²

De joodse gemeente van Luik is relatief jong. Tijdens de periode dat de prins-bisschop aan het bewind was, mochten zich in de stad geen joden vestigen. Pas na de intocht van de Fransen aan het einde van de achttiende eeuw verkregen ook zij het recht om daar te gaan wonen. Volgens een lijst die de gemeente Luik in 1809 liet opstellen, woonden in dat jaar zes joodse gezinnen in Luik. Vier daarvan waren afkomstig uit Maastricht.⁸⁸³

In de loop van de negentiende eeuw vestigden zich steeds meer joden in Luik, maar hun verblijf was vaak van korte duur. De meesten waren namelijk ambulante handelaren. Omstreeks 1840 was er echter sprake van een joodse gemeenschap. Maastricht en omstreken droegen het meest bij aan de stijging van het aantal joden in Luik: van de 127 gezinnen uit Nederland die in die periode in Luik domicilie hadden gekozen, waren er 81 afkomstig uit de regio Maastricht.⁸⁸⁴ Deze toestroom had drie oorzaken. In de eerste plaats was er de onbetwistbare economische aantrekkingskracht van de stad. Met name vanaf 1840 werd Luik steeds meer het centrum van industriële activiteiten en dit leidde tot een sterke stedelijke ontwikkeling. De bevolking groeide tussen 1848 en 1880 van 80.000 naar 123.000 inwoners. In de tweede plaats gingen steeds meer joodse families bij elkaar in de buurt wonen. En in de derde plaats namen welgestelde Israëlieten joods personeel in dienst, dat uit het buitenland afkomstig was. In 1890 waren er in Luik 612 joden.⁸⁸⁵

Na de Eerste Wereldoorlog verdubbelde binnen enkele jaren het aantal joden in stad en regio. Daar zijn twee duidelijke redenen voor aan te wijzen. Enerzijds bleek de universiteit van Luik voor joden aantrekkelijk. Rond 1925 telden de technische en medische faculteiten ongeveer 500 joodse studenten. Anderzijds bevonden zich in en om Luik kolenmijnen en grote ijzer- en staalfabrieken. Die trokken veel buitenlandse onder wie ook joodse werknemers aan. Men kan de golven van immigranten die na 1914 naar de Luikse regio waren gekomen, grofweg als volgt omschrijven: tussen 1923 en 1933 kwam er een toestroom vanuit Polen. Zo ontstond in Seraing, een industriële voorstad van Luik, een joodse gemeenschap van circa 300 personen, hoofdzakelijk van Poolse herkomst. Vanaf 1936 kwamen er daarenboven veel vluchtelingen uit Duitsland en Oost-Europa. Toen in mei 1940 de oorlog uitbrak, woonden in het arrondissement Luik, dat de 24 gemeenten omvatte waarvan de *Conférence des Bourgmestres de l'Agglomération liégeoise* het overlegorgaan vormde, 2.560 joden.⁸⁸⁶ Slechts 8,5 procent van hen, circa 220 personen, had de Belgische nationaliteit.⁸⁸⁷ In

de stad Luik bestond de joodse gemeenschap uit 1906 personen.⁸⁸⁸ In de voorsteden waren twee joodse gemeenschappen geconcentreerd: in Seraing: 338 personen, en in Bressoux: 139 personen.⁸⁸⁹

2 DE OPRICHTING VAN DE AUßENDIENSTSTELLE LÜTTICH

Alvorens de gevolgen van de anti-joodse maatregelen voor de joden van Luik worden geschetst, is het nodig eerst de plaatselijke organisatie van de SS te beschrijven.

Met goedkeuring van Von Falkenhausen kon de *Dienststelle* Brussel vijf nevenvestigingen, *Außendienststellen*, oprichten: in Antwerpen, Charleroi, Gent, Luik en Rijsel. De groep die in Luik zou starten bestond uit tien personen: vier afkomstig van de *Staatspolizei* van Münster, vier van de *Kriminalpolizei* van Berlijn en twee chauffeurs van de *Staatspolizei* van Salzburg. De leiding kreeg de uit het Saarland afkomstige oud-metselaar Georg Graf. Hij was tot op dat moment *Obersekretär* van de *Kriminalpolizei* in Berlijn.

Op de dag van zijn vijftigste verjaardag, donderdag 8 augustus 1940, nam hij zijn intrek in een pand aan de Luikse boulevard d'Avroy. Hij maakte meteen zijn opwachting bij de *Oberfeldkommandant* van OFK 589, *General-Major* Gustav Klein. Graf wilde hiermee duidelijk te kennen geven dat beide diensten nauw met elkaar moesten samenwerken.⁸⁹⁰ De groep van tien ging de organisatie verder uitbouwen. Op 1 september kwam de eerste medewerker van de SD in Luik aan. De SD Aken had hem gestuurd om bij de *Aussendienststelle Lüttich* de SD op poten te zetten.

De organisatiestructuur van de *Sipo-SD* in België week af van die van het RSHA in Berlijn. In Duitsland ressorteerde de bestrijding van de joden onder de *Gestapo*, waarbij de *Judenabteilung* de aanduiding *Abteilung IV b 4* kreeg. In België kwam een andere indeling. Tot februari 1943 waren de *Judenabteilungen* in Brussel en de *Außendienststellen* gelijkgesteld – en werden ook zo aangeduid – met *Abteilung II c*, het *Judenreferat*. *Abteilung II* was in feite de SD. De afdeling kende drie onderafdelingen: II a was belast met de bestrijding van de vrijmetselarij; II b onderzocht de politieke activiteiten van kerken en sekten en II c bestreed het jodendom. Afdeling II had een betrekkelijke autonomie. De verantwoordelijkheid hiervoor lag bij *SS-Sturmbannführer* Alfred Thomas (niet te verwarren met de eerder genoemde Max Thomas). Na diens overlijden werd de jodenafdeling in België overgeheveld naar *Abteilung IV B 3*, dus naar de *Gestapo*. Pas in maart 1944 besloot men de aanduiding van het RSHA over te nemen, zodat vanaf toen de *Judenabteilung* als *Abteilung IV B 4* bekendstond.

Een van de taken van de *Judenabteilung* van de *Außendienststelle* in Luik was om het provinciaal en lokaal bestuur in het oog te houden.⁸⁹¹ Deze nevenvestiging van de SD in Brussel kwam tot aan de bevrijding in september 1944 onder leiding van *SS-Sturmscharführer* Willi Stade te staan. Hij was een brute man die schromelijk misbruik maakte van zijn macht: hij liet willekeurig mensen oppakken en schrok niet terug voor mishandeling, moord of doodslag. Het staat vast dat hij in persoon aan minstens 27 acties heeft

deelgenomen, waarbij meer dan 400 joden zijn gearresteerd en gedeporteerd.⁸⁹² Het was overigens een kleine afdeling waar hij het hoofd van was. Zij telde zes personen, maar had de medewerking van vier *Vertrauensleute*, onder wie Oscar Evrard, die we nog zullen tegenkomen, en twee tolken, die tevens inlichtingenwerk verrichtten.

3 DE ANTI-JOODSE VERORDENINGEN

In België vaardigde het bezettingsbestuur in totaal achttien anti-joodse verordeningen uit. Ze staan vermeld in bijlage 14. De belangrijkste daarvan worden hierna besproken.

3.1. Registratie

Naar aanleiding van de verordening die de joden verplichtte zich bij de gemeente waar zij woonden, te laten registreren, gelastte de *Stadtkommissar* van Luik, Ranze, op 20 november 1940 het stadsbestuur van Luik om op de gebruikelijke plaatsen in de stad aanplakbiljetten te doen ophangen die de joden verplichtten zich bij het gemeentebestuur in het register te doen inschrijven. Hij betuigde zijn instemming met het door de stad ontworpen concept, maar preciseerde dat de aandacht vooral op de voorgeschreven straffen moest worden gevestigd.⁸⁹³ Op 6 december bevestigde het departement van Binnenlandse Zaken en Volksgezondheid de Duitse instructies betreffende de inschrijving in het jodenregister. Einde januari 1941 vroeg het provinciebestuur van Luik, dat immers het toeziende gezag over de gemeenten uitoefende, aan het gemeentebestuur van Luik de lijst van personen die verklaard hadden de joodse 'nationaliteit'⁸⁹⁴ (een merkwaardige term in dit verband!) te bezitten, toe te sturen. Het Luikse stadsbestuur werkte aan de uitvoering van deze verordening zonder tegenwerpingen mee.

Het juiste aantal joden dat in het register stond ingeschreven, is niet bekend. Het jodenregister van de stad Luik van einde december 1940 is tot heden niet teruggevonden.⁸⁹⁵ Het aantal joden dat rond de jaarwisseling in de gemeenten van de *Agglomération liégeoise* (exclusief de stad Luik) woonde, bedroeg naar schatting circa 1700.⁸⁹⁶ Wel staat vast dat de stad Luik, zoals eerder vermeld, in mei 1940 1906 joden telde op een bevolking van 161.073 personen.⁸⁹⁷

3.2. De Vereniging van Joden in België.

De afgevaardigde van de joodse gemeenschap van Luik in het hoofdbestuur van de VJB was Noé Nozice, een Pool van geboorte, die tot Belg was genaturaliseerd. Hij was de schoonzoon van David Lazer, die een van de twee afgevaardigden van Brussel in het hoofdbestuur was.

Hoe was het plaatselijk bestuur van de afdeling Luik van de VJB samengesteld? De voorzitter was Nozice, 38 jaar en geboren in Cieszyn (Polen). Aan het begin van de oorlog was hij een 'welgestelde bonthandelaar'.⁸⁹⁸ Naast de voorzitter telde het bestuur van de afdeling Luik nog zes personen: een vice-voorzitter, een penningmeester, een secretaris en drie leden. Begin 1942 moest het bestuur zes adviescommissies vormen: voor Financiën, Liefdadigheid en Maatschappelijk Werk (met een sectie kinderopvang en een medische dienst), Onderwijs, Eredienst, Emigratie, Kunst en Cultuur.

In april 1942 werd het bestuur sterk gewijzigd. Na het vertrek van de secretaris zat Nozice een bestuur voor, dat geen bindingen meer had met de joodse structuren van voor de oorlog.⁸⁹⁹ Het werd een jonge ploeg met mensen van verschillende nationaliteiten: Polen, Belgen, Duitsers en Nederlanders. De meesten waren werkzaam in de handel.

De eerste taak van het hoofdbestuur en de lokale besturen was de effectivering van de verplichting dat alle in België wonende joden lid werden van de VJB. In Luik begon de registratie op 2 maart 1942. Op 31 maart waren er al 647 kaarten aangemaakt voor in totaal 1793 personen. Gedurende de vier volgende maanden, tot 16 augustus, kwamen er maar elf kaarten bij.⁹⁰⁰ Op deze kaarten stonden de namen van het gezinshoofd, zijn echtgenote en zijn kinderen met geboortedatum en -plaats vermeld; soms ook nog de andere personen die op hetzelfde adres woonden. Maar dat niet alleen: daarnaast waren op iedere kaart ook aangegeven de nationaliteit van het gezinshoofd, de eigenaar van de woning, het aantal vertrekkende in gebruik was en de graad van verwantschap van de op het betreffende adres wonende personen. Elk formulier moest in drievoud worden ingevuld: één exemplaar was voor de Gestapo bestemd, één voor het plaatselijk bestuur en één voor de centrale archieven van de VJB.⁹⁰¹ De vraag is of de joden vrijwillig aan die inschrijving meewerkten. Daarover bestaan grote twijfels: van de 658 in Luik opgestelde kaarten waren er maar 186 getekend door een VJB-medewerker én de inschrijvingsplichtige samen. De afloop van de derde inschrijving viel in Luik samen met de eerste oproepen einde juli 1942 voor de tewerkstelling in het oosten. Dit zou de indruk kunnen wekken dat de derde registratie ter voorbereiding daarvan moest dienen. Dat was niet het geval, aldus de Belgische historicus L. Schram. De bezetter had die informatie niet nodig. 'De oproepen maakten deel uit van een ander proces'.⁹⁰²

Door een actie van een joodse verzetsgroep op 25 juli 1942 is een aantal registers vernietigd. Dat gold onder andere ook voor de in Luik opgestelde kaarten: zowel de originele als de kopieën.⁹⁰³

3.3. De segregatie binnen het onderwijs

De verordening dat alle joodse scholen en leergangen onder toezicht van het departement van Onderwijs kwamen te staan, bracht de chef van de afdeling Onderwijs van de gemeente Luik er op 6 januari 1942 toe om zulke instructies door te zenden naar alle hoofden van de onderwijsinrichtingen

binnen de gemeente.⁹⁰⁴ De richtlijnen kwamen van de secretaris-generaal van het departement van Onderwijs. Joodse leerlingen moesten aparte, door de VJB op te richten, scholen gaan bezoeken. Wel mochten leerplichtige leerlingen (van zes tot zestien jaar) de scholen waarop ze zaten, na de kerstvakantie nog blijven bezoeken. Zij moesten daarvoor toestemming aan de militaire bevelhebber van Luik vragen. Vanaf 1 april was een directeur strafbaar indien een leerling niet in het bezit van die toestemming was. Joodse kinderen die nog niet leerplichtig waren of jongeren die niet meer leerplichtig waren, mochten in het volgende trimester geen niet-joodse instellingen meer bezoeken. Voor de laatste groep begon in januari een aantal vrijwilligers tegen een kleine vergoeding lessen te verzorgen. Het was een particulier initiatief, dat niet van de plaatselijke VJB uitging, die echter wel in haar gebouw daar ruimten voor beschikbaar stelde. De lessen gingen tot einde juli 1942 door.

Naar aanleiding van de verplichting dat in ieder geval aparte joodse lagere scholen per 1 september 1942 van start moesten gaan, zag de voorzitter van de commissie Onderwijs van het plaatselijk bestuur van de VJB in Luik, Grigorijs Garfinkels (hij was tevens algemeen secretaris en penningmeester van het lokale bestuur), zich met zijn negen medeleden tegenover drie categorieën van problemen gesteld. In de eerste plaats was daar het opzetten van onderwijsprogramma's. Men conformeerde zich aan de curricula van het openbaar onderwijs. In de tweede plaats was de vorming urgent van joodse onderwijskrachten. Hiervoor waren opleidingen nodig, die men echter niet in een vloed en een zucht kon realiseren. Toch slaagde de commissie Onderwijs erin om op 18 mei een spoedcursus van start te laten gaan voor de opleiding van kandidaten voor het staatsexamen onderwijzer. De eerste examens vonden in augustus voor alle Franstalige studenten te Luik plaats.⁹⁰⁵ In de derde plaats moest men geschikte lokalen vinden. In de stad Luik waren er 230 joodse leerlingen in het lager en 102 in het voortgezet onderwijs.⁹⁰⁶ Gezien de problemen die de commissie Onderwijs ondervond bij vooral het vinden van lokalen, diende zij eind april een klacht in bij Geller, *Verwaltungschef*, hoofd van de afdeling bestuur, van de OFK van Luik.⁹⁰⁷ Begin juni gaf Bologne te kennen dat de VJB de beschikking kreeg over het gebouw van een bewaarschool, dat voldoende ruimte bood om de joodse leerlingen van het lager en middelbaar onderwijs te kunnen opvangen. Kort daarna kwam er nog een tweede gebouw ter beschikking.

Toen de lessen in september zouden aanvangen, hadden de eerste deportaties al plaatsgevonden en was de situatie in Luik zo verward dat men niet 'over de personeelsbezetting' kon beschikken.⁹⁰⁸ Inderdaad verward: sinds 3 augustus waren 400 joden uit de regio Luik, onder wie 34 kinderen van jonger dan vijftien jaar, gedeporteerd.⁹⁰⁹ Joodse scholen zijn in Luik niet van de grond gekomen.⁹¹⁰

3.4. Verplichte tewerkstelling

Op 6 maart 1942 kondigde de *Militärbefehlshaber* een verordening af, die niet enkel en alleen voor joden was bestemd. Ze was gericht op de 'voorziening in de behoefte aan werkkrachten voor het verrichten van werk van bijzonder belang'.⁹¹¹ Hierdoor konden de inwoners van België verplicht worden tot het uitvoeren van werkzaamheden binnen het ambtsgebied van de *Militärbefehlshaber*. Deze maatregel had als achtergrond zoveel mogelijk Belgen in bezet gebied te werk te stellen in ondernemingen die als noodzakelijk voor de oorlogsinspanningen ('*kriegswichtig*') werden beschouwd.

Enkele dagen later, op 11 maart, volgde een verordening, die expliciet de tewerkstelling van joden betrof. Joodse arbeiders kregen een bijzondere status. Dat hield onder meer in dat zij op hun werkplek groepsge wijze en afgescheiden van de overige, 'arische', werknemers moesten arbeiden. Op 8 mei kwam daar nog een aanvullende verordening bij. Deze 'degradeerde de joodse arbeidskrachten tot paria's, zonder rechten, maar wel met plichten'.⁹¹² Zij schreef voor dat joden in geval van ziekte niet mochten worden doorbetaald. De joden konden alleen maar onbetaald verlof nemen. Zij hadden geen recht op premies, kwamen niet in aanmerking voor vergoedingen voor werk op zondag en gemaakte overuren. Zij konden op staande voet worden ontslagen. Zij waren verplicht het werk te accepteren dat de Arbeidsambten hun toewezen.

In Luik waren twee organisaties actief op het gebied van de arbeidsbemiddeling. Dat was enerzijds een Duitse instelling: de *Werbestelle*, de wervingsdienst van arbeidskrachten voor Duitsland. De leiding van dit bureau was in handen van kolonel Kurth, adviseur bij de *Kriegsverwaltung*. Anderzijds was dat het Arbeidsambt, een Belgische instelling voor arbeidsbemiddeling bij Belgische of buitenlandse ondernemingen ten behoeve van werklozen in België. Vóór mei 1940 bestond in Luik de Regionale Dienst voor Arbeidsbemiddeling en Werkloosheid. Deze was op 15 juni 1940 omgedoopt tot de Dienst voor Arbeidsbemiddeling en Toezicht, en ten slotte op 10 april 1941 tot het Rijksarbeidsambt, kortweg Arbeidsambt (AA).⁹¹³ Officieel ressorteerde het onder het ministerie van Arbeid en Sociale Voorzorg, maar het trad nagenoeg autonoom op en vormde een doeltreffend doorgeefluik voor de verplichte tewerkstellingsmaatregelen van de bezetter.

In het AA van Luik was diensthoofd François Pirard, een rexist, verantwoordelijk voor de verplichte tewerkstelling van de joden. Hij stond onder Albert Capioux, de directeur van het AA, en Stéphane Meunier, de chef van de dienst Arbeidsorganisatie, en eveneens rexist. In totaal zou het AA in Luik niet minder dan negentien rexisten geteld hebben.⁹¹⁴

Om aan de maatregelen van de bezetter te kunnen voldoen trad het hoofdbestuur van de VJB in contact met de Belgische en Duitse autoriteiten. Daarnaast besloot het tot de oprichting bij ieder lokaal bestuur van een arbeidsbemiddelingsbureau dat de opdracht kreeg mogelijke arbeidsplaatsen voor joden te zoeken. Einde juni hadden Nozice en Garfinkels gesprekken met kolonel Kurth van de *Werbestelle* en Pirard om afspraken te maken over de verplichte tewerkstelling van joden uit de Luikse

regio. Kurth deelde hun mee dat alle joden onder toezicht van het AA zouden vallen. Verder zouden zij een medische keuring door Belgische artsen ondergaan. Hun tewerkstelling zou, zoals ook in de betreffende verordening was voorgeschreven, in groepen plaatsvinden.⁹¹⁵ Nozice en Garfinkels opperden het plan om werkgelegenheid voor joden bij de fabrieken in en om Luik en bij projecten van openbare werken te zoeken. Kurth onderstreepte dit voorstel.

Tijdens het gesprek dat Nozice en Garfinkels met Pirard hadden, stelde deze zich 'welwillend' tegenover hen op. Zij mochten hem daags na het onderhoud alsnog een lijst opsturen van het Luiks VJB-personeel dat in aanmerking voor vrijstelling van de verplichte tewerkstelling zou komen. Het aantal medewerkers van het plaatselijke VJB-bestuur was exponentieel toegenomen: in totaal waren in juni 1942 maar liefst 150 personen bij de diverse commissies en subcommissies betrokken.⁹¹⁶ Een relatief groot aantal joden zou dus gespaard worden. Maar de chef van Pirard floot hem onmiddellijk terug: die wees hem erop dat hij zijn taak betreffende de tewerkstelling van de joden 'zonder van zijn instructies af te wijken' diende uit te voeren. Geen vrijstellingen dus.⁹¹⁷

Overigens verliep de verplichte tewerkstelling van de joodse mannen in Luik niet zoals de bezettingsautoriteiten zich dat hadden voorgesteld. Ze liep uit op een fiasco. Eind juli waren van de 744 mannen die waren opgeroepen, er uiteindelijk maar 94 werkzaam. De anderen hadden zich kennelijk aan de oproep onttrokken.

Onder de verplichte tewerkstelling viel ook de deelname aan werkzaamheden van de *Organisation Todt* aan de *Atlantikwall* in het Franse departement Pas-de-Calais, dat immers tot het ambtsgebied van Von Falkenhausen hoorde. Dus ook daar waren volgens de verordening van 6 maart Belgische werkrachten inzetbaar. Hiervoor waren 250 mannen uit het Luikse opgeroepen. Uiteindelijk vertrokken er op 3 augustus 142.⁹¹⁸ Ook hier was dus van onttrekking op grote schaal sprake.

Wat de tewerkstelling van de joodse vrouwen in de fabrieken in en om Luik betreft, strekte de situatie, volgens een rapport van het AA van Luik van 29 juli 'tot tevredenheid'.⁹¹⁹ Dat mag een ambtelijk eufemisme worden genoemd.

3.5. Concentratie van de joden

Einde augustus 1941 verscheen de vijfde anti-joodse verordening in België. Voorgeschreven werd dat de joden zich nog slechts – in geval van verhuizing – in vier steden mochten vestigen: Antwerpen, Brussel, Charleroi en Luik. Zij werden dus geconcentreerd. Deze maatregel bevestigde de situatie zoals die volgens de demografische werkelijkheid al was. Er waren nog maar enkele honderden joden in andere gemeenten, verspreid over heel België, woonachtig.⁹²⁰ Tevens voerde het bezettingsregime de avondklok voor joden in. Zij mochten tussen acht uur 's avonds en zeven uur 's ochtends hun woning niet meer verlaten. Dat maakte de mogelijkheid om hen 's nachts te arresteren alleen maar optimaler.

3.6. De jodenster

'Af te halen bij de gemeentelijke diensten' stond in de verordening van mei 1942 die de joden tot het dragen van de jodenster verplichtte. In Antwerpen en Charleroi was dat geen probleem. Maar in Brussel en Luik was dat anders. Tegen de verwachtingen van het Duitse bezettingsbestuur in weigerden de burgemeesters van de Brusselse agglomeratie⁹²¹ gemeenteamttenaren ter beschikking te stellen. Zij deelden de *Oberkriegsverwaltungsrat* Gentzke van de OFK 672 in Brussel in een brief mee dat het hun niet toekwam te discussiëren over de juistheid van de tegen de joden genomen maatregel, maar zij vonden wel dat zij de 'plicht' hadden hem te laten weten dat hij niet van hen kon eisen aan de uitvoering ervan mee te werken. Zij konden niet ertoe besluiten zich met een voorschrift te verbinden dat 'een zo directe aanslag is op de waardigheid van iedere mens, wie het ook is'.⁹²² Uiteindelijk zouden in Brussel leden van de OFK gedurende twee dagen zelf de sterren distribueren. Gezien het grote aantal joden in de Brusselse agglomeratie, omstreeks 30.000,⁹²³ waren twee dagen niet voldoende. Medewerkers van de Brusselse VJB reikten daarna de sterren uit.

Bologne nam contact op met het kabinet van de burgemeester van Brussel en vernam dat zijn Brusselse collega's weigerden mee te werken. Dat was voor hem kennelijk aanleiding de *Oberkriegsverwaltungsrat* Busch van de OFK 589 in Luik in een brief van 9 juni kenbaar te maken 'dat het ons erg onaangenaam zou zijn zelf tot de uitreiking van genoemde onderscheidingstekens te moeten overgaan'. Daarom wilde hij aannemen dat de OFK in Luik op dezelfde wijze als in Brussel te werk zou gaan.⁹²⁴ Geen weigering dus. Hij maakte alleen zijn weerzin kenbaar. Een merkwaardige reactie. Bij de invoering van andere dan anti-joodse maatregelen had Bologne soms tegengewerkt, maar aan de uitvoering van eerdere tegen de joden gerichte besluiten, de registratie bijvoorbeeld, had hij wel zijn medewerking verleend. Dat gold trouwens ook voor de Brusselse burgemeesters. Opvallend is dat het principe van de menselijke waardigheid, wat de joden betreft, al vanaf de eerste anti-joodse verordening met voeten getreden werd. Deze reactie van de Brusselse en Luikse burgemeesters was geen voorbode van een gedragsverandering van de Belgische lokale bestuurders. Bij nieuwe uitvoeringsmaatregelen ten aanzien van joden en niet-joden bleven zij hun medewerking verlenen. Het is niet helemaal duidelijk of het verzoek van Bologne al dan niet werd ingewilligd. Vast staat in ieder geval dat het lokale bestuur van de VJB in Luik de ster niet distribueerde. Wel bevindt zich in het stadsarchief van Luik een notitie van 8 juni 1942 waarin de afdeling Bevolking meldde dat een joodse vrouw zich in het stadhuis had gemeld om haar ster in ontvangst te nemen, maar deze nog niet had meegekregen, omdat de stad er nog niet over beschikte.⁹²⁵ Dat was niet abnormaal, omdat de stadsdiensten er voor 9 juni 1942 (de datum van de brief van Bologne aan de OFK) nog van uitgingen dat zij de sterren zouden distribueren. De voorzitter van het plaatselijk bestuur van de VJB in Luik, Noé Nozice, verklaarde na de oorlog dat de *Kommandantur* zelf de sterren had

uitgereikt. Dat is mogelijk, al blijft het merkwaardig dat zij dat op eigen houtje, d.w.z. zonder hulp van gemeentelijke diensten, zou hebben gedaan. Een mogelijke verklaring zou het relatief geringe aantal joden in de Luikse regio kunnen zijn (nog geen 3.000 tegenover 30.000 in Brussel). Door het grotendeels ontbreken van de archieven van de stad en de gemeentepolitie van Luik⁹²⁶ is dit helaas niet meer met zekerheid na te gaan. Of de *Kommandantur* nu wel of niet de sterren zelf heeft uitgereikt, blijft een vraag, omdat geen andere documenten de verklaring van Nozice bevestigen. Belangrijk is wel vast te stellen dat Bologne probeerde 'een rem te zetten op de verdere uitvoering van de anti-joodse politiek'.⁹²⁷

4 WEGVOERING UIT LUIK

Op 11 juni 1942 was tijdens de bespreking van de *Judenreferenten* uit België, Frankrijk en Nederland afgesproken dat uit België 10.000 joden zouden worden gedeporteerd.⁹²⁸ Het gevolg was dat de voorbereidingen voor de wegvoering in een stroomversnelling kwamen. Eichmann vreesde moeilijkheden van politieke aard van de kant van de *Militärverwaltung*. In zijn ogen voerde Reeder een te voorzichtig beleid ten aanzien van de joden. Dat was al gebleken door het tegenstribbelen van Reeder bij de invoering van de jodenster. Eichmann wilde de zaken bespoedigen. Hij stuurde zijn bijzondere afgevaardigde medio juli naar Brussel. Dat was *SS-Obersturmführer* Burger, een vertrouwensman van Eichmann, die met hem in Wenen had gewerkt om na de *Anschluss* de Oostenrijkse joden tot emigratie te dwingen. Burger kende niet de druk die het militair bestuur op de leden van de *SS* in België legde. Tijdens zijn aanwezigheid in Brussel had hij een belangrijk aandeel in de uitvoering van de afspraken van 11 juni. Samen met Ashe ontbood hij op 15 juli de administrateur van de VJB, Maurice Benedictus. Daar liet hij zijn ware gezicht zien: hij ontving Benedictus op een brute en onbeschofte wijze, die schril afstak tegen de over het algemeen vrij hoffelijke houding die Ashe altijd had aangenomen. Terwijl Benedictus in de houding moest gaan staan tegenover Burger, deelde deze hem mee dat de joden 'binnen de grenzen van het vroegere Duitse Rijk'⁹²⁹ zouden worden te werk gesteld. Burger gaf de VJB opdracht die tewerkstelling op zich te nemen. Zijn argument was dat de joden moesten begrijpen dat, terwijl duizenden Duitse en andere helden zich opofferden voor Europa, zij dan aan het werk werden gezet teneinde een gedeelte van de Duitse arbeidskrachten te vervangen. Zoals zijn collega's elders in bezet Europa deden met het joodse leiderschap speelde ook Burger met Benedictus een duivels spel. Enerzijds beloofde hij hem ter geruststelling dat men 'op bedaarde en humane wijze te werk zal gaan en dat gezinnen niet gescheiden zullen worden'.⁹³⁰ Anderzijds dreigde hij dat, indien de VJB zou weigeren, hij methoden zou aanwenden die in andere landen doeltreffend waren gebleken. Uiteindelijk trok hij Benedictus, die uiteraard in een dwangpositie zat, over de streep met de toezegging dat er geen *razzia's* zouden komen, en dat het om 'maar' 10.000 personen ging,

die betaald zouden worden en pakketten zouden mogen ontvangen. Burger benoemde hem tot 'Commissaris voor de joodse tewerkstelling in België'.⁹³¹

Burger was dus de man die de VJB bij de tewerkstelling in het oosten inschakelde. Zijn eerste bevel aan Benedictus was om een getypt kaartenbestand van de joden in België in drievoud op te stellen. Daartoe zette deze op 17 juli met personeel van de VJB een speciaal bureau op. Enkele dagen later gelastte Ashe hem om vóór 25 juli een lijst met 10.000 namen op te stellen – het door Eichmann geëiste contingent. Waarom zette Ashe er zo'n vaart achter? In een expresbrief van 22 juni had Eichmann zijn planning voor de transporten van joden uit België, Frankrijk en Nederland kenbaar gemaakt. Hij ging ervan uit dat de deportaties met speciale transporttreinen van steeds 1.000 personen medio juli of begin augustus een aanvang namen. Hij stelde de volgende quota vast, die overigens al in de bijeenkomst van 11 juni waren afgesproken: 40.000 joden uit Frankrijk, 10.000 uit België en 40.000 uit Nederland.⁹³² Op 25 juli had Benedictus zijn opdracht geklaard en bedroeg het bestand zelfs 12.000 kaarten. In de loop van de ochtend bracht men de originelen over naar de kantoren van de *Sipo-SD*. Rond half twaalf drongen leden van een joodse verzetsgroep het bureau van Benedictus binnen. Ze staken de aanwezige kaarten, de kopieën dus, in brand. Zo ook de drie kopieën van de Luikse kaarten.⁹³³

Uit het feit dat al op 22 juli – dus drie dagen voor het verstrijken van de termijn – Ashe aan de VJB de eerste oproepen verstrekke om te distribueren, blijkt duidelijk dat hij op dat ogenblik nog geen gebruik maakte van het kaartenbestand dat Benedictus en de zijnen bezig waren op te stellen. Aan de basis van de verstrekte oproepen lagen de gegevens van de eerdere registraties. Waarom had dan de *Dienststelle Sipo-SD* Brussel het bevel aan Benedictus gegeven? Het was een beslissende krachtproef van de *Sipo-SD*. Het belang van het opstellen van dit kaartenbestand lag niet zozeer in de praktische bruikbaarheid van het materiaal. De *Sipo-SD* had immers het personeel van de VJB niet nodig om de circa 40.000 individuele kaarten van de ingeschreven joden te kopiëren. Zij kon dat ook door eigen mensen laten doen. Met het opdragen van deze administratieve taak aan de VJB streefden Burger en Ashe een ander doel na: zij wilden de VJB dwingen zich naar hun directieven te voegen. In hun optiek was het bevel belangrijker dan het concrete resultaat. Bij een onaangekondigd bezoek aan het speciale bureau van Benedictus hadden zij geconstateerd dat de medewerkers van de VJB zich ijverig van hun taak kweten. Het 'joods' bureau voor de registratie bestond en functioneerde: het instrument kon nu zijn rol binnen het deportatieprogramma vervullen. Het ging er Ashe cum suis om de joden ertoe te brengen zich 'uit eigen beweging'⁹³⁴ voor het verzamelkamp te melden, zoals zij zich ook voor de eerste registratie vrijwillig bij hun gemeente hadden gemeld.⁹³⁵

De oproepen gingen uit van Ashe. Tekenend voor de verhoudingen was het feit dat het briefhoofd in de oproepen dat van de *Verwaltungschef* van de *Militärbefehlshaber* was. Daaronder stond echter het stempel van de *Beauftragte des Chefs der Sicherheitspolizei, Abteilung II*.

Op 22 juli 1942 stuurde Ashe de eerste *Arbeitseinsatzbefehle* (AB), oproepen voor verplichte tewerkstelling, naar de VJB. Deze diende ze bij de betreffende joden te bezorgen. Maar onder de eerste AB waren er ook die voor joden van Belgische nationaliteit bestemd waren. En dat was tegen de enkele weken daarvoor gemaakte afspraken tussen Himmler en Reeder. Om de tegenstribbelende Reeder tegemoet te komen ontving Himmler hem op 9 juli. Reeder kreeg van Himmler de toezegging dat de joden die de Belgische nationaliteit hadden, 'om politieke redenen'⁹³⁶ niet zouden worden gedeporteerd. De joden met de Belgische nationaliteit vormden niet meer dan ongeveer zes procent van het totale aantal in België wonende joden. Waarom had Reeder tegengestribbeld? Toen de tewerkstelling van de joden in Noord-Frankrijk was bekendgemaakt – in overeenstemming met verordening nr 11 van 8 mei 1942 – had het comité van secretarissen-generaal geprotesteerd. Daarop had Reeder, als chef van de afdeling Bestuur van de *Militärverwaltung*, deze voorwaarde bij Himmler bedongen. Hij wist heel goed dat, wanneer als gevolg van de deportaties de orde en rust in het land zouden worden verstoord, de *Militärverwaltung* het veld zou moeten ruimen voor een *Zivilverwaltung*. Hij was bevreesd dat, als gevolg van de deportaties, de wankelende verstandhouding die hij met het comité van secretarissen-generaal tot stand had gebracht, zou worden verstoord. Maar... toen hij de afspraak met Himmler maakte, waren de eerste oproepen al vervaardigd.

Gaston Schuind, de secretaris-generaal van Justitie, die met Reeder contact had gezocht wegens de op handen zijnde deportaties van 10.000 joden, kreeg van Reeder twee garanties: ten eerste zouden gezinsleden niet gescheiden worden en ten tweede zouden de joden met de Belgische nationaliteit niet gedeporteerd worden. Schuind ging hiermee akkoord. Hieruit blijkt dat de Belgische overheid, zoals eerder de Nederlandse en de Franse overheden hadden gedaan, een onderscheid maakte tussen Belgische en niet-Belgische joden. De Duitse concessie was uiteraard in de praktijk slechts schijn. Uiteindelijk zouden ook de Belgische joden in september 1943 worden gedeporteerd...

Wat hield het AB in? *Abteilung II c* van de *Sipo-SD* in Brussel stelde de *Arbeitsbefehle* op. Ze waren ondertekend door de chef van de *Dienststelle Ehlers*. Ze gelastten de geadresseerden zich op de in het document vermelde datum te melden bij de Dossin-kazerne in Mechelen. Op 15 juli had de leider van het kamp Breendonk, *SS-Sturmbannführer* Philipp Schmidt, van de vice-chef van de *Militärverwaltung*, Von Craushaar, de opdracht gekregen een *Sammellager*, een verzamelkamp, in de Generaal Dossin-kazerne in Mechelen in te richten om de voor tewerkstelling opgeroepen joden op te vangen. In Mechelen, een voormalige garnizoensstad, was die kazerne niet meer in gebruik. Geografisch gezien nam de stad een sleutelpositie in. Ze lag halverwege Antwerpen en Brussel waar zich de twee grootste joodse gemeenschappen van het land bevonden. Ze beschikte over gunstige spoorwegverbindingen. In Mechelen had de lijn Antwerpen-Brussel een aftakking naar Leuven, die aansloot op de lijn Brussel-Luik-Aken en verder.

Vanaf 27 juli was dit doorgangskamp, te vergelijken met het Nederlandse Westerbork, in gebruik.

Het tewerkstellingsbevel schreef ook voor welke zaken de opgeroepen bij zich moesten hebben: niet bederfelijke levensmiddelen (zoals havermoutvlokken, blikjes conserven, peulvruchten en dergelijke), twee paar sokken, een trui, twee hemden, twee onderbroeken, werkkleding, twee stellen lakens, twee wollen dekens, een etensbord, een drinkbeker, een lepel. Verder dienden zij ook hun identiteitskaart, distributiestamkaart, voedselbonnen en andere nuttige documenten, waaronder de oproep, mee te brengen.

Van belang was dat namens de VJB in de oproep stond vermeld dat de opgeroepen werden verzocht 'zich onvoorwaardelijk te schikken naar de instructies van de gevolmachtigde van de Vereniging der Joden in België'.⁹³⁷ Maar daar stond nog bij – en dat was bepaald niet geruststellend – 'het is verboden te protesteren bij eender welke Duitse of Belgische overheidsinstantie of individu'. Daarna volgde het dreigement dat, indien men aan de oproep geen gehoor zou geven, men bij opsporing het risico liep naar een concentratiekamp gebracht te worden en alle bezittingen zou verliezen.⁹³⁸ Op de voorzijde was de tekst in het Duits afgedrukt, op de achterzijde in het Frans of Nederlands. Op het AB stond een rood stempel: 'Zugestellt durch die Judenvereinigung'⁹³⁹ (afgegeven door de VJB).

Omdat op de eerste oproepen een aanzienlijk deel van de betrokkenen zich niet meldde, moest de VJB, op last van de *Sipo-SD*, vanaf 1 augustus een 'eigen' oproep bij het AB voegen.⁹⁴⁰ In de tweetalige tekst werd benadrukt dat de bezetter het AB uitvaardigde, maar dat de VJB het diende te bezorgen. Ter geruststelling meldde de tekst dat de bezetter had gegarandeerd dat het geen deportatiemaatregel maar daadwerkelijk een tewerkstelling betrof. De oproep eindigde echter met een onverholven dreigement; '[...] het niet in acht nemen van het tewerkstellingsbevel kan leiden tot onaangename gevolgen zowel voor de leden van uw familie als voor de gehele joodse bevolking van het land'.⁹⁴¹ De VJB-oproep was ondertekend door de leden van het hoofdbestuur en de voorzitters van de vier lokale besturen. Zij dienden als instrument om de oproep tot het nakomen van het AB meer gewicht te geven.

Aan het AB was een strook bevestigd die de betrokkenen moesten invullen als bewijs van ontvangst. De stroken van degenen die 'niet thuis' waren en het AB dus niet aannamen, gebruikte de VJB om lijsten met de namen van deze personen op te stellen. Ze stuurde die door naar de gemeenten van de betreffende personen. Na eventuele correctie en aanvulling retourneerden de gemeenten ze aan de VJB, die ze dan op haar beurt weer doorzond naar de daarvoor in aanmerking komende *Oberfeld-* of *Feldkommandantur*. Deze laatste wist daar dan wel raad mee. Kortom, de VJB stond volledig in dienst van de *Sipo-SD* voor wat betreft de deportatie van de niet-Belgische joden.

In het Luikse onttrokken zich veel joden aan het oproepingsbevel. In een rapport van 29 juli meldde de directeur van het AA van Luik aan het Rijksarbeidsambt in Brussel dat 181 mannen uit de regio Luik een oproep

hadden ontvangen om zich in Mechelen te melden. Zij waren bestemd voor het eerste transport dat op 4 augustus uit de Dossin-kazerne met bestemming Auschwitz vertrok. Daarnaast waren twintig vrouwen opgeroepen. In totaal dus 201 personen. Op de transportlijst stonden slechts de namen van 48 mannen en twintig vrouwen, samen 68 personen van de 201 die waren opgeroepen: een opkomstpercentage van 33,8 procent. Slechts een derde van de opgeroepen had zich dus gemeld...

Dit lage opkomstpercentage moet gezien worden in relatie tot de inventiviteit van de opgeroepen die een reeks van mogelijkheden uitdachten en beproefden om niet op te komen. Dat was in de eerste plaats het overleggen van een of meer medische attesten. Het ging vooral om verklaringen van chirurgen dat men een medische ingreep diende te ondergaan. Het lokaal bestuur van de VJB in Luik beschikte over een medische dienst waarvan de artsen veel attesten afgaven. Deze methode nam zo'n omvang aan dat eind oktober de leider van de groep *Polizei* van de OFK aan gouverneur Petit schreef dat de joden zich veelal aan de tewerkstelling probeerden te onttrekken door zich in ziekenhuizen te laten opnemen voor zogenaamde operaties.⁹⁴² Daarom gelastte deze functionaris alle ziekenhuizen en klinieken in de provincie Luik een verslag op te stellen voor de provinciale inspecteur van Volksgezondheid over elke joodse patiënt die in hun instelling werd opgenomen.

In de tweede plaats grepen joden naar de methode van het schijnhuwelijk om aan transport te ontkomen. Wegens de neutraliteit van hun land waren toen Zwitserse partners 'geliefd'! Dit leidde ertoe dat op 3 december het hoofd van de kanselarij van het Zwitserse consulaat bij de Belgische autoriteiten de volgende klacht uitte:

'Ik heb de afgelopen weken vastgesteld dat verschillende van mijn landgenoten van katholieke of protestantse gezindte in het huwelijk zijn getreden met burgers van vreemde nationaliteit en van joodse religie. Dit gegeven spruit voort uit recente maatregelen die bezettingsautoriteiten in alle andere bezette landen hebben getroffen jegens Israëlitische buitenlanders met het oog op hun deportatie naar Duitsland [...]. Deze zogeheten schijnhuwelijken dienen te worden verhinderd daar de rechter ze terstond nietig zal verklaren zodra de gemeente van herkomst ervan in kennis wordt gesteld. Daarenboven gelden er sancties tegen onze landgenoten die aldus handelen. Gelet op het voorgaande zou ik u derhalve erkentelijk zijn indien u de bureaus der burgerlijke stand opmerkzaam maakt op de gevaren waaraan mijn landgenoten zich blootstellen door een onrechtmatig huwelijk aan te gaan'.⁹⁴³

Een derde mogelijkheid om aan deportatie te ontkomen was vluchten of onderduiken. In de volgende paragraaf komt dit uitvoerig aan de orde.

Ook bij de verdere oproepen meldde zich maar een klein gedeelte van de aanmeldingsplichtigen. Bij het tweede transport, van 11 augustus, stonden 24 Luikenaren op de lijst. Slechts veertien van hen hadden aan de oproep gehoor gegeven. Bij de vijf volgende transporten (het derde tot en met het zevende), die tussen 15 augustus en 1 september plaatsvonden, bevonden zich slechts veertien joden uit Luik. Zij waren thuis gearresteerd en niet

opgeroepen. Want, omdat er steeds minder joden aan de oproepen gevolg gaven, was de *Sipo-SD* in het Luikse tot drastische maatregelen overgegaan. Vanaf 27 augustus gingen Duitse politiemannen joden thuis ophalen.⁹⁴⁴ Zij arresteerden op diezelfde dag 75 joden. Bijna een maand later, op 25 september, organiseerde de *Sipo-SD* een razzia – de enige in Luik – waarbij 100 joden werden aangehouden. Ook in het plaatselijk kantoor van de VJB viel de *Sipo* binnen: alle achttien aanwezige medewerkers werden meegenomen.⁹⁴⁵ De laatste leden van het lokaal bestuur werden in april 1943 opgepakt. Dat betekende het einde van de afdeling Luik van de VJB. In totaal werden 56 van de 150 medewerkers van deze afdeling gearresteerd en gedeporteerd.

De laatste grote actie van de Duitse politie vond op 5 juli **1944** in Luik plaats. Toen arresteerde de politie de laatste daar nog aanwezige joden voorzover zij niet waren ondergedoken. Het ging om joden met de Belgische nationaliteit. Ook hier werkte de Luikse politie niet aan mee. Zoals eerder opgemerkt, speelde Willi Stade, de leider van de *Judenabteilung* van de *Sipo-SD*, een vooraanstaande rol bij de arrestaties van de joden in Luik.

Het totale aantal joden in het arrondissement Luik bedroeg volgens de derde registratie 1823. Daarvan werden er 618 gedeporteerd,⁹⁴⁶ die ook zijn omgekomen. Dat is 33,9 procent. Voor de stad Luik zijn deze cijfers respectievelijk 1267, 456 en 36 procent. Einde 1940 bedroeg het aantal joden in de stad Luik circa 1700.⁹⁴⁷ Dat betekende dat medio 1942 al circa 430 (1700 minus 1267) joden, ongeveer 25 procent, 'weg' waren, althans niet meer onder controle van de Duitse bezetter stonden. Hoe kwam het dat die 'weg' waren geraakt?

5 HULP AAN JODEN

Na de eerste oproepen en het vertrek van de eerste transporten in augustus 1942 doken de joden in België massaal onder. Dat verschijnsel deed zich in nog sterkere mate voor na de eerste razzia's in september. In totaal 'verdwenen' meer dan 30.000 joden.⁹⁴⁸ De meeste daarvan doken onder in het land zelf. Onderduiken was in principe gemakkelijker dan vluchten naar Spanje of Zwitserland, maar het was verre van eenvoudig. In een beperkt aantal gevallen zochten joden individueel een schuiladres, maar meestal vonden zij hulp via een verzetsgroep. Vanaf midden 1942 waren in België groepen die actief voor hulp zorgden, zodat degenen die een onderduikmogelijkheid zochten er niet alleen voor stonden. Bovendien was die hulp erg belangrijk bij het verkrijgen van vervalste identiteitskaarten. Door van identiteit te veranderen kon een joods persoon zich als 'niet-jood' tussen de rest van de bevolking mengen en was hij niet meteen herkenbaar. Op de originele identiteitskaart stond immers in onuitwisbare letters het woord '**Jood**' of '**Juif**' vermeld. Wel moest de vervalsing van heel goede kwaliteit zijn, anders werd de betreffende persoon alsnog gearresteerd bij een van de vele controles die frequent op straat, bij tram- en bushaltes, in treinstations of op druk bezochte plaatsen in de stadscentra plaatsvonden. Van adres

veranderen was in feite de 'beste' manier om aan aanhouding en deportatie te ontkomen, al waren daar ook bepaalde risico's aan verbonden.

In de regio Luik waren verschillende groeperingen actief om de bedreigde joden hulp te bieden. Dat was het netwerk van de katholiek Albert Van den Berg. In september 1942 - de deportaties uit België waren inmiddels in volle gang - ontstond een andere niet specifiek katholieke hulpgroep: het *Comité de Défense des Juifs*.

5.1. Het netwerk van Albert van den Berg

'Twee katholieke persoonlijkheden hebben nadrukkelijk hun stempel gezet op de redding van joodse kinderen in het bisdom Luik tijdens de Tweede Wereldoorlog: Monseigneur Kerkhofs, bisschop van Luik en Albert van den Berg, advocaat in Luik'.⁹⁴⁹ Louis Joseph Kerkhofs, de 28e bisschop van het bisdom Luik,⁹⁵⁰ was een onafhankelijk persoon. In 1927 was hij tot bisschop gewijd. Al vanaf het begin van de bezetting distantieerde hij zich van zijn meerdere in het kerkelijk bestuur, de aartsbisschop van Mechelen: kardinaal Joseph-Ernest van Roey. Deze had op 31 mei 1940, na de capitulatie van België, een herderlijk schrijven opgesteld waarin hij de koning verdedigde tegen beschuldigingen die zowel de Franse minister-president, Reynaud, als zijn Belgische collega Hubert Pierlot, die naar Frankrijk was gevlucht, via een Franse radiozender had geuit. Pierlot verweet de koning - in strijd met de feiten - dat deze aparte onderhandelingen met de Duitsers had gevoerd. Verder vond Pierlot dat de koning, door de regering niet naar Frankrijk te volgen, met haar had gebroken en ongrondwettelijk had gehandeld. Door in België te blijven had de koning zich onder de macht van de bezetter geplaatst en was hij diens gevolg niet meer in staat te regeren. Hij had zich al neergelegd bij een overwinning van Duitsland op het Europese vasteland. De koning, die krijgsgevangene was, kon geen publieke verklaringen meer afleggen. Van Roey besloot dat voor hem te doen. In zijn pastorale brief probeerde hij de beschuldigingen van de Belgische minister-president te weerleggen. Van Roey stelde zich politiek op: hij schaarde zich achter de koning en nam afstand van de ministers die naar Frankrijk waren gevlucht. Over de Duitse agressie zweeg hij. Was hij door de Duitse zege overweldigd? Hij karakteriseerde deze als 'een uitzonderlijke actie van de goddelijke Voorzienigheid die haar macht door enorme gebeurtenissen laat zien waartegenover wij ons klein voelen'.⁹⁵¹ Verder benadrukte Van Roey dat de koning heel bewust niet met de regering mee naar Frankrijk was gegaan, omdat hij zijn soldaten niet in de steek wilde laten en het lot van zijn volk wilde delen.

De kardinaal wilde dat deze brief in alle rooms-katholieke kerken van België werd voorgelezen. Dat gebeurde al op zondag 2 juni in een aantal kerken in het aartsbisdom Mechelen en een week later in de overige kerken van dat bisdom én in die van de andere bisdommen. In het diocees Luik echter liet Kerkhofs de brief niet voorlezen. 'De kardinaal heeft geen enkele zeggingsmacht in mijn bisdom'⁹⁵² liet hij zich tegenover een hoogleraar van

de universiteit van Luik ontvallen. Hij stelde een eigen herderlijk schrijven op dat qua inhoud en toon duidelijk verschilde van de brief van Van Roey. In de eerste plaats riep hij de gelovigen op zich niet door de gebeurtenissen uit het veld te laten slaan noch de moed te verliezen. Dit gaf de christelijke hoop weer en stond in scherpe tegenstelling met de neerslachtigheid en gelatenheid in de brief van de kardinaal. In de tweede plaats verzweeg Kerkhofs de Duitse agressie niet en veroordeelde haar. En in de derde plaats drukte hij zijn waardering uit voor de koning en de regering waar Van Roey alleen de koning hulde bracht.

Deze brief van Kerkhofs betekende veel. De Luikse herder weigerde solidair te zijn met zijn aartsbisschop, de *primus inter pares*. Hij stelde zich onafhankelijk op. Dat karakteriseerde hem. Deze handelwijze gaf duidelijk aan dat hij, indien hij dat nodig achtte op grond van een bepaalde overtuiging, zijn eigen koers bepaalde en niet schroomde om aanwijzingen, 'bevelen' zo men wil, van een superieur naast zich neer te leggen. 'De mentaliteit van verzetsman van het eerste uur, die Kerkhofs was, stond in schril contrast met de berusting van kardinaal Van Roey en de andere bisschoppen. Dit contrast bleef de hele bezetting duidelijk aanwezig', aldus de Belgische historicus Mark van den Wijngaert.⁹⁵³

De onafhankelijkheid die Kerkhofs al in juni 1940 ten toon spreidde, lag ook aan de basis van zijn manier van hulp bieden aan de bedreigde joden. Toen in de loop van 1942 de maatregelen tegen de joden steeds dreigender werden, vervulde hij een pioniersrol bij het op gang brengen van de hulp aan joden in zijn dioceses. Hij riep telkens in kleine groepjes priesters van zijn bisdom bij elkaar en vroeg dan vrijwilligers om joden te helpen. Hij wees op de gevaren die men liep en verplichtte niemand. Maar hij benadrukte wel – en zette hen zo toch onder druk – dat hij erg trots was op degenen die hun leven in de waagschaal stelden om dat van anderen te redden.⁹⁵⁴ Deze aanpak vormde voor de leiding van het aartsbisdom een probleem. Van Roey probeerde hem een gedragwijze op te leggen die conform die van de andere bisschoppen was. Op 13 januari 1943 waarschuwde kanunnik Van der Elst kardinaal Van Roey voor de risico's die Kerkhofs volgens hem de bevolking en de Kerk door zijn handelen liet lopen:

'Afgezien nog van het gevaar naar Duitsland te worden weggevoerd waaraan hij zijn jonge mensen blootstelt, is de Bisschop van Luik, naar mijn bescheiden mening, zich onvoldoende bewust van de solidariteit die hem met de andere bisschoppen verbindt. Ik heb al eerder geprobeerd hem dit te doen inzien, maar ben daar niet in geslaagd. Ik heb gemeend Uwe Excellentie op de hoogte te moeten stellen van het, mijns inziens, reële gevaar waaraan het belang van de Kerk is blootgesteld'.⁹⁵⁵

Ondanks de scepsis van zijn superieuren was de Luikse bisschop tijdens de hele bezetting de verdediger van de weggevoerde arbeiders, van de gearresteerde Luikenaren en van zijn priesters. Door interventies bij het Duitse militaire bestuur en bij de Heilige Stoel slaagde hij erin verschillende personen vrij te krijgen.

Van der Elst was bevreesd dat Kerkhofs de 'politiek van het minste kwaad' die de leiding van de Kerk in België toepaste, in gevaar zou brengen. Van Roey onthield zich tot in 1943 van ieder openbaar protest tegen de Duitse bezetters. Door tussenkomst van zijn kanunniken Van der Elst en E. Leclef onderhield hij geheime diplomatieke betrekkingen met het Duitse militair bestuur. Op die manier kon de bezetter zonder gezichtsverlies concessies doen. Deze weinig spectaculaire politieke gedragslijn had tot gevolg dat de katholieke organisaties hun activiteiten konden voortzetten. Een ander gevolg van deze politiek was dat katholieke instellingen een bijdrage aan het redden van talloze joden hebben kunnen leveren. Dat zijn althans de conclusies van Mark van den Wijngaert.⁹⁵⁶ Men dient bij deze conclusies te bedenken dat de rooms-katholieke organisaties en instellingen in de eerste plaats hun werk konden blijven voortzetten, omdat Von Falkenhausen, die geen conflict met de kerken wilde – en dus ook niet met de Rooms-katholieke Kerk – ze liet voortbestaan.

Gezien deze opstelling van Kerkhofs wekt het geen verbazing dat het bisdom Luik het enige bisdom in België is geweest waar de strijd tegen de jodenvervolgung kon gecentraliseerd worden. Kerkhofs gaf daartoe de impulsen. Hij deed dat in samenwerking met de tweede katholieke persoonlijkheid die aan het begin van deze paragraaf is genoemd, de Luikse advocaat Albert Van den Berg. Deze celibatair was een vroom man en zeer betrokken bij het verenigingsleven van de parochie Saint-Christophe waar hij woonde. Een pastoor en twee kapelaans waren er werkzaam. Hij had als bijnaam 'de derde kapelaan van de parochie'.⁹⁵⁷ Hij was een geboren en getogen Luikenaar. Hij was vijftig jaar toen de bezetting begon. Tijdens de Eerste Wereldoorlog, waarin hij als 'soldaat eerste klas' het leger inging en dat hij als tweevoudig onderscheiden reserve-luitenant verliet, had hij zich mede verdienstelijk gemaakt door actief te zijn voor de geheime inlichtingendienst *Clarence*, die zijn stadgenoot Walthère Dewé had opgezet.⁹⁵⁸ Door zijn geloof was naastenliefde voor hem een vanzelfsprekendheid. Naast zijn bestuurlijke activiteiten binnen de parochie was hij ook afgevaardigd beheerder van de bisschoppelijke kindertehuizen in Banneux, een dorp circa 25 kilometer ten zuidoosten van Luik. De tehuizen waren door Monseigneur Rutten, een van de voorgangers van Kerkhofs, in 1911 opgericht. Het waren twee kindertehuizen waar zogenaamde 'bleekneusjes', stadskinderen met een zwakke gezondheid uit onbemiddelde gezinnen, een aantal weken per jaar verbleven om aan te sterken.

Toen in het begin van de zomer van 1942 de situatie voor de joden in België steeds dreigender werd, wendden enkele joodse ouders zich voor hulp tot Kerkhofs. Deze kwam onmiddellijk op de gedachte om de kinderen in Banneux onder te brengen.

'Mgr Kerkhofs vertrouwde ons de eerste joodse kinderen toe waarvan de ouders een beroep op hem hadden gedaan. Dat betekende bijna meteen een stormloop op Banneux. Daarna kwamen volwassenen',⁹⁵⁹

aldus een leidster in een tehuis. Onmiddellijk hierna gelastte de bisschop de priester André Meunier, sinds 1930 professor aan het Groot Seminarie van Luik, om in samenwerking met Albert van den Berg een netwerk op te zetten voor hulp aan joden.⁹⁶⁰ In de tehuizen kon men maar enkele volwassenen opnemen. Zij verbleven er als 'leden van het personeel'.

Niet alleen joodse ouders riepen de hulp van de bisschop in. De rabbijn van de joodse gemeente in Luik, Joseph Lepchivcher,⁹⁶¹ zocht hulp bij de bisschop, nadat de *Sipo-SD* bij hem een huiszoeking had verricht toen hij niet thuis was. Kerkhofs ontving hem met alle respect. De rabbijn noteerde later:

'Toen ik een beroep deed op mgr Kerkhofs, antwoordde hij me: "U bevindt zich in een moeilijke en gevaarlijke situatie. Als het omgekeerde het geval was geweest, zou ik ook niet gearzeld hebben me voor hulp tot u te wenden". Hij toonde eveneens medeleven met mijn echtgenote en mijn twee zoontjes van viereneenhalf en drie jaar om hen bij achtenswaardige gezinnen onder te brengen'.⁹⁶²

Uiteindelijk bracht de bisschop de gezinsleden van de rabbijn onder in het klooster van de *Soeurs de Bonsecours* in Luik. De rabbijn zelf liet hij onderduiken in het tehuis *La Vierge des Pauvres* in Banneux. Hij kreeg daar een priesterstoel aan en ging door voor een van de overwerkte priesters die er regelmatig voor een rustkuur naar toe kwamen.⁹⁶³ Op een gegeven ogenblik kwam de Duitse politie daar een inval doen. Hij kon ternauwernood via een raam ontkomen. Nadat de Duitsers vertrokken waren, keerde hij er weer terug. Om begrijpelijke redenen had hij nooit contact met de joodse kinderen die in hetzelfde gebouw verbleven.

Enige tijd later bracht Van den Berg de bejaarde ouders van de rabbijn – Lepchivcher senior was eveneens rabbijn van de joodse gemeente in Luik geweest – naar Banneux. De stichting die er de twee kindertehuizen beheerde, had een villa gehuurd, villa Bethanië genaamd, om er clandestien volwassenen in onder te brengen. De villa zag er onbewoond uit. De luiken waren dag en nacht gesloten. De kloosterzusters van een van de kindertehuizen verzorgden de joden die er ondergedoken zaten. De ouders van de rabbijn werden er ook ondergebracht. Door verraad kwamen de Duitsers achter het geheim van de villa. In oktober 1942 vielen zij er binnen en namen de aanwezige joden mee. Het waren drie bejaarde echtparen.⁹⁶⁴

Het was niet eenvoudig om de joodse kinderen in de tehuizen te incorporeren. De reeds aanwezige pupillen mochten absoluut niet weten dat de nieuwkomertjes joden waren. De laatsten moesten dus geenszins opvallen. Daarom besloot het bisdom al vrij snel dat de opgenomen joodse kinderen aan de godsdienstlessen en de erediensten zouden deelnemen. De rooms-katholieke liturgie oefende op sommigen zo'n aantrekkingskracht uit dat zij naar de roomse godsdienst wilden overgaan. Maar de geestelijke

leiders van de tehuizen maakten hier geen misbruik van. Van bekeringsdrift was geen sprake. Zij hielden zich aan de richtlijnen van Van Roey. Die schreven voor dat men de uiterste terughoudendheid moest betrachten met het dopen van joodse kinderen. Men mocht daar bij kinderen waarvan de ouders waren gedeporteerd, slechts toe overgaan, indien die ouders daar vooraf toestemming voor hadden verleend én indien men garanties had dat deze kinderen later de rooms-katholieke godsdienst zouden kunnen blijven belijden. In het bisdom Luik stond Kerkhofs persoonlijk zeer gereserveerd tegenover iedere individuele beslissing hierover. Slechts bij hoge uitzondering gaf hij zijn toestemming het doopsel toe te dienen aan kinderen waarvan de ouders waren weggevoerd.⁹⁶⁵ Getuigen, ook joden, erkenden na de oorlog dat 'de katholieke geestelijkheid in deze een grote geest van verdraagzaamheid en correctheid in acht nam'.⁹⁶⁶

In de tehuizen verzorgden onderwijzeressen de lessen. Buiten de schooluren vingen leidsters de kinderen op. Kloosterzusters en paters bekommerden zich om de materiële voorzieningen. Dit laatste was geen eenvoudige opgave. Voedsel kon men alleen krijgen als men de daarvoor benodigde bonnen overlegde. Van den Berg wist aan bonnen te komen, onder meer door de hulp van een kapelaan van zijn parochie, Emile Boufflette. Daarnaast gingen de kloosterlingen van de tehuizen om voedsel vragen bij de agrariërs in de nabije en verdere omtrek. Een derde vorm van hulpverlening op dit punt was dat het Nationale Jeugdwerk (*l'Oeuvre National de l'Enfance*), dat de voedselbonnen voor de reguliere pupillen verstrekke, een dubbele hoeveelheid afleverde.

Ook het *Comité de Défense des Juifs* (CDJ), dat in de volgende paragraaf ter sprake komt, bood vaak hulp, in de vorm van geld in ruil voor inlichtingen over de joodse kinderen (achternaam, nationaliteit, het vroegere adres, en dergelijke) om de gegevens zoveel mogelijk up to date te houden.

Tijdens de inval in villa Bethanië verlieten de leiders met de kinderen in grote haast de beide huizen om te gaan picknicken in de nabije bossen. Toen bleek dat de Duitse politie geen inval in de tehuizen deed, keerden ze allemaal terug. Voor alle zekerheid brachten Van den Berg en anderen diezelfde dag nog de joodse onderduikertjes naar diverse andere adressen. Daar kon Van den Berg over beschikken, omdat hij zijn netwerk inmiddels aanzienlijk had uitgebreid. Hij had in Banneux nog een derde 'home' ingeschakeld, *le Relais Fleuri*, waar hij joodse kinderen onder de zes jaar had ondergebracht. Tijdens de inval in villa Bethanië werd dit huis niet ontruimd. Hij kon ook rekenen op de medewerking van een aantal priesters, die op hun beurt weer verschillende kloosters en kindertehuizen in de provincie Luik in de tweede helft van 1942 hadden ingeschakeld om joodse kinderen in onder te brengen. Dat waren er in totaal 11. (ze staan in bijlage 16 vermeld). De eerder genoemde priester André Meunier stond in contact met andere geestelijken, die in het bisschoppelijk netwerk eveneens een rol speelden.

Een van hen was Emile Boufflette, een van de twee kapelaans van de parochie waar Van den Berg de 'derde kapelaan' was. Beiden kenden elkaar goed.⁹⁶⁷ Boufflette woonde samen met zijn ouders en een broer in een kapelaanswoning van de parochie. Hij had zich vanaf het begin van de

bezetting tegen de Duitsers gekeerd. In 1940 nam hij als aalmoezenier deel aan de achttiendaagse veldtocht van 10 tot 28 mei. Hij werd gearresteerd en geïnterneerd. Hij wist te ontsnappen door zijn priestertoog weer aan te trekken en zich voor te doen als geestelijk raadsman, die in de gevangenis op bezoek was. Terug in Luik zon hij op mogelijkheden om zich tegen de bezetter te keren. Hij sloot zich bij de inlichtingendienst Zéro aan. Hij hielp Franse krijgsgevangenen terug te keren naar hun land. Hij nam deel aan het netwerk van Van den Berg onder de schuilnaam 'Henri'. Op een van zijn vervalste identiteitsbewijzen stond hij vermeld als landbouwer van beroep, die in een dorpje in de provincie Luik woonde; op een ander was hij een geestelijke met de naam Florian-Joseph Léonard. Vanaf 1942 werd zijn woning een doorgangshuis voor joodse kinderen en volwassenen. Zijn ouders hielpen hem. Zijn broer verzorgde de contacten enerzijds tussen de Waalse drukkerij voor de gemeenten, waar bestellingen voor het verzet binnenkwamen, en anderzijds de gemeenteambtenaren die de documenten invulden. Dank zij Boufflette's connecties met andere priesters en de medewerking van onderwijsinstellingen, zoals het *Institut* Dom Bosco en het *Institut* Saint-Jean Berchmans, beide in Luik, en het college Saint-Hadelin in Visé, konden 'honderden'⁹⁶⁸ joden onderduiken. In februari 1943 arresteerde de Sipo de pastoor van de parochie Saint-Christophe. Boufflette dook in een klein dorpje in de Luikse regio onder, maar keerde op het verzoek van een verzetsgroep weer naar Luik terug. In oktober zette hij met anderen een ontsnappingslijn via Frankrijk en Spanje naar Engeland op. Op 4 december werd hij gearresteerd. Ondanks interventies van Kerkhofs bij de Sipo-SD van Luik werd Boufflette naar het kamp Dora overgebracht waar hij in maart 1945 op de leeftijd van 33 jaar overleed. Hij was een van de grootste figuren van het verzet in de regio Luik. Na de oorlog verklaarde een woordvoerder van de joodse gemeenschap in Luik dat meer dan duizend joden hun leven aan Boufflette te danken hadden. Na diens arrestatie zetten de tweede kapelaan van de parochie en andere geestelijken zijn werk voort.

Van den Berg was uiterst behoedzaam ten aanzien van de hem toevertrouwde joodse kinderen. Geen enkel kind uit zijn onderduiknetwerk viel in handen van de Duitsers.⁹⁶⁹ Maar hijzelf kende een ander lot. Iemand die geen jood was, maar met een joodse vrouw was gehuwd en voor de *Sicherheitsdienst* werkte, een zekere Kéan, gaf hem aan bij de SD. Van den Bergs zwager had haar een vervalst identiteitsbewijs bezorgd. Toen zij gearresteerd werd, bood haar man zich bij de SD aan om hand- en spandiensten te verrichten in de hoop haar te redden. Hij gaf Van den Berg aan. Eind april 1943 verrichtte de Sipo-SD een huiszoeking in het kantoor van de Luikse advocaat en trof daar een hoeveelheid blanco identiteitskaarten aan. Zij arresteerde Van den Berg en sloot hem op in een Luikse gevangenis. Hij verscheen voor een Duitse militaire rechtbank, die hem tot vijf maanden gevangenisstraf veroordeelde. Maar de SD verloor hem niet uit het oog. Kort voor zijn vrijlating bracht zij hem naar een andere gevangenis over en vervolgens naar het *Konzentrationslager Herzogenbusch* in Nederland bekend als Kamp Vught. Na enige tijd kwam hij in Neuengamme terecht en

vervolgens in het *Außenkommando* Dora. Hij heeft de oorlog niet overleefd, maar waar en wanneer precies hij is overleden, is niet bekend.⁹⁷⁰

Na de arrestatie van Van den Berg zette zijn zwager, George Fonsny, die al intensief met hem samenwerkte, de activiteiten van het netwerk voort. Hij had vóór de bezetting als journalist bij de *Gazette de Liège* gewerkt. Maar toen na de inval de krant onder Duitse censuur kwam te staan, nam hij ontslag. Hij wijdde zich volledig aan de hulp aan joden, volwassenen en kinderen. Regelmatig had hij joodse kinderen in huis voordat hij ze ergens onderbracht. Volgens hem zaten er op een gegeven ogenblik 250 kinderen in verschillende instellingen en bij particulieren.⁹⁷¹ Het grootste deel van de bezetting zaten bij hem twee Poolse vrouwen ondergedoken. Zijn woning was een middelpunt van de hulp aan joden in de Luikse regio. Hij kreeg veel steun van het CDJ. Behulpzame katholieken stonden hem eveneens terzijde. Ook zijn nicht Berthe Vandenkieboom maakte zich heel verdienstelijk. Zij onderhield contacten met diverse instellingen in en buiten Luik, waar zij joodse kinderen onderbracht.

Het staat niet precies vast hoeveel joodse volwassenen en kinderen het netwerk van Van den Berg heeft geholpen. Het zijn er ten minste 229 geweest.⁹⁷² De meesten kwamen uit Luik (stad en regio), enkelen uit Brussel en Antwerpen. Emile Boufflette heeft er meer dan duizend geholpen. Hierbij moet men wel bedenken dat, gezien de nauwe samenwerking tussen het netwerk van Van den Berg en Boufflette, deze laatste een aantal kinderen aan Van den Berg heeft doorgegeven die dus op die duizend in mindering moeten worden gebracht. Desalniettemin is het aantal joodse kinderen en volwassenen dat door de organisaties waarvan Kerkhofs de oprichting gestimuleerd heeft, is gered, aanzienlijk.

Het heeft overigens niet veel gescheeld of het was volkomen misgelopen met het werk van Van den Berg. Op een gegeven ogenblik had de katholieke hulpverlening te maken met een verrader in haar midden.⁹⁷³ Een zekere Oscar Evrard studeerde aan het Groot Seminarie in Luik. Hij droeg een priestertoog. Hij was echter ook 'de beste inlichtingenman' van de afdeling II c van de *Sipo-SD* in Luik, de afdeling van Willi Stade. Buitenstaanders hadden geen weet van deze verradersrol van Evrard, omdat hij bij de arrestaties van de door hem verraden personen nooit aanwezig was. Hij deed zich voor als een priesterstudent die volkomen blut was en die grote moeite had met Latijn en Grieks. Verschillende priesters gaven hem geld. Sommigen boden ook aan hem bijlessen in de klassieke talen te geven. Hij ging daar gretig op in. Hij bleef na de lessen nog wat na, knoopte vertrouwelijke gesprekken aan en kwam zo op de hoogte van de eventuele illegale praktijken van zijn gastheer. Dat illegale gedrag kon gaan van het luisteren naar de Engelse zender tot de hulp aan onderduikers. Dat rapporteerde Evrard dan aan Stade.

Op dezelfde wijze wist hij zich ook bij het bisdom binnen te dringen. Hij kreeg van Kerkhofs toestemming om als leider in de katholieke kindertehuizen te gaan werken. Zo deed hij spelletjes samen met de joodse kinderen van Banneux. Het is een raadsel waarom hij deze hulpverlening van het bisdom nooit heeft verraden. Het lijkt onwaarschijnlijk dat hij er niet van op de hoogte was dat er ook joodse kinderen in de tehuizen waren ondergebracht. Had hij

een gespleten persoonlijkheid? Daarin zou ook het feit passen dat hij een relatie aanknoopte met een joodse vrouw. Haar man en oudste dochter waren weggevoerd, toen zij in 1944 Evrard ontmoette. Hij bezorgde haar een vervalst identiteitsbewijs. Zij vertelde hem ongetwijfeld dat haar twee andere kinderen, jongens, via het netwerk van Van den Berg ondergedoken waren. Zij kreeg een zoon met Evrard. Hij heeft haar niet verraden. Zoals Justitie na de oorlog vaststelde, was hij verantwoordelijk voor de arrestatie van veertien personen, onder wie de pastoor van de parochie Saint-Christophe, Ernest Rixhon, en Emile Boufflette.

Na de oorlog werd hij ter dood veroordeeld. Het vonnis werd niet voltrokken. Hij wist naar Frankrijk te ontkomen en werd volgens zijn zoon op een niet nader bekende datum aan de Côte d'Azur vermoord.⁹⁷⁴ Het netwerk van Van den Berg is hoe dan ook aan een ramp ontsnapt.

5.2. Het Comité de Défense des Juifs, afdeling Luik

Het Comité voor de Verdediging van de Joden is een joodse verzetsgroep, die onder de Franse benaming, *le Comité de Défense des Juifs* (CDJ) de geschiedenis is ingegaan. In tegenstelling tot wat de naam doet vermoeden was de samenstelling van het CDJ verre van homogeen joods. We hebben al gezien dat kapelaan Boufflette lid was van het CDJ. Talrijke medewerkers en ook bestuursleden waren niet-joden.⁹⁷⁵

Het CDJ was een initiatief van leden van het Onafhankelijkheidsfront (OF), een verzetsgroep die op 15 maart 1941 werd opgericht. De jood Ghert Jospa, communist en lid van de Nationale Raad van het OF, stelde in september 1942 voor dat men een comité zou oprichten voor de verdediging van de joden. Op dat ogenblik waren de deportaties in volle gang. Men wilde een tegenwicht vormen voor de VJB, die in dienst van de bezetter stond. Onder de oprichters was onder anderen een katholieke journalist. Al spoedig werd een afdeling opgericht die zich met het in veiligheid brengen van joodse kinderen ging belasten.

Onder impuls van Jospa kwam de afdeling Luik tot stand. Hiertoe had hij in de herfst van 1942 contact gezocht met Albert Wolf,⁹⁷⁶ een actief lid van het OF. Zij richtten de afdeling Luik van het CDJ op. In Albert Wolf kon de Luikse regio geen betere coördinator hebben. Hij was in 1915 in Luik geboren in een joods gezin dat in 1895 uit Nederland was geëmigreerd en niet religieus was. Al vroeg had Wolf het communistische gedachtegoed overgenomen zonder lid van een communistische partij te worden. Hij was met een katholieke vrouw in het huwelijk getreden, die secretaresse was bij de Belgische Liga tegen Racisme en Antisemitisme. Wolf runde samen met zijn vader een drukkerij. Op 10 juli 1941 trad hij toe tot het verzet. Door tussenkomst van rabbijn Lepchivcher ontmoetten Van den Berg en Wolf elkaar. De rabbijn kende Wolf al lang voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog, omdat hij Wolf de voor de eredienst noodzakelijke teksten liet drukken. Wolf, Lepchivcher en Van den Berg betrokken er vervolgens Emile Boufflette ook bij

en hij werd de verbindingsman tussen het netwerk van Van den Berg en het CDJ.

In een rapport van september 1944 staan de doeleinden van de onderafdeling Luik van het CDJ duidelijk omschreven. Zij zien zichzelf als 'een sociale organisatie zonder exact politiek doel [...] bestaande uit vertegenwoordigers van alle richtingen, gericht op het verzet die, zonder onderscheid in sociaal opzicht en zonder onderscheid van politieke, filosofische of zelfs godsdienstige opvatting, de racistische en antisemitische actie van de Hitlerianen en hun knechten heeft tegengewerkt'.⁹⁷⁷ Daarom noemde Wolf het CDJ een 'vereniging ter verdediging van de joden en niet een joodse vereniging ter verdediging'.⁹⁷⁸

De kern die de basis vormde van de afdeling Luik van het CDJ bestond uit personen die uit een specifiek sociaal milieu afkomstig waren en daardoor een belangrijke rol voor de afdeling zouden vervullen. Onder hen bevond zich een rabbijn (Joseph Lepchivcher, die zich dus tegen de VJB opstelde), een ingenieur, een horlogemaker, een technicus en een drukker. Kort daarna kwamen daar nog zes personen bij: een priester (Emile Boufflette), een gemeentebestuurder (Henry Danery), een leraar (Ernest Daniel), een boekhouder (Nestor Devoitille), een bediende (Joseph Renard) en een verpleegster (Simone Verhoost). Waar nodig werden deze personen voor een opdracht die op hun specifieke kwaliteiten was gericht, ingeschakeld.

Het doel van het CDJ was materiële en morele ondersteuning aan de joodse bevolking tegenover de bezetter te bieden. Om dit te kunnen realiseren moest men ten eerste de medewerking van de bevolking krijgen, ten tweede de noodzakelijke fondsen vinden om deze activiteiten te financieren en ten derde de verschillende activiteiten van het verzet coördineren.

Naar het voorbeeld van de afdeling Brussel stelde men vijf secties in: jeugd, volwassenen, financiën, falsificatie en pers en propaganda. Seraing was het zenuwcentrum van de organisatie. Gemeentebestuurder Danery stelde dossiers op over degenen die de hulp van het CDJ inriepen om te voorkomen dat ongewenste elementen in de organisatie zouden infiltreren. Bovendien kon Danery door zijn functie over verdachte personen informatie geven. Het comité vergaderde op wisselende plaatsen en beschikte over zeven locaties. Mgr Kerkhofs stelde twee daarvan ter beschikking.

De sectie falsificatie, die niet alleen vervalste papieren moest leveren, maar ook voedselbonnen, werd 'gevoed' door de diefstal van bonnen en documenten. De gemeentehuizen van Seraing en Luik waren de 'vaste' leveranciers van het CDJ. Het was geen probleem om aan vervalste identiteitsbewijzen te komen. De drukkerij van Wolf, maar ook nog twee andere, drukten ze volop. De bewijzen hadden de medewerkers in de gemeentehuizen geldig gemaakt door er de officiële gemeentestempels op te zetten. Ieder lid had voor de vervalste papieren en de voedselbonnen zijn vaste 'afnemers'. Zo voorzag een onderwijzeres Van den Berg van bonnen: het equivalent van 150 tot 300 bonkaarten per maand. Tegelijkertijd verschaftte ze hem vervalste identiteitsbewijzen met gefingeerde namen voor de onderduikers. Een andere vaste klant van haar was Boufflette. Berthe

Vandenkieboom, de nicht van Fonsny, ontving regelmatig vervalste documenten en voedselbonnen door tussenkomst van Ernest Daniel, die zij af en toe onderdak verleende. De papieren en bonnen werden gratis verstrekt. Maar bemiddelde joden gaven een financiële bijdrage.

Nog een probleem voor de afdeling Luik was het bijeenbrengen van de financiële middelen. De bedragen voor de onderhoudskosten van de onderduikers waren aanzienlijk. De afdeling Luik had vier financiële stromen: ten eerste de verkoop van bonnen en vervalste papieren; ten tweede de fondsen die Daniel van verschillende ondergrondse bewegingen waar hij lid van was, ontving; ten derde subsidies van het hoofdbestuur uit Brussel en ten vierde de opbrengst van incidentele overvallen, zoals op het hoofdpostkantoor van Luik in maart 1944. Al met al kon de afdeling Luik zich in financieel opzicht zelf bedruipen.⁹⁷⁹

Het CDJ in Luik zorgde in principe voor volwassen joden, maar ondersteunde financieel en anderszins de activiteiten van het netwerk van Van den Berg en zijn zwager. Vijf personen zorgden voor de contacten tussen dit netwerk en de afdeling Luik van het CDJ. Dat waren de boekhouder Joseph Renard en kapelaan Emile Boufflette van het CDJ enerzijds en Van den Berg, Fosny en een andere medewerker van Van den Berg, Pierre Coune, anderzijds.

Beide groeperingen werkten nauw samen. Het volgende voorbeeld illustreert dit op treffende wijze.⁹⁸⁰ In 1926 vestigde zich een Pools gezin in Luik. In 1942 werd het gezinshoofd opgeroepen om aan de *Atlantikwall* in Noord-Frankrijk te gaan werken. Hij gaf aan de oproep gehoor om zijn gezinsleden te redden. Toen in september 1942 de razzia in Luik plaatsvond, verlieten de overige gezinsleden (moeder, dochter van negentien en zoontje) het huis en durfden er niet meer terugkeren. Ze gingen van adres naar adres en kwamen na enkele dagen in contact met Van den Berg. Hij vond schuilplaatsen bij katholieke Belgische gezinnen. Zonder het te weten kwam het gezin onder de hoede van beide organisaties. De dochter werd als eerste ondergebracht en kwam terecht bij pastoor Rixhon. Zij bleef daar, ondanks diens arrestatie in december 1942, tot het einde van de bezetting. Haar moeder werd door Daniel van het CDJ bij een echtpaar van die organisatie ondergebracht en verbleef daar eveneens tot aan de bevrijding in september 1944. De zoon werd als interne leerling opgenomen in het *Institut Dom Bosco* in Luik. De vader slaagde erin te ontsnappen uit het XVle transport naar Auschwitz. Hij keerde terug naar Luik waar ook hij onderdak vond in het huis van pastoor Rixhon totdat hij op het onderduikadres van zijn vrouw terecht kon. Kort voor de bevrijding van Luik moesten zij vluchten, maar konden zich in de bossen van de Ardennen schuilhouden tot de komst van de bevrijders.

Twee organisaties hebben dus in Luik met succes hulp aan joden geboden. Al is het exacte aantal joden dat zij hebben gered, niet bekend, vast staat wel dat door hun toedoen een groot aantal joodse kinderen en volwassen uit de handen van de Duitsers is gebleven.

6 HET PERCENTAGE OMGEKOMEN JODEN VAN LUIK

Volgens de VJB-formulieren van 1942 woonden er toen in de stad Luik 1267 joden.⁹⁸¹ Iets meer dan een derde van hen, 456 (35,99 procent) is gedeporteerd. Voor de regio Luik zijn deze cijfers respectievelijk 1823, 618 (33,9 procent).⁹⁸² Het werk van de twee hulporganisaties is van doorslaggevende betekenis geweest voor het feit dat twee derde van de geregistreerde joden niet zijn gedeporteerd.

Het exacte aantal joden uit de stad Luik dat is omgekomen, staat niet vast. Dat is moeilijk na te gaan, met name door de archiefsituatie in stad en regio.⁹⁸³ In de diverse onderzoeken die aan de jodenvervolging in België en Luik zijn gewijd,⁹⁸⁴ lopen de aantallen uiteen. Volgens Saerens, die zich, zoals vermeld, op de VJB-formulieren baseert, zijn uit de stad Luik 456 joden gedeporteerd. Om het omgekomen aantal joden te bepalen dient men het aantal teruggekeerde joden daarop in mindering te brengen. Dat laatste is echter niet precies bekend. Kijkt men naar het totale aantal joden dat uit België is gedeporteerd en naar het aantal daarvan teruggekeerden, dan bedraagt dit 4,7 procent.⁹⁸⁵ Extrapoleert men de 456 gedeporteerden met dit percentage dan zou het aantal omgekomenen $456 - (4,7 \text{ procent} \times 456) = 434$ zijn. Wanneer men een bepaalde marge in acht neemt, kan men ervan uitgaan dat tussen de 430 en 456 joodse inwoners van de stad Luik zijn omgekomen. Van het totale aantal joden dat zich aan de vooravond van de bezetting in Luik bevond, 1906, is dit tussen de 22,6 en 23,8 procent. In onze verdere beschouwingen gaan we uit van 23 procent. Dit percentage ligt beduidend onder het landelijk gemiddelde van de omgekomen joden in België. Dat is 43,1 procent.⁹⁸⁶ Het landelijk gemiddelde wordt sterk bepaald door het hoge percentage slachtoffers in de stad en de regio Antwerpen. Daar is 63,45 procent van de joodse bevolking gedeporteerd. Trekt men daar de gerepatrieerden van af, dan ligt het percentage op ongeveer 59 procent.

Het percentage van Luik ligt iets meer dan de helft onder dat van Maastricht: 47,8 procent. In het volgende hoofdstuk zullen we trachten na te gaan waarom beide percentages zo verschillen.

Hoofdstuk 10

DE VERGELIJKING VAN DE SLACHTOFFERPERCENTAGES

1 INLEIDING

Het verschil tussen de percentages omgekomen joden in Luik en Maastricht is opvallend. Vanzelfsprekend komt dan de vraag naar voren wat daar de verklaring van kan zijn. Waardoor wordt dat verschil bepaald? Er is een aantal mogelijke oorzaken denkbaar. Men kan zich afvragen of een verschil in de samenstelling van de twee joodse gemeenschappen van Luik en Maastricht een rol zou hebben kunnen spelen. Dat verschil zou dan zodanig groot moeten zijn geweest dat het een doorslaggevende betekenis heeft gehad. Een andere veronderstelling is dat het verschil in bezettingsbestuur, de MV in België en de ZV in Nederland, bepalend is geweest. Zo ja, dan zou de MV ten aanzien van de joodse bevolkingsgroep een minder rigide beleid moeten hebben gevoerd dan de ZV. Dat zou dan in de getroffen anti-joodse maatregelen tot uiting hebben moeten komen. Kan een verklaring gezocht worden in het functioneren van de oorlogsburgemeesters in beide steden? Hoe was de medewerking van de lokale politie? Was deze een ijverig meewerkende instantie of juist niet? En hoe was de houding van de joden zelf? Was bij de enen de onderduikbereidheid groter dan bij de anderen? Hoe waren de onderduikmogelijkheden? Kortom, er bestaat een aantal hypothetische veronderstellingen die het aangeduide verschil volledig of voor een deel zouden kunnen verklaren. Ik zal deze op systematische wijze vergelijken en analyseren.

2 DE JOODSE GEMEENTEN VAN MAASTRICHT EN LUIK

Wanneer men de twee gemeenten met elkaar vergelijkt, dan is een eerste verschil dat sterk naar voren springt van kwantitatieve aard. In 1940 bedroeg het aantal joden in Maastricht circa 500; in Luik was dat bijna het viervoudige: ongeveer 1900. Er is geen aanwijzing dat door het numerieke verschil het percentage omgekomen joden in Maastricht bijna twee keer zo hoog is als dat van Luik. Getalsmatig ligt het aantal omgekomen joden van Luik (ongeveer 440) hoger dan het aantal in Maastricht (tenminste 246). Beide gemeenschappen telden veel 'buitenlandse' joden, dat wil zeggen joden die uit hun land waren gevlucht en pas sinds betrekkelijk korte tijd in Luik of

Maastricht woonden. In Maastricht hadden zich de laatste twee jaren voor de bezetting 250 buitenlandse joden gevestigd. Het percentage joden met een niet-Nederlandse nationaliteit was 52, in Luik bedroeg het percentage niet-Belgische joden 91.⁹⁸⁷ Dat is het tweede opmerkelijke verschil tussen de beide gemeenschappen. Over het algemeen waren buitenlandse joden die nog niet lang naar een ander land waren uitgeweken, niet geassimileerd. Zij hadden ervoor gekozen om de pogroms in Oost-Europa te ontvluchten en een vrijer en beter bestaan te verwerven in het westen van Europa. Een andere groep vormden de Duitse joden die vóór en ook na de *Kristallnacht* Duitsland, hun vaderland dat hen in toenemende mate vervolgde, achter zich hadden gelaten. Beide beheersten de taal van hun nieuwe land niet of nauwelijks. Zij hadden vaak geen middelen van bestaan en waren daardoor medeafhankelijk van de nieuwe joodse gemeenschap waartoe ze waren gaan behoren. Zij hadden meestal geen of weinig sociale contacten binnen de nieuwe leef- en woonomgeving. Bij vervolging vormden zij, zo lijkt het, de meest kwetsbare groep.

Er was echter één wezenlijk verschil met de in Nederland of België geboren joden. Zij, de gevluchte vreemdelingen, hadden ervaring met vervolging. Vaak waanden de autochtone joden zich daarentegen 'relatief veilig'. Maar dat was een vals gevoel van veiligheid. Zij leefden al een of meer generaties in het eigen land. Ze hadden er hun opleiding genoten, waren er werkzaam, spraken de taal en hadden er connecties. Kortom zij waren volledig geassimileerd. Onderzoek in Nederland⁹⁸⁸ wijst erop 'dat de joden die in het buitenland werden geboren, een relatief grotere kans hadden om zich aan deportatie te onttrekken dan de joden die in Nederland het levenslicht aanschouwden'.⁹⁸⁹

Een soortgelijk onderzoek ontbreekt voor België.⁹⁹⁰ Men mag aannemen dat de naar België uitgeweken joden eveneens voor de jodenvervolging in hun oorspronkelijke land op de vlucht waren geslagen. Het lijkt dus zeer waarschijnlijk dat zij in hun nieuwe land net zo beducht voor vervolging waren. Het aantal buitenlandse of stateloze joden in het arrondissement Luik was circa 91 procent. Van de in Maastricht woonachtige joden waren ongeveer 52 procent geen Nederlanders. Dit verschil in percentage kan het grote verschil in slachtofferpercentage tussen Maastricht en Luik mede verklaren. Een voorwaarde is dan wel dat degenen die de wens hadden te vluchten of onder te duiken daartoe ook de mogelijkheden hadden. Dat komt in paragraaf 6 aan de orde. Dat het veel grotere contingent buitenlandse joden in Luik een meewegende factor is geweest, is een gerechtvaardigde conclusie.

3 MILITÄRVERWALTUNG EN ZIVILVERWALTUNG EN DE ANTI-JOODSE VERORDENINGEN

De jodenvervolging in België, Frankrijk en Nederland werd vanuit Berlijn gecoördineerd. Regelmatig hadden de vertegenwoordigers van Eichmann in deze drie landen (respectievelijk Kurt Ashe, Theodor Dannecker en Willi Zöpf)

overleg met elkaar en met Eichmann in Berlijn. De *Militärverwaltung* liep in het begin van de bezetting niet hard van stapel wat de jodenvervolging betreft. *Militärverwaltungschef* Reeder had daar zijn redenen voor: hij wilde de Belgische bestuurselite niet van zich vervreemden. Dat nam niet weg dat de *Militärverwaltung* de verordeningen tegen de joden afkondigde. Zij stond dus niet voor een beleid dat erop gericht was de joden *niet* te discrimineren noch te isoleren van de rest van de bevolking.

Weliswaar was de SS in het begin van de bezetting niet in België aanwezig, maar die 'afwezigheid' was van korte duur. Binnen enkele maanden kwamen er naast een *Dienststelle* van de *Sipo-SD* in Brussel vijf *Aussendienststellen*. Voor de veiligheidsmaatregelen, dus ook voor de bestrijding van het jodendom, stond de *Sipo-SD* rechtstreeks onder het *RSHA* van Himmler in Berlijn waar Eichmann de grote coördinator van de vervolging van de joden in Europa was.

Hoewel de politieke politie (*Sipo-SD*) onderworpen was aan de militaire bevelhebber in de eerste jaren van de bezetting, behoorde zij niet tot de militaire structuren van het bezette gebied. Zij wist zich langzaam maar zeker aan die subordinitie te onttrekken.

Men kan niet stellen dat wat de jodenvervolging betreft de *Militärverwaltung* in België een wezenlijk ander beleid voerde dan de *Zivilverwaltung* in Nederland: in beide landen gingen de daar aanwezige bezettingsbesturen door het uitvaardigen van verordeningen ertoe over de joden te discrimineren en te isoleren alvorens te deporteren. Men zou kunnen veronderstellen dat het militair bestuur in België, dat er voortdurend op bedacht moest zijn dat het door een *Zivilverwaltung* zou worden vervangen en daarom zoveel mogelijk de orde en rust in het land trachtte te bewaren, minder fel, minder radicaal in het vervolgen van de joden zou zijn. Een verklaring voor het verschil in percentage omgekomen joden van beide steden zou dan kunnen liggen in de omstandigheid dat in Nederland de verordeningen 'strenger' waren, minder 'mazen' bevatten, minder mogelijkheden boden om aan discriminatie, isolatie en daardoor aan deportatie te ontkomen dan in België. Om na te gaan of een dergelijke verklaring juist is, worden de verordeningen vergeleken die de bezettingsbesturen in beide landen hebben uitgevaardigd. Ze zijn verzameld in hoofdstuk 7.

Uit de vergelijking van de anti-joodse verordeningen in België en Nederland blijkt dat de beide bezettingsbesturen de belangrijkste elementen van discriminatie en segregatie als voorbereiding van de deportatie effectueerden. We stellen vast dat in beide landen werden verordonneerd:

- de verplichte aanmelding tot registratie (in België tot drie keer toe)
- de oprichting van één joodse organisatie als 'doorgeefluik' en mede-uitvoerder van anti-joodse maatregelen (zij het met een verschil van positie voor de joden);
- de invoering van de davidster;
- de concentratie van de joodse bevolkingsgroep;

- maatregelen gericht op de uitsluiting uit het economisch leven en beroving van bezit.
- deportatie.

Het was dus niet zo dat, wat de anti-joodse maatregelen betreft, de *Militärverwaltung* een substantieel ander beleid voerde dan de *Zivilverwaltung*. Op dit terrein kan geen verklaring worden gevonden voor het verschil in percentage gedeporteerde en omgekomen joden in Luik en Maastricht.

Het zich losmaken van de MV door de *Sipo-SD* had, wat de jodenvervolgung betreft, als consequentie dat zij in België volledig haar gang kon gaan en dat ook deed. Daarbij schuwde zij geweldsmiddelen niet. Toen steeds meer joden aan de eerste oproepen om zich in de Dossin-kazerne in Mechelen te melden geen gehoor gaven, ging zij over tot het ophalen van joden aan huis en tot het uitvoeren van razzia's. Zo vonden er ook in Luik rechtstreekse arrestaties door de *Sipo-SD* zelf en één razzia plaats.

In Maastricht gingen de jodenvervolgers met behulp van de gemeentepolitie eveneens tot arrestaties over na de eerste oproep, waaraan zestig procent van de opgeroepen joden geen gehoor gaf. Razzia's zijn er in Maastricht niet geweest.

Sommige auteurs⁹⁹¹ verklaren het feit dat het *landelijke* percentage slachtoffers in Nederland (74 procent) zoveel hoger is dan in België door het verschil in bezettingsbestuur in beide landen. Zij schrijven dat toe aan de aanwezigheid van een HSSPF in Nederland. Daardoor had de SS een veel sterkere positie. De zelfstandigheid echter waarmee de SS in België de deportaties uitvoerde verschilde niet substantieel van de manier waarop de SS in Nederland bij de wegvoering te werk ging. In het licht van deze vaststelling is het verschil in bezettingsbestuur als verklaring niet afdoende. Recent onderzoek leidt tot dezelfde conclusie: 'Bij vergelijking van de bezetters in Frankrijk, België en Nederland tijdens de fase van de deportaties, blijkt dat uiteindelijk de verschillen in type bezettingsbestuur – militair versus civiel – niet van beslissende betekenis waren.'⁹⁹²

Wat het percentage slachtoffers in Maastricht betreft zou de positie van de Maastrichtse gemeentepolitie als instrument van de HSSPF hier wel een rol bij kunnen spelen. Dat komt later aan de orde.

4 DE BURGEMEESTERS IN LUIK EN MAASTRICHT EN DE JODENVERVOLGING

In het voorafgaande hoofdstuk hebben we gezien dat burgemeester Bologne aan de uitvoering van de anti-joodse verordeningen zijn medewerking heeft verleend. Alleen bij de uitreiking van de davidsterren aarzelde hij. Met de nadruk op aarzelde. Hij weigerde niet: hij verzocht alleen of hij en zijn ambtenaren die taak niet hoefden uit te voeren. Een verzoek dat Michiels van Kessenich niet deed. In het hoofdstuk over het lokale bestuur in Luik hebben we echter ook gezien dat Bologne zich wel verzette tegen maatregelen van het Duitse bezettingsbestuur die niet anti-joods waren. Hij saboteerde ze of traineerde zo lang totdat hij een officieel bevel tot

uitvoering ervan kreeg. Wat kan de verklaring zijn voor deze houding van Bologne, die noch pro-Duits noch antisemitisch was?

Om de opstelling van Bologne, maar ook die van de andere burgemeesters in België in dit opzicht te begrijpen is het van belang de achtergrond te weten van de gezagsverhoudingen tussen de *Militärverwaltung* enerzijds en de Belgische nationale en lokale overheden anderzijds. Op bestuurlijk-juridisch gebied steunde België sterk op de ervaringen die tijdens de Eerste Wereldoorlog waren opgedaan. Toen had de Belgische overheid vastgesteld hoe belangrijk het was zo veel mogelijk bestuursmacht in eigen handen te houden: dat was de beste strategie om de eigen Belgische belangen te beschermen. Daarna had men echter nagelaten om duidelijke wettelijke instructies op te stellen hoe de overheden in geval van een bezettingssituatie met deze ruime bestuursmacht om moesten gaan. Er waren wel richtlijnen vastgelegd, maar die waren van zeer algemene aard.⁹⁹³

Bij de 'Besluitwet' van 10 mei 1940 namen de secretarissen-generaal belangrijke bevoegdheden van de vertrokken ministers over. De op 5 maart 1935 aangenomen 'wet-Bovesse' legde de plichten van de ambtenaren in oorlogstijd vast. De wettekst stond afgedrukt in het *Burgerlijk Mobilisatieboekje*, dat iedere ambtenaar had ontvangen. Het boekje gaf ook de instructie aan bijna alle ambtenaren op post te blijven in het geval van een bezetting en verplichtte hen *loyaal samen te werken* (accentuering PB) met de bezetter in het belang van de bevolking. Slechts wanneer de bezettende overheid bevelen gaf die 'onverenigbaar' waren met de plichten van trouw jegens het vaderland, moesten de ambtenaren hun ambtsuitoefening staken en bij hun hiërarchische meerdere te rade gaan. Hier komt een complicerende factor naar voren. Een van de weinige bestuurders die op grond van de 'wet-Bovesse' hun functie onmiddellijk moesten neerleggen, waren de provinciegouverneurs, die nu juist de hiërarchische meerderen van de burgemeesters waren. Dit impliceerde dat deze laatsten op zichzelf werden teruggeworpen en dat de provinciebesturen na de inval in Mei 1940 sterk werden verzwakt.⁹⁹⁴

Voordat de eerste anti-joodse verordeningen van oktober 1940 werden afgekondigd, hadden de secretarissen-generaal geweigerd zelf anti-joodse maatregelen uit te vaardigen. Zij zouden wel aan de uitvoering ervan meewerken. Het juridisch adviescollege, de Raad van Wetgeving, bracht in november 1940 een advies uit en formuleerde geen bezwaren tegen de medewerking van de Belgische overheden aan de uitvoering van de eerste verordeningen, zoals het door de gemeenten creëren van faciliteiten voor het aanleggen van het jodenregister en het verstrekken van borden met de tekst 'Entreprise Juive – Joodse onderneming'. Wel was de Raad van oordeel dat het zelf ontwikkelen van initiatieven ten principale niet geoorloofd was. Dit betekende dat de Raad geen afwijzend standpunt innam ten aanzien van een in elk opzicht ongrondwettelijke segregatie op basis van geloof. Artikel 46 van de Conventie van Den Haag verbood heel expliciet religieuze of raciale vervolging. De Raad liet echter na een weigering op grond van dit artikel uit te spreken. Integendeel, hij koos voor een meegaande houding die

paste binnen de 'politiek van het minste kwaad', een politiek die de secretarissen-generaal wensten te volgen. De onderzoekers die de rol van de Belgische overheid ten aanzien van de jodenvervolging tijdens de Tweede Wereldoorlog in België hebben onderzocht,⁹⁹⁵ wijzen behalve op deze bestuurlijk-juridische gronden voor de keuze van de politiek van de secretarissen-generaal nog op een andere factor. Deze is van ideologische aard. Het is duidelijk dat de Belgische overheid in 1940 haar handen bewust aftrok van de joodse problematiek. Het feit dat ruim 90 procent van de joodse gemeenschap in België niet de Belgische nationaliteit bezat, speelde een belangrijke rol. De overheid liet de joden vallen behalve hen die Belgen waren. Immers in een later stadium zou de Belgische overheid de *Militärverwaltung* de toezegging ontwringen dat die groep niet zou worden gedeporteerd. Een loze belofte: in september 1943 werden ook de Belgische joden, voorzover zij niet 'verdwenen' waren, weggevoerd. In de eerste fase van de jodenvervolging, dat wil zeggen tot juni 1942, verleenden de nationale, provinciale en lokale besturen 'een ruime medewerking aan de uitvoering van de Duitse anti-joodse verordeningen',⁹⁹⁶ aldus een van de conclusies van de eerder genoemde onderzoekers. Tegen deze achtergrond kan men het aanblijven van Bologne verklaren. Zowel de centrale overheid als de Raad van Wetgeving beschouwde de anti-joodse verordeningen die de bezetter uitvaardigde, niet als ongrondwettelijk. Anders gezegd: deze waren in hun ogen niet 'onverenigbaar' met de plichten van trouw jegens het vaderland. De secretarissen-generaal, dus ook die van Binnenlandse Zaken en Volksgezondheid, de hiërarchisch hoogste meerdere van Bologne, sanctioneerden het meewerken aan de uitvoering van de verordeningen.

Toen Bologne in november 1942 werd ontslagen, waren de achttien anti-joodse verordeningen al afgekondigd. De deportatie van de joden uit België was toen bijna volledig gerealiseerd: 25.257 van de 25.447 joden die uiteindelijk vanuit België naar een vernietigingskamp werden overgebracht, waren toen gedeporteerd.⁹⁹⁷

In welke situatie verkeerde Michiels van Kessenich als burgemeester van Maastricht op het ogenblik van de inval? Waren er ook voor de Nederlandse gezagsdragers en ambtenaren wettelijke voorschriften? Enkele jaren vóór het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog had de Nederlandse regering, die met de mogelijkheid van een bezetting van ons land door een vreemde mogendheid rekening hield, instructies voor haar ambtenaren opgesteld hoe zij in dat geval dienden te handelen. Die instructies stonden in de zogenoemde *Aanwijzingen*, die in 1937 werden opgesteld,⁹⁹⁸ mede op grond van de ervaringen van België tijdens de Eerste Wereldoorlog. Ze waren gebaseerd op het Landoorlogreglement van 1907. Uitgangspunt was; 'bestendiging van het Overheidsapparaat',⁹⁹⁹ dat wil zeggen dat de overheidsdiensten bij een vijandelijke inval in het belang van de bevolking zo goed mogelijk moesten blijven functioneren. Gezagsdragers en ambtenaren dienden hun post niet te verlaten. Wel moesten zij steeds de afweging maken of aanblijven méér in het belang van de eigen bevolking was dan in het belang van de bezetter. Wanneer naar hun mening hun functioneren nadeliger was voor de burgers dan voor de bezetter, dienden zij hun functie

neer te leggen. Aanvullende richtlijnen concretiseerden dit. Trouw aan de regering moest vooropstaan. Het was dus verboden de bezettende mogendheid trouw te zweren. Men mocht zich onder geen enkele omstandigheid laten dwingen inlichtingen te geven over het eigen leger. Gemeenteambtenaren kregen expliciet de instructie hun medewerking te weigeren aan opdrachten die de vijandelijke oorlogvoering zouden ondersteunen.

Uiteraard was het niet mogelijk om voor alle denkbare gevallen praktische voorschriften te geven. Daarom wezen de *Aanwijzingen* bestuurders en ambtenaren erop dat zij 'tijdens een bezetting ieder ogenblik kunnen komen te staan voor ernstige moeilijkheden, waarin zij zelfstandig en dikwijls onmiddellijk moeten beslissen'.¹⁰⁰⁰ In een dergelijk geval dienden zij de eerder genoemde afweging te maken. Dat deed een duidelijk beroep op de eigen verantwoordelijkheid en was feitelijk een novum in de bestuurs- en ambtenarencultuur waarin men zich bij principiële kwesties over het algemeen richtte naar de beslissingen van de superieuren. Tijdens de bezetting kwamen bestuurders in problemen, omdat zij hun meerderen niet konden consulteren. Het was voor hen niet altijd duidelijk te beoordelen wanneer aanblijven 'meer in het belang van de eigen bevolking' was dan in het belang van de bezetter. De formulering liet een bepaalde interpretatieruimte open, die tot verschillende beoordelingen kon leiden.

Na de installatie van de *Zivilverwaltung* waren de secretarissen-generaal als hoogste ambtenaar van de departementen de uitvoerders van de regelgeving van het Duitse bezettingsbestuur. Dat impliceerde dat zij ook uitvoering gaven aan de anti-joodse verordeningen. En de eerste ingrijpende, tegen de joden gerichte maatregel was het op non-actief stellen en vervolgens het ontslag van joods overheidspersoneel en gekozen volksvertegenwoordigers. Het centrale Nederlandse bestuur gaf de lagere overheden opdracht deze maatregel uit te voeren. Het college van secretarissen-generaal legde zich *de facto* neer bij de officiële discriminatie en segregatie van de joden.¹⁰⁰¹

Het aanblijven van Van Kessenich was in de ogen van het college 'meer in het belang van de bevolking dan in het belang van de bezetter'. Dat bleek ook uit de reactie van de secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken op de door Van Kessenich ingediende ontslagaanvraag: het had Frederiks immers 'pijnlijk getroffen' dat de burgemeester van te voren geen overleg met hem had gepleegd. Het ontslag van Van Kessenich beschouwde Frederiks als 'een ernstige verzwakking van het bestuursapparaat'.¹⁰⁰² Met andere woorden: de secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken was van mening dat het gunstiger was voor de Nederlandse bevolking dat de vooroorlogse burgemeesters, indien niet nationaal-socialistisch gezind, aanbleven.

Van Kessenich bleef na de inval in mei 1940 in functie. Dat impliceerde dat hij ook diende mee te werken aan de uitvoering van de anti-joodse maatregelen op lokaal niveau tot aan zijn ontslagname in september 1941. Aan de uitvoering van welke verordeningen werkte hij dan mee? Onder meer betrof dit het doorgeven van de namen (in werkelijkheid was het één naam) van joodse werknemers bij de gemeente Maastricht en haar gemeentelijke

instellingen. Het meewerken aan de facilitering voor de registratie van de joodse inwoners begin 1941. Het meewerken aan de uitvoering van maatregelen om winkels en bedrijven van joden te kenmerken. En het meewerken aan de uitvoering van maatregelen die gericht waren op beperking van de bewegingsvrijheid van joden.

Wat de rol van Michiels van Kessenich betreft, stel ik vast dat die gelijk was aan die van Bologne: beiden werkten tot aan hun ontslag loyaal mee aan de uitvoering van de anti-joodse verordeningen. Maar de handelwijzen van Van Kessenich enerzijds en die van Bologne anderzijds waren niet zo verschillend van elkaar dat daarin een verklaring kan worden gevonden voor het verschil in percentage joodse slachtoffers in beide steden. In wezen was de positie van Van Kessenich analoog aan die van Bologne: beiden dienden aan te blijven en met de bezetter mee te werken.

De opvolger van Van Kessenich, Louis Peeters, zette als overtuigd nationaal-socialist deze manier van handelen uiteraard voort. Hij werkte onder andere mee aan de uitvoering van de maatregel die het dragen van de jodenster verplicht stelde. Ook liet hij zijn personeelsleden van de gemeente lijsten opstellen van de door joden verlaten woningen.

Onder zijn bewind vond ook de overdracht door de Maastrichtse gemeentepolitie van 59 joden aan de SD plaats op 25 augustus 1942. Daarna volgde het ophalen van joden in hun huizen door Maastrichtse politieagenten. Ik stel vast dat onder Peeters' bewind de Maastrichtse gemeentepolitie de bevelen van de SD tot het ophalen, arresteren en overdragen van joden in Maastricht loyaal uitvoerde.

Het aandeel van Peters in de jodenvervolging in Maastricht bestond erin dat hij zich niet verzette tegen de medewerking van de Maastrichtse gemeentepolitie aan de vervolging van de joden in Maastricht.

5 DE ROL VAN DE GEMEENTEPOLITIE IN MAASTRICHT EN LUIK TIJDENS DE JODENVERVOLGING

5.1. Inleiding

Zowel in België als in Nederland trachtte de bezetter de nationale politieorganisaties te hervormen en te centraliseren. In Nederland kon de bezetter er onmiddellijk mee beginnen, omdat daar een *Höherer SS- und Polizeiführer* was benoemd in de persoon van Hanns Albin Rauter, de chef van de Duitse en Nederlandse politieorganen.

In België lag dat anders. Hoewel ook daar de bezetter ontevreden was over het Belgische politieke systeem en de decentralisatie hem een doorn in het oog was, kon hij niet meteen met een reorganisatie beginnen. Een belangrijke consequentie van de invoering van de *Militärverwaltung* was dat de politieke diensten van het Derde Rijk, die onder het *Reichssicherheitshauptamt* ressorteerden, aanvankelijk niet in België aanwezig waren. Toen ze er wel waren, verliepen er nog twee jaar voordat de *Sipo-SD* autonoom zou gaan opereren. Pas in 1941 kwamen in het bezette

België politionele hervormingen op gang. In februari van dat jaar besloot de toenmalige secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken en Volksgezondheid de politionele bevoegdheid van de burgemeesters uit te breiden door aanpassing van de Gemeentewet. Zij hoefden niet langer hun politimaatregelen ter goedkeuring aan de gemeenteraad voor te leggen.¹⁰⁰³

Een verdergaande hervorming van de gemeentepolitie vond niet eerder dan een jaar later plaats, in maart 1942. Ze betrof twee zaken: de Algemene Rijkspolitie ging zich ook met de rekrutering van de gemeentepolitie belasten. Een tweede punt was dat vanaf dat ogenblik de secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken en Volksgezondheid, een VNV'er, rechtstreeks de commissarissen van politie benoemde, uiteraard personen die de instemming van de bezetter hadden. Dit tweede punt was uit het oogpunt van nazificering uiteraard erg efficiënt. Maar daar bleef het bij. De omvorming van de gemeentepolitie in een staatspolitie kwam niet van de grond. De gemeentepolitie ging niet over naar het departement van Justitie, maar bleef onder Binnenlandse Zaken en Volksgezondheid ressorteren. Radicale politionele hervormingen bleven 'in een embryonaal stadium hangen'.¹⁰⁰⁴

In Nederland ontwikkelde zich op politioneel vlak een hele andere situatie, omdat daar wél een *HSSPF* was benoemd. Diens taak was tweeledig: naast het geven van leiding aan de in Nederland opererende eenheden van *Waffen-SS* en Duitse politie, moest hij ook toezicht houden op de verschillende onderdelen van het Nederlandse politieapparaat. Het laatste bracht, onder gezag van de departementen van Justitie en Binnenlandse Zaken, een bereidheid tot samenwerking in. Deze kwam voort uit noodgedwongen acceptatie van de bezetting uit de veronderstelling dat ook onder de gewijzigde omstandigheden de taak van de politie ten goede van de eigen bevolking kon worden uitgevoerd.¹⁰⁰⁵

Al vrij snel begon Rauter met het treffen van voorbereidingen voor een hervorming van de Nederlandse politiediensten. Door de benoemingen van nationaal-socialisten nazificeerde hij de top van het departement van Justitie en van het politieapparaat. Hij trachtte verder enige eenheid in het mozaïek van het Nederlands politiebestedel, bestaande uit rijkspolitie, rijksveldwacht, marechaussee en andere politietroepen, aan te brengen. Enerzijds creëerde hij hiertoe een nieuwe functie: inspecteur-generaal der Nederlandse politie. Anderzijds bouwde de bevelhebber van de *Ordnungspolizei* in Nederland, generaal Otto Schumann, een netwerk van verbindingsofficieren op, die supervisie uitoefenden op de korpsen van de grote steden en via de *Beauftragten* op de korpsen van de provinciesteden. Het gevolg hiervan was dat de burgemeesters de feitelijke verantwoordelijkheid voor de lokale en gemeentelijke politiekorpsen – in het bijzonder betreffende de handhaving van de openbare orde – vanaf eind 1940–begin 1941 begonnen te verliezen. Maar wel konden zij uit hoofde van hun functie door een scala van functionarissen ter verantwoording worden geroepen, indien er iets misging: door de leiding van Justitie, door de *Beauftragte* of door een verbindingsofficier van de *Orpo*. Anders gezegd: minder greep op hun korps, maar meer personen aan wie zij verantwoording dienden af te leggen.

Na nog andere reorganisatiemaatregelen bleven er uiteindelijk (in 1942) nog circa 130 gemeenten over die een korps gemeentepolitie behielden.¹⁰⁰⁶ Maar ze kwamen wel onder het genazificeerde departement van Justitie te ressorteren. Rauter onttrok ze aan het gezag van de secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken. De Duitse en Nederlandse politiechefs gebruikten de burgemeester als doorgeefluik voor hun bevelen en instructies. Op alle vitale terreinen van vervolging en repressie liepen er nu directe lijnen van de Duitse politieleiding via al dan niet inmiddels benoemde gewestelijke politiepresidenten, naar de plaatselijke korpschefs, waarbij de burgemeesters desgewenst werden gepasseerd. Op deze wijze konden de korpsen gemeentepolitie direct en effectief bij de jodenvervolging worden ingezet.

Het feit dat de reorganisatie van de politie in Nederland vanaf 1940 op gang kwam en van ingrijpende aard was, terwijl in België radicale politionele hervormingen niet echt van de grond kwamen, was een gevolg van de twee verschillende bezettingsbesturen in beide landen, met name van het ontbreken van een *HSSPF* in België en minder een uiting van de relatieve 'gematigdheid' van de *MV*.¹⁰⁰⁷ De *Militärverwaltung* in België was in juni 1940 niet bereid of achtte het niet prioritair de confrontatie met het Belgische gerechtelijke en politionele apparaat aan te gaan. Daarentegen benoemde ze een nationaal-socialistische secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken, de VNV'er Romsée (maart 1941), maar liet het departement van Justitie in handen van de zittende niet pro-Duitse Gaston Schuind. Kennelijk wilde ze meer invloed hebben op het binnenlands bestuur dan op het terrein van justitie. In Nederland vond het omgekeerde plaats. Het departement van Justitie ging in juli 1941 naar de radicale NSB'er J.J. Schrieke, maar Binnenlandse Zaken bleef onder de vóór mei 1940 benoemde Frederiks ressorteren. Het verschil in de politionele reorganisatie in beide landen weerspiegelt dit verschijnsel. De vraag is of er op lokaal niveau een wezenlijk verschil in optreden van de lokale gemeentepolitie tijdens de jodenvervolging in Luik en Maastricht is waar te nemen. Is dat verschil een gevolg van de in Nederland verhoudingsgewijs sterker doorgevoerde hervorming van de politiediensten? En kan dat verschil een van de verklaringen zijn voor de discrepantie van het percentage omgekomen joden in Maastricht en Luik?

5.2. Het aandeel van de gemeentepolitie van Luik in de jodenvervolging

Zoals eerder opgemerkt regelde de Besluitwet van 10 mei 1940 'op de overdracht van bevoegdheden' de uitoefening van de bestuurlijke macht in bezet België. De bevoegdheden van de ministers gingen over op de secretarissen-generaal. Na de capitulatie op 28 mei en de installatie van het militair bestuur werd in een protocol van 12 juni de bevoegdheidsverdeling tussen de secretarissen-generaal en de *Militärverwaltung* vastgelegd. De Duitse bezetter zou verordeningen uitvaardigen die als 'gewone' Belgische wetten zouden worden beschouwd. De secretarissen-generaal zouden ze (doen) uitvoeren. Het protocol bepaalde echter wel dat deze verordeningen

conform de Conventie van Den Haag moesten zijn. We hebben geconstateerd dat de anti-joodse maatregelen niet aan de voorwaarden van de Conventie voldeden – ze waren anticonstitutioneel – maar dat de secretarissen-generaal desondanks toch hun medewerking aan de uitvoering ervan verleenden. Daardoor waren ook de gemeentebesturen gehouden aan de uitvoering van de anti-joodse maatregelen mee te werken.¹⁰⁰⁸ Dit laatste impliceerde dat ook de Belgische politiediensten, indien de bezetter dat nodig achtte, tot bepaalde taken bij de uitvoering konden worden verplicht.

De gemeentepolitie van België werd vanaf einde oktober 1940 vooral ingeschakeld voor de controle van de registratie van de joden. Deze algemene constatering van de onderzoekers van de rol van de Belgische overheid in de jodenvervolging in België¹⁰⁰⁹ kan ik voor de gemeentepolitie van Luik niet aantonen gezien de staat van de archieven in het Stadsarchief van Luik. Wel staat vast dat, wat andere anti-joodse maatregelen betreft, leden van de gemeentepolitie van Luik en de andere gemeenten van het gelijknamige arrondissement¹⁰¹⁰ wel een controlerende functie vervulden, maar op last van Bologne¹⁰¹¹ geen arrestaties verrichtten. Zo ontving, ter controle op de naleving van het verbod aan joden om postduiven in bezit te hebben, elk commissariaat van politie van het arrondissement een lijst van de daar wonende joden bij wie de agenten moesten gaan controleren.¹⁰¹² Op 13 juli 1941 liet de politiecommissaris van Angleur aan Bologne, die als voorzitter van de *Conférence des Bourgmestres de l'agglomération liégeoise* voor de bezetter het aanspreekpunt was, weten dat de anti-joodse maatregelen die toen juist van kracht waren geworden (te weten de inbeslagname van radiotoestellen en het markeren van joodse winkels en ondernemingen), stipt waren uitgevoerd.¹⁰¹³ Vier dagen later liet de waarnemend burgemeester van Seraing aan Bologne weten dat hij zijn politiemensen opdracht had gegeven de joodse ondernemingen, met name de detailhandelszaken, er nogmaals op te wijzen dat zij, op last van het Duitse militaire bestuur, het opschrift '*Entreprise Juive – Joodse Onderneming*' dienden aan te brengen.¹⁰¹⁴ Bij het constateren van overtredingen van anti-joodse maatregelen maakten politieagenten processen-verbaal op en stuurden die door naar de OFK.

Wat de medewerking van de Luikse politie in de eerste fase van de jodenvervolging betreft, is de conclusie dat zij de bezetter behulpzaam was bij de controle van de joodse bevolking.

In de tweede fase van de jodenvervolging in België dient men een onderscheid te maken tussen enerzijds de oproepen voor tewerkstelling in fabrieken in en om Luik en bij de *Atlantikwall* in Noord-Frankrijk, en anderzijds de oproepen voor tewerkstelling in het oosten, die van de *SD* uitgingen. Het *Arbeitsamt* van Luik verstuurde de eerste categorie oproepen. De politie van de stad en het arrondissement Luik verleende haar medewerking om de arbeiders die niet hadden gereageerd in hun woning op te zoeken en hen erop te wijzen zich alsnog te melden. De agenten hadden geen bevel de werkweigeraars te arresteren.¹⁰¹⁵ De agenten hoefden dus geen opsporing

en aanhouding te verrichten, geen dwang uit te oefenen. In dit opzicht was de medewerking van het Luikse politiekorps dus vrij gering.

Ook in de tweede fase van de jodenvervolging bleek dat de arrestatiebereidheid van de lokale politie nihil was. In het hoofdstuk over het stadsbestuur in Luik hebben we gezien dat Bologne aan de provinciegouverneur had laten weten dat hij zich als hoofd van de gemeentepolitie niet als verlengstuk van de bezetter wenste te laten gebruiken. Bovendien was de geest in het Luikse politiekorps allesbehalve pro-Duits. In dit verband is het illustratief dat de Luikse commissaris van politie, François Binet joden in zijn huis opnam. Zoals vermeld verleende hij onder meer een maand lang onderdak aan de Maastrichtse joodse familie Zilversmit.¹⁰¹⁶ Ook op dit vlak bleek dat Dargent in zijn pogingen om het Luikse politiekorps in rexistische zin om te buigen niet was geslaagd.

Zoals in het vorig hoofdstuk is besproken, was het in Luik de *Sipo-SD* die de joden arresteerde. Wel werden de arrestanten van 27 augustus 1942¹⁰¹⁷ volgens getuigen in verschillende politiecommissariaten verzameld alvorens naar de Dossin-kazerne in Mechelen te worden overgebracht.¹⁰¹⁸ Wie hen daar bewaakte, Duitse of Luikse politiemensen, staat niet vast. Aan arrestaties van joden heeft de Luikse politie niet meegedaan.

Het is niet mogelijk in kwantitatief opzicht aan te geven in hoeverre de medewerking van de Maastrichtse gemeentepolitie bij de arrestaties van joden heeft doorgewogen in het grote verschil van de percentages omgekomen joden in Maastricht en Luik. Zeker is dat de activiteiten van het Maastrichtse politiekorps op dat punt het werk van de *Sipo-SD* hebben vergemakkelijkt. Door de radicale politionele reorganisatie in Nederland ontving de Maastrichtse gemeentepolitie de bevelen tot het verspreiden van de oproepen en het verrichten van arrestaties rechtsreeks van de *Zentralstelle für jüdische Auswanderung*. Maar zou, indien de Duitse jodenvervolgers in Maastricht de daar aanwezige joden zelf hadden moeten arresteren, het uiteindelijke resultaat significant anders zijn geweest? Ik meen van niet. Men dient hierbij te overwegen dat de *Sipo-SD* de namen en adressen van de op te roepen of te arresteren joden rechtsreeks van de *Zentralstelle* ontving. Bovendien ging het om een relatief gering aantal joden in een qua omvang niet grote stad. Bovendien woonden zij verspreid over de stad en niet in concentraties in bepaalde wijken.

Dit leidt tot de conclusie dat het optreden van de Maastrichtse politie in deze zaak *niet* tot een doorslaggevend verschil met het Luikse deportatiecijfer heeft geleid.

6 VLUCHTEN OF ONDERDUIKEN

Zoals in hoofdstuk 8 is vermeld, zijn ten hoogste enkele tientallen joden uit Maastricht naar België ontkomen. Over het aantal joden uit Luik dat getracht heeft naar Zwitserland of Spanje te ontkomen, is niets bekend. Gezien de lengte van deze vluchtwegen en daarnaast de vele onderduikmogelijkheden in het Luikse mag men aannemen dat slechts heel weinigen een dergelijke

vluchtpoging hebben ondernomen. Het aantal gevluchte joden uit beide steden is niet zodanig van elkaar verschillend dat dit op de grote discrepantie van de percentages omgekomen joden in Maastricht en Luik van wezenlijke invloed is geweest.

De tweede wijze om aan vervolging en deportatie te ontkomen was door verdwijning uit het openbare leven, dat wil zeggen door onderduiken: in het geheim elders gaan wonen al dan niet onder een andere identiteit. In Maastricht waren die mogelijkheden niet erg groot. Enkele particulieren en kleine netwerken boden joden een schuilplaats, maar ook hiervan was het aantal zeer beperkt. Dat doet overigens niets af aan de betekenis van het werk, met risico voor eigen leven, dat de jodenredders in Maastricht hebben verricht.

In Luik was daarentegen op dit punt de situatie totaal anders. In de eerste plaats waren er twee grote organisaties actief: het netwerk van Albert van den Berg en de lokale afdeling van het *Comité de Défense des Juifs*. In de tweede plaats is het opvallend dat beide groepen veelal de hulp inriepen van kloosters, kindertehuizen en scholen. In Zuid-Limburg gebeurde dit slechts incidenteel. In aantallen betekent het dat in Maastricht hooguit enkele tientallen joden uit de stad zelf konden onderduiken. In de regio Luik waren dat er meer dan duizend: volwassenen zowel als kinderen.

De veel grotere onderduikmogelijkheden in het Luikse waren het gevolg van snel op gang komende hulpverlening. Die hulpverlening kwam vooral zo snel tot stand door de *ervaring* van een aantal mensen met het organiseren van ondergrondse activiteiten en dus ook het bieden van hulp. Deze ervaring hadden ze opgedaan tijdens de Eerste Wereldoorlog. Dat gold voor zowel de Luikse advocaat Van den Berg als voor een aantal oprichters van het Onafhankelijkheidsfront waaruit het *Comité de Défense des Juifs* is voortgekomen. Het gebrek aan ervaring met het organiseren van verzet was er de oorzaak van dat in Nederland soortgelijke organisaties, op grote schaal althans, later van de grond kwamen. Volgens een Nederlands historicus is een van de tragische zaken in de hulp aan joden in Nederland 'de voorsprong die de bezetter had op de onderduikorganisaties'.¹⁰¹⁹ Die organisaties kwamen niet zo maar uit de lucht vallen. Ze ontstonden uit het initiatief van zeer kleine groepen mensen (zoals de eerste hulpverleners in Maastricht). Maar de uitbouw tot een groter geheel vergde tijd. Al met al duurde het gemiddeld bijna tien maanden voordat de 'amateurs van de kleine verzetsgroepjes waren uitgegroeid tot de professionals van de onderduikorganisaties'.¹⁰²⁰ En dat was nou precies toe te schrijven aan het gebrek aan ervaring met het opzetten van ondergrondse activiteiten.

Daarnaast was er een verschil in de wijze waarop het bisdom Roermond en het bisdom Luik hulp boden. In Luik kwam het initiatief van de bisschop zelf, in Roermond was de spilfiguur in het kerkelijk verzet niet de bisschop, maar de secretaris van het bisdom, die heel bewust de bisschop uit de wind hield. In het bisdom Roermond werd op het niveau van de parochies door vele pastoors en kapelaans hulp aan onderduikers geboden.¹⁰²¹

7 BESLUIT

Vatten we dit hoofdstuk samen, dan kunnen we als eindconclusie vaststellen dat de hulpverlening aan joden die wensten onder te duiken, in het Luikse relatief snel, en op grote schaal georganiseerd, van de grond kwam in vergelijking met de regio Maastricht. De hulp werd gecreëerd door mensen met verzetservaring, die ze tijdens de Eerste Wereldoorlog hadden opgedaan. Die vorm van hulpverlening is de *doorslaggevende* factor van het verschil van de percentages omgekomen joden in Maastricht en Luik.

Daar komen twee secundaire factoren bij. Dat is de samenstelling van de leden van de twee joodse gemeenten. Het contingent buitenlandse joden was in Luik aanzienlijk groter dan dat in Maastricht. De argwaan tegen een bezettingsregime werd er door meer joden gedeeld. Eveneens moet het verschil in optreden van de gemeentepolitie in beide steden een factor van betekenis zijn geweest, al is de invloed daarvan niet te kwantificeren. De Maastrichtse politie was, in tegenstelling tot de Luikse, daadwerkelijk betrokken bij het arresteren van joden.

Hoofdstuk 11

DE BEVRIJDING VAN LUIK

1 DE OPMARS VAN DE GEALLIEERDE LEGERS

Op 6 juni 1944 ging de operatie, die onder de codenaam *Overlord* was voorbereid, in Normandië van start. Het was de invasie van de geallieerde legers op het West-Europese vasteland.¹⁰²² Het doel daarvan was om door het overbrengen van troepen uit Zuid-Engeland in Frankrijk een bruggenhoofd te vormen. Vervolgens zou er een doorbraak moeten worden geforceerd in de Duitse verdedigingslinie, de zogeheten *Atlantikwall*. Daarna zouden de geallieerden over een breed front met twee legergroepen (zie kaart 11) naar de Seine optrekken, deze oversteken en verder richting Duitsland gaan. Langs de westgrens van dit land zouden zij hun troepen en materieel – aan te voeren via de inmiddels veroverde havens in Frankrijk en België – weer op de vereiste sterkte brengen om dan de definitieve genadeklap uit te delen. In principe werd dit algemene plan tijdens de veldtocht in West-Europa nooit losgelaten.¹⁰²³

In de eerste weken raakten de geallieerden achter op het geplande schema. De uitbraak uit het bruggenhoofd wilde niet lukken. Pas op 27 juli slaagden de geallieerden erin een bres in de Duitse linies te slaan. Ze versloegen hun tegenstanders en joegen hen op de vlucht. Vanaf dat moment lag Frankrijk open. De opmars door Noord- en Oost-Frankrijk naar België en Nederland kon beginnen. Die verliep zeer voorspoedig. Op 25 augustus viel Parijs, een maand eerder dan gepland. De achterstand op het tijdschema was omgebogen in een voorsprong.

Hoewel Montgomery, de commandant van de Britse legergroep, - de tweede legergroep was een Amerikaanse onder aanvoering van Omar Nelson Bradley - bij de opperbevelhebber, Eisenhower, aandrong op een wijziging van de strategische plannen, hield de laatste aan de oorspronkelijke opzet vast.

Een van de legers van de groep van Bradley was het Amerikaanse Eerste Leger. Twee onderdelen hiervan: het 7e en het 19e Legerkorps zouden in september Luik, respectievelijk Maastricht bevrijden. Na de opmars door Frankrijk overschreden ze op 2 september de Frans-Belgische grens. Die dag bereikte het 7e Legerkorps Bergen en het 19e Doornik (kaart 11).

2 DE OPMARS NAAR LUIK

Door de ineenstorting van de Duitse legers en de dienovereenkomstige snelle opmars van de achtervolgende geallieerde legers kwam de vraag naar voren of de geplande strategie van het geallieerde opperbevel gehandhaafd moest blijven. Wellicht dienden er nieuwe prioriteiten te worden gesteld. Antwerpen lag binnen bereik en de beschikbaarheid van die haven zou de problemen die de geallieerden hadden met hun bevoorrading door de lange aanvoerlijnen – de bevoorrading vond nog steeds vanuit Normandië plaats – oplossen. Antwerpen, dat in het opmarsgebied van de Britse legergroep lag, moest zo spoedig mogelijk veroverd worden. Onder meer op grond van deze overweging overlegde Eisenhower op 2 september met Bradley. Montgomery was daar niet bij aanwezig. Bradley stelde voor om met onder andere het 7e en het 19e Legerkorps over de lijn Luik-Aken-Keulen op te trekken en een bruggenhoofd op de oostelijke Rijnsoever te vestigen. In de oorspronkelijke plannen was dat niet voorzien: de opmars zou via de lijn Eindhoven-Nijmegen-Arnhem-Kleef verlopen. Eisenhower ging met het plan van Bradley akkoord. Het hield in dat de troepen van beide legerkorpsen bij Aken een bres in de Duitse verdedigingslinie, die de *Westwall* werd genoemd, moesten slaan om naar de Rijn door te stoten. De volgende dag stelde Bradley Montgomery op de hoogte. Volgens de oorspronkelijke plannen zou Montgomery het Nederlandse grondgebied volledig bevrijden. Maar om Aken te bereiken zou een deel van de Amerikaanse troepen door Zuid-Limburg moeten trekken. Na veel tegenstribbelen stemde Montgomery erin toe dat de Amerikanen niet verder dan 'ten miles' ten noorden van Eijsden in Zuid-Limburg zouden optrekken.¹⁰²⁴ Dit laatste was van belang voor de bevrijding van dat gebied en dus ook van Maastricht.

Samen met Hodges, de bevelvoerder van het Amerikaanse Eerste Leger, stelden Bradley en Montgomery de grenzen tussen de Amerikaanse en de Britse legers vast (kaart 12). Deze kwam dwars door het smalste deel van Limburg langs de noordkant van Sittard te lopen.

Bradley en Hodges realiseerden zich zeer wel dat het moeilijk zou zijn om Aken te veroveren. Aken werd volledig door de *Westwall* ingesloten (kaart 13). Daarom besloten zij om twee legerkorpsen hiervoor in te zetten: het 7e en het 19e. Het 7e moest via Luik vanuit het zuiden naar Aken gaan, om de stad heentrekken en tot een punt ten noorden van Aken oprukken. Het 19e zou Aken vanuit het westen benaderen, eveneens om de stad heentrekken en ten noorden en ten zuiden van de stad met het 7e contact maken. Dat bracht met zich mee dat het 19e door Zuid-Limburg moest optrekken.¹⁰²⁵

Keren we nu terug naar het 7e Legerkorps, dat we bij Bergen hebben achtergelaten. De voorhoede van dit korps was de *3rd Armoured Division*, een zware pantserdivisie. In de streek van Bergen heerste grote verwarring aan Duitse kant. Tientallen zwaar gehavende Duitse divisies trokken via Bergen naar Brussel of Charleroi en Namen terug. Door haar snelle opmars sneed de *3rd Armoured Division* bij Bergen deze vluchtweg af. Op 4

september stootte de divisie door naar Charleroi, dat ze nog diezelfde dag bevrijdde. De dag daarna nam ze Namen in. Ze was nu nog 60 kilometer van Luik verwijderd. Vanaf Namen opereerde ze in twee gevechtsgroepen aan beide zijden van de Maas. Ze bevrijdde Hoei op de 6e en stootte door in de richting van Luik. Hoe was daar de situatie?

3 LUIK IN DE LAATSTE DAGEN VÓÓR DE BEVRIJDING

De eerste dagen van september vergaapten de Luikenaren zich aan de massale terugtocht van Duitse troepen. Die was al meer dan een week aan de gang. Het waren niet allemaal legervoertuigen waarop ze terugtrokken. Integendeel. De burgers zagen een bonte stoet van voertuigen aan zich voorbijtrekken: geroofde personenauto's, motorrijwielen, karren met paarden, gevorderde fietsen... kortom alles wat wielen had. Ook in Luik plunderden Duitse soldaten nog fietsenwinkels. Deze uittocht hield meer dan een week aan. Alleen de troepen die de stad moesten verdedigen bleven achter. Maar die stelden niet veel meer voor. Dat was een allegaartje: het waren enkele bataljons reservisten, hulptroepen uit diverse bezette landen met zeer zwakke militaire capaciteiten en, als bindmiddel, enkele pelotons tanks. Hun moreel was tot het nulpunt gedaald en ze hoopten zich in de Eiffel te kunnen hergroeperen. Hun tactische opdracht was verdragende gevechten te voeren. De Duitsers waren in het stadsbeeld nog nauwelijks zichtbaar: alleen enkele tanks, de militairen in de 'fortins' en hier en daar een wachtpost. Deze 'fortins' waren kleine, zeshoekige kazematten die de Duitse verdedigers op diverse plaatsen in het hartje van de stad hadden gebouwd om de publieke ruimte te kunnen controleren. Ze waren aan elk van de zes zijden van een schietgat met mitrailleur voorzien. Het was een vreemd gezicht midden op een plein of kruispunt een dergelijk bouwsel te zien.

Vanaf 4 september reden er geen trams meer en bleven de winkels gesloten. Het openbare leven kwam tot stilstand en in de fabrieken werd ook niet meer gewerkt. Er hing in de stad een sinistere stilte. 'Il fait calme, trop calme', noteerde Armand Collin, een inspecteur van politie.¹⁰²⁶

Hoewel het dus rustig leek, waren verschillende verzetsgroepen al actief bezig met het plegen van sabotageacties en het bezetten van belangrijke gebouwen. Dat waren leden van het *Armée de Libération* (A.L.) en de *Milices Patriotiques* (M.P.). Het A.L. was een groep die einde 1940 door enkele Luikse verzetsstrijders was opgericht. Eén van hen was Antoine Delfosse, minister van Verkeer in het kabinet Pierlot, het kabinet dat 10 mei in functie was en waarvan een aantal leden na vele omzwervingen uiteindelijk naar Engeland was gegaan. Delfosse voegde zich daar in 1942 bij hen. De M.P. was oorspronkelijk een zelfstandige verzetsorganisatie, maar was onder de paraplu van het *Front de l'Indépendance* (F.I.) gekomen. Het F.I. was als een clandestiene groep begonnen, die hulp aan joden en onderduikers verstrekte. Het was uitgegroeid tot een landelijke organisatie met veel vertakkingen. Een daarvan was een actieve hulp-, strijd- en sabotagegroep: de *Milices Patriotiques* (M.P.). Oorspronkelijk was ze voor een deel op

dezelfde terreinen als het F.I. actief, reden waarom ze zich bij het F.I. voegde. Teneinde te voorkomen dat het A.L. en de M.P. elkaar met hun (sabotage)acties vóór en tijdens de bevrijding van Luik in de wielen zouden rijden, hadden beide organisaties besloten hun acties te coördineren. De samenstelling van de groep die in en om Luik opereerde bestond voor twee derden uit leden van het A.L. en voor een derde uit leden van de M.P.; de groep stond onder bevel van een kolonel van het A.L.¹⁰²⁷ Begin september¹⁰²⁸ werd in de Franstalige uitzending voor België, die via de BBC de ether inging¹⁰²⁹, de boodschap omgeroepen: '*Salomon a mis ses gros sabots*', '*Salomon heeft zijn dikke klompen aangetrokken*'. Dit betekende dat in de stad en de regio van Luik de verzetsgroepen met hun speciale acties konden beginnen. Op 5 september bezette een aantal spoorwegmensen het centraal station, '*la gare des Guillemins*' onder de ogen van de *Feldgendarmeerie*, die haar kantoren in een hotel tegenover het station had. Maar deze reageerde niet en liet het gebeuren. Andere verzetsmensen namen de elektriciteitscentrales in bezit om vernielingen te voorkomen. De volgende dag bliezen spoorlui in het station '*les Guillemins*' installaties en seinhuisjes op om spoorwegverkeer, in het bijzonder op de lijnen naar Duitsland, onmogelijk te maken. Toen de dag daarna de Duitsers de stationsgebouwen wilden vernietigen, wisten leden van het '*Armée de la Libération*' (A.L.) dit te verhinderen.¹⁰³⁰ Het leek erop dat de Duitsers die nog in Luik waren het hoofd begonnen te verliezen. Dit kan men onder meer afleiden uit het feit dat op 3 september de officier die de leiding had van de Luikse gevangenis *Saint-Léonard* en van plan was een veilig heenkomen te zoeken, de gevangenis alvast aan een gedetineerde overdroeg. Dat was notaris Mottard, die tussen 4 en 7 september druppelsgewijs, zodat het niet te zeer opviel, alle gevangenen hun vrijheid teruggaf.¹⁰³¹ Tragisch is dat nog op 6 september de bezetters op het Île de Monsin, een eilandje in de Maas enkele kilometers ten noorden van het stadscentrum, 23 leden van het A.L. zonder vorm van proces executeerden. Ook zulk nietsontziend optreden behoorde tot het beeld van de Duitse terugtocht richting *Heimat*.

In de middag van 7 september hoorden de inwoners zware explosies. De Duitsers, die de westelijke oever verlieten, bliezen de bruggen over de Maas op. Een van hun laatste daden daar was dat ze de telefooncentrale in de rue de l'Université, hartje stad, lieten exploderen waardoor brand ontstond. Hierdoor werd telefoonverkeer in stad en regio onmogelijk. Vanuit een geschutopstelling aan de overzijde van de Maas schoten de Duitsers op de brandweerlieden die kwamen blussen. Pas na het invallen van de duisternis konden de spuitgasten hun bluswerkzaamheden aanvangen. Het gebouw zelf konden zij niet meer redden, wel de belendende percelen.

Een andere wanhoopsdaad van de zich bedreigd voelende Duitsers was dat zij in een hoger gelegen stadsdeel een klein pantservoertuig, type '*Goliath*', vol explosieven stopten. Zonder bestuurder lieten ze het een hellende straat afrijden. Ze hadden er een lont aan bevestigd en aangestoken. Ondanks de pogingen van een dappere Luikenaar die op het voertuig sprong om het onheil af te wenden, ontplofte het midden in de rue Sainte-Marguérite. Enkele doden en gewonden waren het gevolg. De Duitse

verdedigers deden dat ook nog op drie andere plaatsen om op die wijze de opmars van de Amerikanen te bemoeilijken. Dezen werden daardoor echter nauwelijks gehinderd.

4 DE INNAME VAN DE STAD

Na de bevrijding van Hoi besloot commandant Rose van de Amerikaanse *3rd Armoured Division* zo snel mogelijk door te stoten naar Luik. Vanaf Namen had hij meer tegenstand ondervonden en dat bracht hem op de gedachte dat de Duitsers in het Luikse wellicht een nieuwe verdedigingslinie wilden opbouwen. Daarom gaf hij op 7 september *Combat Command A*, één van beide gevechtsgroepen van de divisie die langs de westelijke kant van de Maas optrok, opdracht een frontale aanval vanuit zuidwestelijke richting op de stad uit te voeren. De andere gevechtsgroep, *Combat Command B*, moest over de heuvels ten zuiden van de stad een omtrekkende beweging maken en de Duitse verdedigers vanaf de oostelijke oever in de rug bedreigen.¹⁰³² Verkenningstroepen van *Combat Command A* bereikten rond 13.40 buitenwijken van Luik. De gevechtsgroep had af te rekenen met tal van door de verdedigers opgeworpen versperringen en mitrailleurnesten. Die belemmerden haar opmars niet. Rose liet aan de andere kant van de rivier *Combat Command B* optrekken tot Esneux en vervolgens tot Vaux-sous-Chèvremont. Zo waren de Duitse troepen in Luik aan de zuidkant ingesloten.

In de loop van de middag reden enkele verkenningsvoertuigen van *Combat Command A* via de rue Sainte-Marguerite naar het centrum. Daar heerste grote verwarring. Toen kort tevoren het gerucht zich had verspreid dat de Amerikanen in aantocht waren, raakten de lege straten ineens vol. Een groep van zeventien verzetsstrijders bezette het stadhuis. Zeven anderen togen naar het *Palais Provincial*, het bestuurscentrum van de provincie, waar de *Oberfeldkommandantur* tijdens de bezetting haar zetel had. Op beide plaatsen troffen ze geen Duitse militair meer aan. Rond half vier reden de eerste Amerikaanse voertuigen place Saint-Lambert op. Om vier uur hesen leden van de *Milices Patriotiques*, de Belgische vlag op het beruchte blok 24 van de *Citadelle* waar de bezetter verzetsmensen had gevangen gezet en de ter dood veroordeelden had geëxecuteerd.¹⁰³³

Tezelfdertijd waren de terugtrekkende Duitse troepen bezig met het opblazen van de bruggen over de Maas. Zij verlieten het westelijk stadsdeel via een brug aan de noordkant van de stad, de pont de Wandre. Op de andere Maasoever verschansten ze zich achter enkele geschutsopstellingen. Hoewel men op de westelijke oever in een feestroes verkeerde, bleven Duitse manschappen aan de oostkant nog regelmatig vuur geven. Dat kon echter de stemming niet drukken. Integendeel.

Onder de zeven die naar het *Palais Provincial* waren gegaan, was ook Joseph Leclercq. De gouverneur van de provincie Luik was vóór de oorlog Jules Mathieu. Hij was in 1943 overleden. De regering had al vóór 1940 vastgesteld dat, indien het grondgebied na een bezetting bevrijd zou worden

en de gouverneur niet ter plaatse was, de waarnemend voorzitter van de Bestendige Deputatie tijdelijk de functie van gouverneur als Regeringscommissaris zou uitoefenen.¹⁰³⁴ Joseph Leclercq was als oudste Bestendig Afgevaardigde waarnemend voorzitter van het college. Op 2 september 1944 had de Belgische minister van Binnenlandse Zaken in Londen bepaald dat, wanneer de omstandigheden het zouden toelaten, Joseph Leclercq, het oudste lid van de Bestendige Deputatie, de taak van gouverneur voor een voorlopige termijn van twee maanden zou waarnemen. Zijn officiële titel was: '*Commissaire du Gouvernement dans la Province de Liège*', Regeringscommissaris in de provincie Luik. Op 7 september 1944 bevrijdden Amerikaanse troepen in de loop van de middag het westelijk stadsdeel, waar het *Palais Provincial* was gelegen. Rond 16 uur betrad Leclercq met onder anderen enkele vroegere Bestendig Afgevaardigden het gebouw, dat door de Duitsers was verlaten. Nog diezelfde middag stelde hij een proclamatie op voor de Luikse bevolking (bijlage 17).

De dag daarna had hij een eerste vergadering met leden van de Bestendige Deputatie en enkele anderen die waren aangeschoven. Zijn mandaat werd een tiental malen verlengd, eerst voor telkens twee maanden, later voor telkens een maand. Pas aan het einde van 1945 werd Leclercq definitief benoemd.¹⁰³⁵ Onder zijn leiding kon de provincie Luik verder werken aan de wederopbouw.

Het gemeentebestuur kwam op diezelfde ochtend van 7 september bijeen. Burgemeester Bologne met zijn schepenen troffen elkaar in het *Home des Invalides*, niet ver van het stadhuis gelegen. Rond vier uur 's middags begaf deze zich met zijn gezelschap naar het stadhuis.

De avond viel over een half bevrijde stad. De Duitse mitrailleurs aan de overzijde zwegen. Eindelijk konden de brandweerlieden bij het *Hôtel du Téléphone* hun werk verrichten.

Die Luikenaren die op 8 september vroeg waren opgestaan en zich naar de boulevard d'Avroy hadden begeven, keken daar hun ogen uit. 's Nachts waren troepen en materieel naar het centrum gereden. Het stond er vol met tanks, vrachtauto's en jeeps. De hele ochtend bleven er alsmaar meer manschappen en materieel toestromen. Hun opdracht was om via Luik naar Aken te gaan. De onderdelen kwamen via de westoever Luik binnen en moesten dus door de stad heen om de Maas over te steken. Het wachten was echter op het gereedkomen van een schipbrug die Amerikaanse genietroepen in het centrum aanlegden. Die was 's middags rond half vier klaar. De Amerikanen legden nog een tweede aan, ter hoogte van Wandre aan de noordzijde van de stad. Enkele dagen later zou met name deze tweede brug nog een belangrijke rol spelen bij de opmars van onderdelen van het 19e Legerkorps naar Zuid-Limburg, zoals we nog zullen zien.

Inmiddels hadden zich in de loop van de ochtend van 8 september veel inwoners verzameld voor het stadhuis. Vanaf het balkon sprak burgemeester Bologne hen toe. Hij loofde niet alleen de bevrijders maar ook de verzetsmensen die hun steentje aan de bevrijding van de stad hadden bijgedragen. Aan de andere kant van de Maas waren de Amerikanen bezig met het opruimen van Duitse weerstandsnesten. Toen zij in de nacht van 8 op

9 september op een heuvel buiten Luik nog een kazerne hadden bezet, waarbij 540 Duitsers gevangen werden genomen, was Luik van de bezettingstroepen gezuiverd.

Luik was weliswaar bevrijd, maar de stad en haar bevolking zouden nog veel oorlogsleed te verduren krijgen. Tussen 20 november en 31 december vielen er op de stad zelf 96 V-1's (zogenaamde 'vliegende bommen'), die 231 dodelijke slachtoffers en 365 gewonden veroorzaakten. Tussen 1 en 20 januari stortten er 49 V1-'s op de stad neer. Het aantal doden bedroeg 170 en het aantal gewonden 226.¹⁰³⁶

Tijdens het Ardennenoffensief (16 december 1944 – medio januari 1945) nam onder de Luikse bevolking de angst toe voor een terugkeer van de Duitsers, die de stad tot op minder dan 30 kilometer wisten te naderen. Nadat de geallieerden deze laatste Duitse wanhoopsaanval hadden afgeslagen, namen ze hun triomfale opmars weer op. De Luikse bevolking kon langzaam trachten het gewone leven weer te hervinden.

The 3rd Armoured Division bereikte 9 september Verviers en twee dagen later Eupen. Op de 12e stond ze voor de *Westwall*. Andere onderdelen van het 7e sloten zich aan. Het Korps had aan zijn opdracht de *Westwall* en Aken vanuit zuidelijke richting te naderen voldaan. Samen met het 19e Legerkorps moest het nu de stad gaan innemen. Hoe was het ondertussen dat 19e vergaan?

Hoofdstuk 12

DE BEVRIJDING VAN MAASTRICHT

1 DE OPMARS DOOR BELGIË

We hebben het 19e Legerkorps achtergelaten toen het zich op 2 september bij Doornik in Zuid-België bevond. (hoofdstuk 11). Het trok van het zuidwesten naar het noorden van het land. De opdracht van het korps was Aken vanuit het westen te benaderen. De opmars door België verliep zo voorspoedig en snel dat legerkorpscommandant Corlett in een brief aan een van zijn divisiecommandanten schreef:

'This is believed to be one of the fastest opposed advances by an infantry division over a similar distance in the history of war fare.'¹⁰³⁷

Hij juichte echter te vroeg. Het hoge tempo waarin zijn mannen optrokken, stak een spaak in het wiel. Op 8 september ontstond er een tekort aan brandstof voor de tanks van de zware pantserdivisie die tot dit Legerkorps behoorde, de *2nd Armored Division*, bijgenaamd *The Hell-on-Wheels*. Haar opmars stakte. Voor de aanvoer van hun voorraden waren de legeronderdelen aangewezen op vervoer over de weg. De aanvoerlijnen vanaf de invasiestranden in Normandië, waar de voorraden over zee werden aangevoerd, werden steeds langer. Daardoor ontstonden logistieke problemen. Dat had tot gevolg dat de 2e pantserdivisie moest achterblijven. De infanteriedivisie van het 19e Legerkorps, de 30e, de *Old Hickory Division*, kon met haar verkenningseenheid, de 113e Cavaleriegroep, verder trekken. De 30e divisie zou een belangrijke rol spelen bij de bevrijding van Maastricht en Zuid-Limburg.

Vanaf haar oprichting in 1917 werd ze de '*Old Hickory*' Division genoemd. *Hickory* betekent notenboom. De soldaten kwamen grotendeels uit de staat Tennessee. De bijnaam was ontleend aan Andrew Jackson, de zevende president van de Verenigde Staten en enige tijd senator van Tennessee. Vanwege zijn rijzige gestalte noemde men Jackson *Old Hickory*. De divisie was een van de meest beproefde onderdelen van het 19e Legerkorps. Ingezet vanaf de nacht van 13 op 14 juni 1944 in Normandië, had zij de hele veldtocht meegemaakt en veel verbitterde gevechten moeten leveren. Niet toevallig heet het boek

waarin haar lotgevallen tijdens haar Europese campagne worden beschreven, *Work Horse of the Western Front*.

In de nacht van 9 op 10 september voerden Amerikaanse patrouilles verkenningen uit in het uiterste westen van Maastricht, maar trokken zich tegen de ochtend weer in westelijke richting terug over het Albertkanaal.¹⁰³⁸ Op 10 september bevrijdden onderdelen van de *Old Hickory* divisie Tongeren (kaart 14) en trokken richting fort Eben-Emael. Dat konden zij nog diezelfde dag zonder slag of stoot innemen, omdat de Duitse bezetting, circa 300 man, bij de nadering van de Amerikanen richting Maastricht was gevlucht.¹⁰³⁹ In de loop van de avond van 10 september stond de *Old Hickory* divisie met andere onderdelen van het 19e Legerkorps tegenover twee grote natuurlijke hindernissen: het Albertkanaal en de Maas. Corlett was een bedachtzaam man. Hij voelde niets voor een frontale aanval over het Albertkanaal. Hij voorzag in dat geval grote problemen en zware verliezen. Het kanaal ligt ter plaatse en verder in noordwestelijke richting diep ingebed tussen hoge, bijna loodrechte betonnen en aarden wallen. De westoever fungeert er als oostzijde van het daar gelegen fort Eben-Emael. Tussen kanaal en rivier ligt een klein eiland. Dat was op het ogenblik dat Corlett er arriveerde, door de Duitse troepen verlaten. In overleg met zijn collega, de commandant van het 7e Legerkorps, generaal-majoor Joe Lawton Collins, besloot hij gebruik te maken van het bruggenhoofd dat deze laatste in Luik had gevestigd. De beide legerkorpscommandanten namen het besluit dat Corlett over één schipbrug in Luik kon beschikken - de schipbrug aan de noordzijde van de stad ter hoogte van Wandre - om het rollend materieel van zijn divisie en cavaleriegroep de Maas te laten oversteken. De operatie werd vastgesteld op 11 september vanaf 6.30 uur. Men moet de organisatorische en logistieke complicaties van een dergelijke operatie niet onderschatten: een oprukkend Legerkorps, het 7e, moest tot stilstand worden gebracht om onderdelen van een ander korps te laten passeren.

De tanks en tankdestroyers van de 113e Cavaleriegroep plus de gevechtswagens en zware vrachtauto's van de 30e Infanteriedivisie staken in Luik over, gingen in noordwaartse richting en begonnen het gebied tussen Luik en Visé te zuiveren. Veel tegenstand ontmoetten zij daarbij niet. In de loop van 11 september begonnen de infanterieregimenten het Albertkanaal over te steken. Met stormboten voeren zij de Maas over en verzamelden zich iets ten noorden van Argenteau (kaart 14). Daar ontmoetten zij hun collega's die in Luik de rivier waren overgegaan. Gezamenlijk trokken zij op in de richting van Visé, dat zij op 12 september bevrijdden. Het 119e regiment splitste zich daar af in noordoostelijke richting.¹⁰⁴⁰

Op diezelfde 12 september voerden de Amerikanen aan het Albertkanaal, bij de sluis van Ternaaien, eveneens een voor Maastricht belangrijke operatie uit. Het 120e regiment van de *Old Hickory* Divisie, dat zich voor een groot gedeelte nog in en om het fort van Eben-Emael bevond, kwam daarbij in actie. De commandant ervan, kolonel Hammond D. Birks, realiseerde zich heel wel dat het feit dat de sluis nog in

Duitse handen was, nadelige gevolgen kon hebben voor de stad. Het kanaal ligt ter plaatse achttien meter boven het peil van de Maas. Zouden de Duitsers de sluis opblazen, dan liep het Albertkanaal leeg en zou Maastricht tot in het centrum minstens een halve meter onder water komen te staan. Het was dus zaak de sluis ongeschonden te veroveren. Birks wist alleen niet goed hoe. De sluis was door het open terrein zonder grote verliezen niet te benaderen. Aan de afdaling van de steile, bijna loodrechte, oevers van het kanaal viel al helemaal niet te denken. Het toeval kwam de regimentscommandant te hulp. Een Belgisch oud-geniemilitair wees Birks op de uiteinden van twee tunnels die vanuit het fort in de westelijke kanaaloever, niet ver van de sluis, uitkwamen. Ze waren door een scherpe bocht vanaf de sluis niet te zien. Één van de tunnels kwam enkele meters boven het water uit en was groot genoeg om er opblaasbare boten doorheen te vervoeren. Recht eronder liep de tweede, veel kleiner van doorsnede; het was een rioolbuis, waar men zich op de buik doorheen kon worstelen. Zo gebeurde het dan ook: enkele militairen brachten aanvalsbotten door de bovenste gang en lieten ze in het water zakken; door de nauwe buis kropen soldaten over een afstand van bijna 450 meter. Aan het einde ervan lieten ze zich in de neergelaten boten zakken. Op klaarlichte dag, het was rond kwart over vijf in de middag, peddelden ze, aan het zicht onttrokken door de bijna loodrecht uit het water oprijzende oostelijke oever, tot bij de sluis. De Duitse bewaking daarvan bestond uit een officier en vier manschappen. Zij werden volkomen verrast en door de Amerikanen overmeesterd. De eerste daad van deze laatsten was het onklaar maken van het ontstekingsmechanisme van de aangebrachte springlading.¹⁰⁴¹

Het resultaat van al deze militaire operaties was dat op 12 september de Amerikanen op de westelijke Maasoever tot één kilometer van de grens met Nederland waren gevorderd en dat zij op de oostelijke oever een plus minus drie kilometer diepe en negen kilometer brede strook tussen Eijsden en Noorbeek onder controle hadden. Dat was de situatie aan de vooravond van de bevrijding van het oostelijke stadsdeel van Maastricht: Wyck. Een Wyckenaar van twintig jaar schreef die 12e in zijn dagboek:

'De Moffen vuren met enige tussenpozen met artillerie vanaf de rand van de stad. De Yanks vuren terug! Doffe slagen in de verte, dan een fluitend geluid en dan felle slagen in de buurt. Tijd tussen afschieten en de inslagen precies tien seconden. De Yanks moeten wel dicht in de buurt zijn. *Angst regeert Maastricht*'.¹⁰⁴²

Inderdaad, de Maastrichtenaren voelden dat de bevrijding niet meer lang op zich zou laten wachten, maar zij waren bang dat de Duitsers de stad tot het uiterste zouden verdedigen en dat er nog zware gevechten zouden plaatsvinden. Hoe was de situatie in de stad?

2 DE LAATSTE WEKEN VÓÓR DE BEVRIJDING IN MAASTRICHT

Eind augustus en begin september zagen de Maastrichtenaren net als de inwoners van Luik massa's uit Noord-Frankrijk en België verdreven Duitse militairen door de stad trekken op weg naar Aken. Zij lieten in hun dagboeken hun vreugde daarover blijken:

'2 Sept. 1944. [...] Maastricht uitgelaten van blijdschap. Enorm spannende dagen! Wij leven in een droom! De *Moffenterugtocht* komt ook in Maastricht op gang! Met vrachtauto's, op fietsen en in personenauto's razen ze door de stad! Van alles slepen ze mee. Achter in de auto's zelfs kleinvee, zoals varkens, kippen, enz. Vrachtwagens vol met Moffen, de meesten ongeschoren, moe en radeloos. Dit is nu het onoverwinnelijke nazileger van 1940. Het is een hopeloze terugtocht. Ik word vaak aangesproken door Moffen, die vragen waar de Amerikanen zitten. Vast antwoord: "Luik!". Ze schrikken en rijden verder! Het *Herrenvolk*'.¹⁰⁴³

Inderdaad ontrolde zich voor de ogen van de Maastrichtenaren een werkelijkheid geworden droom: Duitse soldaten die in volslagen wanorde op de vlucht waren geslagen. Door de snel oprukkende geallieerde legers opgejaagd, wisten ze niet hoe snel in Duitsland te komen. Vanwege de takkenbossen, die als camouflagemiddelen op de voertuigen waren aangebracht, deden de colonnes aan een 'wandeland bos'¹⁰⁴⁴ denken. De Duitse troepen verplaatsten zich niet alleen met auto's, maar met werkelijk alles wat wielen had:

'[...] oogstwagens uit Bretagne, luxe auto's, huifkarren bespannen met zware Belgische paarden of kleine, magere paardjes, soms zelfs met een muilezel ervoor.'¹⁰⁴⁵

Maar ook zag men ze zelfs door de stad trekken 'met kinderwagens en met planken met kinderwagenwielen eronder'.¹⁰⁴⁶

Ook NSB'ers begonnen de stad te verlaten. Zij werden nerveus en waren in de weer om hun familie en zichzelf in veiligheid te stellen. Onder bedreiging met hun wapens vorderden zij auto's. Op 3 september schoot een landwachter bij vergissing op waarnemend burgemeester De Ley, die hals over kop de dag erna naar Düsseldorf werd overgebracht. Wethouder Van Beek zocht een veilig heenkomen in Rolduc, de naam van een groot gebouwencomplex, waarin onder meer het Klein Seminarie van het bisdom Roermond was gevestigd. Het was in september 1944 de verzamelplaats voor honderden NSB'ers uit Zuid-Nederland geworden, die vandaar naar Duitsland konden vluchten want het lag pal tegen de grens aan met Duitsland. Van Beek kwam de 5e terug naar Maastricht om twee dagen later definitief te vertrekken.

De Duitsers bleven plunderen tot het laatst. Zo haalden zij de aardewerkfabriek De Mosa, waarin een opslagplaats van levensmiddelen was gevestigd, leeg.¹⁰⁴⁷ Bij het warenhuis van Vroom en Dreesmann sloegen

zij de ramen in en namen vooral textielgoederen mee. De suikervoorraad voor Maastricht, die in een veem aan het Bassin lag opgeslagen, roofden ze ook. Ze stalen vee van landbouwers en slachtten het vaak ter plaatse.

'Het aantal gestolen auto's werd op veertig geschat, het aantal gestolen rijwielen op honderd. De in de goederenloods [van Van Gend en Loos PB] aanwezige aardappelen, plus minus achtduizend kilo, verdwenen eveneens. Bij slagers werden vleeswaren "in beslag genomen". Schoenen waren eveneens een welkome buit. Margarine, zilverwerk, van beddenlaken tot schoorsteengarnituur, stroop, landbouwgereedschappen, meel, drank, het schaarse spek, koelkasten, papierwaren, kaas, alles was van hun gading.[...] Dit werd vergemakkelijkt door het feit dat de SD een verbod had uitgevaardigd winkels gesloten te houden. De deuren moesten openstaan en de rolluiken moesten opgetrokken zijn. Ruw geschat bedroeg het aantal plunderingen ongeveer in totaal 175'.¹⁰⁴⁸

Na de grote terugtocht van de Duitse troepen oefende de SD een waar schrikbewind uit. In de dagen tussen 8 en 13 september maakte de leider van de SD in Maastricht, Max Strobel,

'met zijn trawanten, gewapend met mitrailleur, karabijn, pistool en handgranaten, de stad onveilig en [zij] schoten, indien het in hun hoofd opkwam, op totaal weerloze burgers.'¹⁰⁴⁹

Zo vond op de 8e een schietpartij plaats voor het gebouw van de SD aan de Wilhelminasingel. Daar stonden zeven Maastrichtse burgers bij elkaar. Strobel kwam met zijn auto aanrijden. Hij was van mening dat het groepje het samenscholingsverbod overtrad en begon zonder waarschuwing te schieten. Twee burgers werden gedood en twee gewond.¹⁰⁵⁰

De Duitsers bliezen op 9 september om 0.30 uur de spoorbrug op en diezelfde dag richtte een *Sprengkommando* grote vernielingen aan op het spoorwegemplacement van het station.¹⁰⁵¹ Ze hadden bovendien de twee nog overgebleven bruggen, de Sint Servaasbrug en de Wilhelminabrug, ondermijnd.

Inmiddels lag het openbare leven in de stad stil. Er was maar weinig voedsel meer verkrijgbaar. Gas, water en elektriciteit werden nog maar tijdens bepaalde uren geleverd. Dag en nacht was er luchtalarm. Kanongebulder klonk vanuit het zuiden: het waren de Amerikanen op de westelijke oever van het Albertkanaal die op Duitse geschutsopstellingen ten noorden van de stad schoten. Uiteraard vuurden de Duitsers terug. Voor de bevolking was dit angstaanjagend.

Op de 11e was het telefoonverkeer onmogelijk geworden, omdat Duitse militairen de telefooncentrale aan de Sint Bernardusstraat vernielden. Die dag en de volgende dagen werden de zenuwen van de bewoners danig op de proef gesteld. Alleen voor dringende boodschappen verlieten zij nog hun huizen. De militairen bepaalden het straatbeeld. De 12e trokken nog enkele Duitse geschutsbatterijen door de straten, die zich in de omgeving van het station opstelden. In Heer, twee kilometer ten zuidwesten van de stad,

werden nog elf Belgische verzetsstrijders geëxecuteerd, nadat zij hun eigen graf hadden moeten delven...

Men voelde dat de komst van de Amerikanen niet meer lang op zich zou laten wachten. In de nacht van de 12e op de 13e was het nog erg onrustig, maar tegen de ochtend viel er een stilte over de stad die onwezenlijk aandeed, een vreemde stilte. 'De stad is als uitgestorven'.¹⁰⁵²

3 DE BEVRIJDING VAN WIJCK

De stilte werd ruw verstoord door artillerievuur dat in de vroege ochtend ineens losbarstte. Op talrijke plaatsen in de stad sloegen granaten in. In het belastingkantoor aan de Kapoenstraat ontstond brand. Om twaalf uur kwam over de draadradio het bericht dat er geen luchtalarm meer zou worden gegeven. De bevolking kreeg het advies binnen te blijven en ramen en deuren open te zetten. Kort vóór drie uur 's middags loeiden de sirenes drie maal kort achter elkaar: het teken dat de twee Maasbruggen zouden worden opgeblazen. Om vijf voor drie explodeerde de springstof in de Sint Servaasbrug, althans voor een deel. Een aantal bogen aan de westzijde bleef gespaard door het feit dat drie jongelui de avond daarvoor een ontstekingsdraad onklaar hadden gemaakt. Om dertien over drie vloog de Wilhelminabrug in de lucht. Zij werd over de gehele lengte zwaar vernield. De laatste Duitsers aan de oostzijde van de Maas verlieten de stad. Wel bleef in de stad zelf, op de westoever, nog een groep van enkele honderden Duitse parachutisten achter, behorend tot de 176e divisie onder bevel van kolonel Landau, die de opdracht hadden de stad te verdedigen.

Waar waren de Amerikanen? Zij bevonden zich zoals vermeld tussen Eijsden en Noorbeek op Nederlands grondgebied. (kaart 15). In de ochtend van 13 september trokken zij op in de richting Cadier en Keer – Gulpen – Aken. Het 2e bataljon (circa 800 man) van het 117e regiment van de *Old Hickory Divisie*, dat met eenheden van de 113e Cavaleriegroep, van het 743e *Tank Battalion* en het 823 *Tank Destroyer Battalion*, was versterkt en onder commando stond van kolonel James W. Lockett, kreeg opdracht om bij Eijsden af te zwenken richting Maastricht (kaart 15). Het bataljon naderde deze stad via twee routes: één gedeelte ging over de rijksweg naar Rijckholt en Gronsveld. Ten noorden hiervan vond nog een fel artilleriegevecht plaats op de weg naar Heer.¹⁰⁵³ Rond half vijf werd dit dorp bevrijd en ongeveer een half uur later trokken de Amerikanen Wijck binnen.

Het andere deel trok zo dicht mogelijk langs de Maas via Oost-Maarland en Heugem naar Maastricht. Op de westelijke Maasoever konden de Maastrichtenaren vanaf de Sint Pietersberg, vanaf daken en uit zolderramen het optrekken van deze laatste troepen volgen. De Amerikaanse soldaten kwamen in Wijck via Heugem, maar konden bij het Waterpoortje aan de Maas niet verder, omdat daar de doorgang voor de tanks te smal was.

De Wijckenaren stroomden hun huizen uit, bejubelden hun bevrijders en hosten door de straten. Sommigen waren zo verdwaasd van vreugde dat zij zich niet realiseerden wie zij voor zich hadden. Zo vroeg een Wijckenaar aan

de eerste de beste Amerikaanse soldaat die hij tegen het lijf liep: 'Do you speak English?', waarop deze repliceerde: 'No, Chinese!'.¹⁰⁵⁴ De Duitse troepen op de westelijke oever van de Maas zagen dit met lede ogen aan. Al snel gaven zij granaatvuur af. Dat was echter van korte duur.'s Avonds begon het feesten weer opnieuw.

De Maastrichtenaren op de westelijke Maasoever moesten nog één nacht geduld hebben. Een nacht die rustig verliep en waarin zich een voor de stad zelf gunstige ontwikkeling voordeed. Immers de situatie was voor de Duitse verdedigingstroepen aan het begin van de avond zeer netelig geworden. De Amerikanen hadden het oostelijk stadsdeel in handen en op de westelijke oever waren zij tot twee kilometer ten zuiden van de stad genaderd. Dat bracht de Duitse commandant, die door verkenningen volledig van de toestand op de hoogte was, tot het inzicht de stad niet te verdedigen, omdat hij niet het risico wilde lopen ingesloten te worden. Hij liet zijn manschappen zich in het Stadspark verzamelen en 's nachts vertrokken zij in noordelijke richting naar België. Hierdoor lag Maastricht open.

Beauftragte Schmidt had Maastricht op 10 september verlaten.¹⁰⁵⁵ Wel bleven in zijn kantoren nog drie militairen achter, die de delen van de archieven die niet weggevoerd werden, moesten vernietigen.

4 DE BEVRIJDING VAN MAASTRICHT

Ook al was het dan in de nacht van de 13e op de 14e in de stad zelf rustig, buiten Maastricht was dat allerminst het geval. Urenlang vond er een artillerieduel plaats tussen het geschut van Amerikaanse stellingen bij het Albertkanaal ten zuidwesten van de stad en Duitse artillerie die oostelijk van Maastricht bij Berg en Terblijt en Cadier en Keer stond opgesteld.

Vroeg in de ochtend van 14 september stak de bevelvoerend officier van het 117e regiment, kolonel Walther M. Johnson, met een roeibootje vanuit Wijck de Maas over. Op de Maastrichtse oever sloegen honderden¹⁰⁵⁶ Maastrichtenaren met gejuich de roeitocht gade. Aansluitend begon de oversteek in boten van verschillende compagnieën van het 117e regiment. Ter hoogte van de Bleekerij, enkele tientallen meters ten zuiden van de huidige John F. Kennedybrug, begonnen genietroepen een schipbrug te bouwen, die tegen de avond klaar was.

Onderdelen van het 120e regiment, die zich op de westelijke oever aan de zuidkant van de stad bevonden, trokken in de loop van de ochtend eveneens de stad binnen. De drie Duitse militairen die zich nog in de kantoren van de *Beauftragte* bevonden, werden gevangen genomen. Twee politieagenten, die rond half elf een inspectieronde door het stadhuis maakten, ontdekten nog achtentwintig Duitse militairen, die zich in de kelders verborgen hielden. Zij waren zwaar bewapend, maar gaven zich zonder slag of stoot over.

Vier jaren, vier maanden en vier dagen na de Duitse inval van 10 mei 1940 was Maastricht van de Duitsers bevrijd.¹⁰⁵⁷

Hoofdstuk 13

DE VERGELIJKING VAN DE BEVRIJDING VAN BEIDE STEDEN

De terugtocht van de in Frankrijk verslagen Duitse legers was vanaf eind augustus en begin september zowel in Luik als Maastricht duidelijk zichtbaar geworden. Het momentum van de doorbraak in Normandië duurde tot Luik en Maastricht. De opmars van de geallieerden in noordelijke richting zou echter in de Slag om Arnhem tot staan worden gebracht. Na de razendsnelle opmars door België in augustus 1944 wachtte zowel het bevrijde als het bezette gebied nog een zeer moeilijke winter, met als dieptepunt het Duitse Ardennenoffensief, dat de geallieerde invasie van westelijk Duitsland zou bemoeilijken. Luik en Maastricht waren toen al bevrijd. De bevrijding van Luik was onderdeel van een geallieerde herovering van vrijwel geheel België in augustus en september 1944. Maastricht en omgeving werden in die militaire beweging het eerste bevrijd gebied in Nederland. Luik behoorde vrijwel direct tot een bevrijd land, Maastricht en Zuid-Limburg namen, vanuit de rest van Nederland gezien, nog enige tijd een geïsoleerde positie in. Dit werd nog versterkt doordat Maastricht en Zuid-Limburg onder gezag van het Amerikaanse leger kwamen.

Toen de geallieerden naderden, bleek de Duitse legerleiding niet van zins de twee Maassteden zonder meer op te geven. Maar van een verdediging tot het uiterste kon geen sprake zijn. In beide plaatsen bleven Duitse troepen achter, die als opdracht hadden zo veel mogelijk vertragende gevechten te voeren. In Luik waren dat, kwalitatief en kwantitatief gezien, zwakke eenheden, een 'allegaatje'. Wel waren de *fortins* uniek.

Tot een dergelijk middel gingen de Duitse verdedigers in Maastricht niet over. De Maas deelt zowel Luik als Maastricht in tweeën. Dit leidde tot de coïncidentie dat in beide steden de bevrijding van het gemeentelijk grondgebied zich in twee fasen voltrok: eerst de zuivering van de Duitse bezetters van het grondgebied op één oever – in Luik de op de westelijke oever gelegen stadsdelen, in Maastricht de oostelijke stadswijken – de dag erna de op de andere oever gelegen stadswijken. Voor beide steden had het verloop van de militaire operaties van de Amerikaanse legeronderdelen totaal verschillende consequenties. In Luik vochten de Duitse verdedigingstroepen verder op de oostelijke oever, nadat ze van de westelijke oever waren verdreven. In Maastricht daarentegen verlieten de Duitse verdedigingstroepen de stad in de avond van de dag dat het oostelijke stadsdeel door Amerikaanse troepen was bezet. Ze gaven de westelijke stadsdelen zonder meer op en namen de vlucht. Met het gevolg

dat de Amerikanen de volgende dag daar geen tegenstand meer ontmoetten.

In vergelijking met grote delen van Nederland werden Zuid-Limburg en Maastricht veel eerder bevrijd. Eerst negen maanden na september 1944, op 5 mei 1945, capituleerden de Duitse strijdkrachten in Nederland. Dit bracht met zich mee dat het bevrijde gebied in Zuid-Nederland voor een aantal desastreuze ontwikkelingen, met name een hongerwinter, werd gespaard. Verdere gevolgen van deze 'vroeg' bevrijding voor het lokale bestuur komen in hoofdstuk 14 aan de orde.

Wat Luik betreft: daar vond de bevrijding plaats toen al een groot deel van het Belgische grondgebied was bevrijd. Eind november was het land geheel door de geallieerden bezet. Daarna kwam rond de kerstdagen het Ardennenoffensief, en even leek het er op dat de Duitse strijdkrachten in staat zouden zijn opnieuw delen van het land in handen te krijgen. In januari werd dit gevaar bezworen en ging de geallieerde opmars in Europa weer verder.

Hoofdstuk 14

LUIK NA DE BEVRIJDING

1 DE TERUGKEER VAN DE REGERING

In het voetspoor van de geallieerde troepen kwamen de militaire bestuurders. Want de gedeeltelijke of volledige bevrijding van het grondgebied hield in dat, zolang de oorlog niet was beëindigd, het gebied direct onder geallieerd militair gezag werd geplaatst. Het geallieerde hoofdkwartier, *Supreme Headquarters of the Allied Expeditionary Forces in Europe*, had al sinds de invasie in Italië in 1943 voorzieningen getroffen om bezettingsbesturen te installeren in de landen die het militair onder controle zou krijgen. De verovering van Duitsland vereiste dat er in het bevrijde 'achterland' orde en rust zouden heersen en de bevolking door voedseltekort niet in beroering zou komen. Ieder bevrijd land kreeg een *Civil Affairs Section* die een onderdeel van de geallieerde legers was. Tot haar taken behoorden onder meer: humanitaire hulpverlening, de zorg voor voedsel en andere primaire levensbehoeften, het herstel van de infrastructuur en het op gang brengen van het eigen bestuur. Zo was het bij voorbeeld vastgelegd in een overeenkomst tussen de Nederlandse regering en het geallieerde opperbevel. Men betitelde deze als *Legal Agreement*.¹⁰⁵⁸

Het Belgisch kabinet had in mei 1944 de betreffende overeenkomsten met de geallieerde opperbevelhebber generaal Eisenhower en de Britse regering gesloten.¹⁰⁵⁹ Als hoofd bij de Belgische missie bij *Civil Affairs*, benoemde het de naar Engeland overgestoken oud-minister Paul Tschoffen.

Uit de beschrijving van de periode tussen de invasie en de bevrijding van de stad Luik in hoofdstuk 11 blijkt dat het overgrote deel van het Belgisch grondgebied tussen 1 en 9 september 1944 door geallieerden is veroverd. Enkele kleine gebieden in het westen en noordwesten en in het oosten waren op de 9e niet van Duitse militairen gezuiverd. Geallieerde troepen, bestaande uit Amerikanen, Britten, Canadezen en Polen, hadden in iets meer dan een week dit karwei geklaard. Het gevolg daarvan was onder meer dat het Belgisch kabinet in Londen overhaast naar België moest terugkeren.¹⁰⁶⁰ Op vrijdag 8 september landde het in Brussel. Hubert Pierlot was nog altijd de minister-president. Het was de eerste ministersploeg in ballingschap die vanuit Londen naar haar eigen bevrijd land kon terugkeren.

Pierlot en de zijnen trachtten hun gezag te herstellen, maar dat was geen eenvoudige opgave. Nauwelijks vier jaar eerder had de parlementaire democratie zich in een crisis bevonden. Na vier jaar ballingschap was de democratische legitimiteit van de regering afgenomen. Nieuwe krachten dienden zich aan. De communisten hadden nationaal (en Internationaal) aan prestige en aantrekkingskracht gewonnen door het grote aandeel van de (stalinistische) Sovjet Unie in de strijd tegen Nazi Duitsland en door hun

prominente positie in het verzet. De verzetsbeweging, hoe verschillend ook in interne politieke opbouw, was eveneens een politieke factor van belang geworden.

In het bevrijde België was, politiek gezien, de situatie wel uitzonderlijk geworden door de omstandigheid dat het staatshoofd niet in het land was. Op 7 juni 1944 was koning Leopold III gevankelijk naar Duitsland overgebracht.¹⁰⁶¹ Zijn vrouw en kinderen hadden zich bij hem gevoegd. Voor dat probleem moest de regering eerst een oplossing vinden. De eerste twee in de lijn van de troonopvolging waren de twee zonen van Leopold, Boudewijn en Albert. De derde was prins Karel, de broer van de koning. De Duitsers hadden hem ook willen wegvoeren, maar hij was in de Ardennen ondergedoken. Op 11 september verscheen hij weer. Pierlot polste hem en hij bleek ertoe bereid het regentschap op zich te nemen. In de eerste ministerraad na de bevrijding, 14 september, kon de minister-president aan zijn collega's meedelen dat, indien de prins daartoe uitgenodigd zou worden, deze ja zou zeggen. Een week later legde hij de grondwettelijke eed af voor het Belgische parlement, in verenigde vergadering van beide kamers bijeen.¹⁰⁶² Voor het prestige van België was het van belang dat het weer een staatshoofd had. Het regentschap versterkte de uitvoerende macht, die tot dan toe door het kabinet in ballingschap was uitgeoefend. Het deed eveneens de internationale geloofwaardigheid van de staat toenemen.¹⁰⁶³ Opgemerkt moet worden dat in de eerste periode van de bevrijding de later zogeheten koningskwestie nog niet conflictueus was. In september ging zowel de regent als Pierlot ervan uit dat de koning na het einde van de oorlog zo spoedig mogelijk naar België zou terugkeren.

Het parlement kwam voor de eerste keer na de bevrijding op 19 september bijeen. In die bijeenkomst ontbraken de parlementariërs die het slachtoffer van het nazi-regime waren geworden. Evenmin waren de vertegenwoordigers van de collaboratiepartijen Rex en VNV aanwezig. Pierlot hield een op consensus gerichte redevoering, waarin hij verantwoording aflegde voor het in Londen gevoerde beleid. Een ovationeel applaus viel hem ten deel. Na de benoeming van de regent diende de regering haar ontslag in. Er kwam al snel een nieuw kabinet tot stand. Hiervan maakten nog enkele 'ministers van Londen' deel uit samen met personen uit het verzet en vertegenwoordigers van de voornaamste politieke partijen. Op 27 september installeerde de regent de nieuwe regering.

Tussen mei en augustus 1944 formuleerde de Belgische regering in Londen een aantal wetsbesluiten die erop gericht waren de problemen op te lossen die waren ontstaan door de samenwerkingspolitiek van de secretarissen-generaal. Het ging hierbij in concreto om het terugdraaien van door hen genomen maatregelen en om zuiveringspolitiek. Het waren overigens niet alleen de secretarissen-generaal die zich volgens Pierlot te volgaam hadden opgesteld maar ook menig bestuurder op provinciaal en lokaal niveau. Om het binnenlands bestuur zo spoedig mogelijk te zuiveren van personen die zich tijdens de bezetting niet loyaal jegens de Belgische staat hadden gedragen, had het kabinet in ballingschap eveneens een aantal wetsbesluiten genomen. In de eerste plaats verklaarde het de

uitvoeringsbesluiten van de secretarissen-generaal nietig die betrekking hadden op de leeftijdsverordening, op de buitenwerkingstelling van provincie- en gemeenteraden en op de vorming van de grote agglomeraties. Verder verklaarden ze eveneens de besluiten die wijzigingen in de Provincie- en Gemeentewet hadden aangebracht, ongeldig. In een andere besluitwet had de regering de maatregelen vastgesteld die, zodra er Belgisch grondgebied werd bevrijd, getroffen dienden te worden. Dat waren regelingen in het algemeen belang die door middel van een 'ordemaatregel' enerzijds iedere persoon van zijn functie konden ontheffen en anderzijds de onmiddellijke invulling van de vacant geworden functies konden waarborgen. Met andere woorden deze maatregelen beoogden met het oog op een continuïteit van bestuur de bestuurders die deloyaal waren geweest, door anderen te vervangen.¹⁰⁶⁴

2 DE TERUGKEER VAN HET PROVINCIAAL BESTUUR

2.1. De gouverneur

Leclercq, *Commissaire du Gouvernement dans la Province de Liège*, toog meteen aan het werk en stelde een proclamatie op voor de bevolking van de provincie (bijlage 17). Daarin sprak hij in de eerste plaats zijn dank uit aan de Amerikaanse bevrijders. En verder deelde hij mee dat hij wegens het overlijden van Mathieu als Regeringscommissaris de functie van gouverneur vervulde. Deze voorlopige benoeming zou, naar later bleek, vooruitlopen op een definitieve. Het tijdelijk mandaat werd een tiental keren verlengd totdat hij in 1945 definitief tot gouverneur van de provincie Luik werd benoemd.¹⁰⁶⁵

2.2. Een voorlopige Bestendige Deputatie¹⁰⁶⁶

Op 8 september, de eerste dag na zijn terugkeer in het *Palais provincial*, belegde Leclercq meteen een vergadering van een wel heel merkwaardige Bestendige Deputatie.¹⁰⁶⁷ Daar was geen enkel lid van vóór 10 mei 1940 bij. Het gezelschap bestond uit drie leden van de vooroorlogse Provincieraad. Verder waren drie volledige buitenstaanders aangeschoven: een hoogleraar van de universiteit van Luik, de arrondissementscommissaris in Luik en Léon-Eli Troclet. De laatste, advocaat bij het Hof van Beroep in Luik, hebben we eerder ontmoet als loco-burgemeester van Luik in 1940, toen hij de overleden burgemeester Neujean niet wilde opvolgen en Bologne diens plaats ging innemen.

In de dagen die volgden, wisselde de samenstelling heel sterk. Op 11 september verschenen weer drie leden van het college van vóór 10 mei 1940 (bijlage 5) ten tonele: de socialisten Lhomme en Deghaye, en de communist Thonet. Leclercq heette maar twee van de drie welkom. Aan Deghaye, die tegen de wil van zijn partij wethouder van Groot-Luik was geweest, deelde Leclercq mee dat hij zijn partijgenoot niet als afgevaardigde van de

socialistische partij beschouwde. Hij liet hem tevens weten dat hij een van de komende dagen door de partijleiding zou worden gehoord. De dag daarna keerde de tweede communistische vertegenwoordiger, Grogard, terug. Daarnaast benoemde Leclercq een vertegenwoordiger van het arrondissement Verviers. De drie 'buitenstaanders' bleven lid van dit voorlopig college zodat het uiteindelijk uit acht personen bestond: vier vooroorlogse Bestendig Afgevaardigden, de vertegenwoordiger van Verviers en de drie buitenstaanders. Gezien de vele problemen die om een snelle oplossing vroegen was deze mankracht gewenst. Tot de eerste vergadering na de algemene verkiezingen in het najaar van 1946 bleef het in deze samenstelling bestaan, met uitzondering van Deghaye, die per 21 december ontslag nam.

2.3. Een voorlopige provincieraad¹⁰⁶⁸

Op 27 december 1944 werd een buitengewone vergadering van de provincieraad van Luik belegd.¹⁰⁶⁹ Volgens een kroniekschrijver ervoeren de leden van de raad dit als 'een gedenkwaardige en uitzonderlijke zitting'.¹⁰⁷⁰ Overigens kenden deze afgevaardigden een van de langste zittingsperiodes uit de politieke geschiedenis van België. Sinds hun verkiezing in 1936 zetelden zij strikt genomen al acht en een half jaar.

Nu kwamen zij voor het eerst sinds 26 februari 1940 weer bijeen. Leclercq opende de vergadering en herdacht eerst de zes leden die het slachtoffer van de naziterreur waren geworden. Hun zetels waren uiteraard niet bezet. Maar ook veel andere zetels bleven leeg. De voorzitter maakte drie besluiten bekend, die hij een dag eerder had genomen.¹⁰⁷¹ Ze betroffen: de schorsing van de negen afgevaardigden van het *Heimattreuefront*, van de 41 vertegenwoordigers van Rex en van de socialist Jean Dessis en de katholiek Alfred Hougardy. De laatste twee waren tijdens de hele bezettingsperiode Bestendig Afgevaardigden gebleven. Bij een soortgelijk besluit van 6 maart 1945 werd de socialist Léon Wettinck, die overigens in de vergadering van 27 december 1944 tot vice-voorzitter van de Provincieraad was gekozen, alsnog geschorst, omdat hij van mei 1940 tot april 1943 eveneens Bestendig Afgevaardigde was geweest.

Deze voorlopige raad bleef in functie totdat in 1946 weer een democratisch gekozen provincieraad aantrad.

3 DE TERUGKEER VAN HET STADSBESTUUR

Bologne riep meteen na zijn terugkeer de vooroorlogse gemeenteraad, met uitzondering van de rexisten, weer bijeen. Deze vergaderde maandelijks totdat er een nieuwe gemeenteraad aantrad na de eerste naoorlogse gemeenteraadsverkiezingen van 24 november 1946. Meteen na de bevrijding van de stad traden ook de vooroorlogse schepenen in functie. Ook zij bleven aan totdat de eerste naoorlogse gekozen gemeenteraad een

nieuw college benoemde.

3.1. De burgemeesters

3.1.1. Bologne weer terug in *La Violette*

In de ochtend van 7 september 1944 was burgemeester Bologne met zijn wethouders voor overleg in het *Home des Invalides*, niet ver van het stadhuis, bij elkaar gekomen. Rond vier uur 's middags begaf hij zich te midden van een juichende menigte¹⁰⁷² naar het stadhuis. Bologne toog ondanks zijn leeftijd – hij was inmiddels ruim 72 jaar – hard aan het werk. Een van de eerste zaken die hij aanpakte, was het weer instellen en bijeenroepen van de *Conférence des Bourgmestres de l'agglomération liégeoise*. Vanaf 11 september kwam deze overleggroep regelmatig bij elkaar.

Ook stelde hij weer de vergaderingen met de vóór de oorlog gekozen gemeenteraad in. De eerste bijeenkomst vond op 2 oktober plaats. Bologne opende deze met het uitspreken van een lange redevoering, die door de aanwezigen staande werd aanhoord. Hij herdacht de in de oorlog omgekomen leden van de raad: Georges Truffaut, de wethouder van Openbare Werken, Walter Noël (communist), Englebert Renier (katholiek) en Hubert Rogister (socialist).

Vervolgens nam het oudste lid van de raad, Fernand Somzé (katholiek), het woord. Hij prees Bologne en zijn schepenen uitbundig voor hun zo lang mogelijk aanblijven tijdens de bezetting, maar vooral voor de wijze waarop ze zich van hun 'ondankbare en zeer zware taak', waar zij 'volledig tegen waren opgewassen',¹⁰⁷³ hadden gekweten. Hij zei zeker te weten de unanieme gevoelens van de raad jegens hen te vertolken: 'de gemeenteraad is trots op u en de hele bevolking is u dankbaar voor de prachtige houding die u tegenover de invaller heeft aangenomen.'¹⁰⁷⁴ Een warm applaus onderstreepte deze woorden. Hieruit bleek de waardering die Bologne en zijn schepenen niet alleen binnen de raad, maar ook bij de Luikse bevolking genoten.

Als opvolger van schepen Truffaut koos de raad de socialist Jean Clazot. Verder stemde de raad nog over vijf nieuwe leden: vier om de plaats van de overleden leden in te nemen en een vijfde in de plaats van een rexist die zijn ontslag had ingediend. De raadsleden waren het 'unaniem' met dit ontslag eens.¹⁰⁷⁵

De positie van de teruggekeerde burgemeester Bologne bleek al snel wankel. Bij de raadsvergaderingen in oktober moest hij verstek laten gaan, omdat overwerkt was. Medio november hervatte hij zijn werkzaamheden, maar niet voor lang. In een brief van 22 december liet hij de wethouders weten dat hij op medisch advies iedere activiteit met onmiddellijke ingang moest staken. De dag daarna besloot de gouverneur het Luikse socialistische gemeenteraadslid Toussaint L. Gruselin als waarnemer voor te dragen bij de minister van Binnenlandse Zaken. Na drie dagen lieten de Luikse wethouders hem weten dat zij als waarnemer voor Bologne liever de 'eerste schepen', Eli-

Léon Troclet, zagen. Hun argumenten waren dat deze goed was ingevoerd en ruimschoots capabel. Bovendien werd daarmee geen inbreuk op de Gemeentewet gemaakt.¹⁰⁷⁶ Teneinde een bestuurlijke crisis te voorkomen legde Leclercq zich bij het voorstel van de wethouders neer. Troclet werd waarnemend burgemeester. Hij was echter ook niet meer van de jongsten. Hij was, evenals Bologne, 72 jaar en zijn leeftijd speelde hem parten.¹⁰⁷⁷

Wat Bologne betreft was er meer aan de hand. Ten eerste was de stad als gevolg van het Ardennenoffensief van 15 december 1944 opnieuw deel van het oorlogsgebied geworden. Bovendien waren de problemen, volgens de gouverneur van de provincie, 'omvangrijker dan in iedere andere stad van het land'.¹⁰⁷⁸ De gemeentelijke diensten van Luik kregen vanwege de traagheid van hun functioneren veel kritiek te verduren en ook de Amerikaanse autoriteiten hadden, zo drukte de gouverneur zich diplomatiek uit, 'vaak tegenover mij geklaagd over de traagheid van de burgemeester bij de uitvoering van de gegeven bevelen'.¹⁰⁷⁹ Daarom had de stad een bestuurder nodig die zaken krachtadig zou aanpakken. De gouverneur stelde dan ook de socialist Gruselin, advocaat bij het Hof van Beroep in Luik, voor. Op 26 januari 1945 benoemde de minister van Binnenlandse Zaken, Ronse, Gruselin tot waarnemend burgemeester van Luik voor de duur van zes maanden.

Vervolgens was men in de maand december in communistische kring in Luik begonnen tegen Bologne te ageren. Dit bleef niet zonder gevolgen. Een militaire rechtbank stelde een onderzoek tegen hem in, omdat men hem verdacht van een 'misdrijf tegen de Staatsveiligheid'.¹⁰⁸⁰ Op 29 december gelastte de minister van Binnenlandse Zaken de gouverneur van de provincie Bologne te vragen ontslag te nemen.¹⁰⁸¹ De gouverneur stelde op 3 januari 1945 deze vraag schriftelijk aan Bologne,¹⁰⁸² maar deze reageerde hierop met een weigering. 'Ontslagname zou in mijn nadeel worden uitgelegd',¹⁰⁸³ antwoordde Bologne; hij wees er bovendien op dat hij met ziekteverlof was en daarom ook geen ontslag kon nemen. Vervolgens schorste de minister van Binnenlandse Zaken hem bij besluit van 20 januari 'als ordemaatregel'.¹⁰⁸⁴ Tevens werd Bologne medio januari geschorst als lid van de socialistische partij. Ook werd zijn politieke onschendbaarheid als senator¹⁰⁸⁵ opgeheven.

Waarom was er een gerechtelijk onderzoek tegen Bologne gestart? Er speelden twee zaken. De eerste betrof het overhandigen van een lijst met namen van communisten aan de OFK in Luik. Op 3 mei 1941 had Winkler als *Verwaltungschef*, het hoofd van de afdeling Bestuur van de OFK van Luik, Bologne schriftelijk verzocht om hem binnen drie dagen een opgave te verstrekken van de communistische en antifascistische organisaties in Groot-Luik¹⁰⁸⁶ en van de leiders daarvan.¹⁰⁸⁷ Bologne overlegde nog dezelfde dag met zijn hoofdcommissaris van politie, Schöner. Deze laatste vond om patriottische redenen dat de burgemeester niet op dit verzoek moest ingaan. Een tweede reden om te weigeren was, volgens Schöner, het feit dat de 'politieke inlichtingendienst' van de Luikse gemeentepolitie bij de Duitse inval op 10 mei 1940 haar documentatie, die de gevraagde informatie bevatte, had vernietigd. Toch had Bologne in 1941 besloten dat Schöner de betrokken

politiecommissarissen van de gemeenten van het arrondissement Luik zou vragen de gewenste inlichtingen te verstrekken. Van bepaalde commissarissen ontving Schöner de gevraagde informatie, van anderen vernam hij niets. Wel gaf Bologne opdracht op de aan de Duitsers door te sturen lijst alleen namen van communisten te vermelden die publiekelijk als zodanig bekend stonden.¹⁰⁸⁸ Tegen de burgemeesters en/of commissarissen die geen inlichtingen aan Schöner hadden doorgegeven, werd van Duitse zijde geen enkele actie ondernomen. Schöner verwerkte de gegevens tot een lijst met 183 namen¹⁰⁸⁹ en Bologne stuurde deze op 7 mei 1941 naar Winkler door. Enkele weken later, op 22 juni, viel Duitsland de Sovjet Unie binnen. Op dat moment werden de communisten, die eerder zich in lijn met het Pact van 1939 tussen Nazi Duitsland en de Sovjet Unie min of meer neutraal hadden opgesteld tegenover de bezetter, openlijk vijanden van de Duitsers. Dat was de reden dat op de dag van het begin van operatie *Barbarossa* de Duitsers in de bezette gebieden op grote schaal overgingen tot het achter slot en grendel zetten van communisten. Zo ook in Luik. Van de personen die op de door Bologne ingestuurde lijst stonden, hebben er 47 langer dan één maand in hechtenis gezeten; van hen heeft het grootste deel de rest van de oorlog in Duitse gevangenissen of concentratiekampen doorgebracht. Zestien daarvan hebben het niet overleefd.¹⁰⁹⁰

De tweede verdenking betrof eveneens het doorgeven van namen. In september 1942 vroeg de bezetter aan Bologne een lijst van personen te overhandigen die volgens het gemene recht door de rechtbank in Luik waren veroordeeld en een gevangenisstraf uitzaten. De bezetter wilde hen als dwangarbeiders inzetten. Aanvankelijk weigerde Bologne, maar hij werd er uiteindelijk toch toe gedwongen. Hij overhandigde vervolgens een lijst met namen van ouden van dagen, vrouwen en handelsreizigers, kortom personen van wie hij aannam dat zij niet als dwangarbeiders konden worden ingezet. De Duitsers accepteerden deze lijst niet en tenslotte gaf Bologne, na overleg met Schöner en de chef van de zedenpolitie, een dertigtal namen van souteneurs door waarvan de adressen niet werden vermeld. Een paar dagen later hield de Duitse politie een razzia onder de Luikse pooiers. Enkelen werden opgepakt, maar geen van hen is iets ernstigs overkomen.

De rechtzaak tegen Bologne diende in eerste instantie voor de Krijgsraad van Charleroi. Deze sprak hem op 24 januari 1946 van het hem ten laste gelegde vrij. In hoger beroep bevestigde het Militaire Hof in Brussel dit vonnis op 12 oktober van hetzelfde jaar. De hoofdoorweging van beide juridische instellingen was dat er van kwade trouw bij Bologne geen sprake was geweest. Ondanks het feit dat de Krijgsraad van Charleroi van oordeel was dat Bologne, zoals uit getuigenverklaringen was gebleken, duidelijke gevoelens van afkeer jegens de communisten koesterde,¹⁰⁹¹ was hij van mening dat Bologne geen persoon was die mensen 'kwaad kon doen, zelfs geen communistische tegenstanders' en evenmin in staat was 'van de aanwezigheid van de vijand te profiteren om hen schade te berokkenen'.¹⁰⁹² De Krijgsraad baseerde deze afwezigheid van kwade trouw onder meer op de overweging dat de vaderlandsliefde van Bologne aan geen twijfel onderhevig was.¹⁰⁹³ Hij had immers door zijn daden tijdens zijn

burgemeesterschap bewezen dat hij Duitse maatregelen, indien mogelijk, had getracht te traineren of niet uit te voeren.

Zo werd Bologne vrijgesproken op grond van een beoordeling van zijn karakter en algemene gezindheid, en speelden de feiten een minder belangrijke rol. Het Hof erkende de dwangpositie waarin hij als burgemeester was gekomen en hield daar rekening mee.

De vrijspraak van Bologne nam niet weg dat hij een gebroken man was. Hij vond het feit dat er een juridische procedure tegen hem was aangespannen een smet op zijn blazoen als goede vaderlander en loyaal bestuurder. Hij leidde een teruggetrokken bestaan. Op 17 september 1959 overleed hij te Luik. Hij was toen 87 jaar.

3.1.2. Gruselin

Het mandaat van Gruselin als burgemeester besloeg een periode van zes maanden. In de eerste vergadering van de tijdelijke gemeenteraad onder zijn voorzitterschap op 26 februari 1946 hield hij een redevoering waarin hij heel kort aangaf dat hij trots was op zijn benoeming wegens de 'enorme eer',¹⁰⁹⁴ maar uitvoerig inging op de gevoelens van treurnis wegens de 'dramatische omstandigheden'¹⁰⁹⁵ die tot zijn tijdelijke benoeming aanleiding hadden gegeven.

'De heer Bologne is door een ordemaatregel geschorst. Hoe is dit mogelijk? Hoe kan men dit geloven? De heer Bologne, een vurig vaderlander, die zich, sinds binnenkort een halve eeuw, aan de publieke zaak wijdt en die, ineens, in de avond van een welbesteed leven en aan het einde van een voorbeeldige politieke loopbaan, een vreselijke klap krijgt.'¹⁰⁹⁶ Gruselin gaf een treffende analyse waarom dit was gebeurd: 'hoe valt een dergelijke wending van het lot te verklaren anders dan alleen maar door de verwarring die de oorlog in de gang van zaken en in de geesten heeft teweeggebracht? Een tijd van zwakte wellicht, van ontredde ongetwijfeld, en dan is in één klap een degelijke reputatie aan diggelen'.¹⁰⁹⁷

De woorden van Gruselin vertolkten de gevoelens van respect en bewondering die Bologne binnen de gemeenteraad in brede kring genoot. Bij monde van hun fractievoorzitters zegden de twee andere grote partijen in de raad, de katholieken en de liberalen, de plaatsvervangend burgemeester hun steun toe. De communistische afgevaardigden hielden zich in stilzwijgen. Bologne was het slachtoffer geworden van de rivaliteit die er al vanaf 1939, ook in het Luikse, tussen de socialisten en communisten bestond.¹⁰⁹⁸ Ten gevolge van deze spanningen was er minder ruimte voor begrip voor de dwangpositie waarin de burgemeester had verkeerd toen hij besloot de Duitsers in deze specifieke kwestie tegemoet te komen.

Het mandaat van Gruselin werd uiteindelijk verlengd tot de eerste naoorlogse gemeenteraadsverkiezingen van 24 november 1946. Daarna werd hij door de nieuwe gemeenteraad tot burgemeester van de stad Luik gekozen en als zodanig door de Regent benoemd.

4 DE EERSTE NAOORLOGSE VERKIEZINGEN

4.1. Het tijdstip van de verkiezingen

Men zou niet eerder van het daadwerkelijk herstel van de democratie kunnen spreken dan wanneer er verkiezingen zouden zijn gehouden en nieuwe bestuursorganen een democratische legitimiteit hadden verworven. Zoals eerder vermeld keerde het Belgische kabinet in september 1944 uit Brussel in Londen terug. Een van zijn belangrijkste taken was het organiseren van verkiezingen voor de organen op de drie bestuursniveaus. Toch had deze taak niet de hoogste prioriteit. Uiteraard moesten de registers van de Burgerlijke Stand weer op orde worden gebracht. Dat nam slechts enkele maanden in beslag. Maar de Kamerverkiezingen vonden niet eerder plaats dan op 17 februari 1946, dat was anderhalf jaar later.

Voor dit uitstel zijn verschillende oorzaken aan te wijzen. De linkse politieke partijen hadden er belang bij te wachten op de terugkeer van de concentratiekampgevangenen en op de veroordeling van de collaborateurs, die de rangen van rechts enigszins zouden uitdunnen. Een andere reden is dat men in burgerlijke kring van mening was dat electoraal uitstel de machtsbundeling van de Kommunistische Partij België (KPB) zou tegengaan. Deze had door haar prominente positie in het verzet en door het behoud van haar ondergrondse organisatie een voorsprong op politieke partijen die zich na de bevrijding moesten hervinden. Zij zouden voldoende tijd moeten krijgen hun zaken organisatorisch en programmatisch weer op orde te brengen. Bij de socialisten was de vrees om een deel van hun kiezers aan de communisten te verliezen groot. Hun minister van Buitenlandse Zaken, Paul-Henri Spaak, vreesde dat bij onmiddellijke verkiezingen in 1944 de helft van het vooroorlogse socialistische kiezerscorps op de KPB zou gestemd hebben.¹⁰⁹⁹ Ook het stemrecht was een vraagstuk. In het inmiddels naoorlogse België hadden vrouwen niet het actieve kiesrecht. Vrees voor een aanwas van het katholieke kiezerscorps was de reden dat de toenmalige socialistische minister-president, A. van Acker, vrouwen nog niet tot de stembus wilde toelaten. Zij werden verondersteld de balans in een conservatieve richting te doen omslaan. Vrouwen zouden nog moeten wachten tot de volgende Kamerverkiezingen van 1949.¹¹⁰⁰

Uiteindelijk vonden de verkiezingen voor de Kamer van Afgevaardigden op 17 februari 1946 plaats en die voor de provincieraden een week later. De verkiezingen voor de gemeenteraden werden bijna aan het einde van het jaar op 24 november gehouden.

4.2. De vier grootste politieke partijen

De vier grootste partijen die aan de Kamerverkiezingen van 1946 deelnamen waren de Belgische Socialistische Partij (*Parti Socialiste Belge*, BSP-PSB), de Christelijke Volkspartij (*Parti Social Chrétien*, CVP-PSC), de Kommunistische Partij België (*Parti Communiste Belge*, KPB-PCB) en de Liberale Partij (*Parti Libéral*, LP-PL).

Bij de wederopbouw van hun partij hadden de socialisten met een aantal problemen af te rekenen: de ineenslorting van de vakbeweging tijdens de bezetting, de ontbinding van hun zuilenorganisaties, zoals coöperaties en ziekenfondsen, aantasting van hun kiezersbestand aan de linkerkzijde, de interne verdeling in een 'Londense' groep, die uit vooroorlogse politici bestond,¹¹⁰¹ en een groep jongeren die in bezet België illegaal actief was geweest. Hun inbreng was na de bevrijding het grootst. De Belgische historica Els Witte formuleert het zo: 'Dank zij de organisatorische voorbereidingen waaraan zij systematisch en in de clandestiniteit hadden gewerkt, herrees, bij de bevrijding, een partij die klaar stond onmiddellijk de leiding van het land op zich te nemen. Pragmatici[...] kwamen aan de macht en vormden een hecht blok.'¹¹⁰² De eerder genoemde Achilles van Acker was een van hen. De eerste regering die na deze verkiezingen werd geformeerd, stond onder zijn leiding. De tegenstelling, die tijdens de bezetting tussen 'Londenaars' en 'illegalen' was ontstaan, leidde niet tot een breuk of verstoring van de eenheid binnen de partij. Integendeel. Men loste de zaak goed op door in de partijleiding en het hoogste bestuursorgaan het principe van pariteit door te voeren. Een belangrijk gevolg van de gehandhaafde eenheid was dat beide groepen de partij een dubbele legitimatie en een dubbele ervaring verleenden. Om aan te geven dat het in feite om een vernieuwde partij ging werd de naam Belgische Werklieden Partij (*Parti Ouvrier Belge*) veranderd in Belgische Socialistische Partij. Haar twee belangrijkste programmapunten waren de verwezenlijking van een globaal sociaal verzekeringsstelsel en een bepaalde staatscontrole op de economie; thema's die in de vooroorlogse crisisjaren waren geboren en nu de leidraad werden bij de opbouw van een verzorgingsstaat.

De katholieken waren niet als een homogeen blok uit de oorlog te voorschijn gekomen. De aanhangers van de Nieuwe Orde hadden lijnrecht tegenover de actieve verzetslieden gestaan. Na de bevrijding kreeg de arbeidersvleugel binnen de katholieke beweging 'veel meer wind in de zeilen'.¹¹⁰³ Ook hier kwam het thema van de verzorgingsstaat hoog op de agenda. Er manifesteerde zich een sterke stroming die de christen-democratie wilde bevrijden uit het strakke keurslijf van de conservatieve standenpartij, medezeggenschap voor de christelijke arbeiders op wilde eisen en een rechtvaardiger verdeling van bezit en inkomen bepleitte.¹¹⁰⁴ De sleutelbegrippen die tijdens het stichtingscongres in augustus 1945 van de CVP en in haar beginselprogramma werden gehanteerd waren dan ook: verjonging, vernieuwing, eenheid en een progressieve instelling. Ook poogde men de Waals-Vlaamse tegenstellingen opzij te schuiven om de partijeenheden niet te schaden.

Om een zo breed mogelijke kiezersgroep uit het politieke midden aan te trekken en in weerwil van het ongenoegen van het episcopaat ontdeed men de partij van haar specifiek *katholiek* karakter en stelde men haar open voor iedereen die het christendom als grondslag van de Westerse beschaving beschouwde.

Overigens waren ondanks de progressieve geest de voornaamste programmapunten feitelijk niet zo vooruitstrevend. De eis tot kiesrechtverlening aan vrouwen kwam weliswaar tegemoet aan de doelstellingen van de feministische beweging, maar was in de eerste plaats gedacht als uitbreiding van de eigen aanhang. De CVP wierp zich op als de onvoorwaardelijke verdedigster van het economisch liberalisme, zij het in een gecontroleerde vorm. Eigendom en gezin vormden nog steeds de hoeksteen van de samenleving. Van een grondig vernieuwende partij was dus geen sprake.

De meest ingrijpende verandering in het naoorlogse politieke krachtenveld in België was de machtsontplooiing van de linkerzijde van het politieke spectrum: de ontwikkeling van de KPB. Aan de basis hiervan lag haar opstelling tijdens de bezetting. De communisten waren toegetreden tot de verzetsorganisatie het Onafhankelijkheidsfront (OF). Daarin speelden zij een vooraanstaande rol. Zij hadden daarvoor een hoge tol aan mensenlevens betaald. Bij de bevrijding had de partij veel sympathie en prestige verworven. Haar aanhang was sterk gegroeid. Het is begrijpelijk dat de partijleiding deze gunstige situatie wilde aangrijpen om de positie van de KPB te versterken. Dat moest dan ten koste van de socialisten gaan.¹¹⁰⁵ Zij streefde ernaar haar socialistische rivalen in de schaduw te stellen of te elimineren, zoals in het geval van de aanklacht tegen Bologne in Luik. Tegelijkertijd zag de KPB de voordelen van een breed links front in en dreef zij niet al haar wensen tot het uiterste door. Een van haar belangrijkste doeleinden probeerde zij ten koste van alles te bereiken. Ze was een principieel voorstander van de republikeinse staatsvorm, maar stelde niet de eis van een acute afschaffing van de monarchie. De strategie van de andere politieke partijen was de invloed van de KPB te neutraliseren en af te remmen door haar in de volgende regeringen op te nemen.

De Liberale Partij had het na de bevrijding niet gemakkelijk. In haar rangen miste zij grote figuren die haar concurrenten wel naar voren konden schuiven. Bovendien liet zij na de bevrijding na een grondige interne reorganisatie door te voeren. Ze bracht geen nieuwe ideeën naar voren en zou daar dan ook stevig voor boeten.

4.3. De verkiezingsuitslagen

4.3.1. De Kamer van Volksvertegenwoordigers

De laatste verkiezing hiervan was in 1939 geweest. Daarmee worden de uitslagen van 1946 in onderstaande tabel vergeleken. In beide gevallen was het aantal zetels 202.

Partij	1939	1946	winst/verlies
CVP	73	92	+ 19
BSP	64	68	+ 4
KPB	9	23	+ 14
LP	33	18	- 15
Rex	4		
VNV¹	17		
Onafhankelijken	2		
BDU²		1	
	202	202	

De resultaten waren geenszins wereldschokkend. De overheersende indruk is die van een zekere continuïteit. Wel is er sprake van twee opvallende verschuivingen. In de eerste plaats valt de zetelwinst van de CVP (negen procent) op. Een aantal kiezers die in 1939 nog op het Vlaams Nationaal Verbond (een Vlaamse collaboratiepartij) of op Rex hadden gestemd, opteerde nu voor de CVP, voor zover men het kiesrecht had kunnen behouden. Dit betekende een verandering aan de rechterzijde. De extreem rechtse partijen (VNV en Rex) deden immers niet meer mee. In 1939 bezetten ze samen met de katholieken 94 zetels. Men kan dus stellen dat er een verschuiving was van extreem rechts naar rechts of dat aan de rechtse versnippering een einde was gekomen. De liberalen waren bijna gehalveerd. In de tweede plaats was er de winst van de KPB (zeven procent). Van de veertien zetels die zij erbij kreeg, werden er acht in Wallonië gewonnen.¹¹⁰⁶ Maar een absolute meerderheid behaalden communisten en socialisten gezamenlijk niet. Samen hadden ze wel 91 zetels tegen 73 in 1939. Een duidelijke verschuiving naar links dus die te herleiden is tot het zo typerende politieke klimaat onmiddellijk na de oorlog.

4.3.2. De provincieraad van Luik

Een week na de Kamerverkiezingen vonden de verkiezingen voor de provincieraden plaats (24 februari). De laatste vooroorlogse verkiezingen waren in 1936 geweest. De resultaten en vergelijking worden in de onderstaande tabel weergegeven.

Partij	1936	1946	winst/verlies

¹ Vlaams Nationaal Verbond

² Belgisch Democratische Unie (Union Démocratique Belge BDU-UDB). Een in 1945 opgerichte splinterpartij van progressieve katholieke intellectuelen, die door het Belgische episcopaat voor katholieken verboden werd.

CVP	12	26	+ 14
BSP	34	37	+ 3
KPB	10	16	+ 6
LP	8	7	- 1
Rex	19		
Heimattreue Front	3		
	86	86	

Men kan niet spreken van grote verschuivingen ten opzichte van de Kamerverkiezingen, die een week eerder werden gehouden. Het beeld is min of meer gelijk. De arbeiderspartijen behielden hun forse vertegenwoordiging. En er was meer dan een verdubbeling van de zetels voor de CVP. Eveneens hadden kennelijk veel vroegere Rex-stemmers weer voor de christelijke partij gekozen. Duidelijk is ook nu de winst van de communisten. 'Er zijn twee winnaars' kopte het Luikse dagblad *La Meuse* terecht: de CVP en de KPB.¹¹⁰⁷ Opmerkelijk is wel dat de liberalen hier stand hielden.

4.3.3. Gemeenteraadsverkiezingen

Deze verkiezingen werden op 24 november gehouden. De resultaten worden in onderstaande tabel vergeleken met die van 1938.

Partij	1938	1946	winst/verlies zetels
CVP	9	15	+ 6
BSP	13	15	+ 2
KPB	4	5	+ 1
LP	7	4	- 3
Rex	6	--	
	39	39	

Bij deze verkiezingen was er in de stad Luik een duidelijke versterking van de katholieken. Rex was verdwenen en daardoor was er een einde gekomen aan de rechtse versnippering. Een deel van de zes verdwenen zetels van Rex was ongetwijfeld naar de CVP gegaan. Ook was er groei aan de linkerzijde. Beschikten socialisten en communisten in 1938 nog over 17 zetels, nu waren er dat 20. Maar wel tekent zich hier al de afkalving af van de communistische partij. Haar winst in deze industriestad steekt opmerkelijk af tegen de ruime verdubbeling van het zetelaantal bij de eerdere verkiezingen voor de provincieraad in februari. Waren de verzetsactiviteiten van de KPB in aanzien gedaald? Men kan in ieder geval op grond van deze uitslag niet stellen dat er van een doorbraak of een aardverschuiving sprake was. Significant was wel dat de katholieken gelijk kwamen met de socialisten. De communisten boekten nauwelijks winst. In feite waren de vooroorlogse verhoudingen in Luik

min of meer gehandhaafd met de kanttekening dat Rex er niet meer was.

5 BESLUIT

Op landelijk niveau was er een duidelijke winst voor de communisten: 11,3 procent van het zetelaantal. Men kan dit wel spectaculair noemen maar niet een doorbraak. Het was een groei van tijdelijke aard, wanneer men bedenkt dat bij de Kamerverkiezingen van 1949, toen de Koude Oorlog op een hoogtepunt was, de communisten weer terugvielen naar 7,5 procent.¹¹⁰⁸ Op provinciaal niveau was dit nauwelijks anders. Op het niveau van de gemeente Luik was er sprake van een sterke groei van de CVP. De zes weggefallen zetels van Rex waren daar zeker van invloed op. Maar dat betekende een verrechtsing ten opzichte van de vooroorlogse situatie. De katholieke partij bezette toen veel minder zetels dan het aantal dat de CVP nu behaalde.

In feite brachten de drie verkiezingen van 1946 geen schokken teweeg. De winst van de communisten lag in de lijn van de verwachtingen gezien hun opstelling en gedrag tijdens de bezetting. De uitslagen wezen er ook op dat veel stemmen van de collaboratiepartijen Rex en VNV vermoedelijk in het katholieke kamp terecht kwamen. De continuïteit had het gewonnen van een revolutionair sentiment, dat mogelijk in 1944 na de bevrijding vurig had kunnen zijn maar eind 1946 was uitgedoofd. De "vurige stad" toonde in de politieke samenstelling van haar stadsbestuur juist een opvallende evenwichtigheid.

Hoofdstuk 15

MAASTRICHT NA DE BEVRIJDING

1 VOORBEREIDINGEN DOOR DE REGERING

Ook de Nederlandse regering had in mei 1944 met de Britse en de Amerikaanse regering een *Legal Agreement* gesloten. Daarin werd bepaald dat, zodra in een bevrijd gebied de *Civil Affairs Section* de noodzakelijke maatregelen had genomen, een Nederlands Militair Gezag (MG) het bestuur kon uitoefenen namens de Nederlandse regering. Deze had in Londen in januari 1943 het bureau Militair Gezag (MG) opgericht. Het werd belast met het verrichten van de voorbereidende werkzaamheden voor de uitoefening van het beoogde bestuur in de bevrijde delen van Nederland tot de terugkeer van de regering. Wat men toen echter niet kon voorzien, was het feit dat de bevrijding van het volledige Nederlandse grondgebied meer dan zeven maanden in beslag zou nemen.

Daarnaast had de regering een aantal wetsbesluiten geformuleerd betreffende de democratische bestuursorganen. Haar standpunt was eenvoudig: bestuurders die om principiële redenen ontslag hadden genomen of door de bezetter waren ontslagen, hadden er een evident recht op in eerste instantie in hun ambt te worden hersteld.¹¹⁰⁹ Op 5 september 1944 ('Dolle Dinsdag', de dag dat talloze nationaalsocialisten in het zicht van de geallieerde opmars oostwaarts op de vlucht sloegen) ondertekende koningin Wilhelmina verschillende wetsbesluiten waaronder E 86 en E 93. Dit laatste stelde de Duitse verordening 152/1941, die de werkzaamheden van Provinciale Staten en gemeenteraden had opgeschort, buiten werking. Het eerste, de 'Tijdelijke Voorziening Bestuur Provincies en Gemeenten', bepaalde dat de door de koningin benoemde, op 10 mei 1940 in functie zijnde Commissarissen der Koningin bij KB opnieuw als zodanig konden gaan functioneren. Ook alle 'oude' gedeputeerden zouden hun werkzaamheden kunnen gaan hervatten voorzover zij niet hadden gecollaboreerd of zich om andere redenen aan een zuiveringsprocedure moesten onderwerpen. Voor dit laatste kwamen in aanmerking alle bestuurders die op grond van hun houding tijdens de bezetting niet geacht konden worden het vertrouwen van de ingezetenen van de provincie of gemeente te hebben.¹¹¹⁰ Dezelfde regeling gold op gemeentelijk niveau voor de burgemeesters en wethouders. Wetsbesluit E 86 had dus betrekking op de *bestuurders* van provincies en gemeenten. Maatregelen voor het herstel van de Provinciale Staten en gemeenteraden werden op dat ogenblik niet getroffen, omdat daarover tussen koningin Wilhelmina en de ministers nog geen overeenstemming was bereikt.

2 EEN TIJDELIJK PROVINCIAAL BESTUUR

Op 18 september 1944 hadden Amerikaanse militairen de kleine gemeente Ulestraten (ongeveer tien kilometer ten noorden van Maastricht) bevrijd. Daar woonde de 'vooorlogse' gouverneur Van Sonsbeeck. Diezelfde dag begaven zich enkele leden van de OD Maastricht, J. Bartels en P. Sijmons, met de waarnemend gemeentesecretaris van Maastricht en de waarnemend griffier der Staten per auto naar zijn woonhuis en brachten hem in triomf terug naar Maastricht, naar het gebouw van de provinciale griffie aan de Bouillonstraat.¹¹¹¹ Van Sonsbeeck kon weer aan de slag.

In het besluit 'Tijdelijke Voorziening Bestuur Provinciën en Gemeenten' van 5 september 1944 (E 86) werd bepaald dat, tot aan het tijdstip waarop Provinciale Staten voor het eerst in vergadering bijeenkwamen, het college van Gedeputeerde Staten alle bevoegdheden van de Staten zou uitoefenen. Tevens bepaalde het dat het college van Gedeputeerde Staten bestond uit de leden van het college van 10 mei 1940 én degenen die door de minister van Binnenlandse Zaken alsnog waren benoemd.

Direct na de bevrijding van Zuid-Limburg¹¹¹² werd Van Sonsbeeck nog slechts geassisteerd door de gedeputeerde Maenen. Pas nadat in november 1944 een deel van Noord-Limburg was bevrijd, kon ook gedeputeerde Van Basten Batenburg zijn taak weer opnemen. Op dat ogenblik was de verbinding tussen Zuid- en Noord-Limburg alleen via België mogelijk, omdat Midden-Limburg nog bezet gebied was. Daarom achtte Van Sonsbeeck het raadzaam 'een centrum aan te wijzen in Noord-Limburg waar een vertegenwoordiger van het provinciaal bestuur steeds bereikbaar zou zijn voor het houden van besprekingen'. Deze taak nam Van Basten Batenburg op zich. Hij vestigde zijn kantoor in Sevenum.¹¹¹³ Niet eerder dan begin maart 1945, toen ook de overige delen van Limburg van Duitse troepen waren gezuiverd, kon Galiart zijn werkzaamheden als gedeputeerde weer hervatten.

Van de vooroorlogse leden van het college was Corten overleden. De leden Beckers en Rutten, die tijdens de bezetting fungerend bestuursraad waren geweest, waren bij besluit van de minister van Binnenlandse Zaken van 31 oktober 1945 van het lidmaatschap uitgesloten. Van het college van 10 mei 1940 waren dus nog drie van de zes leden over: Van Basten Batenburg, Galiart en Maenen. Per 1 juli 1945 werd het aangevuld met mr. Ch.J.H.I. Paulussen.¹¹¹⁴ Totdat de nieuwe Provinciale Staten na de verkiezingen van 29 mei 1946 een nieuw college kozen, bleven zij in functie.

De Provinciale Staten konden na de invoering van verordening 152/41 voor het eerst weer bijeenkomen na de eerste naoorlogse statenverkiezingen van 29 mei 1946. De samenstelling daarvan komt aan de orde in het kader van een verhandeling over de verkiezingsuitslag.

3 EEN TIJDELIJK STADSBESTUUR

3.1. Michiels van Kessenich weer burgemeester

Op 14 september 1944 werd Maastricht bevrijd. De dag daarvoor was het op de oostelijke Maasoever gelegen stadsdeel Wyck al van Duitsers gezuiverd. Dat was het moment waarop de Orde Dienst (OD), een verzetsorganisatie van voornamelijk (voormalige) officieren en onderofficieren, van zich deed spreken. Haar doelstellingen waren meerledig: het plegen van verzetsactiviteiten maar juist ook, bij de bevrijding van (delen van) het grondgebied van Nederland, het in handen nemen van het gezag tot het ogenblik waarop de Nederlandse regering, die in Londen verbleef, of haar officiële vertegenwoordigers, in bevrijd gebied zouden zijn teruggekeerd. De OD wilde 'orde en rust' tijdens een eventueel vacuüm van gezag handhaven. Men was bevreesd dat er tijdens zo'n regeringloos tijdperk chaos kon ontstaan, of, nog erger, dat enige, in haar ogen radicaal linkse en staatsgevaarlijke elementen zich de macht zouden toe-eigenen. De herinnering aan november 1918, de maand van de wapenstilstand aan het einde van de Eerste Wereldoorlog, toen de sociaal-democratische beweging van Troelstra een revolutie leek voor te bereiden, was een kwart eeuw later nog levendig. Daarom wilde de OD een tijdelijk militair gezag uitoefenen. Het zou echter heel anders lopen.

Het district Maastricht van de Ordedienst (OD) had zich al geruime tijd vóór de bevrijding van de stad met de vraag beziggehouden hoe, als het zover was, een gezagsvacuüm kon worden voorkomen en wie het gezag in handen moest nemen. De laatste weken, toen de komst van de Amerikaanse troepen zich aankondigde, was er contact geweest tussen de districtscommandant van Maastricht van de OD, reservekapitein P.J. Sijmons, en leden van het college van B en W van vóór de oorlog. In dat overleg was besloten dat direct na de bevrijding van het Maastrichtse grondgebied Sijmons namens het Militair Gezag Michiels van Kessenich weer als burgemeester zou installeren en dat de OD het militair gezag zou uitoefenen.¹¹¹⁵

Door de gebrekkige communicatie van de regering in Londen met bezet Nederland was ook het OD-district Maastricht er niet van op de hoogte dat de Nederlandse regering daar in januari 1943 het bureau Militair Gezag (MG) had opgericht en had belast met het verrichten van de voorbereidende werkzaamheden voor de uitoefening van een militair bestuur in Nederland. Men had in Londen signalen gekregen dat het heel goed mogelijk zou zijn dat de verzetsorganisaties, althans de lagere echelons daarvan, in Nederland niet op de hoogte zouden zijn van de komst van het MG. Om misverstanden maar ook bestuurlijke concurrentie te voorkomen, liet de regering begin september 1944 aan de zogeheten kwartiermakers voor het MG weten dat zij de niet ingelichte leden van de verzetsorganisaties de instructies van de regering dienden mee te delen. In Maastricht kwam zodoende als eerste kwartiermaker van het MG luitenant A.J. van Hasselt. Hij arriveerde er met Amerikaanse militairen in de loop van de ochtend van 14 september.

Inmiddels had de plaatselijke OD diezelfde ochtend in telefonisch overleg met de bevelvoerend Amerikaanse commandant van het 117e regiment van de 30e infanteriedivisie van het Eerste Amerikaanse Leger – onderdelen van dat regiment hebben Maastricht bevrijd – kolonel Walther M. Johnson en Michiels van Kessenich besloten dat de districtscommandant van de OD 's middags om twee uur Michiels van Kessenich zou installeren.¹¹¹⁶ Maar kort vóór dat tijdstip kwam een jongeman in een keurig Brits uniform – en dat baarde opzien want de militairen die de stad hadden bevrijd, droegen Amerikaanse uniformen – het stadhuis binnen. 'Goede middag, heren. Mag ik mij voorstellen? Ik ben luitenant Van Hasselt van het Militair Gezag, verbindingsofficier tussen het Amerikaanse Eerste Leger en de Nederlandse regering in Londen.'¹¹¹⁷ Grote verbazing! Militair Gezag? Verbindingsofficier? Van Hasselt had heel wat uit te leggen en kon zijn taak, zoals de regering die hem had opgedragen, onmiddellijk uitvoeren.

Hij ging tactisch te werk en eiste niet voor zichzelf de eer op de burgemeester te installeren. Dat liet hij aan Sijmons over. Maar wel moest deze, in opdracht van Van Hasselt, de burgemeester 'op last van het Militair Gezag namens de Nederlandse regering' Michiels van Kessenich in zijn functie herstellen.¹¹¹⁸ Deze kon weer aan de slag. Omdat de oorlogssituatie nog een aantal maanden voortduurde, bleef het bevrijde gebied officieel nog onder gezag van Eisenhower ressorteren, aan wie het MG ondergeschikt was. Over het bevrijde deel van de provincie Limburg oefende een Militair Commissaris het bestuur uit. De 'Militair Commissaris in de Provincie Limburg' zoals deze officieel werd genoemd, was reservemajoor H.J.H. Vullings. Vóór het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog was hij als dierenarts in het Limburgse Horst werkzaam geweest. Als reservemajoor was hij in mei 1940 gedemobiliseerd en had hij kort daarna naar Engeland kunnen ontkomen. Daar werd hij opgenomen in het Militair Gezag. Hij arriveerde de 15e september 1944 's avonds in Maastricht.¹¹¹⁹

De herinstallatie van Michiels van Kessenich was in overeenstemming met het wetsbesluit 'Tijdelijke Voorziening Bestuur Provinciën en Gemeenten' van de Nederlandse regering in Londen van 5 september 1944. Het uitgangspunt hiervan was dat de bestuurders van mei 1940 zoveel mogelijk moesten terugkeren en in hun functie worden hersteld. Volgens artikel 5 van dit besluit oefende het college van burgemeester en wethouders tot aan het tijdstip waarop de gemeenteraad weer voor het eerst bijeen zou komen alle bevoegdheden van de raad uit. Zaken van burgerlijk bestuur vielen onder het college. Bij bestuurlijke kwesties die een militair aspect hadden, moest het MG worden ingeschakeld.

Van de vooroorlogse wethouders was Vrijens op 14 oktober 1943 overleden. Enkele weken vóór de bevrijding van Maastricht hadden Kersten, Schreinemacher en Michiels van Kessenich al contact met elkaar gezocht. Op 14 september waren de drie wethouders bij de herinstallatie van Van Kessenich aanwezig. Zij bleven aan tot de eerste vergadering van de Tijdelijke Gemeenteraad op 9 augustus 1945.

Maar ook al was Van Kessenich dus weer in zijn ambt hersteld, dat wilde nog niet zeggen dat er over zijn functioneren tijdens de bezetting geen

discussie ontstond. Twee maanden na de bevrijding van Maastricht ontving hij een schrijven van A. Hennus, pen- en woordvoerder van de tien gegijzelde burgers van 10 mei 1940. Van hen waren er nog negen in leven.¹¹²⁰ 'In opdracht van en mede namens de ex-gegijzelden verzocht hij om een onderhoud 'inzake de gijzeling van 10 mei 1940'.¹¹²¹ Op 21 december antwoordden B en W dat zij aan het verzoek niet konden voldoen. Zij gingen ervan uit dat alléén Hennus een onderhoud met hen wilde; zij schreven wel bereid te zijn 'de heren, genoemd in Uw schrijven, gezamenlijk te ontvangen. Nu was de tekst van de brief van Hennus misschien niet eenduidig in dat opzicht. Immers hij had om een onderhoud verzocht 'in opdracht van en mede namens' zijn mede oud-gegijzelden. Of was dit een eerste poging tot trainieren? Hoe dan ook, Hennus liet zich niet uit het veld slaan en deed een nieuw verzoek voor een gezamenlijk onderhoud. Hierop liet het College weten de gijzelaars op 26 januari 1945 te willen ontvangen. Maar zij kwamen van een koude kermis thuis. Weliswaar ontving het College hen, maar met een ander voornemen dan zij hadden gedacht. Zij wilden opening van zaken krijgen over het onderhoud dat Van Kessenich met de Duitse commandant op 10 mei 1940 had gehad, over de Duitse eisen en over de manier waarop hij hun namen had verstrekt. Dat gebeurde echter niet. Het enige dat de burgemeester over die 10e mei meedeelde was dat de gijzelaars niet door de burgemeester en wethouders waren aangewezen, maar door de Duitse commandant zelf.¹¹²² In zijn regenteske taalgebruik verwoordde Van Kessenich het later zo: 'In dit collectieve onderhoud heb ik de wegen afgetekend waarlangs een gemeentebestuur verantwoording behoort af te leggen van zijn beleid.' Hij bleek dat dus niet van plan te zijn. Wel verklaarde hij zich bereid 'tot het geven van inlichtingen geschikt tot het opheffen van misverstanden [...] op veel bredere wijze. Zeker geldt dit ten aanzien van die mededelingen, die worden gedaan *in het algemeen belang*'¹¹²³ (cursivering PB). Misverstanden uit de wereld helpen of roddels voorkomen (over hem), dat beoogde hij wel, opening van zaken geven niet. Alleen mededelingen van algemeen belang, niet in het belang van de oud-gegijzelden. Het leek er werkelijk op dat hij de zaken traineerde.

Toch bleven de negen lankmoedig. Zij wendden zich opnieuw tot het College van B en W met het verzoek voor een nieuw onderhoud, gezien de bereidwilligheid van Van Kessenich tot het doen van 'mededelingen op veel bredere wijze'. Wederom wachtte hen een teleurstelling. Want de wethouders lieten nu weten dat het schrijven aan Hennus een brief van de burgemeester alléén was en niet namens het college was geschreven. Zij achtten het niet juist indien zij zich zouden mengen in het beleid van de burgemeester ten aanzien van zaken waar zij geen bemoeienis mee hadden. Zij vonden dat de kwestie niet 'de collectiviteit van het College van B en W betrof'.¹¹²⁴ Niet alleen wilden zij zich niet met de zaak bemoeien, maar zij waren van mening dat zij er ook geen enkele verantwoordelijkheid voor droegen. Herinneren wij eraan dat op 10 mei 1940 twee wethouders niet in het stadhuis waren en dat de derde, Kessen, pas halverwege de beraadslagingen was binnengekomen. De enige wethouder die er wel bij was geweest, Vrijens, was tijdens de bezettingsjaren overleden.

Op 16 februari schreef Van Kessenich namens zichzelf een brief aan Hennus om hem mede te delen dat hij het 'thans nuttig' achtte 'de volgende inlichtingen te verschaffen: hetgeen op 10 mei 1940 geschiedde vóórdát de gijzelaars door de Duitse bezetting werden aangewezen, kan in het kort als volgt worden samengevat: de eerstkomende plaatselijke Commandant eiste van de stad het stellen van gijzelaars. Dit werd geweigerd, maar onder voortgezette druk kwam de regeling tot stand, waarbij een lijst van Maastrichtse burgers werd overgelegd, waaruit de Commandant zijn keuze heeft bepaald. De samenstelling van deze lijst geschiedde volgens de lijn van notabele burgers en gezinsomstandigheden'.¹¹²⁵ Meer vermeldde de burgemeester niet. Zijn weergave van het gebeurde was bepaald kort door de bocht.

Toch wensten de oud-gijzelaars hoe dan ook een onderhoud met de wethouders, omdat zij van mening waren dat de aanwijzing van de gijzelaars mede onder verantwoordelijkheid van Vrijens en Kersten was geschied. De wethouders weigerden op een nieuw verzoek in te gaan. Vervolgens stuurden de oud-gegijzelden een rekest naar koningin Wilhelmina. Tevens dienden zij bij Justitie een klacht in tegen wethouder Kersten zonder hem er overigens van op de hoogte te stellen. In het rekest beklagden de oud-gijzelaars zich over drie zaken. Ten eerste waren zij van mening dat het 'Dagelijks Bestuur' van de gemeente 'op actieve wijze' had meegewerkt 'aan de uitwerking van een door de Duitsers genomen maatregel, waardoor het leven van Nederlandse ingezetenen in gevaar werd gebracht'.¹¹²⁶ Hun tweede grief was dat het gemeentebestuur of de burgemeester hun levensgevaar 'onnodig' had verhoogd door 'het achterwege laten van een kennisgeving van de gijzeling aan het publiek, terwijl toch de maatregel geen ander doel kon hebben dan om dit publiek van iedere handeling in strijd met de belangen van de bezetter te weerhouden'.¹¹²⁷ De derde grief was dat zij het 'opvallend' vonden dat in hoofdzaak als gijzelaars een aantal burgers waren gekozen die 'in geen enkel opzicht een leidende rol speelden, geen invloedrijke posities bekleedden en deels zelfs weinig bekendheid genoten'.¹¹²⁸ Zij waren van oordeel dat uit veel Maastrichtenaren die in politiek, cultureel of sociaal opzicht op de voorgrond traden, beter een keuze gemaakt had kunnen worden, omdat van hun gijzeling meer invloed op de houding van het publiek had mogen worden verwacht. In dat verband haalden zij als voorbeeld aan – we mogen aannemen niet toevallig – de burgemeester van Venlo, die 'op de eerste plaats zich zelve voor de gedragingen van zijn ingezetenen garant had gesteld'.¹¹²⁹ Zij hadden ook veel dichterbij huis een voorbeeld kunnen vinden. In Borgharen (omstreeks 1500 inwoners), vier kilometer ten noorden van Maastricht, meldde zich op 10 mei 1940 eveneens een Duitse commandant bij de burgemeester, mr. E. Meijer, oud-lid van het Nationaal Front en een broer van de leider van die beweging, Arnold, een vooraanstaande en bekende fascist. Hij diende de namen van vijf te gijzelen personen op te geven. Hij noemde er maar één: die van zichzelf en ging met de Duitser mee naar het gebouw van de jongensschool waar de officier hem wilde internen. Op weg daarheen kwamen ze pastoor J. Gilissen tegen. Toen deze van Meijer vernam wat er

gaande was, meldde hij zich spontaan ook als gijzelaar en ging mee. Na enkele uren kwamen de twee weer op vrije voeten.¹¹³⁰

De negen oud-gijzelaars verzochten de Koningin een 'onpartijdig' onderzoek te doen instellen. Het rekest kwam uiteraard ook bij Van Sonsbeeck terecht, die Michiels van Kessenich om opheldering vroeg.¹¹³¹ De laatste beantwoordde eerst de vraag waarom hij op de eis van de Duitse commandant was ingegaan. In eerste instantie had hij geweigerd, maar toen deze volhardde in zijn eis, had Van Kessenich gezegd 'dat het gehele gemeentebestuur [...] dag en nacht garant stond te zijner beschikking. Als het nodig was ook 's nachts op het Raadhuis te blijven, kon dat ook worden gearrangeerd. [...] De commandant bleef ondanks dit variant aanbod onverzettelijk. Ik had al vernomen dat deze harde "automaat" al weer spoedig zou vertrekken achter de fronttroepen aan en ik overwoog verder, dat de houding van de Maastrichtse bevolking zo tam en opgelucht was, nu de oorlog, waar zij reeds zo lang en telkens met zo hevige mobilisatiespanning als tegen een berg had opgezien, geleden was [de oorlog was nog helemaal niet verleden tijd; Van Kessenich doelde kennelijk op het feit dat de inval was geschied], dat ik voor de te nemen gijzelaars geen gevaar praktisch hoefde te duchten'.¹¹³² Deze laatste veronderstelling was uiteraard erg opportunistisch en speculatief: één actie van één Maastrichtenaar jegens één Duitser of jegens Duits eigendom had wel al gevaar kunnen opleveren. Van Kessenich hield dus duidelijk een *oratio pro domo*. Hij ging echter nog verder: 'Ik moest vrezen dat een conflict met dit type [= de Duitse commandant] kwade gevolgen moest hebben voor de stad. Er was mij in die dagen [sic!: die dag] van zwaar militair vertoon alles aan gelegen geen spanningen te verwekken. Als de bevolking toen een conflict had beleefd tussen mij en de militaire autoriteiten, zou dit zeker gevaar voor de stad hebben betekend. [...] Daarom achtte ik het voorkomen van een conflict op dit punt van belang voor de bevolking. Weigering van iedere medewerking zou zonder twijfel tot een voor de bevolking minder gunstige situatie hebben geleid dan uiteindelijk bereikt is door in te gaan op de nadere suggestie dat van gemeentewege een lijst van personen zou worden overhandigd en dat de Commandant zelf hieruit een keuze zou doen'.¹¹³³ Dit verweer was zwak. Ten eerste vanwege zijn inschatting dat de gijzelaars weinig gevaar zouden hebben te duchten; ten tweede: de gevaren die hij zag voor de stad, indien hij niet zou toegeven, waren in feite gevaren voor hemzelf. Hij draaide om de hete brij heen en wilde niet toegeven dat hij door het overhandigen van de namenlijst een foute inschatting had gemaakt.

Op 4 juni 1940 herdacht Van Kessenich tijdens de eerste gemeenteraadsvergadering na de inval de ex-gegijzelden als volgt: 'Tien burgers moet ik namens u allen hier bijzonder gedenken. Het zijn de tien gijzelaars die op de historische dag van 10 mei 1940 het lot trof borg te moeten staan voor onze correcte houding.[...] Het zal u geen moeite kosten u in te denken in de gedachten die op het ogenblik dat zij tot deze taak geroepen werden, deze tien mannen van Maastricht vervulden. Ik ben hun dankbaar voor de mannelijke wijze waarop zij hun taak hebben vervuld en ik

ben Maastricht van harte dankbaar dat de correcte houding van haar burgers deze tien dapperen ongekreukt heeft gelaten.'¹¹³⁴ Deze woorden verraden in ieder geval dat Van Kessenich zich op het moment van de opstelling van de namenlijst had gerealiseerd dat de gijzelaars wel degelijk gevaar liepen. Deze passage in de redevoering van Van Kessenich doet achteraf hypocriet aan.

Vervolgens ging de burgemeester in zijn brief aan Van Sonsbeeck in op de opmerking van de oud-gijzelaars dat hun levensgevaar 'onnodig' was vergroot door het feit dat hij in zijn ambt de gijzeling aan de Maastrichtse bevolking *niet* bekend had gemaakt. Hij deed dit bezwaar van de ex-gegijzelden wel met een zeer vreemdsoortige redenering af: 'Volgens de algemene regels bij dergelijke gelegenheden geeft publicatie een verhoging van effect voor de bevolking als geheel door levensgevaar voor gijzelaars af te houden van ongehoorzaamheden [sic!]. Niet publiceren van een dergelijke gijzeling kan ook worden gezien als passend bij een politiek van voorkomen van spanning. Deze gijzeling, bestemd als zij was tot zeer korte duur [dat kon Van Kessenich op 10 mei 1940 niet weten], behoefde zo pas tot de brede lagen van de bevolking door te dringen tegelijk met haar einde. [...] Toch acht ik het niet ongemotiveerd te stellen dat mijn politiek van snelle liquidatie, vergezeld van het wegblijven van een eventueel alarmerende publicatie op de muren der stad, een geruisloze beëindiging van deze formalistisch overdreven maatregel van de bezetter tot gevolg heeft gehad'.¹¹³⁵ Deze laatste veronderstelling is speculatief. Hij wilde ten koste van alles proberen aan te tonen dat zijn beslissing juist was geweest.

Tevens betrok hij, in zijn verweer, de wethouders erbij: 'Ik pleegde overleg met de aanwezige wethouders en riep hun medewerking in, evenals die van enige hogere ambtenaren [dat waren de gemeentesecretaris, een hoofdcommissaris en de al eerder genoemde inspecteur van politie Seelen], voor het opstellen van een lijst van personen, waaruit de Commandant zijn gijzelaars kon kiezen. Overtuigd van de juistheid van mijn standpunt hebben deze[n] hun medewerking verleend'.¹¹³⁶ En juist dit laatste ontkende Kersten in alle toonaarden. Hij schreef later in zijn openbare brochure *De Gijzelaarskwestie 1940-1950*¹¹³⁷: 'Reeds om 5.15 uur was ik die dag [10 mei 1940] op het Stadhuis aanwezig in verband met de bijzondere omstandigheden. Omstreeks half twaalf stelde de burgemeester mij ervan in kennis bezoek te hebben ontvangen van de Duitse Commandant, welke hem ermede had belast tien gijzelaars te benoemen. Mijn vraag of hij, de Burgemeester, zulks had geaccepteerd, werd bevestigend beantwoord. Uit mijn houding kon de heer Michiels toen reeds duidelijk opmaken hoe door mij deze zaak werd opgevat. Na nog geïnformeerd te hebben of ik die middag op het Stadhuis zou aanwezig zijn, nam hij afscheid. Gezien er nog enige zaken vielen te regelen, verscheen ik eerst later dan aanvankelijk in mijn bedoeling had gelegen. De Wethouderskamer was geheel verlaten. Na enige tijd informeerde ik bij de bode naar de aanwezigheid van een der andere leden van het College, waarbij deze mij op de hoogte bracht van het feit, dat de Burgemeester reeds meer dan een half uur in conferentie was'. Kersten ging de burgemeesterskamer binnen waar druk overleg

gaande was tussen Van Kessenich en enkele gemeentelijke functionarissen. 'Bij het verdere verloop ben ik als toehoorder aanwezig gebleven zonder nochtans enig deel aan deze zaak te hebben genomen'.¹¹³⁸

De minister van Binnenlandse Zaken liet een onderzoek instellen naar het gedrag en beleid van wethouder Kersten. Dat bracht geen andere feiten aan het licht. Kersten werd, zonder zelf gehoord te zijn, in mei 1946 buiten vervolging gesteld.¹¹³⁹ Een van de ex-gegijzelden had vóór de oorlog wrijvingen met Kersten gehad en hem daarom ten onrechte medeverantwoordelijk voor het opstellen van de namenlijst willen stellen.

Uiteindelijk werd in een verzoeningsgesprek op 4 februari 1949 een streep onder de hele affaire gezet. Michiels van Kessenich, nog altijd overtuigd van de juistheid van zijn beslissing, bood zijn verontschuldiging aan, maar voegde daar wel de beperking aan toe: 'indien hij met de aanwijzing der gijzelaars een fout had gemaakt'. Zou hij deze excuses vier jaar eerder hebben uitgesproken, dan zou de kwestie toen al uit de wereld zijn geweest.

Voor de verdere bestuurlijke loopbaan van Michiels van Kessenich had deze affaire echter ingrijpende consequenties. In mei 1945 kregen de politici W. Drees en W. Schermerhorn de opdracht van koningin Wilhelmina een kabinet te formeren. Het SDAP-kamerlid M. van der Goes van Naters attendeerde Drees op Van Kessenich voor de post van minister van Binnenlandse Zaken. Van Naters was vóór zijn verkiezing tot kamerlid zeven jaar advocaat in Limburg geweest en had hem daar leren kennen. Drees en Schermerhorn belegden enkele besprekingen met hem en gedrieën kwamen zij tot 'volledige overeenstemming'.¹¹⁴⁰ Maar op 22 juni, één dag voordat de formateurs de lijst van kandidaat-ministers aan Wilhelmina zouden voorleggen, vernamen zij dat in oud-verzetskringen in Maastricht ophef was ontstaan over de kandidatuur van Van Kessenich. Er werd zelfs geduid op de mogelijkheid dat bepaalde opsporingsgroepen hem zouden arresteren wegens zijn overhandiging van de lijst met dertig namen van potentiële gijzelaars aan de Duitse commandant.¹¹⁴¹ De beide formateurs realiseerden zich dat een nieuwe minister, die een voorname rol zou moeten spelen in de zuivering van commissarissen der Koningin, burgemeesters en hoge ambtenaren zelf niet in opspraak mocht raken. Na een lang nachtelijk gesprek in Den Haag, waarvoor een dochter van Schermerhorn naar het vliegveld Beek bij Maastricht was gevlogen om Van Kessenich daar op te halen met het vliegtuig dat de formateurs ter beschikking stond,¹¹⁴² lieten de formateurs hem weten dat zij hun uitnodiging introkken.¹¹⁴³

Maar dat was nog niet alles. In de tweede helft van 1945 boog de Adviescommissie voor de Zuivering van Burgemeesters in Limburg, die op grond van het Zuiveringsbesluit Burgemeesters was ingesteld en uit drie personen¹¹⁴⁴ bestond, zich over de klachten die bij haar over Van Kessenich waren binnengekomen. De ingebrachte bezwaren waren er twee: ten eerste dat hij op 10 mei 1940 had meegewerkt aan het aanwijzen van gijzelaars die door de bezetter waren geëist en ten tweede dat hij in de tweede helft van april 1941 met vijf andere burgemeesters een tweedaags bezoek aan Duitsland had gebracht op uitnodiging van de burgemeester van München Gladbach.¹¹⁴⁵ De commissie nodigde Van Kessenich uit om hem te horen.

Toen deze zich ziek meldde, zocht de commissie hem op 3 januari 1946 thuis op.

Één dag later bracht zij haar advies uit. Zij sprak geen oordeel uit over de tweedaagse reis van Van Kessenich naar Duitsland. Wel keurde zij het af dat 'burgemeester Michiels van Kessenich op 10 mei 1940 is bezweken voor de aandrang, op hem door een Duits officier uitgeoefend, om personen aan te wijzen die als gijzelaar zouden kunnen worden afgezonderd.'¹¹⁴⁶ Zij was tevens van oordeel dat Van Kessenich niet in ernstige mate was tekort geschoten 'in het betrachten van de juiste houding in verband met de bezetting, zodat oneervol ontslag uit zijn functie zou moeten volgen',¹¹⁴⁷ maar meende wel dat zijn houding 'een schriftelijke berisping zonder openbaarmaking'¹¹⁴⁸ rechtvaardigde. Deze berisping werd hem in 1946 door L.J.M. Beel, die in zijn plaats minister van Binnenlandse Zaken was geworden, gegeven. Hij liet Van Kessenich weten dat hij diens optreden op 10 mei 1940 ten opzichte van de gijzelaars 'betreurde'.¹¹⁴⁹

Dat Michiels van Kessenich niet werd benoemd tot minister en dat hij werd berispt, zij het niet in het openbaar, betekende dat hij eventuele verdere bestuurlijke ambities wel kon vergeten. Tot aan zijn pensioen in 1967 bleef hij burgemeester van Maastricht. Na zijn pensionering verhuisde hij naar Bilthoven waar hij in januari 1992 op negenentachtigjarige leeftijd overleed.

3.2. Een tijdelijke gemeenteraad

De vergadering van de gemeenteraad, het democratisch gekozen bestuursorgaan van de stad, liet op zich wachten. Naarmate het eigenlijke moment van de bevrijding meer tot het (nabije) verleden behoorde, groeide over het uitblijven van een raadszitting bij een aantal personen en groeperingen een gevoel van ontevredenheid. Zij waren van mening dat het stadsbestuur niet openbaar genoeg was. Op 24 januari 1945 stond in het plaatselijk dagblad *Veritas* - de opvolger van de *Limburger Koerier*,¹¹⁵⁰ de in Maastricht gedrukte krant die tijdens de bezetting was verschenen en onder leiding had gestaan van de nationaalsocialistische hoofdredacteur Hugo van den Broek,¹¹⁵¹ - daarover een klacht te lezen: 'Zó, als de toestand nu is, waarbij regering, Militair Gezag en lagere, burgerlijke bestuursorganen besluiten afkondigen is het niet goed. De overheid krijgt geen of onvoldoende kennis van wat er leeft onder de bevolking en omgekeerd zijn er geen organen, waar blijkt welke motieven tot het nemen van bepaalde besluiten hebben geleid.' Wethouder Schreinemacher bepleitte in twee artikelen in hetzelfde blad op 7 en 8 maart het instellen van adviescolleges bij gemeente en provincie. Vrij spoedig daarna werd er een adviesraad voor de gemeente Maastricht in het leven geroepen. Om deze samen te stellen – openbare verkiezingen waren nog niet aan de orde – vormden vertegenwoordigers van de 'Verenigde Illegale Werkers', vertegenwoordigers van een vernieuwingsbeweging en van sociale verenigingen een Commissie

van Overleg.¹¹⁵² Na enige gesprekken ging het college van burgemeester en wethouders akkoord met de voorstellen van de commissie. Men nam het besluit om een contactorgaan tussen stadsbestuur en burgerij op te richten, dat de naam Comité van Overleg zou dragen en uit zestien personen zou bestaan. Het werd op 24 maart geïnstalleerd. Zijn bestaan was echter niet lang noodzakelijk. Tijdens een overleg met het college van burgemeester en wethouders in de avond van 4 mei kwam het bericht van de capitulatie van de Duitse troepen in Nederland binnen. Eind mei werd het Comité ontbonden. Als gevolg van het 'Besluit Tijdelijke Voorziening Gemeenteraden' (F 45) verloor het zijn bestaansrecht.

Om politieke en administratieve redenen was het volgens de toenmalige regering niet mogelijk in 1945 al dadelijk algemene verkiezingen uit te schrijven. Ze komen later uitvoeriger aan de orde maar worden hier kort samengevat. De administratieve waren duidelijk: de bevolkingsregisters waren niet meer op orde. In politiek opzicht wilde de regering de groeperingen in het bevrijde Nederland de tijd gunnen om hun initiatief van nieuwe partijpolitieke verhoudingen te consolideren. Daarom had zij bij Koninklijk Besluit (F 86) een procedure vastgesteld om te komen tot de instelling van tijdelijke gemeenteraden. Deze was als volgt: de burgemeester benoemde een commissie van tenminste drie vertrouwensmannen, die hem moesten adviseren hoe een kiescollege zou worden samengesteld, dat *driemaal zoveel leden moest tellen als het aantal raadsleden* waar de gemeente recht op had. De burgemeester moest het voorstel voor de samenstelling van dit kiescollege aan de Commissaris der Koningin voorleggen. Na diens goedkeuring koos het kiescollege uit zijn midden een tijdelijke gemeenteraad. Dit diende te bestaan uit personen 'die geacht kunnen worden het vertrouwen van de bevolking tijdens de vijandelijke bezetting te hebben behouden of verkregen.'¹¹⁵³ Bij de samenstelling van het kiescollege moest ernaar gestreefd worden 'dat de voornaamste geestelijke en maatschappelijke stromingen in de gemeente daarin naar evenredigheid vertegenwoordigd zijn'.¹¹⁵⁴

Hoe ging dit in Maastricht in zijn werk? De burgemeester trok zeven vertrouwensmannen aan. Samen stelden zij een lijst op van 99 personen (Maastricht telde 33 raadsleden), die het kiescollege zouden vormen. De commissaris der Koningin verklaarde zich met het voorstel akkoord. Uit het kiescollege trokken zich tien personen terug: vier om persoonlijke redenen, verder de drie vertegenwoordigers van de communistische partij¹¹⁵⁵ en de drie vertegenwoordigers van de door de communisten gedomineerde Eenheidsvakbeweging, die als reden opgaven dat hun organisatie 'vrij dient te blijven van politiek en religie.'¹¹⁵⁶ De toekomst van de CPN in het bevrijde Nederland was op dat moment nog ongewis. Door deze terughoudendheid zou de politieke groepring, die vanwege haar verzetsverleden een groot prestige genoot in de dagen na de bevrijding, niet in het democratische orgaan vertegenwoordigd zijn.

De verkiezing van de tijdelijke raad vond op 24 juli 1945 plaats, tien maanden na de bevrijding van Maastricht. De rooms-katholieken behaalden

vijfentwintig zetels, de socialisten zeven en de protestantse lijst een. Dat kwam overeen met de vooroorlogse verhoudingen.

In totaal vergaderde de Tijdelijke Gemeenteraad twaalf maal. De laatste keer op 24 augustus 1946.

4 DE EERSTE NAOORLOGSE VERKIEZINGEN

4.1. Het tijdstip van de verkiezingen

Na haar terugkeer uit Londen in mei 1945 was een van de taken van de Nederlandse regering het herstel van de democratie in Nederland. Daar was een aantal administratieve maatregelen voor nodig. Door verschillende ingrepen van de bezetter, zoals de deportaties van joden en krijgsgevangenen én de verplichte tewerkstelling in Duitsland, en door een aantal verzetsacties, was de bevolkingsadministratie in het ongerede geraakt. In Londen had de regering al een wetsbesluit (E 52) aangenomen betreffende de reconstructie van de bevolkingsregisters. Toch werden de verkiezingen langer uitgesteld dan administratief nodig was.¹¹⁵⁷ Daaraan lagen politieke overwegingen ten grondslag. Tijdens de oorlog waren er in de verzetsbeweging en in de gijzelaarskampen initiatieven geboren en besproken over nieuwe partijpolitieke verhoudingen. Het kabinet Schermerhorn-Drees, dat gedeeltelijk uit deze vernieuwingsbeweging afkomstig was, wilde ruimte en tijd laten om zulke initiatieven te bediscussiëren en te concretiseren. Bovendien waren bepaalde politici bevreesd dat de communistische partij, die dankzij haar verzetsverleden en het aandeel van de (stalinistische) Sovjet Unie in de bevrijding van Europa aan prestige had gewonnen, dit des te meer zou kunnen verzilveren, naarmate men eerder verkiezingen organiseerde.

Op 17 mei 1946, ruim een jaar na de bevrijding, vonden de eerste naoorlogse verkiezingen voor de Tweede Kamer plaats. Ze werden met spanning tegemoet gezien. De Voorlopige Staten-Generaal hadden op voorstel van het kabinet Schermerhorn-Drees goedgekeurd dat de leeftijdsgrens voor het uitoefenen van het kiesrecht van 25 tot 23 jaar was verlaagd. Er zouden dus meer jongeren gaan kiezen. Drie op de tien kiezers zouden voor het eerst naar de stembus gaan. Wat zou dat voor invloed op de uitslag hebben?

Welke waren de belangrijkste partijen waarop de kiezers hun stem konden uitbrengen?

4.2. De grote(re) partijen.

In totaal namen er elf partijen aan deze verkiezingen deel.¹¹⁵⁸ De voornaamste waren: de Katholieke Volkspartij (KVP), de Partij van de Arbeid (PvdA), de Anti-Revolutionaire Partij (ARP), de Christelijk-Historische Unie (CHU), de Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP) en de Partij van de Vrijheid

(PvdV). Een aantal daarvan had nieuwe namen gekregen, ook al waren ze geheel of gedeeltelijk een voortzetting van de vooroorlogse formatie.

De voorstanders van een partijpolitieke vernieuwing waren rondom de bevrijding verenigd in de Nederlandse Volksbeweging (NVB), een organisatie die het verband moest vormen van waaruit zulke initiatieven werkelijkheid konden worden. De NVB was in feite geboren in het gijzelaarskamp van Sint Michielsgestel. Daar had een groep van zeventien gijzelaars een programma opgesteld voor de nieuwe groepering, die de befaamde antithese in de Nederlandse politiek, de tegenstelling tussen confessionelen en niet-confessionelen, zou moeten doorbreken. Tijdens de bezetting immers hadden binnen het verzet mensen van diverse gezindten met elkaar samengewerkt. De beweging was gedacht als een op de 'bestaande partijen inwerkende geestelijk-culturele "beweging"'.¹¹⁵⁹

Omdat in de maanden na de bevrijding een aantal van de katholieke initiatiefnemers, onder wie de psycholoog J. de Quay, alsnog afhaakten – ook de bisschoppen verklaarden zich tegen een opheffing van de eigen katholieke partij ten gunste van de eenheidsbeweging – kon het plan niet in zijn oorspronkelijke vorm worden verwezenlijkt. Teneinde nog iets van de idealistische opzet te redden namen enkele voorstanders van de Nederlandse Volksbeweging het initiatief om een beraad te organiseren van bestaande partijen, die zich voor een vernieuwing aanmeldten, en groeperingen van oud-verzetslieden en anderen die zich daarbij wilden aansluiten. Zo ontstond er een nieuwe partij, die naar de succesvolle *Labour Party* in Groot-Brittannië, de Partij van de Arbeid ging heten. De grootste fusiepartner was de SDAP, die dus ook een grote invloed had op het nieuwe partijprogramma. Daarnaast traden twee andere vooroorlogse partijen toe: de Vrijzinnig Democratische Bond (VDB) en de Christelijke Democratische Unie (CDU). De nieuwe partij trok ook losse groepen aan, die gedeeltelijk zelfs een protestants-christelijke, een katholieke en een humanistische werkgemeenschap konden vormen binnen de organisatie. Op 9 februari 1946 werd de PvdA officieel opgericht. Volgens een van haar voormannen, W. Drees, zou men er zich voor moeten inzetten bij de eerste verkiezingen een meerderheid te verwerven.¹¹⁶⁰ Aan haar kleefde de hoopvolle verwachting van een politieke vernieuwing.

De katholieke vernieuwers zoals De Quay, die niet met hun oorspronkelijke medestanders zich aan de nieuwe partij hadden verbonden, vonden hun weg terug naar de politieke formatie die in het Interbellum de grootste was geweest: de Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP). Maar zij vroegen voor hun toetreding een prijs. In december 1945 werd de Katholieke Volkspartij opgericht. Zij was weliswaar de opvolgster van de Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP), maar zij afficheerde zich nu als een programmpartij. Een aantal ideeën van de katholieke vernieuwers werd in het partijprogramma opgenomen. Zij hadden kritiek op de RKSP gehad, die als enige van de drie grote confessionele partijen tijdens de bezetting niet clandestien in stand was gebleven.¹¹⁶¹ De nieuwe partij moest voor alle maatschappelijke groeperingen openstaan: een volkspartij zijn. Bovendien was het programma bepalend en niet langer uitsluitend de katholieke identiteit.

De verkiezingen van 1946 waren vooral een strijd tussen PvdA en KVP om de eerste plaats in het politieke spectrum. Een andere factor van spanning was het electorale resultaat, dat de Communistische Partij Nederland (CPN) zou kunnen behalen. Hoe zou zij haar prestige van een verzetspartij kunnen verzilveren?

De communisten die in de laatste maanden van de bezetting aan het hoofd van de clandestiene CPN stonden, toonden zich verrassenderwijs in eerste instantie tegenstanders van het idee dat de partij onmiddellijk na de bevrijding weer naar voren zou treden.¹¹⁶² Zij waren van mening dat er één arbeiderspartij en één vakcentrale (de in het bevrijde zuiden opgerichte Eenheidsvakcentrale, EVC) moesten komen. De partijsecretaris en dus de belangrijkste van de voormannen van de partij, Paul de Groot, was een vurig voorstander van deze opvatting en ging zelfs zo ver dat hij de CPN wilde afschaffen en in plaats daarvan een nieuwe partij oprichten die 'alle vooruitstrevende en democratische krachten' zou verenigen en ernaar streven 'met de kerken in vrede te leven'.¹¹⁶³ Dit laatste was een volstrekt nieuw geluid binnen de partij. De Groot was tijdens zijn onderduiktijd onder de indruk gekomen van de eendrachtige samenwerking binnen verzetskringen alsook van het aandeel van de kerken in het verzet. Hij voorzag voor een zelfstandig opererende CPN slechts een herhaling van het vooroorlogs isolement. Zijn idee de CPN op te heffen riep veel weerstand op. Uiteindelijk moest De Groot zijn plan laten varen. Tijdens het eerste partijcongres in januari 1946 wist hij het klaar te spelen zo veel vertrouwen te krijgen dat hij de leider van de zelfstandige CPN werd.

In het politieke Nederland was inmiddels het woord "vooroorlogs" gangbaar geworden in de betekenis van kritiek op de vooroorlogse regeringen. De vooroorlogse minister president Hendrik Colijn – in 1944 in een Duitse internering gestorven – werd gezien als het symbool daarvan. Zijn partij, In het politieke Nederland was inmiddels het woord "vooroorlogs" gangbaar geworden in de betekenis van kritiek op de vooroorlogse regeringen. De vooroorlogse minister president Hendrik Colijn – in 1944 in een Duitse internering gestorven – werd gezien als het symbool daarvan. Zijn partij, de door gereformeerden gedomineerde Anti-Revolutionaire Partij (ARP), kon zich in 1945 laten zien als een groepering van het verzet. Ze werd in de eerste maanden na de bevrijding weer opgebouwd. Binnen de partij gingen stemmen op om met de Christelijk Historische Unie (CHU) samen te gaan, een groepering van voornamelijk hervormde signatuur. Het waren vooral Anti-Revolutionaire jongeren die hiervoor geporteerd waren. De vraag was hoe de CHU hierover dacht. Deze partij kwam moeizamer van de grond dan de ARP. Ze verloor een aantal prominenten aan de nieuwe PvdA zoals de na de oorlog geduchte maar ook populaire minister van Financiën, Piet Lieftinck. Maar haar eerste naoorlogse congres, einde februari 1946, keurde een resolutie goed waarin de fusie met de ARP werd afgewezen en besloten werd tot 'nauw contact'.¹¹⁶⁴

De kleinste van de drie protestants-christelijke partijen was de Staatkundig Gereformeerde Partij. Haar achterban was vooral te vinden in de wereld van de gereformeerde gemeenten en zeer orthodox hervormden. Zij bezette vóór

de oorlog twee zetels in de Kamer. Haar voorzitter en tevens kamerlid, ds G.H. Kersten, had tijdens de bezetting een standpunt ingenomen dat door de overige leden van het overlegorgaan van de protestantse Kerken, het Convent der Kerken, niet werd gedeeld. Hij was namelijk op grond van de Bijbel van mening dat verzet tegen de overheid, dus ook tegen de Duitse overheid, niet geoorloofd was. Hij trad dan ook uit het Convent. Na de oorlog werd hij door de zuiveringscommissie van de Staten-Generaal geschrapt als kamerlid. Tijdens een kaderbijeenkomst van de partij begin maart 1946 werd hij desalniettemin tot erevoorzitter van de partij benoemd.

De liberale partijen – ze waren in het Interbellum in meervoud want partijdiscipline was onder hen niet groot – werden na de bevrijding opgezaadeld met de kritiek van een vooroorlogse inspiratie. De vrijzinnig democraten kozen dan ook voor toetreding tot de nieuwe PvdA. De Liberale Staatspartij, in het liberale spectrum de verzamelplaats van conservatief gezinden, toonde na de bevrijding weinig bezieling. Begin 1946 manifesteerde zich een groep jonge liberalen die er met enkele ouderen in slaagden op de valreep voor de verkiezingen in maart 1946 tot de oprichting van een nieuwe partij te komen: de Partij van de Vrijheid (PvdV).¹¹⁶⁵

4.3. De resultaten van de verkiezingen

4.3.1. De zetelverdeling van de Tweede Kamer

De vanzelfsprekende graadmeter van de verkiezingsuitslag van 1946 was die van de laatste vooroorlogse verkiezingen. Stemde men na de oorlog anders? De zetelverdeling in 1946 wordt daarom vergeleken met die van na de Tweede Kamerverkiezingen van 1937.

Partij	1937	1946	+/-
KVP³	31	32	+ 1
PvdA⁴	31	29	- 2
ARP	17	13	- 4
CHU	8	8	--
CPN	3	10	+ 7
PvdV⁵	4	6	+ 2
SGP	2	2	--
NSB	4	--	(- 4)
	100	100	

³ 1937: RKSP

⁴ 1937: SDAP, VDB, CDU

⁵ 1937: Liberale Staatspartij

Twee resultaten zijn opvallend. De communisten boekten een duidelijke winst van zeven zetels. Bank is van mening dat dit succes aan de vooraanstaande rol die de communisten in het verzet hadden gespeeld, is toe te schrijven.¹¹⁶⁶ De Jong betwijfelt dit en is van mening dat de winst van de communisten eerder valt te verklaren door de ontevredenheid onder de arbeiders over het langzame tempo van de 'wederopbouw'.¹¹⁶⁷ Het tweede nieuws was de teleurstelling van de partijvernieuwing. De nieuwe partij, de PvdA, was niet de grootste geworden tot teleurstelling van velen. Zij behaalde minder zetels dan de optelsom van haar vooroorlogse fusiepartners. Het bleek dat de confessionele partijen – met teruggang voor de ARP – hun aanhang hadden behouden. Dat gold met name de winst van de KVP. Het was, zoals de hoofdredacteur van het gereformeerde (voorheen illegale) blad *Trouw*, J. Bruins Slot, opmerkte: 'Er is niets veranderd. Er is niets vernieuwd.'¹¹⁶⁸

4.3.2. De Provinciale Staten van Limburg

De verkiezingen voor dit college waren op 29 mei 1946. Ze leidden tot de volgende zetelverdeling welke wordt vergeleken met die van na de statenverkiezingen van 1939.

Partij	1939	1946
KVP⁶	37	39
PvdA	3	4
CPN	--	2
NSB	5	--
	45	45

Hier was evenmin sprake van een doorbraak naar nieuwe verhoudingen. Winnaars waren de katholieken en de communisten. Limburg was het achterland gebleven van de KVP. Ook in deze provincie had de bisschoppelijke interventie ten gunste van een katholieke politieke eenheid succes gehad.

4.3.3. De nieuwe gemeenteraad van Maastricht

Op 26 juli gingen de ingezetenen van Maastricht naar de stembus. In vergelijking met de laatste verkiezing voor de oorlog kon men nu 35 raadsleden kiezen in plaats van 33. Dat was het gevolg van de toename van het aantal inwoners. De verkiezing gaf het volgende resultaat, dat met de zetelverdeling van 1939 wordt vergeleken.

⁶ 1937: RKSP

Partij	1939	1946
KVP	20	23
PvdA	7	7
CPN	1	3
K.D.⁷	4	2
Overige⁸	<u>1</u>	<u>--</u>
	33	35

Katholieken en communisten gingen vooruit. De socialisten bleven stabiel. Dat betekende dat ook Maastricht een katholiek bolwerk bleef. De Katholieke Democraten bleven in de raad vertegenwoordigd als een links georiënteerde afsplitsing van de KVP, maar het aantal zetels was wel gehalveerd.

In het college van wethouders keerden er drie die door de Tijdelijke Gemeenteraad waren gekozen, terug: Gijbels, Godfroy en Sleebe. A. Bovy volgde Kersten als wethouder van Onderwijs op. Zo men al van een vernieuwing wil spreken was de enige dat voor het eerst van een democratisch gekozen wethouderscollege van Maastricht een socialist deel uitmaakte. Hij was overigens al door de Tijdelijke Gemeenteraad gekozen.

4.4. Verkiezingskoorts?

Hoe reageerde de bevolking op het feit dat zij weer naar de stembus mocht gaan? In Maastricht was er van uitvoerige verkiezingscampagnes, manifestaties en debatten tussen politieke voormannen geen sprake. Dat had in de eerste plaats met de naoorlogse omstandigheden te maken. Er heerste papierschaarste waardoor de kranten beperkt in omvang waren en dus alleen relevante nieuwsfeiten publiceerden. Politieke propaganda werd daar niet toe gerekend. De nationale radio bood meer gelegenheid. Bovendien krabbelde het land na neergeslagen te zijn weer op. Veel burgers hadden andere zaken aan hun hoofd. Het leek erop of mensen de dagelijkse zorgen lieten prefereren en deze niet direct verbonden aan een politieke keuze. Zo bleef de grote betekenis die het herstel van het democratisch systeem had, onderbelicht. Tenslotte zorgde de indertijd bestaande stemplicht ervoor dat de partijen geen moeite hoefden te doen om het electoraat naar de stembus te lokken.

De Nederlandse bisschoppen letten goed op hun zaak. In de vooroorlogse traditie van een (episcopaal) stemadvies lieten zij de zondag voorafgaande aan de Kamerverkiezingen tijdens de erediensten een herderlijk schrijven voorlezen waarin zij eerst wezen op het grote goed van het kiesrecht: 'In de

⁷ Katholieke Democraten

⁸ Dat was een protestantse lijst.

voorbij jaren van onderdrukking en overheersing hebben wij aan den lijve ondervonden wat het zeggen wil, als het volk van iedere wezenlijke invloed op het staatsbestuur beroofd is'.¹¹⁶⁹ Daarna lieten zij weten waar het volgens hen werkelijk om ging: zij gaven te kennen dat het voor alle katholieken 'een plicht' was op de Katholieke Volkspartij te stemmen. Geen stemadvies dus, maar een duidelijk voorschrift. Deze openbare interventie om de eenheid te bewaren kon men zien als een traditionele poging van het episcopaat om de gelovigen in één formatie te verenigen. Welke discussie er in en onmiddellijk na de oorlog ook was gevoerd over een eigen verantwoordelijkheid van de (katholieke) kiezer, de bisschoppen gingen daaraan voorbij.

In het overwegend katholieke Maastricht was het zo dat de redactie van plaatselijke, rooms-katholieke krant, die toen onder de naam *Gazet van Limburg* verscheen, de KVP wel steunde. Voor de parlementsverkiezingen stond enkele dagen eerder een advertentie van de KVP met de oproep om op donderdag 16 mei (de dag vóór de verkiezingen) een openluchtvergadering op het Vrijthof bij te wonen. Andere partijen kregen in dit blad geen advertentieruimte. Overigens begreep de krant wel de betekenis van het feit dat er weer vrije verkiezingen werden gehouden. Want ze sprak over 'een tikje een zoveelste Bevrijdingsdag'.¹¹⁷⁰

Bij de Statenverkiezingen was de situatie niet anders. De KVP mocht weer adverteren. Maar er kwam nu bij dat daags voor de verkiezingen de krant een hoofdredactioneel artikel publiceerd onder de kop 'Wat doen we morgen?'¹¹⁷¹ De redactie spoorde de lezers aan op de KVP te stemmen. Ook zij vond het van het grootste belang de 'eenheid te bewaren.' Na deze verkiezing was de krant 'tevreden maar niet voldaan'.¹¹⁷² Tevreden, omdat in de provincie Limburg tweeëneenhalf procent meer stemmen op de KVP waren uitgebracht dan bij de Kamerverkiezingen. 'Niet voldaan', omdat de communisten winst hadden geboekt. De conclusie was: 'De jongeren vooral moeten begeesterd worden voor de katholieke beginselen en idealen op politiek gebied.'

Bij de gemeenteraadsverkiezingen deed de krant er nog een schepje bovenop. Ze drukte het herderlijk schrijven van mei in extenso af op de voorpagina. Bij de eerdere verkiezingen had zij dat niet gedaan. Ze bracht de brief dus nog eens nadrukkelijk onder de aandacht. De KVP mocht weer drie dagen achter elkaar een advertentie plaatsen. Daarnaast publiceerd ze twee dagen vóór de verkiezingen een hoofdartikel waarin ze het betreurde dat in Maastricht de katholieke eenheid niet was bewaard. Wat was het geval? Naast de lijst van de KVP waren er twee lijsten van katholieke dissidenten: de (vooroorlogse) Katholieke Democraten en de lijst Thewissen, inderdaad de Thewissen, die in 1942 op verzoek van de NSB-burgemeester Peters bij de gemeente als 'ambtenaar-adviseur voor Onderwijs en Cultuur' in dienst was getreden. Hij had een voorlopige buitenvervolginstelling gekregen, waardoor hij aan de verkiezingen mee kon doen. Maar wat schreef de redactie? 'Juist thans, nu bij de wassende rode vloedgolf van het communisme en bij de verbrede socialistengroepering der Partij van de Arbeid een krachtige gesloten eenheid zo bitter noodzakelijk is, juist nu wordt de grote macht die de katholieken zouden kunnen hebben, in de rug

aangevallen door het, overigens zo weinig invloed hebbend, dissidentisme.¹¹⁷³ Zoals in de uitslag van de gemeenteraadsverkiezing vermeld, behaalden de Katholieke Democraten twee zetels, de lijst Thewissen geen.

5 BESLUIT

Het resultaat van de verkiezingen op landelijk, provinciaal en lokaal niveau vormde geen breuk met de vooroorlogse situatie, ook al was die door prominenten uit de vernieuwingsbeweging zo verhoopt geweest. Weliswaar boekten de communisten hun – verwachte – prestigewinst, maar de nieuwe PvdA bleef juist achter bij de verwachtingen. Er was geen links machtsblok mogelijk.

Op provinciaal en lokaal niveau bleven de verhoudingen zoals die voor de bezetting bestonden, nagenoeg ongewijzigd.

Hoofdstuk 16

VERGELIJKING VAN HET HERSTEL VAN HET DEMOCRATISCH BESTUUR IN LUIK EN MAASTRICHT

1 DE VOORBEREIDINGEN VOOR HET HERSTEL VAN HET DEMOCRATISCH BESTUUR

Op het nationale niveau valt er een treffende overeenkomst te ontdekken tussen de voorbereiding op het herstel van de democratie in het bevrijde België en dat in Nederland. Beide regeringen begonnen al tijdens hun ballingschap in Londen met het bedenken van een plan van terugkeer. Beide kwamen tot de slotsom dat ze bij hun vestiging in eigen land niet onmiddellijk de democratie volledig konden herstellen. De organisatie van algemene verkiezingen zou in hun perspectief veel tijd in beslag nemen; deels vanwege de onzekerheid over de vorm van de bevrijding, deels vanwege het te verwachten manco in de kiesregisters door ondermijning van de burgerlijke stand. Daarnaast wogen in Engeland de problemen zwaar, die zich naar verwachting bij en onmiddellijk na de bevrijding in hun landen zouden kunnen voordoen. De Belgische regering stelde in 1941 een commissie in voor de bestudering van de problemen van na de oorlog. Deze hield zich niet alleen bezig met het gezagsprobleem in de periode dat het grondgebied bevrijd zou worden en de regering nog niet ter plaatse zou zijn. Haar opdracht was veel ruimer. Zij diende een volledige inventaris op te maken van de problemen die zich na de oorlog zouden aandienen op politiek, sociaal en economisch gebied, en daar oplossingen voor te bedenken.¹¹⁷⁴

Ook de Nederlandse regering trachtte zich ten volle rekenschap te geven van de urgente problemen die bij de bevrijding van Nederland opgelost moesten worden. Ze ging ervan uit dat het grondgebied als één geheel zou worden bevrijd in één militaire operatie. Niemand had voorzien dat de bevrijding van het land ruim acht maanden in beslag zou nemen. De regering wilde in de eerste plaats het bestuur van het bevrijde gebied waarborgen. Daarvoor stelde zij het Militair Gezag (MG) in dat het voorlopig bestuur moest uitoefenen, ten dienste van het geallieerde opperbevel. De regering trof bij Wetsbesluit ook een reeks van maatregelen op juridisch gebied om de nationaalsocialisten en de collaborateurs te berechten.¹¹⁷⁵ Er kwam vervolgens een Besluit Herstel Rechtsverkeer, dat ook voorzag in rechtsherstel van degenen van wie door de bezetter rechten waren ontnomen.¹¹⁷⁶ Een andere belangrijke zaak die geen uitstel gedoogde vanuit het perspectief van gezagsherstel bij terugkeer was de vraag hoe men de

ationale, provinciale en lokale besturen moest inrichten tijdens de periode vóór de algemene verkiezingen.

Beide regeringen stelden nog in ballingschap een aantal wetsbesluiten vast die erop gericht waren de verordeningen van de bezetter en de door de secretarissen-generaal getroffen uitvoeringsmaatregelen daarvan nietig te verklaren. Deze wetsbesluiten toonden grote overeenkomsten. Niet alleen werden de tijdens de bezetting getroffen bestuursmaatregelen teniet gedaan, maar beide regeringen troffen hun maatregelen om de deloyale bestuurders te elimineren, de loyale weer in hun functie te herstellen en waar nodig nieuwe krachten te benoemen.

Men moet in het oog te houden dat het Belgische grondgebied voor het grootste deel binnen ruim één week werd bevrijd. Daardoor kon de Belgische regering in september 1944 al naar haar land terugkeren. De Nederlandse regering daarentegen kon dit pas in mei 1945, nadat het Duitse leger in Noord-West Europa had gecapituleerd. Deze langgerekte bevrijding van Nederland had als gevolg dat de ministers aanvankelijk weinig greep op de gebeurtenissen konden uitoefenen, afhankelijk als zij waren van het verloop van de strijd en het primaat van het militaire bestuur.

2 HERSTEL VAN HET PROVINCIAAL BESTUUR

Bij wetsbesluit was bepaald dat de vooroorlogse gouverneur, c.q. Commissaris der Koningin weer zou terugkeren in zijn ambt. Door het overlijden van de Luikse gouverneur, Jules Mathieu, in 1943 trad in zijn plaats de waarnemend voorzitter van de Bestendige Deputatie, Joseph Leclercq, in die functie. In Limburg keerde Van Sonsbeeck terug. Hij was door zijn houding tijdens de bezetting boven iedere verdenking verheven, getuige ook zijn lidmaatschap van het College van Vertrouwensmannen.

In beide landen konden de loyale leden van de Bestendige Deputatie en Gedeputeerde Staten terugkeren. Hierbij deden zich echter in beide provincies problemen voor met betrekking tot de personele bezetting van de colleges. In beide gevallen moest er een oplossing worden gevonden buiten de normale verkiezingsprocedure om. Immers, uitstel van de landelijke verkiezingen betekende ook uitstel van de provinciale. Zowel in de provincie Luik als in de Nederlandse provincie Limburg moest men zijn toevlucht nemen tot een beredeneerde en op politieke weging gebaseerde besluitvorming zonder enige legitimatie door een provinciaal parlement.

In Luik kwam na de bevrijding in september 1944 de Bestendige Deputatie nog slechts uit enkele leden te bestaan. Daaraan voegde de gouverneur 'buitenstaanders' toe. Zij bleven het bestuur uitoefenen samen met de provincieraad totdat er na de algemene verkiezingen voor de provincieraden in 1946 een nieuw college aantrad.

In Limburg deden zich op dit vlak twee problemen voor. Ten eerste werden er twee gedeputeerden geschorst, omdat zij tijdens de bezetting onder De Marchant en d' Ansembourg fungerend bestuursraad waren geweest. Ten tweede werd Limburg in de zomer en het najaar van 1944 slechts partieel bevrijd: het zuiden in september en een klein deel van Noord-Limburg in het najaar.¹¹⁷⁷ Deze omstandigheden hadden tot gevolg dat in september 1944 na de terugkeer van Van Sonsbeeck slechts één gedeputeerde aanwezig was. Wegens de scheiding van de twee bevrijde gebieden werd een andere gedeputeerde als vertegenwoordiger van het provinciaal bestuur in het bevrijde noorden van Limburg aangewezen. Pas in juli benoemde de minister van Binnenlandse Zaken nog één persoon als aanvulling van het college. Tot na de Statenverkiezingen in 1946 deed zich in de samenstelling van het college van Gedeputeerde Staten geen wijziging meer voor.

3 HERSTEL VAN HET GEMEENTEBESTUUR

Niet anders ging het in Luik en Maastricht toe. In beide steden konden de vooroorlogse burgemeesters aansluitend aan de bevrijding van hun stad terugkeren. Zowel Bologne als Van Kessenich hadden zich in de ogen van hun regeringen loyaal gedragen tijdens de bezetting. Toch was het gedrag van beiden zeer verschillend geweest. Bologne was fel anti-Duits. Hij probeerde 'bovengronds' zo weinig mogelijk met de bezetter mee te werken en trachtte 'ondergronds' deze in zijn plannen te dwarsbomen.

Van Kessenich was, zolang als in zijn ogen de democratie geen geweld werd aangedaan, gebleven. Hij beoefende een 'politiek van het minste kwaad' jegens de bezetter. Verordening 152/1941, die de werkzaamheden van de Provinciale Staten en de gemeenteraden schorste en het *Führerprinzip* invoerde, vormde voor hem een grens die hij niet wilde overschrijden. De kwartiermaker van het Militair Gezag in Maastricht, de al eerder genoemde luitenant Van Hasselt, beschikte over een in Londen opgestelde lijst van personen die in aanmerking kwamen om als tijdelijk burgemeester in Maastricht te worden benoemd. Van Kessenich stond er ook op met de kwalificatie '*reliable*'.¹¹⁷⁸ (betrouwbaar).

Dat Bologne in januari 1945 werd geschorst had niets met zijn loyaliteit als goed vaderlander tijdens de bezetting van doen, maar was het gevolg van de machtsstrijd tussen socialisten en communisten die zich ook in Luik voordeed. De bevolking had geen enkele twijfel over zijn loyaliteit die hij jegens haar had betoond. Het was niet toevallig dat zij hem op 8 september, toen hij haar vanaf het bordes van het stadhuis toesprak, met groot enthousiasme onthaalde.

Op een zelfde wijze hadden de Maastrichtenaren hun burgervader op de Markt in Maastricht na zijn herinstallatie op 14 september uitbundig toegejuicht.

In Luik keerden de vooroorlogse schepenen gelijk met Bologne terug. Voor één schepen, die tijdens de bezetting was omgekomen, koos de tijdelijke

gemeenteraad in oktober een opvolger. In Maastricht keerden eveneens de wethouders van vóór mei 1940, die in juli 1942 door de bezetter waren ontslagen, gelijk met der burgemeester terug. Één van hen was in 1943 overleden. Voor hem kwam er geen opvolger.

Tot zover, kan men zeggen, liep de terugkeer van het gemeentebestuur, althans wat de burgemeester en wethouders in Luik en Maastricht betreft, parallel.

Er deed zich wel een essentieel verschil voor bij de terugkeer van de gemeenteraden.

Zolang er in Nederland geen algemene verkiezingen voor de gemeenteraden werden gehouden, keerde de vooroorlogse gemeenteraad in Maastricht niet terug. In Luik was dat wel het geval. Al een maand na de bevrijding van de stad kwam de raad in zijn vooroorlogse samenstelling – althans de loyale leden daarvan – in vergadering bijeen en benoemde een nieuwe wethouder ter opvulling van een vacature. In Maastricht werd na een half jaar enig democratisch ongeduld hoorbaar. Toen de Nederlandse regering tot het inzicht was gekomen dat de periode tussen de bevrijding van het hele grondgebied en de terugkeer van een door algemene verkiezingen gekozen gemeenteraden te lang op zich liet wachten, stelde zij een aparte procedure vast om tot tijdelijke gemeenteraden te komen. In Maastricht functioneerde een dergelijke raad vanaf juli 1945, tien maanden na de bevrijding.

4 ALGEMENE VERKIEZINGEN

Democratische verkiezingen voor de drie geledingen van het openbaar bestuur – parlement, provinciale raad en gemeenteraad - vormden in beide landen het sluitstuk van het democratisch bestuursherstel. Nederland stemde in mei en juli 1946; België in de tweede helft van dat jaar. Dat deze verkiezingen zo lang op zich lieten wachten, gaf in beide landen aanleiding tot kritiek. Er waren twee gelijklopende redenen voor dat uitstel. De eerste was de staat van de verkiezingsregisters en van de burgerlijke stand in het algemeen. Die was door allerlei oorlogsomstandigheden aan inspectie en herstel toe. De tweede reden was een zekere vrees voor politieke chaos of voor een onverwacht grote overwinning van de communisten. Dezen waren immers door hun grote aandeel in het verzet en door de doorslaggevende rol van het Rode Leger in de nederlaag van Nazi Duitsland met prestige bekroond. Het uitstel van de verkiezingen leidde ertoe, dat de politieke partijen de kans kregen om hun organisatie in te richten en op te bouwen. Dat gold zowel de vooroorlogse formaties als ook de initiatieven van verzetsgroepen en anderen inzake een partijvernieuwing.

Een derde factor in het bepalen van de verkiezingsdatum was de politieke stabiliteit. In mei 1945 keerde de Nederlandse regering naar het bevrijde Nederland terug. Er werd meteen een nieuw kabinet gevormd. Op 27 juni 1945 verklaarde W. Schermerhorn, de minister-president van dit eerste

naoorlogse kabinet, in een radiotoespraak.¹¹⁷⁹ In werkelijkheid was de regering ook bevreesd voor de georganiseerde linker sector van de illegaliteit. De communisten, die velen achter zich wisten, zagen het uitstel van de algemene verkiezingen als een tegen hen gerichte manoeuvre. Hoe dat ook zij, in 1946 vonden op verschillende tijdstippen algemene verkiezingen plaats: voor de Tweede Kamer op 17 mei, voor de Provinciale Staten op 29 mei en voor de gemeenteraden op 26 juli. Dit alles had binnen veertien maanden na de bevrijding plaats.

En dat was een opvallend verschil met de situatie in België. Daar werden voor de drie bestuursniveaus (nationaal, provinciaal en gemeentelijk) de verkiezingen eveneens in 1946 gehouden. De gemeenteraadsverkiezingen waren bijna aan het einde van het jaar: op 24 november.¹¹⁸⁰ Met andere woorden een tijdsbestek van ruim twee jaar na de terugkeer van de Belgische regering. Ook dat had een politieke achtergrond. Vanaf mei 1945 speelde in België de koningskwestie. Verschillende regeringen liepen hierop vast. Tussen september 1944 en augustus 1946 waren er drie regeringscrises.¹¹⁸¹ Dit betekende een grote politieke instabiliteit. Het 'essentiële probleem voor België was de lange tijdspanne die overbrugd moest worden tussen de bevrijding en de eerste naoorlogse gemeenteraadsverkiezingen.'¹¹⁸² Gedurende twee jaar bleef de democratische legitimiteit van het lokaal bestuur in principe dus zwak. Vormde dat in andere gemeenten wel een probleem, in Luik was dat tot op zekere hoogte niet het geval. De 'vooorlogse' gemeenteraad was vanaf oktober 1944 weer actief betrokken bij het bestuur van de stad en genoot het vertrouwen van een groot deel van de bevolking. Maar de politieke consequenties van oorlog en bevrijding waren nog niet in een gemeentelijke verkiezing verdisconteerd.

Waarom koos de Belgische regering voor zo'n lange overgangspanne? Het lijkt voor de hand te liggen dat ze dit deed om de gemeenteraadsverkiezingen in een sereen, gestabiliseerd klimaat te laten plaatsvinden. 'De hogere overheid vreesde mogelijk dat (onder meer communistische) verzetslijsten in gemeenteraadsverkiezingen kort na de bevrijding electorale successen zouden boeken.[...] De regering wilde eerst een context creëren waarin een zo normaal mogelijke politieke campagne kon plaatsvinden, met "stabiele" electorale resultaten als gevolg. Het lokale bestuur moest eerst opnieuw efficiënt werken.'¹¹⁸³ Ook in België was men dus bevreesd voor het 'communistisch gevaar' en wilde men eerst de redenen tot onvrede over de toestand onmiddellijk na de bevrijding, zoals bijvoorbeeld over de voedselsituatie, zo veel mogelijk wegwerken. Deze strategie bleek succesvol. In vergelijking met de vooroorlogse verkiezingsuitslagen was er van een substantiële verandering geen sprake. In Franstalig België bleef de socialistische partij het sterkst, al moest zij in de grote steden 'heel wat zetels afstaan aan de communisten.'¹¹⁸⁴

Kijken we naar het tijdstip van de terugkeer van de gekozen gemeenteraden, dan kunnen we tussen Nederland en België een overeenkomst en een verschil vaststellen. De overeenkomst is dat de regeringen de verkiezingen uitstelden uit administratieve en uit politieke

overwegingen. Het verschil is dat in België het ogenblik van de algemene verkiezingen, en met name van de gemeenteraden, veel later na de terugkeer van de regering plaatsvond dan in Nederland: dertien maanden in ons land; exact het dubbele: zesentwintig in België.

Wat de resultaten van de algemene verkiezingen betreft kunnen we vaststellen dat er in beide landen eigenlijk geen breuk viel te constateren met de vooroorlogse politieke situatie. Wel kwamen in beide verkiezingen, die voor de Tweede Kamer en de Kamer van Afgevaardigden, de communisten naar voren: in beide landen behaalden ze ongeveer tien procent van de zetels. Bij de provinciale verkiezingen in Luik en Limburg wijkt dit beeld niet ver af van de Kamerverkiezingen. De communisten hebben duidelijk geprofiteerd van hun aandeel in het verzet. Maar in beide landen bleef deze partij een minderheid. De Christelijke Volkspartij in België en de Nederlandse confessionele partijen behielden of versterkten hun (vooroorlogse) positie en ook de sociaal-democratie in beide landen behaalde – soms tegen de verwachtingen in – een vergelijkbaar resultaat. Dat zou in beide landen aanleiding geven tot een regeringsmeerderheid van – in Nederlandse termen – ‘rooms’ en ‘rood’. Luik werd als het ware iets minder rood. Maastricht daarentegen bleef juist heel rooms, de Katholieke Volkspartij versterkte zelfs haar greep op het stadsbestuur.

Bij de gemeenteraadsverkiezingen in beide steden zien we wel een verschil naar voren komen. In Luik was er een duidelijke groei van de Christelijke Volkspartij te constateren, dat wil zeggen een versterking van centrum-rechts, terwijl de sociaal-democraten evenveel zetels behaalden als de christelijke partij en niet, zoals vóór de oorlog, duidelijk meer macht konden verwerven dan de katholieken. De communisten leken in beide steden enigszins op hun retour in vergelijking met de eerdere parlementsverkiezingen. Luik werd als het ware iets minder rood. Maastricht daarentegen bleef juist heel rooms, de Katholieke Volks Partij versterkte zelfs haar greep op het stadsbestuur.

De bezetting had dus niet tot gevolg dat zich fundamentele veranderingen voltrokken in het politieke krachtenveld. In beide landen bracht zij in politiek opzicht geen breuk teweeg, ook al was zo'n doorbraak naar nieuwe verhoudingen in sommige kringen van verzet en van politieke gevangenen zo vurig verhoopt geweest.

Hoofdstuk 17

NABESCHOUWING

Een historische vergelijking tussen Luik en Maastricht in de Tweede Wereldoorlog – het doel van deze studie – is gerealiseerd aan de hand van vijf, aan de bezetting gerelateerde aspecten geselecteerd, onderzocht en met elkaar vergeleken. De comparatieve benadering betreft dus niet alle dimensies van de Tweede Wereldoorlog maar vooral die verschijnselen en ontwikkelingen die inherent zijn aan de stad en de stadsgeschiedenis van Maastricht en Luik; dat wil zeggen hun ligging, hun politieke en administratieve geschiedenis, de Duitse invasie van beide steden, de jodenvervolging en de militaire bevrijding plus de daaraan gekoppelde overgang van bezettingsbestuur naar gemeentelijke democratie.

Het eerste aspect betreft de Duitse invasie van mei 1940. We stellen vast dat al in de vroegste aanvalsplannen voor de veldtocht in het westen de Maasovergangen in Maastricht, strategisch gezien, een belangrijke rol speelden. Beide steden, Luik en Maastricht, waren onderdeel van één aanvalsplan. Want Maastricht moest snel worden veroverd om het Duitse invasieleger succesvol de beoogde omtrekkende beweging te laten maken. Het moest, teneinde de snelheid in de aanval te houden, om de door forten omringde stad heentrekken. Slechts één fort, Eben-Emael, diende meteen uitgeschakeld te worden, omdat het geschut daarvan strategisch belangrijke objecten in Maastricht en omgeving kon treffen. Het ontwijken van Luik hield in dat Duitse legeronderdelen onder andere in Maastricht de Maas moesten oversteken om vervolgens in westelijke en zuidwestelijke richting België binnen te trekken. Maastricht was een scharnierpunt in de Duitse aanvalsbeweging. De territoriaal bevelhebber Zuid-Limburg moest gezien de overmacht al in de vroege ochtend van 10 mei 1940 capituleren. Door de omtrekkende beweging om Luik heen viel deze stad pas op 12 mei in Duitse handen.

Het tweede aspect betreft de vergelijking van de lokale besturen. In beide landen was er een verschillend type van bezettingsbestuur: in België een militaire administratie, in Nederland een burgerlijk (politiek) regime. Het bestaande binnenlandse bestuur werd in beide landen als apparaat intact gelaten, de Duitsers kozen voor een *Aufsichtsverwaltung*, een positie als toezichthouder. Maar vanaf het begin van de bezetting maakten ze er het voeren van een eigen politiek beleid onmogelijk, niet alleen op landelijk, maar ook op provinciaal en lokaal niveau. Het gevolg hiervan was dat de lokale bestuurders tegen wil en dank uitvoerders werden van het beleid dat de bezetter oplegde. In beide steden bleven de vóór de oorlog benoemde burgemeesters in functie. Streefde de Maastrichtse burgemeester met het oog op de bestuurlijke continuïteit naar een goede relatie met de Duitse bestuurlijke toezichthouder, zijn Luikse ambtgenoot, ondersteund door zijn

collega's uit het arrondissement, probeerde bepaalde Duitse maatregelen niet uit te voeren, maar werd er dan uiteindelijk toch toe gedwongen. Ondanks de tegenstand die hij bood, was hij in werkelijkheid machteloos. De bezetter paste al vanaf het begin in feite het leidersbeginsel toe, dat later werd geformaliseerd.

Beide burgemeesters bleven slechts een bepaalde tijd in functie. Michiels van Kessenich nam ontslag, Bologne werd ontslagen. Ze werden door nationaalsocialisten opgevolgd. In Maastricht gebeurde dat bijna anderhalf jaar na de inval, in Luik na twee en een half jaar. In Maastricht kwamen achtereenvolgens vier personen in vijf periodes: Peeters, Molkenboer, Copray, Peeters en De Ley. Geen van hen kon een duidelijk stempel op het bezettingsklimaat drukken. Pogingen om de stad te nazificeren leidden om verschillende redenen tot een echec.

In Luik volgde een zwakke en eigenlijk laffe nationaal-socialistisch gezinde persoon de vooroorlogse burgemeester op, maar hij gaf er na twee weken de brui aan. De nationaalsocialist die daarna aan het bewind kwam, Albert Dargent, poogde op ingrijpende wijze aan de nazificering vorm te geven. Hij stelde een persoonlijke inlichtingendienst in, hij trachtte – vergeefs overigens – de gemeentepolitie om te vormen in nationaalsocialistische zin en was medeplichtig aan drie moorden. Luikse verzetsgroepen pleegden in Luik en omgeving de laatste twee bezettingsjaren steeds meer gewapende acties. Dit bracht Dargent ertoe, toen het Duitse bezettingsbestuur naar zijn overtuiging de leden van de pro-Duitse bewegingen te weinig bescherming kon bieden, zijn medecollaborateurs en zichzelf gewapenderhand te verdedigen. In Luik en omgeving leidde dat tot een geweldsspiraal van terreur en contraterreur, ja zelfs bijna tot een burgeroorlog. Daaraan heeft Dargent door zijn wijze van besturen een actieve bijdrage geleverd.

Op dit punt is er een groot verschil in het bezettingsklimaat tussen Maastricht en Luik. Want in Maastricht was er van verzetsacties met gebruik van wapens niet of nauwelijks sprake.¹¹⁸⁵ Hierin weerspiegelde zich ook het verschil in karakter tussen de Maastrichtenaar en de Luikenaar. Het beeld van de volgzaam Maastrichtenaar, die gezagsgetrouw was en respect voor autoriteit had, werd bewaarheid. En dat van de vurige Luikenaar die altijd al moeite met het accepteren van gezag van anderen had gehad, werd eveneens weer relevant. De gepassioneerde aard van de inwoners van de *Cité ardente* was zeker van invloed op de verzetsactiviteiten die in het Luikse plaatsvonden. De stad was de eeuwen door altijd fel geweest in haar verzet tegen vreemde overheersers. Ze had niet voor niets het *Légion d'honneur* voor haar houding van weerstand in de Eerste Wereldoorlog gekregen.

Het laatste, de bezettingservaring van de Eerste Wereldoorlog, is cruciaal in deze vergelijking. Het verzet in Maastricht – en dat was vooral gericht op humanitaire activiteiten – kwam pas veel later op gang dan in Luik. Dat had juist ook als oorzaak het gebrek aan de ervaringen die men in België tijdens de bezetting van steden in de Eerste Wereldoorlog wel met het organiseren van verzet had opgedaan.

De *Militärverwaltung* was niet werkelijk bij machte om de toenemende geweldsspiraal te doorbreken. Hierbij moet worden opgemerkt dat de bijna-

burgeroorlog niet alleen in de provincie Luik maar ook in andere delen van België woedde. Gezien de precare positie van de MV ten opzichte van de SS-instanties in Berlijn was haar er alles aan gelegen om orde en rust te handhaven. Dat was voor haar een belangrijke reden het geweld te beteugelen. De vervanging van de MV in juli 1944 door een *Zivilverwaltung* heeft niet alleen plaatsgevonden, omdat Hitler op dat moment wist hoe hij België in de vorm van twee *Gauen* in een Groot-Germaans rijk wilde opnemen, maar ook omdat mede de binnenlandse onrust in dat land hem er toe bracht een ZV te installeren, die een veel sterker politieel karakter had. Deze factoren hebben ertoe bijgedragen dat de Duitse bezetting in Luik veel gewelddadiger was dan in Maastricht.

Een volgend onderwerp van vergelijking is de jodenvervolging. In beide landen werd deze in eenzelfde volgorde gerealiseerd: discriminatie en maatschappelijke isolering ter voorbereiding van de deportatie. Er is geen substantieel verschil in de afkondiging en inhoud van de anti-joodse verordeningen in beide landen. Het percentage omgekomen joden in Maastricht (47,8) bedroeg evenwel meer dan het dubbele van dat van Luik (23). Daarvoor is een aantal verklaringen te geven. In de eerste plaats was de joodse gemeenschap in Luik ten aanzien van de overheid in het algemeen veel wantrouwender. Immers het aantal buitenlandse joden in Luik was in vergelijking met dat in Maastricht veel groter: meer dan 90 procent. Velen van hen kwamen uit Midden- en Oost-Europa en brachten dus een herinnering mee aan de pogroms. Ze waren daardoor sneller dan de Belgische joden geneigd tot ongehoorzaamheid jegens de overheid en tot het ontlopen van de gevaren op eigen initiatief.

Een tweede verklaring is te vinden in de mogelijkheden om onder te duiken. Dat in Luik de organisaties voor hulp aan de joden eerder op gang kwamen en grootschaliger waren dan in Maastricht was in hoofdzaak een gevolg van de ervaringen die men in de Eerste Wereldoorlog had opgedaan. Die verscheidene onderduikmogelijkheden vormen de voornaamste oorzaak waarom het percentage joodse slachtoffers in Luik beduidend lager ligt. Ongetwijfeld is de medewerking van de Maastrichtse gemeentepolitie, die in opdracht van de Duitse vervolgers joden arresteerde, mede van invloed geweest. Het valt echter niet kwantificeerbaar vast te stellen hoeveel minder joden in Maastricht zouden zijn omgekomen, indien de politie zich van arrestaties zou hebben onthouden. Als de *Sipo* zelf tot het aanhouden van joden had moeten overgaan, zouden zeker ook joden gedeporteerd zijn. Wel ligt het slachtofferpercentage in Maastricht beduidend beneden het landelijk gemiddelde van Nederland. Dit is te danken aan de geografische ligging van Maastricht en de hulp van individuele of kleine groepen helpers. Het optreden van de Joodse Raad in Nederland is een bevorderende factor voor de deportaties in Maastricht. Dit zijn de conclusies op microniveau, de vergelijking tussen Maastricht en Luik.

Op landelijk niveau blijken deze conclusies niet anders te zijn: 'Het totale verschil van 35 procent tussen de percentages slachtoffers in Nederland en België [75 procent tegenover 40] wordt hoofdzakelijk verklaard enerzijds in België door de wisselwerking tussen de joodse reacties en de in het algemeen

eerder ontstane en relatief omvangrijker onderduik- en ontsnappingsmogelijkheden met een remmend effect [op de deportaties], en anderzijds in Nederland door de grote handelingsvrijheid met resulterende methoden van de bezetter en de reacties daarop van de opgelegde organisatie en joodse bevolking, met een uiteindelijk bevorderend effect op verloop en omvang van de deportaties.'¹¹⁸⁶ Hieruit blijkt dat deze conclusies, gebaseerd op onderzoek op macroniveau niet afwijken van de conclusies van het onderzoek op microniveau betreffende de verschillen in de percentage joodse slachtoffers in Maastricht en Luik.

Een vierde aspect van vergelijking is de bevrijding van beide steden. De reden van het relatief vroege tijdstip daarvan was een gevolg van de strategie die het geallieerde opperbevel had bepaald. Het momentum van de uitbraak in Normandië duurde tot en met de bevrijding van Luik en zelfs Maastricht. De marsroute van de bevrijding werd gekenmerkt door het geografisch gegeven dat beide steden door de Maas in tweeën worden gesplitst hetgeen voor de bevrijdende troepen bepaalde militair-strategische consequenties inhield. Door het verloop van de bevrijding van België viel Luik al snel weer in het verband van de Belgische staat en onder controle van de centrale overheid. Het bevrijde Maastricht daarentegen bleef aanvankelijk nog een eiland, onder controle van de geallieerde legerleiding en het Nederlandse Militair Gezag. Pas na de Duitse capitulatie werd het contact met het regeringscentrum volledig hersteld.

De voorbereiding voor het herstel van de democratie in beide landen laat drie grote overeenkomsten zien. Beide regeringen, die in Londen in ballingschap verbleven, troffen daar al maatregelen om te voorzien in het bestuursvacuüm dat zou kunnen ontstaan tussen de bevrijding van het grondgebied – hetzij partieel of volledig – en hun terugkeer. België en Nederland werden vanuit het westen door de Britse en Amerikaanse strijdkrachten bevrijd. Dat betekende, dat de in Londen uitgedachte maatregelen ten volle konden worden gerealiseerd, toen deze bevrijding eenmaal een feit was. Beide regeringen troffen bestuursvoorzieningen voor de periode tussen de terugkeer van de regering na de bevrijding van het hele grondgebied en het tijdstip waarop weer algemene verkiezingen op nationaal, provinciaal en gemeentelijk niveau zouden kunnen worden gehouden. Ze volgden in principe dezelfde gedragslijn. Daarbij moet wel worden aangetekend dat de algemene verkiezingen in België op veel latere tijdstippen na de terugkeer van het kabinet werden georganiseerd dan in Nederland. Dit hing samen met de politieke instabiliteit die na mei 1945 in België ontstond als gevolg van de zogenoemde koningskwestie maar ook met politieke overwegingen van de op dat ogenblik zetelende regeringen.

De eerste naoorlogse verkiezingen in beide landen hadden niet tot gevolg dat de uitkomsten ervan een *breuk* met de vooroorlogse politieke krachtsverhoudingen opleverden. Één vernieuwing was wel zichtbaar: in beide landen kwamen op *nationaal niveau* de communisten electoraal sterker naar voren: zeven procent van het aantal zetels. In de *provincie* Limburg bleef de gevestigde traditie gehandhaafd: de overgrote politieke meerderheid van de katholieken bleef in stand, met de aantekening dat aan

de linkerzijde van het politieke spectrum een verdubbeling van het zetelaantal plaats had. De communisten kwamen voor het eerst in de staten met twee zetels en de sociaal-democraten kwamen op vier uit: samen zes tegenover de drie van de SDAP in de vooroorlogse situatie. In de *provincie* Luik boekten de communisten een duidelijke winst. In *beide steden* bleef, met een aantal verschuivingen, de vooroorlogse situatie gehandhaafd: Luik een sociaal-democratisch, Maastricht een katholiek bolwerk.

In politiek opzicht had de Tweede Wereldoorlog noch in België noch in Nederland een essentiële wijziging in het politieke krachtenveld teweeggebracht, die in de verzetsbeweging of in de kampen zo was bediscussieerd of verhoopt. De politieke vernieuwing zou eerst twee decennia later, in de jaren zestig, zichtbaar worden.

Uit de vergelijking van de vijf genoemde aspecten kan men de volgende slotconclusies trekken. Drie elementen komen duidelijk naar voren.

Ten eerste: Luik en Maastricht waren bij de Duitse invasie van mei 1940 in één aanvalsplan samengebracht. De Maasovergangen in Maastricht hadden daardoor een belangrijke strategische functie, terwijl de inname van de stad Luik minder urgentie had.

Ten tweede: het bezettingsklimaat is in Maastricht veel minder gewelddadig van karakter geweest dan in Luik. Het optreden van de nationaalsocialistische burgemeester in die stad was daarin van doorslaggevend belang. Daarbij valt tevens te constateren dat het Duitse bezettingsbestuur vanaf medio 1943 steeds minder het binnenlandse geweld kon beteugelen. Het verloor meer en meer de greep op de toenemende escalatie van geweld. Het stond nolens volens toe dat de collaboratiepartijen zelf gewapende afdelingen stichtten om zich tegen de gewelddadige acties van de verzetsgroepen te beschermen. Het was op dat vlak niet doortastend genoeg en dat is *mede* de aanleiding geweest voor de vestiging van een Zivilverwaltung in juli 1944.

Ten derde: er is een opvallend verschil tussen het percentage joodse slachtoffers in Maastricht en Luik.

De andere twee onderzochte aspecten – de bevrijding en het herstel van het democratisch bestuur – laten geen wezenlijke verschillen zien.

De resultaten van de eerste naoorlogse verkiezingen brachten in beide landen, de twee provincies en steden geen opzienbarende verschillen teweeg in vergelijking met de vooroorlogse politieke krachtsverhoudingen. Wel waren er verschuivingen en wonnen met name de communisten terrein. Maar van een wezenlijke breuk met de politieke situatie van voor de oorlog was er geen sprake. In dat opzicht had de bezetting geen wezenlijke veranderingen tot stand gebracht.

Vergelijkenderwijs kan men stellen dat de Duitse bezetting van Maastricht minder zwaar voor de bevolking is geweest dan in Luik. Voor één bevolkingsgroep in Maastricht geldt dat niet: de joden. Zij hadden minder mogelijkheden de confrontatie uit de weg te gaan.

NOTEN BIJ DE INLEIDING

¹ P.M.M.A. Bronzwaer, *Maastricht bevrijd! En toen..? Een schets van gebeurtenissen in en om Maastricht tussen juni 1944 en september 1945*, Maastricht 1989, 2 delen.

² P.M.M.A. Bronzwaer, *Vier jaar zwijgen. Maastricht in dagboekfragmenten en herinneringen 1940-1944*, Maastricht 1994.

³ Geciteerd in: J.C.H. Blom, D.E.H. de Boer, H.F. Cohen en J.F. Cohen, A.E. Cohen als geschiedschrijver van zijn tijd, Amsterdam 2005, 35. A.E. Cohen was van 1945 tot 1 januari 1960 medewerker, vervolgens adjunct-directeur van eerst het Rijksbureau voor Oorlogsdocumentatie, dat vervolgens het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie werd genoemd en nog later het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie. Vanaf 1 januari 1960 werd hij hoogleraar in de middeleeuwse geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Leiden.

⁴ Hij werkte de lezing om tot een artikel onder dezelfde titel in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* nr 65 (1952), 52-85.

⁵ J.C.H. Blom e.a., A.E. Cohen, 34.

⁶ 'Problemen der geschiedschrijving van de Tweede Wereldoorlog', 79.

⁷ Opgenomen in de bundel *In de ban van goed en fout. Geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland*, Amsterdam 2007, 9-29.

⁸ *Ibidem* 22.

⁹ Raul Hilberg; *The Destruction of the European jews* (Chicago 1961)

¹⁰ Voor een overzicht van de literatuur: J.C.H.Blom; *In de ban van goed en fout. Geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland* (Amsterdam 2007) 7-99 en 104-105, noten 5 en 6

¹¹ C.J.Lammers; *Vreemde overheersing. Bezetten en bezetting in sociologisch perspectief* (Amsterdam 2005)

¹² E. Dejonghe (red.), *L'occupation en France et en Belgique 1940-1944: actes du colloque de Lille 26-28 avril 1985*, *Revue du Nord*, nr. 2, 1988, 2 vol.

¹³ Dat zijn onder meer: M. Funke en H.-A. Jacobsen (red.), *Deutschland 1933-1945. Neue Studien zur nationalsozialistischen Herrschaft*, Düsseldorf 1992. Nico Wouters, *Oorlogsburgemeesters (1940-1945). Lokaal bestuur en Nieuwe Orde in België, Nederland en Noord-Frankrijk*, 5 delen, onuitgegeven doctoraatsverhandeling Universiteit Gent, 2004. Bruno de Weaver, Herman van Goethem en Nico Wouters (eds), *Local Government in Occupied Europe (1939-1945)*, Gent 2006. De nazificatie en denazificatie van de gerechtshoven in België, Luxemburg en Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog vormen het onderwerp van een speciale studie: Yuri N.M.E. Michielsen, *The Nazification and denazification of the courts in Belgium, Luxembourg and The Netherlands. The Belgian, Luxembourg and Netherlands courts and their reactions to occupation measures and measures from their governments returning from exile*, Maastricht 2004 en Martin Conway and Peter Romijn (eds), *The War for Legitimacy in Politics and Culture 1936-1946*, Oxford 2008.

¹⁴ Zie hiervoor Wolfgang Benz 'Typologie der Herrschaftsformen in den Gebieten unter deutschem Einfluß' in: Wolfgang Benz, Johannes Houwink ten Cate, Gerhard Otto (red.), *Die Bürokratie der Okkupation. Strukturen der*

Herrschaft und Verwaltung im besetzten Europa, Berlijn 1998, 11-25.

¹⁵ Jacques Stiennon, 'En guise d'introduction: une cité ardente, à géométrie variable', in : Jacques Stiennon (red.), *Histoire de Liège*, Toulous 1991, 5-7, *ibidem* 6.

¹⁶ *Idem*.

¹⁷ Een daarvan was het niet ver van Maastricht gelegen fort Eben-Emael, waarvan het geschut de Maasbruggen in Maastricht kon treffen.

¹⁸ J.G.J. Koreman, 'Maastricht van D-Day tot bevrijding' in: *De Maasgouw*, nr 88 (1969), 125-155.

¹⁹ P.M.M.A. Bronzwaer, *Maastricht bevrijd! En toen..?*, Maastricht 1989, 2 delen.

²⁰ P.M.M.A. Bronzwaer, *Vier jaar zwijgen*, Maastricht 1994.

²¹ Emmanuel Debruyne, *La Sipo-SD à Liège, 1940-1944. composantes et lignes de force*, Housse 1998; Eric Paquot, *Sicherheitspolizei-Sicherheitsdienst Lüttich et organisation policière allemande à Liège (1940-1944)*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Universiteit Luik, academisch jaar 1984-1985.

²² Francis Balace, 'Liège dans la seconde Guerre mondiale', in: Jacques Stiennon (red.), *Histoire de Liège*, Toulouse 1991, 261-271.

²³ Thierry Rozenblum, 'Une cité si ardente. L'administration communale de Liège et la persécution des juifs 1940-1942', in: *Revue d'histoire de la Shoah*, n° 179 (2003), 13-79.

²⁴ A. Form, *Libération de Liège*, Parijs 1945; Jean Jour, *La Libération de Liège*, Luik, s.a. en Jean Jour, *1944-1994 Liège Libre*, Luik 1994, 2 delen.

²⁵ Rudi van Doorslaer (red.), Emmanuel Debruyne, Frank Sebrechts en Nico Wouters, *Gewillig België. Overheid en jodenvervolging tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Amsterdam/Antwerpen 2007, 17.

²⁶ Zie hierover ook Nico Wouters, *Oorlogsburgemeesters 40/44*, Tielt 2004, 702 noot 569.

NOTEN BIJ DE PROLOOG

²⁷ De gegevens over de tweeherigheid van Maastricht zijn grotendeels ontleend aan: Pierre Ubachs en Ingrid Evers, *Tweeduizend jaar Maastricht. Een stadsgeschiedenis*, Zutphen 2006, 45-58.

²⁸ Pierre Ubachs en Ingrid Evers, *Historische Encyclopedie Maastricht*, Zutphen 2005, 422.

²⁹ *Ibidem*, 537.

³⁰ Perroen is afgeleid van perron = podium, pui, hoge stoep, ter afkondiging van besluiten en verordeningen, soms ook voor het ten uitvoer leggen van vonnissen. In 1796, de Franse tijd, werd het Perroen afgebroken, maar in 1955 weer opgericht. *Ibidem*, 408.

³¹ Zie W. Jappe Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen*, 2 delen, Assen 1972 en 1974, dl 1, XII-XIII.

³² De Maas had als regenrivier een wisselvallige aanvoer. In de zomermaanden was de rivier nauwelijks of niet bevaarbaar bij gebrek aan water in periodes van droogte. In de wintermaanden was zij bij tijden evenmin bevaarbaar door een teveel aan regen- en smeltwater uit de Ardennen. Ubachs en Evers, *Historische Enxcyclopedie Maastricht*, Maastricht

2005, 324.

³³ *Ibidem* 50.

³⁴ Jappe Alberts, *Geschiedenis*, dl 1, 136.

³⁵ Ubachs en Evers, *Encyclopedie*, 497.

³⁶ A.J.Fr. Maenen, *Petrus Regout 1801-1878*, Nijmegen 1959, 148.

³⁷ Frederik Hendrik, graaf van Nassau en prins van Oranje (1584-1647), was stadhouder van de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën (Holland, Zeeland, Utrecht, Gelderland, Overijssel, Groningen en Drenthe).

³⁸ Voor de geschiedenis van de stad Luik in die periode zie: Etienne Hélin, 'Lumières, révolutions, annexions 1748-1830', in: Jacques Stiennon (red.), *Histoire de Liège*, Toulouse 1991, 177-202.

³⁹ *Ibidem* 189.

⁴⁰ Ubachs en Evers, *Tweeduizend jaar Maastricht*, 151.

⁴¹ Voor een uitgebreide geschiedenis van Maastricht in de Franse Tijd zie: P.J.H. Ubachs en I.M.H. Evers, *Ongewilde revolutie. Limburgs Maasland onder Frankrijk (1794-1814)*, themanummer van de *Publications de la Société historique et archéologique dans le Limbourg*, nr 130, Maastricht 1994.

⁴² Zie Lode Wils, '1830: van de Belgische protonatie naar de natiestaat', in: *Wetenschappelijke Tijdingen op het gebied van de geschiedenis van de Vlaamse beweging*, 2007, 199-227 en 303-321; *ibidem*, 207.

⁴³ Rolf Falter, *1830. De scheiding van Nederland, België en Luxemburg*, Tielt 2005, 31. Voor de Belgische Opstand van 1930 zie ook: Philippe Raxhon, 'Les mutations politiques du XIXe siècle liégeois' in: *Vers la modernité. Le XIXe siècle au Pays de Liège*, Luik 2001, 28-45.

⁴⁴ Falter, *De scheiding*, 33.

⁴⁵ *Ibidem* 52.

⁴⁶ Els de Witte, *Politieke machtsstrijd in en om de voornaamste Belgische steden. 1830-1848* Brussel 1973, 2 delen, 26-27.

⁴⁷ Ubachs-Evers, *Historische Encyclopedie*, 64.

⁴⁸ De gegevens betreffende Luik zijn ontleend aan Paul Gérin, 'Dans le monde contemporain' in: Jacques Stiennon (red.), *Histoire de Liège*, 203-271; Philippe Raxhon, 'Les mutations politiques du XIXe siècle liégeois' in: *Vers la modernité*, 28-45; Paul Gérin, *Catholiques liégeois et la question sociale (1833-1914)*, Brussel 1959.

⁴⁹ Raxhon, 'Les mutations politiques du XIXe siècle liégeois', 41.

⁵⁰ Gérin, 'Dans le monde contemporain', 220.

⁵¹ Ubachs en Evers, *Tweeduizend jaar Maastricht*, 196.

⁵² Zie voor J.H. Vliegen: Jos Perry, *De voorman. Een biografie van Willem Hubert Vliegen 1862-1947*, Amsterdam 1994.

⁵³ *Ibidem* 47.

⁵⁴ *Ibidem* 52.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK 1

⁵⁵ Jacobsen, *Dokumente zum Westfeldzug 1940*, Göttingen/Berlin/Frankfurt 1960, 3.

⁵⁶ Ian Kershaw, *Keerpunten. Tien beslissingen die de loop van de tweede Wereldoorlog voorgoed veranderden, 1940-1941*, Utrecht 2008, 69.

- ⁵⁷ L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, 14 delen met register, 's Gravenhage 1969-1994, dl 1, 407-408; Correlli Barnett (red.): *Hitler's Generals*, Londen 1990; Kershaw, *Hitler*, deel 1: 1889-1939; Hoogmoed, Utrecht 1999, deel 2: 1936-1945: *Vergelding*, Utrecht 2000, *ibidem* dl 2: *Vergelding*, 89-93.
- ⁵⁸ Geciteerd in De Jong, *Koninkrijk*, dl 1, 472. Zie ook: Hartmann, *Halder*, 27.
- ⁵⁹ De Jong, *Koninkrijk*, dl 1, 472.
- ⁶⁰ In het Frans: 'Drôle de Guerre', in het Duits: 'Sitzkrieg' en in het Engels: 'Phoney War'.
- ⁶¹ Geciteerd in De Jong, *Koninkrijk*, dl 2, 57.
- ⁶² Hans-Adolf Jacobsen, *Fall Gelb. Der Kampf um den deutschen Operationsplan zur Westoffensive 1940*, Wiesbaden 1957, *Fall Gelb*, 27.
- ⁶³ Benoît Lemay, *Erich von Manstein. Le stratège de Hitler*, Parijs 2006, 107.
- ⁶⁴ *Ibidem*, 42.
- ⁶⁵ *Ibidem*.
- ⁶⁶ Luc de Vos, Frank Decat en Dirk van Duyse, 'De militaire functie van het Albertkanaal' in: *Bijdragen tot de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, dl 13 (1990), 5-56, *ibidem* 25 en 28.
- ⁶⁷ *Ibidem*, 34.
- ⁶⁸ Neumann, *Die 4. Panzerdivision*, 85.
- ⁶⁹ *Ibidem*, 87.
- ⁷⁰ Jacobsen, *Fall Gelb*, 98.
- ⁷¹ Zie voor de affaire Mechelen aan de Maas: De Jong, *Koninkrijk*, dl 2, 226-228; Jacobsen *Fall Gelb*, 95-97; J. Vanwelkenhuyzen, 'Het alarm van januari 1940 in Nederland' in: *Bijdragen tot de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, dl 1 (1967), 127-181, *ibidem* 127-128.
- ⁷² De gegevens over Seelen zijn ontleend aan: Nationaal Archief (NA), Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR), inv. nr 76855, dossier G.J.H. Seelen.
- ⁷³ Een aantal van hen is op 10 mei in Maastricht door de Geheime Feldpolizei meteen opgepakt en in arrest gesteld. Onder meer was daar de Maastrichtse wethouder van Financiën, mr Paul Jansen, bij.
- ⁷⁴ NA, CABR, inv. nr 76855, proces-verbaal van Willy Plate, voormalig medewerker van de *Nebenabwehrstelle* Keulen, d.d. 23.09.1947.
- ⁷⁵ *Ibidem*.
- ⁷⁶ Jacobsen, *Fall Gelb*, 98.
- ⁷⁷ *Ibidem*, 90.
- ⁷⁸ Vanwelkenhuyzen, 'Het alarm', 167.
- ⁷⁹ Herman Amersfoort, Piet Kanmphuis (red.), *Mei 1940. De strijd op Nederlands grondgebied*, 2e herziene druk, Den Haag 2005, 94-95.
- ⁸⁰ Jacobsen, *Fall Gelb*, 93.
- ⁸¹ *Ibidem*, 107; Neumann, *Die 4. Panzerdivision*, 96.
- ⁸² Jacobsen, *Fall Gelb*, 107.
- ⁸³ *Ibidem*; Kershaw, *Keerpunten*, 78.
- ⁸⁴ Voor de biografische gegevens van Von Manstein zie Field-Marshal Lord Carver, 'Field-Marshal Erich von Manstein', in: Correlli Barnett (red.), *Hitler's Generals*, 221-249, *ibidem* 227 en Benoît Lemay, *Erich von Manstein. Le stratège de Hitler*, Parijs 2006, *passim*.
- ⁸⁵ Kershaw, *Vergelding*, 427.
- ⁸⁶ Betreffende het plan van Von Manstein: Jacobsen, *Fall Gelb*, 112-118; De Jong, *Koninkrijk*, dl 2, 316-318, Kershaw, *Vergelding*, 427, Lemay, *Von Manstein*, 100-127.
- ⁸⁷ Lemay, *Von Manstein*, 88.
- ⁸⁸ Jacobsen, *Fall Gelb*, 159.
- ⁸⁹ L. De Jong, *De Duitse Vijfde Colonne in de Tweede Wereldoorlog*³, Amsterdam, 1977, 7). Het betrof dus personen van wie mocht worden verwacht dat zij bij een eventuele inval van Duitse troepen bereid waren steun te verlenen. Proces Herdtmann, Niod, Doc. I-673.
- ⁹⁰ Walther Menzel, *Albert-Kanal und Eben-Emael*, Heidelberg 1957, 13.
- ⁹¹ De Duitsers wilden niet alleen de Maastrichtse bruggen door sabotageacties ongeschonden in handen krijgen; zij ontwierpen soortgelijke acties voor alle bruggen van

Zutphen tot en met Maastricht met uitzondering van de Waalbrug bij Nijmegen waarvoor zij een totaal andere actie planden. De Jong, *Koninkrijk*, dl 2, 343.

⁹² *Ibidem*, 344.

⁹³ In 1939 waren er bijna 3.000 Nederlandse NSB'ers in Duitsland. *Idem*.

⁹⁴ Op 24 november 1949, tijdens zijn proces in Utrecht, antwoordde Köhler op de vraag: 'Waarom bent u lid van de NSB geworden?' als volgt: 'Door propagandavergaderingen waarin gezegd werd dat de sociale en economische toestanden verbeterd zouden worden.', Proces Köhler, Niod, Doc. I-673.

⁹⁵ *Ibidem*.

⁹⁶ Jacobsen, *Fall Gelb*, 168.

⁹⁷ Proces Herdtmann, Niod, Doc. I-673.

⁹⁸ *Ibidem*.

⁹⁹ *Ibidem*.

¹⁰⁰ De gegevens betreffende Georges en zijn activiteiten zijn ontleend aan het proces-verbaal van een verhoor dat hem op 3 september 1948 werd afgenomen betreffende zijn aandeel in de voorbereidingen voor de inval op 10 mei 1940 in het kader van een tegen hem ingesteld onderzoek. Niod, Doc. I-438.

¹⁰¹ Voor de geschiedenis van de Oostkantons zie Selm Wenselaars, *Een geschiedenis van de Oostkantons*, Amsterdam/Antwerpen 2008.

¹⁰² P.v. van het verhoor van Georges d.d. 03.09.1948.

¹⁰³ De naam Gross wordt in het proces-verbaal van het verhoor van Georges waaraan deze gegevens worden ontleend, geschreven met th: Groth. In andere processen-verbaal betreffende deze zaak wordt de naam Gross met dubbele s geschreven.

¹⁰⁴ P.v. van het verhoor van Georges d.d. 03.09.1948.

¹⁰⁵ *Ibidem*.

¹⁰⁶ P.v. van het verhoor van Georges d.d. 03.09.1948.

¹⁰⁷ *Ibidem*.

¹⁰⁸ Zij werd aangeduid als Pz.A.A.7 = *Panzer Aufklärungsabteilung* (Pantserverkenningseenheid). Neumann, *Die 4. Panzerdivision*, 98.

¹⁰⁹ Voor de ontwikkeling van deze *Sonderunternehmen*, zie p.v. van het verhoor van Georges, d.d. 03.09.1948, De Jong, *Koninkrijk*, dl 2, 484-487, en E.H. Brongers, *Oorlog in Zuid-Limburg*, 114-115.

¹¹⁰ Voor de gegevens over deze acties, zie: René Vliegen, *Fort Eben-Emael*, Kanne-Riemst, s.a.; Jean-Louis Lhoest, *Les Paras allemands au Canal Albert. Mai 1940*, Parijs 1964; Jean Mabire, *Les Paras du Reich. Le fer de lance de la "Blitzkrieg"*, Parijs 1996.

¹¹¹ Vliegen, *Fort Eben-Emael*, 31; Mabire, *Les Paras*, 71.

¹¹² Vliegen, *Fort Eben-Emael*, 31; Lhoest, *Les Paras*, 128.

¹¹³ Proces-verbaal van het verhoor van Georges d.d. 03.09.1948, en het proces verbaal van het verhoor van Georges, d.d. 21.06.1948, 5. Niod, Doc. I-438. 7,

¹¹⁴ Lhoest, *Les Paras*, 151 en 168.

¹¹⁵ Afgekort PFL. In het Nederlands Versterkte Positie van Luik, afgekort VPL.

¹¹⁶ De gegevens over het fort Eben-Emael zijn ontleend aan Vliegen, *Fort Eben-Emael*, 19-23.

¹¹⁷ Neumann, *Die 4. Panzerdivision*, 88.

¹¹⁸ *Ibidem*, 97.

¹¹⁹ *Ibidem*, 92-93.

¹²⁰ De Jong, *Koninkrijk*, dl 2, 393.

¹²¹ C.D. Kamerling, *De krijgsverrichtingen in Zuid-Limburg*, 's Gravenhage 1952, 2-6.

¹²² Zie voor de opstelling daarvan *ibidem*, 34-36.

¹²³ Zie voor de opstelling daarvan *ibidem* 36-37.

¹²⁴ Zie voor de opstelling daarvan *ibidem*, 37.

¹²⁵ De gegevens over het binnenste bruggenhoofd zijn onder andere ontleend aan *Gevechtshandelingen op 10 mei 1940 in Maastricht*; dit is een bundel gevechtsverslagen en rapporten die zich bevinden in het Historisch Centrum voor Limburg (verder aan te duiden als HCL), de Gemeentelijke Archiefdienst Maastricht (verder aan te duiden als GAM), afd.

Handschriften (verder aan te duiden als Hs), nr 371. Zie ook Kamerling, *Krijgsverrichtingen*, 36-37.

¹²⁶ *Detachement Torpedisten. Verslag van de krijgsverrichtingen van het Detachement*, 1. HCL, GAM, collectie Hs, nr 371.

¹²⁷ *Ibidem*.

¹²⁸ *Ibidem*.

¹²⁹ *Ibidem*.

¹³⁰ Kamerling, *Krijgsverrichtingen*, 7.

¹³¹ J.J.C.P. Wilson, *Vijf oorlogsdagen en hun twintigjarige voorgeschiedenis*, Assen 1960, 135.

¹³² Het tijdsverschil tussen Duitsland en Nederland bedroeg 1 uur en veertig minuten. Het tijdsverschil tussen België en Nederland was zestig minuten. Ik vermeld de tijdstippen volgens de Nederlandse tijd.

¹³³ Proces-verbaal van het verhoor van Georges d.d. 03.09.1948.

¹³⁴ *Ibidem*.

¹³⁵ Proces-verbaal van het verhoor van Klaas Epskamp d.d. 11.07.1947, 9. Niod, Doc. I-438, dossier Epskamp.

¹³⁶ *Ibidem*.

¹³⁷ *Ibidem*.

¹³⁸ De in diverse bronnen vermelde tijdstippen lopen uiteen: de sergeant J.A.M. van Drongelen van de Nederlandse wachtpost aan de oostelijke oprit van de Wilhelminabrug vermeldt in zijn gevechtsrapport d.d. 10.07.1940: 'tegen vier uur', 'Gevechtsrapport van Post 6' in HCL, GAM, collectie HS 371.

Zijn wachtpostcommandant, sergeant P.R. Gijzelaars, verklaarde in een naoorlogs getuigenverhoor: 'Het zal te omstreeks drie uur in de ochtend van 10 mei 1940 zijn geweest', p.v. van het verhoor van P.R. Gijzelaars, d.d. 23.11.1949, Niod, Doc. I-438.

¹³⁹ Kamerling, *Krijgsverrichtingen*, 44.

¹⁴⁰ Na deze actie keerde Epskamp naar Linnich terug. Hij bleef voor de Duitse Abwehr actief. In 1949 werd hij in Nederland berecht en tot twintig jaar gevangenisstraf veroordeeld. In 1955 wist hij te ontvluchten en is sindsdien spoorloos gebleven.

¹⁴¹ A. Govers, *Overzicht van de gebeurtenissen van 9 op 10 mei 1940*, 2, IMG, PaK 471/1.

¹⁴² *Ibidem*, 3.

¹⁴³ *Ibidem*.

¹⁴⁴ E.H. Brongers, *Oorlog in Zuid-Limburg 10 mei 1940*, Soesterberg 2005, 124.

¹⁴⁵ *Ibidem* 92.

¹⁴⁶ *Ibidem*.

¹⁴⁷ 'De strijd om Maastricht op 10 mei 1940', 3; HCL, GAM, collectie HS, nr 371.

¹⁴⁸ Brongers, *Oorlog in Zuid-Limburg*, 146.

¹⁴⁹ A. Govers, *Overzicht van de gebeurtenissen van 9 op 10 mei 1940*, 4.

¹⁵⁰ Voor een uitgebreide weergave van de strijd om de spoorbrug in Maastricht, zie Brongers, *Oorlog in Zuid-Limburg*, 144-146.

¹⁵¹ De gegevens over dit gevecht zijn ontleend aan het door de commandant van wachtpost nr 2, W. Logister, opgestelde gevechtsrapport, RHCL, GAM, collectie HS 371.

¹⁵² A. Govers, *Overzicht van de gebeurtenissen van 9 op 10 mei 1940*, 4.

¹⁵³ *Idem*.

¹⁵⁴ Brongers, *Oorlog in Zuid-Limburg*, 120.

¹⁵⁵ Mabire, *Les Paras*, 71.

¹⁵⁶ *Ibidem*, 73.

¹⁵⁷ Mabire, *Les Paras*, 67.

¹⁵⁸ *Ibidem*, 70.

¹⁵⁹ *Ibidem*, 74.

¹⁶⁰ *Ibidem*, 76.

¹⁶¹ Vliegen, *Fort Eben-Emael*, 37.

¹⁶² Mabire, *Les Paras*, 98.

¹⁶³ De afstand Aken-Maastricht bedraagt circa dertig kilometer.

¹⁶⁴ Neumann, *Die 4. Panzerdivision*, 98.

-
- ¹⁶⁵ Skizze 21 10.5.1940, *ibidem*, 97.
- ¹⁶⁶ HCL, GAM, Archief gemeentepolitie, inv.nr 1515.
- ¹⁶⁷ A. Govers, *Overzicht van de gebeurtenissen van 9 op 10 mei 1940*, 5.
- ¹⁶⁸ *Ibidem*.
- ¹⁶⁹ *Ibidem* 6.
- ¹⁷⁰ *Ibidem*.
- ¹⁷¹ *Ibidem*.
- ¹⁷² *Ibidem*.
- ¹⁷³ Teo van Middelkoop, *Een soldaat doet zijn plicht. Generaal H.G. Winkelman, zijn leven en betekenis als militair (1876-1952)*, Zaltbommel 2002, 363.
- ¹⁷⁴ Govers, *Overzicht van de Gebeurtenissen van 9 op 10 mei 1940*, 6.
- ¹⁷⁵ Zoals de naam al zegt betekent Legergroep (*Heeresgruppe*) een cluster van legers. *Heeresgruppe B* was het cluster van het Achttiende en het Zesde Duitse Leger. De 4e Pantserdivisie behoorde, evenals de 3e Pantserdivisie, tot het Zesde leger.
- ¹⁷⁶ Jacobsen, *Dokumente*, 10.
- ¹⁷⁷ Neumann, *Die 4. Panzerdivision*, 99.
- ¹⁷⁸ *Ibidem*.
- ¹⁷⁹ Bart Vanderveen, *Historic military vehicles*, Londen 1989, 135-136.
- ¹⁸⁰ Neumann, *Die 4. Panzerdivision*, 99.
- ¹⁸¹ *Ibidem*.
- ¹⁸² De Fabribeekers, *La Campagne de l'Armée belge en 1940*, Brussel s.a., 138.
- ¹⁸³ *Ibidem*, 133.
- ¹⁸⁴ Mabire, *Les Paras*, 77.
- ¹⁸⁵ *Ibidem*, 110.
- ¹⁸⁶ Mabire, *Les Paras ; Laby, En Hesbaye... Maastricht, Canal Albert, Eben-Emael, Tongres, Waremme, Hannut, Petite Gette, Mai 40 Septembre 44*, Faimes 2002, 50.
- ¹⁸⁷ *Ibidem*, 100-101; Laby, *En Hesbaye...*, 50.
- ¹⁸⁸ Laby, *En Hesbaye...*, 50.
- ¹⁸⁹ Neumann, *Die 4. Panzerdivision*, 103.
- ¹⁹⁰ *Ibidem*, 105.
- ¹⁹¹ Hette de Jong, 'Oorlogsdagboek' (niet uitgegeven), RHCL GAM, collectie HS 543.
- ¹⁹² NIOD, arch. 264, N 112, map b, 'Verhalten gegenüber der Bevölkerung', pagina's 1 en 2.
- ¹⁹³ 'Soweit die Lage es zulässt, ist die Bevölkerung, vorausgesetzt daß sie sich friedfertig verhält, unbehelligt zu lassen', *ibidem*.
- ¹⁹⁴ *Ibidem*.
- ¹⁹⁵ *Ibidem*.
- ¹⁹⁶ *Ibidem*.
- ¹⁹⁷ 'Von der Festnahme von Geiseln ist bei Widerstand oder bei unsicherer Haltung der Bevölkerung *grundsätzlich* Gebrauch zu machen.' *Ibidem*.
- ¹⁹⁸ Dat zijn met name het reeds vermelde dagboek van Hette de Jong; een in het Maastrichts geschreven, niet uitgegeven dagboek van een onbekende auteur: *Mestreech in den Oorlog*, in mijn bezit; en van Jef Heydendaal, *Mijn Oorlog*, niet uitgegeven dagboek, eveneens in mijn bezit.
- ¹⁹⁹ Heydendaal was tandarts, maar schreef ook toneelstukken.
- ²⁰⁰ Heydendaal woonde aan de Hertogsingel in Maastricht.
- ²⁰¹ Heydendaal, *Mijn Oorlog*, 1-2.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK 2

- ²⁰² *Heeresgruppe A* bestond uit het Vierde, Twaalfde en Zestiende Leger.
- ²⁰³ Zie voor dit gedeelte van *Fall Gelb*, Jacobsen, *Fall Gelb*, 142-145.
- ²⁰⁴ Zie bij voorbeeld een rapport van maart 1940 met als opschrift: 'Angaben über die niederländischen und belgischen Befestigungen und über das Straßennetz', IMG, W.Doc., 14.0902-14.0914, of het rapport van *Generaloberst* Hoth, dat de Maasoeveren ten zuiden van Luik beschrijft, NIOD, N. 111/2 – NOKW 2709, map A.

²⁰⁵ Jan Velaers & Herman van Goethem, *Leopold III, de Koning, het Land, de Oorlog*, Tielt 1994², 158.

²⁰⁶ Ambassadeur Cartier de Marchenne kreeg te Londen een 'sec' onthaal; ambassadeur Le Tellier werd in Parijs 'als een hond' ontvangen. *Ibidem*, 163.

²⁰⁷ Door de geallieerden werd de K.W.-linie de Dylestelling genoemd, omdat deze stelling gedeeltelijk achter deze rivier lag; De Fabribeckers, *De Veldtocht van het Belgische leger in 1940*, Lummen 1966, 29.

²⁰⁸ Zie voor het Belgische verdedigingsplan: Hans Umbreit, 'Der Kampf', *DRZW*, dl 2, 279; De Fabribeckers, *De Veldtocht van het Belgische leger in mei 1940*, 29-30; De Fabribeckers *La Campagne de l'Armée belge en 1940*, Brussel/Parijs s.a., 69-72; België in de Tweede Wereldoorlog, dl 10: Luc de Vos/Frank Decat, *Mei 1940, van Albertkanaal tot Leie*, Kapellen 1980, 33; Francis Balace, 'Liège dans la Seconde Guerre Mondiale', in: Jacques Stiennon (red.), *Histoire de Liège*, Toulouse, 1991, 261-271, *ibidem* 262; Velaers & Van Goethem, *Leopold III*, 158-163.

²⁰⁹ Velaers & Van Goethem, *Leopold III*, 158.

²¹⁰ *Ibidem*, 159.

²¹¹ De invoerrechten op hun producten zouden dan vervallen waardoor hun concurrentiepositie zou verbeteren.

²¹² Rob P.W.J.M. van der Heijden, 'Tijden veranderen: Limburg tussen Nederland en België. De reactie in Nederlands Limburg op het Belgische annexionisme van 1918-1919', in: *Maasgouw*, nr 111 (1992), 102-167, *ibidem* 109-112.

²¹³ Voor de verdediging van Luik zie A. Bikar, '12 mai 1940: un détachement de la 269e Division d'Infanterie allemande occupe la Citadelle de Liège' in: *Revue belge d'histoire militaire*, XXI (1976), 503-544 ; 640-673 ; 759-80; Francis Balace, 'Liège dans la Seconde Guerre Mondiale', *ibidem* 261; De Fabribeckers, *La Campagne*, 181-182; Laby, *En Hesbaye...*, 20-21; Velaers & Van Goethem, *Leopold III*, 158-159.

²¹⁴ Jean Brose, 'Dix-huit jours de guerre à Liège' in: *Si Liège m'était conté...*, nr 43 (1972), 13-23, *ibidem* 13.

²¹⁵ Jacobsen, *Dokumente*, 9.

²¹⁶ De Fabribeckers, *La Campagne*, 183.

²¹⁷ Afkorting van **Sturzkamfflugzeug**. Het betrof het type bommenwerper *Junkers (Ju) 87*. Een bommenwerper die bij het duiken een angstaanjagend geluid maakte door middel van een houten sirene, die gemonteerd was op een van de niet intrekbare poten van het landingsgestel en aangedreven werd door een propellertje dat door de luchtweerstand draaide.

²¹⁸ Luc de Vos/Frank Decat, *Mei 1940*, 60.

²¹⁹ De zes Maasbruggen waren: pont de Commerce, pont Neuf, la Passerelle, pont des Arches, pont Atlas V en pont de Fragnée.

²²⁰ Bikar, '12 Mai 1940', 777.

²²¹ *Ibidem*, 777-780.

²²² Geciteerd in Jacobsen, *Dokumente*, 15.

²²³ Bikar, '12 Mai 1940', kaart *Annexe 1: 11 Mai 1940*, niet gepagineerd.

²²⁴ Ze had een route genomen over Vijlen, Mechelen, Heijenrath, Pesaken, Reijmerstok, Banholt en Sint Geertruid naar Eijsden. *Ibidem*.

²²⁵ Brose, 'Dix-huit jours de guerre à Liège', 19.

²²⁶ Bikar, '12 Mai 1940', 768.

²²⁷ 'Le bourgmestre à ses concitoyens. De fausses nouvelles ont été répandues dans la population. Elles ont créé une panique injustifiée. L'administration communale – Bourgmestre et Echevins en tête – consciente de ses devoirs, s'occupe activement des intérêts du peuple. Pour le surplus, les dernières nouvelles reçues par les appareils de T.S.F. en fonction sont réconfortantes. L'ennemi semble contenu à proximité de ses lignes de départ. L'armée belge et nos valeureux alliés français et anglais font leur devoir aux approches de la ville. Le calme et l'ordre sont nécessaires. Il est souhaitable que les Liégeois reprennent leurs activités normales, même pendant ces jours fériés. Spécialement les boulangers et tous autres fournisseurs de denrées alimentaires sont invités à tenir leurs magasins ouverts. Courage et

confiance.', Brose, 'Dix-huit jours de guerre à Liège', 17, 19.

²²⁸ 'La réception fut glaciale. Personne ne se leva pour recevoir l'intrus.', Bikar, '12 Mai 1940', 798.

²²⁹ 'Je veux bien vous aider à condition que ce que vous me demanderez ne choque pas mes sentiments nationaux.' *Ibidem*.

²³⁰ *Ibidem*.

²³¹ Dit protocol is tot nu toe niet teruggevonden.

²³² Volledigheidshalve vermeld ik hier de data van de overgave van de forten van de VPL in mei 1940: Eben-Emael 11; Bonnelles, Flémalle en Fléron 16; Chaudfontaine en Embourg 17; Barchon en Pontisse 18; Evegnée 19; Neufchâteau 21; Battice 22; Tancremont 29. L. Lemoine, *Ceux de Battice*, z.p. 1984, Annexe no 5, niet gepagineerd.

²³³ Balace, 'Liège dans la Seconde Guerre Mondiale', 263.

²³⁴ Sophie de Schaepdrijver, *De Grootte Oorlog. Het Koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog*⁶, Amsterdam 1999, 67. Hieraan ontleen ik ook de andere gegevens betreffende Luik in de Eerste Wereldoorlog.

²³⁵ *Ibidem* 69.

²³⁶ *Ibidem* 71.

²³⁷ *Ibidem* 79.

²³⁸ *Ibidem* 82-83.

²³⁹ Jean Vanwelkenhuyzen, 'Le grand exode', in: Francis Balace (red.), *Jours de Guerre*, dl 5, *Jours de Chagrin I*, Brussel 1991, 7-16, *ibidem* 8; Nico Wouters, *Oorlogsburgemeesters 40/44*, Tielt 2004, 56.

²⁴⁰ De stad telde ongeveer 161.000 inwoners. Zie voor deze aantallen Thierry Rozenblum, 'Une cité si ardente. L'administration communale de Liège et la persécution des Juifs, 1940-1942' in: *Revue d'histoire de la Shoah*, 2003, nr 179, 9-73, *ibidem* 13-14.

²⁴¹ Paul Struye en Guillaume Jacquemyns, *La Belgique sous l'Occupation allemande*, 38.

²⁴² SOMA, MO 13, *Lagebericht* van 23 juni 1940: 'Die Bevölkerung verhält sich bisher ruhig und zurückhaltend'.

²⁴³ Voor de ontwikkeling van de publieke opinie in de eerste maanden van de bezetting, zie Struye en Jacquemyns, *La Belgique sous l'Occupation*, 38-50.

²⁴⁴ Jacques Stiennon, 'Introduction' in: Jacques Stiennon (red.), *Histoire de Liège*, Toulouse 1991, 5-7, *ibidem* 7.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK 3

²⁴⁵ Zie bijvoorbeeld De Fabribeckers, *De Veldtocht van het Belgische leger in mei 1940*; idem, *La Campagne de l'Armée belge en 1940*; België in de Tweede Wereldoorlog, dl 10: Luc de Vos/Frank Decat, *Mei 1940, van Albertkanaal tot Leie*.

²⁴⁶ E.H. Brongers, *Oorlog in Zuid-Limburg 10 mei 1940*, Soesterberg 2005, 166.

²⁴⁷ Bijvoorbeeld de honorair consul van Frankrijk, H.F.J. Houben, die poogde naar Parijs te ontkomen.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK 4

²⁴⁸ A. de Jonghe, *Hitler en het politieke lot van België. De vestiging van een Zivilverwaltung in België en Noord-Frankrijk*, deel 1: Koningskwesitie en bezettingsregime van de kapitulatie tot Berchtesgaden (28 mei – 19 november 1940 Antwerpen/Utrecht 1972, 19.

²⁴⁹ Voor de acties van de Einsatzgruppen in Polen zie Christopher R. Browning, *Les origines de la solution finale. L'évolution de la politique antijuive des nazis septembre 1939-mars 1942*, Parijs 2007, 31-33

²⁵⁰ De Jong, *Koninkrijk*, dl 2, 77-78; 315-318; Kwiet, *Rijkscommissariaat Nederland. Mislukte poging tot vestiging van een nationaal-socialistische*

orde, Baarn 1969, 27-35.

²⁵¹ De Jong, *Koninkrijk*, dl 2, 351; Kwiet, *Rijkscommissariaat Nederland*, 35.

²⁵² De Jong, *Koninkrijk*, dl 2, 351.

²⁵³ De Jong, *Koninkrijk*, dl 4, 32.

²⁵⁴ Met ingang van 19.07.1940 werd hij bevorderd tot *Generalfeldmarschall*.

²⁵⁵ Kwiet, *Rijkscommissariaat Nederland*, 49.

²⁵⁶ De Jong, *Koninkrijk*, dl 4, 24.

²⁵⁷ *Ibidem*, 29-30; J.C.H. Blom, 'Exploitatie en nazificatie. De Nederlandse samenleving onder nationaal-socialistisch bestuur 1940-1945', in: Henk Flap en Wil Arts (red.), *De organisatie van de bezetting*, Amsterdam 1997, 17-30, *ibidem* 20; Kwiet, *Rijkscommissariaat*, 45-47.

²⁵⁸ De Jong, *Koninkrijk*, dl 4, 30.

²⁵⁹ A. de Jonghe, *Hitler*, 17; Hans Umbreit, 'Die deutsche Besatzungsverwaltung: Konzept und Typisierung' in Wolfgang Michalka (Hg), *Der Zweite Weltkrieg. Analysen, Grundzüge, Forschungsbilanz*, 710-727, *ibidem* 720-721.

²⁶⁰ Voor biografische gegevens van Seyß-Inquart: H.J. Neuman, *Arthur Seyss-Inquart. Het leven van een Duits onderkoning in Nederland*, Utrecht/Antwerpen 1987; De Jong, *Koninkrijk*, dl 4, 51-57; Kwiet, *Rijkscommissariaat*, 43-45; Weiß (Hg), *Biographisches Lexikon zum dritten Reich*, Frankfurt am Main 2002, 428.

²⁶¹ De Jong, *Het Koninkrijk*, deel 4, 28-31.

²⁶² 'Die völlige Unaufrichtigkeit der obersten Führer dem OKH gegenüber', geciteerd in De Jong, *Koninkrijk*, dl 4, 31; Kwiet, *Rijkscommissariaat*, 50.

²⁶³ De Jong, *Koninkrijk*, dl 4, 99-100.

²⁶⁴ *Ibidem* 101-103.

²⁶⁵ De Jong, *Koninkrijk*, dl 4, 77-83; Eberhard Jäckel, Peter Longerich, Julius H. Schoeps (red.), *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der Europäischen Juden*, 4 delen, München 1989, *ibidem* dl 3, 1195-1196.

²⁶⁶ De Jong, *Koninkrijk*, dl 4, 67.

²⁶⁷ Voor de gegevens over Fritz Schmidt, zie De Jong, *Koninkrijk*, dl 4, 95-99.

²⁶⁸ De Jong, *Koninkrijk*, dl 7, 529-535.

²⁶⁹ *Ibidem*, 537.

²⁷⁰ Voor de gegevens over Christiansen zie De Jong, *Koninkrijk*, dl 4, 110-114.

²⁷¹ Blom, 'Exploitatie en nazificatie', 20.

²⁷² Tekst in *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945* (hierna PEC), dl 7 A en B *Verslag, Bijlagen*, 38-45.

²⁷³ *Ibidem* 38.

²⁷⁴ *Ibidem* 45.

²⁷⁵ *Ibidem*.

²⁷⁶ Romijn, *Burgemeesters in Oorlogstijd*, 121.

²⁷⁷ De Jong, *Koninkrijk*, dl 4, 158.

²⁷⁸ Spoedig benoemde hij ook *Beauftragten* in de gemeenten Amsterdam en Rotterdam; in de loop van de herfst van 1941 ook een in Den Haag.

²⁷⁹ De Jong, *Koninkrijk*, dl 4, 105.

²⁸⁰ 'Eine wichtige Schaltfunktion', Peter Romijn, 'Die Nazifizierung der lokalen

Verwaltung in den besetzten Niederlanden als Instrument bürokratischer Kontrolle', in: Wolfgang Benz, Johannes Houwink ten Cate, Gerhard Otto (red.) *Bürokratie der Okkupation. Strukturen der Herrschaft und Verwaltung im besetzten Europa*, Berlin 1998, 93-119, *ibidem* 101.

²⁸¹ 'nicht weniger bedeutsame Verbindungen mehr informeller Art', *ibidem*.

²⁸² 'In Anbetracht einer derartigen Informationsbreite und -dichte hatten sie die Leiter ihres Ressorts jederzeit im Griff.' *Ibidem*.

²⁸³ Peter Romijn, *Burgemeesters in Oorlogstijd. Besturen onder Duitse bezetting*, Amsterdam 2006, 136.

²⁸⁴ NIOD, Doc. I, 1505 B.

²⁸⁵ De villa's waren eigendom van een aannemer, M. Michon, die tevens de verbouwingen uitvoerde. Hij verhuurde het pand aan de diensten van W. Schmidt. HCL, GAM, inv.nr: 5094, Bouwvergunning 1918-4a.

²⁸⁶ Provincie Limburg, archief Kabinet (verder aan te duiden als PLAK), 'Oorlogsarchief' (niet geïnventariseerd), map 20, omslag 'burgemeesters algemeen', brief van Van Sonsbeeck aan de burgemeesters van Limburg, d.d. 09.10.1940.

²⁸⁷ Zie de 'Maandverslagen van de provincie Limburg' van maart 1941 tot juli 1944. Regionaal Historisch Centrum voor Limburg (verder aan te duiden als RHCL), Rijksarchief Limburg (verder aan te duiden als RAL), inv. nr: 3/1285.

²⁸⁸ Zie ook Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 135-137.

²⁸⁹ NIOD, Doc. I-1505 B

²⁹⁰ De biografische gegevens betreffende Van Sonsbeeck zijn ontleend aan: J.G.M. Dorren, 'Willem van Sonsbeeck (1877-1969), commissaris der koningin, 1936-1947', in *De Gouverneurs in de beide Limburgen 1815-1989*, Maastricht 1989, 333-362.

²⁹¹ Dorren, 'Willem van Sonsbeeck', 336.

²⁹² *Ibidem*. Na de bevrijding van Maastricht werd Van Sonsbeeck weer Commissaris der Koningin in de provincie Limburg vanaf 18 september 1944. Hij bleef nog tot 1 januari 1947 in functie, toen hem 'op de meest eervolle wijze' ontslag werd verleend. Hij was toen inmiddels in zijn zeventigste levensjaar. Na zijn pensionering trok hij zich terug op het familiegoed "de Heemel" te Heino, waar hij op 14 augustus 1969 op bijna tweeënnegentigjarige leeftijd overleed.

²⁹³ Dorren, 'Willem van Sonsbeeck', 337.

²⁹⁴ *Provinciaal blad van Limburg* 1939, No. 42, 12.

²⁹⁵ *Ibidem*, No. 42, 31.

²⁹⁶ *Ibidem*, no. 42, 64-65.

²⁹⁷ *Ibidem*, 65.

²⁹⁸ NIOD, Doc. I – 1505 B, verklaringen van Schmidt, d.d. 15 en 16 april 1945.

²⁹⁹ HCL, RAL, inv.nr: 3.07.531/1343, brief van secretaris-generaal Frederiks aan de Commissarissen der Provincies, d.d. 30 juli 1940.

³⁰⁰ Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 264.

³⁰¹ De twee anderen waren jhr. Mr. Dr. L.H.N. Bosch ridder van Rosenthal van de provincie Utrecht en jhr. J.W. Quarles van Ufford van Zeeland.

³⁰² *Enquête Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 7 c, Verhoren, Den Haag 1955,

113.

³⁰³ De Jong, *Koninkrijk*, dl 4, 161.

³⁰⁴ [w.g. Van Sonsbeeck]. *Provinciaal Blad van Limburg 1941/1942*, d.d. 05.02.1941.

³⁰⁵ Overigens werden de leden van Gedeputeerde Staten per brief van 6 februari van de secretaris-generaal voor Binnenlandse Zaken van de benoeming van de Marchant et d'Ansembourg op de hoogte gesteld.

³⁰⁶ Zie o.a. Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 263-265 en De Jong, *Koninkrijk*, dl 4, 161.

³⁰⁷ De gegevens over de vader en de jeugdjaren van de zoon zijn ontleend aan Jorge Groen, *Nederlanders in de Grote Oorlog*, Amsterdam 2004, 143-160.

³⁰⁸ *Ibidem* 153.

³⁰⁹ De biografische gegevens van de Marchant et d'Ansembourg van na de Eerste Wereldoorlog zijn ontleend aan *De Gouverneurs in de beide Limburgen 1815-1989*, Maastricht 1989, 366.

³¹⁰ Groen, *Nederlanders*, 153.

³¹¹ De Jong, *Het Koninkrijk*, dl 1, 348.

³¹² *Ibidem*.

³¹³ *Ibidem*, 351.

³¹⁴ S. Stokman, *Het verzet van de Nederlandse bisschoppen tegen nationaal-socialisme en Duitse tyrannie*, Utrecht 1945, 22.

³¹⁵ S.Y.A. Vellenga, *Katholiek Zuid-Limburg en het fascisme. Een onderzoek naar het kiesgedrag van de Limburger*, Assen 1975, 3.

³¹⁶ *Ibidem*, 146.

³¹⁷ De Jong, *Het Koninkrijk*, dl 1, 354.

³¹⁸ Geciteerd in *ibidem* 355.

³¹⁹ Stokman, *Het verzet*, 23.

³²⁰ 'Mit den Leuten ist eben nichts an zu fangen und ein Appell in Rom hat auch keinen Zweck', geciteerd in De Jong, *Het Koninkrijk*, dl 1, 355.

³²¹ *Ibidem* 359.

³²² Vellenga, *Katholiek Zuid-Limburg*, 3.

³²³ *Provinciaal blad van Limburg 1941/1942*, d.d. 05.02.1941.

³²⁴ Een eigen neologisme, gehanteerd in een schrijven d.d. 30.01. 1942 van F.E. Müller aan de 'Kameraden-burgemeesters' (de NSB-burgemeesters). HCL, GAM, archief De Ley. Müller was onder meer een politiek Adviseur van Mussert.

³²⁵ *Limburger Koerier*, d.d. 14.08.1942.

³²⁶ Dat waren: Broeksittard (werd bij Sittard gevoegd); Buggenum (bij Haelen), Houthem-Sint-Gerlach, Oud-Valkenburg en Schin op Geul (bij Valkenburg, tegenwoordig Valkenburg aan de Geul); Ittervoort (bij Hunsel); Mesch (bij Eijsden); Neeritter (bij Hunsel); Nunhem (bij Haelen); Rijckholt (bij Gronsveld, tegenwoordig Eijsden). Mededelingen van de gemeenten Eijsden, Haelen, Hunsel en Valkenburg d.d. 26.10.2005.

³²⁷ HCL, RAL, inv.nr: 3/1285, maandverslagen d.d. 15.09.1941, 15.10.1941 en 15.11.1941.

-
- ³²⁸ HCL, RAL, inv.nr:3/1285, maandverslagen d.d.15.10.1941, 15.11.1941, 15.12.1941 en 15.01.1942.
- ³²⁹ *Limburger Koerier*, d.d. 06.03.1942.
- ³³⁰ PLAKO, map 24, omslag 'Bezoldiging Commissaris der Koningin 1940-1946'.
- ³³¹ PLAKO, map 36 'Burgemeestersbenoemingen', brief van Van Sonsbeeck aan de minister van Binnenlandse Zaken, d.d. 28.06.1945.
- ³³² PLAKO, map 24, omslag 'Bezoldiging Commissaris der Koningin 1940-1946'.
- ³³³ NIOD, archief 25, map 118 f, brief van d'Ansembourg aan de Limburgse burgemeesters d.d.12.09.1941.
- ³³⁴ PLAKO, doos '2.07.531', brief van Van Sonsbeeck aan de minister van Binnenlandse Zaken d.d. 22.08.1945.
- ³³⁵ *De Limburger*, d.d. 29.04.1995.
- ³³⁶ Zie *Provinciaal blad van Limburg 1939* en *Provinciaal blad van Limburg 1940*.
- ³³⁷ Op 17 juni en 15 juli 1941.
- ³³⁸ HCL, RAL, inv. nr: 3/1285, maandverslag van de provincie Limburg d.d. 15 mei 1941.
- ³³⁹ PLAKO, ordner 'Gedeputeerde Staten', persbericht van de provincie Limburg d.d. 18 juli 1942
- ³⁴⁰ NIOD, archief 25, map 130 i, brief van Wimmer aan de Commissarissen der Provincie d.d. 15.04.1942.
- ³⁴¹ NIOD, arch. 25, map, brief van de secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken aan de commissarissen der provincie d.d. 01.10.1941.
- ³⁴² De secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken noemde dit een 'bestand', dat hij als 'een zeer wijze maatregel' van de Rijkscommissaris beschouwde. Hij was daar zeer verheugd over. NIOD, arch. 25, m. 126 w, brief van de secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken aan Wimmer, d.d. 11.12.1941.
- ³⁴³ In een verslag over een bijeenkomst van de NSB in Roermond naar aanleiding van de inval van Duitsland in de Sovjet-Unie, staat te lezen: 'Spreker [= d'Ansembourg] betoogde dat in ons gewest het speciaal de geestelijkheid is die een centrum van verzet is. Hij zei de macht en de invloed van de geestelijkheid niet te onderschatten, maar wilde toch een waarschuwend woord laten horen aan het adres van de geestelijkheid om toch spoedig vrede te zoeken met de NSB.', *Limburger Koerier*, 30 juni 1941.
- ³⁴⁴ NIOD, arch.25, map 130 e, brief van de Marchant et d'Ansembourg aan de secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken, d.d. 12.09.1941.
- ³⁴⁵ NIOD, arch. 25, m. 126 w, brief van de secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken aan Wimmer, d.d. 11.12.1941.
- ³⁴⁶ NIOD, archief 25, map 130 e, brief van de Commissaris van de Provincie Limburg aan de secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken, d.d. 07.01.1942.
- ³⁴⁷ NIOD, arch. 25, map 130i, brief van Wimmer aan de secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken, d.d. 15.04.1942.
- ³⁴⁸ HCL, RAL, inv.nr 3/1285, maandverslag van de provincie Limburg d.d. 15.08.1942.

³⁴⁹ De gegevens betreffende Schrijen en Van Stekelenburg zijn ontleend aan PLAKO, ordner 'Gedeputeerde Staten', persbericht van de provincie Limburg d.d. 18 juli 1942.

³⁵⁰ Zie over de familie Michiels van Kessenich: Lou Spronck, 'Alexander Michiels van Kessenich 1800-1863', in: *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg*, deel 136-137 (2000-2001), 5-84 en RHCL, RAL, familiearchief Michiels van Kessenich, arch. nr 16.0674, inv. nr 446.

³⁵¹ Th. A. van Oort (red.), *Meneer de Burgemeester*, Maastricht 1967, 39.

³⁵² HCL, GAM, arch. secretarie, 2.07.531, map 213.

³⁵³ A.E. Kersten, *De gijzelaarskwesitie 1940-1950*, z.p. z.j., 14 vermeldt: 'circa dertig personen'. Dit aantal vermeldt ook het 'Advies' uitgebracht door de Adviescommissie voor de zuivering van de Limburgse burgemeesters.

³⁵⁴ HCL, GAM, inv.nr 1.755, brief van Michiels van Kessenich aan A. Hennus, optredende namens de gijzelaars d.d.16.02.1945.

³⁵⁵ Dat waren: A. Hennus, M.H. Kemp, N. Knops, G.J.H. Prick, Ir S.H.L.C. Schols.

³⁵⁶ Dat waren: J.L.F. Bosch, A.H.J. Eberhard, M.H.P.A. Groutars, A.J.H. Hagdorn, N.J.F. Nühn.

³⁵⁷ HCL, GAM, inv. nr: 1.755, omslag 2, 'Inhechtenisneming van personen tijdens de Duitse bezetting 1940-1944', verklaring van de negen gijzelaars d.d. mei 1945.

³⁵⁸ De gegevens over de internering van beide groepen gegijzelden zijn ontleend aan: GAM, inv. nr: 1.755, omslag 2, 'Inhechtenisneming van personen tijdens de Duitse bezetting 1940-1944', brief van Michiels van Kessenich aan de Commissaris der koningin, d.d. 08.08.1945.

³⁵⁹ Dat komt in hoofdstuk 15, paragraaf 3.1. aan de orde.

³⁶⁰ HCL, GAM, arch. van het kabinet van de burgemeester, inv.nr 1.255, brief van Michiels van Kessenich aan de commissaris der koningin, d.d. 08.08.1945.

³⁶¹ *Limburger Koerier*, d.d. 01.08.1940.

³⁶² Een in die tijd aangebracht glas-in-lood raam met een typisch Duits-Germaanse voorstelling, namelijk twee mannen met hamer en aambeeld en de spreuk 'Arbeit macht Freude', herinnert nog aan de aanwezigheid van deze Duitse instantie..

³⁶³ *Handelingen van den Gemeenteraad van Maastricht over het jaar 1940*, z.p. z.j., B. N° 6, 2.

³⁶⁴ *Limburger Koerier*, d.d. 14.08.1941.

³⁶⁵ *Ibidem*.

³⁶⁶ *Ibidem*.

³⁶⁷ *Ibidem*.

³⁶⁸ Peter Romijn, 'Die Nazifizierung der lokalen Verwaltung in den besetzten Niederlanden als Instrument bürokratischer Kontrolle' in: Wolfgang Benz, Johannes Houwink ten Cate en Gerhard Otto (red.), *Die Bürocratie der Okkupation. Strukturen der Herrschaft und Verwaltung im besetzten Europa*, Berlin 1998, 93-119, *ibidem* 94.

³⁶⁹ *Limburger Koerier*, d.d. 14.08.1941.

³⁷⁰ NIOD, arch. 25 m.129 za, brief van Michiels van Kessenich aan de secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken, d.d. 20.08.1941.

-
- ³⁷¹ HCL GAM, familiearchief Michiels van Kessenich, serie B, 38, brief van Michiels van Kessenich aan Frederiks, d.d. 20.09.1941.
- ³⁷² *Ibidem*, brief van Frederiks aan Michiels van Kessenich, d.d. 27.08.1941.
- ³⁷³ *Ibidem*, brief van Michiels van Kessenich aan Frederiks, d.d. 30.08.1941.
- ³⁷⁴ Begin november hadden in totaal 44 burgemeesters van de 121 gemeenten in Limburg, dat is 36 procent, hun ontslag ingediend, Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 303.
- ³⁷⁵ *Ibidem* 304.
- ³⁷⁶ '[...] eine wohl überlegte politische Aktion ist, die sich hauptsächlich gegen mich selbst richtet', geciteerd in *ibidem*, 302.
- ³⁷⁷ De ontslagbrief van Seyß-Inquart d.d. 20.09.1941 luidde: 'Auf Grund des § 1 meiner Verordnung Nr. 108/40 (Vierte Verordnung über besondere verwaltungsrechtliche Maßnahmen) entlasse ich mit sofortiger Wirkung auf seinen eigenen Antrag Jhr. Willem Michiels van Kessenich aus seinem Amte als Bürgermeister in Maastricht. Get.: Seyß-Inquart.' RHCL, familiearchief Michiels van Kessenich, brief van Seyß-Inquart aan Michiels van Kessenich, d.d. 20.09.1941.
- ³⁷⁸ Geciteerd in: Frans Dekkers, *B&W – Rond de Tweede Wereldoorlog in Groot-Eindhoven*, Amsterdam 1992, 93.
- ³⁷⁹ Dit schreef Peeters aan zijn vriend Reimond Speleers kort na zijn benoeming tot burgemeester van Maastricht. Joris Dedeurwaarder, *Professor Speleers, een biografie*, Antwerpen 2002, 660.
- ³⁸⁰ *Ibidem*.
- ³⁸¹ *Limburger Koerier*, d.d. 13.10.1941.
- ³⁸² De Deurwaarder, *Speleers*, 615; 660; 663-664.
- ³⁸³ *Limburger Koerier*, d.d. 27.10.1941.
- ³⁸⁴ HCL, GAM, archief De Ley, Reglement voor de Burgemeesterskringen.
- ³⁸⁵ HCL GAM, archief De Ley, verslag bijeenkomst Burgemeesterskring Limburg te Sittard, d.d. 30.06.1942.
- ³⁸⁶ HCL, GAM, archief De Ley, brief van Müller aan de NSB-burgemeesters d.d. 30.01.1942.
- ³⁸⁷ HCL, GAM, archief Michiels van Kessenich, omslag 10: 'NSB-aangelegenheden', brief van Peeters aan Müller, d.d. 11.02.1942.
- ³⁸⁸ *Ibidem*.
- ³⁸⁹ Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 412.
- ³⁹⁰ *Ibidem*, 282.
- ³⁹¹ *Ibidem*.
- ³⁹² HCL, GAM, archief De Ley, 'Verslag bijeenkomst Burgemeesterskring Limburg op 30 juli 1942 in het Gemeentehuis te Sittard'.
- ³⁹³ HCL, GAM, archief De Ley, 'Verslag bijeenkomst Burgemeesterskring Limburg te Sittard op 30 oktober 1942.'
- ³⁹⁴ RHCL, GAM, archief Michiels van Kessenich, omslag 10: 'NSB-aangelegenheden', artikel 'Afscheid van kameraad Peeters'.
- ³⁹⁵ NIOD, Doc. I – 1303, ondervraging van L. Peeters, d.d. 20.06.1946.
- ³⁹⁶ *Ibidem*.
- ³⁹⁷ PLAKO, omslag 'Waarnemend burgemeesters 1939-1943', staat van inlichtingen betreffende Marius van Lokhorst. Op de staat van inlichtingen staat ook de volgende, met potlood door d'Ansembourg geschreven,

opmerking: 'Beauftragte is akkoord benoemen tot plaatsvervangend burgemeester v[an] Maastricht'.Kabinetsbesluit n° 27.

³⁹⁸ De gegevens over Copray zijn ontleend aan de *Limburger Koerier*, d.d. 01.02.1943 en aan PLAKO, omslag 'Waarnemend burgemeesters 1939-1943', een brief van de Marchant et d'Ansembourg aan de secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken, d.d. 10.02.1943.

³⁹⁹ HCL, GAM, archief Kabinet van burgemeester Michiels van Kessenich. Na de oorlog werd Thewissen veroordeeld tot tien jaar ontzetting uit het actief en passief kiesrecht. GAM, inv. nr: 2.07.51, vonnis van het Bijzondere Gerechtshof te 's Hertogenbosch. Thewissen was een aanhanger van de Groot-Dietse gedachte.

⁴⁰⁰ NIOD, archief 20, doos 16, map 1052/43, brief van de *Beauftragte des Reichskommissars für die Provinz Limburg* aan de *Generalkommissar für Verwaltung und Justiz*, d.d. 24 mei 1943.

⁴⁰¹ Dienovereenkomstig besloot d'Ansembourg op 2 februari 1943 het aantal fungerende wethouders voor de gemeente Maastricht vast te stellen op twee. RHCL GAM, inv. nr: 2.07.526, n° 1.

⁴⁰² PLAKO, omslag 'Waarnemend burgemeesters 1939-1943', besluit van de Marchant et d'Ansembourg tot benoeming van Copray tot waarnemend burgemeester van Maastricht d.d. 01.02.1943.

⁴⁰³ *Ibidem*, brief van Frederiks aan d'Ansembourg, d.d. 06.02.1943.

⁴⁰⁴ *Ibidem*, brief van de Marchant et d'Ansembourg aan de secretaris-generaal van het departement van Binnenlandse Zaken, d.d. 10.02.1943.

⁴⁰⁵ PLAKO, omslag 'Waarnemend burgemeesters 1939-1943', brief van de Marchant et d'Ansembourg aan de secretaris-generaal van het departement van Binnenlandse Zaken, d.d. 10.02.1943.

⁴⁰⁶ *Ibidem*.

⁴⁰⁷ *Ibidem*.

⁴⁰⁸ PLAKO, omslag 'Waarnemend burgemeesters 1939-1943' brief van de secretaris-generaal van het departement van Binnenlandse Zaken aan de Commissaris der provincie Limburg, d.d. 25.02.1943.

⁴⁰⁹ NIOD, Doc. I – 1303, ondervraging van L. Peeters, d.d. 20.06.1946.

⁴¹⁰ NIOD, archief 20, doos 16, map 1052/43, brief van Rauter aan de *Chef des SS Führungshauptamtes*, d.d. 12.06.1943.

⁴¹¹ HCL, GAM, archief Kabinet burgemeester Michiels van Kessenich, omslag 10, brief van Peeters aan Pulles, d.d. 29.07.1943.

⁴¹² *Ibidem*.

⁴¹³ HCL, GAM, inv. nr: 2.07.526, n° 1, brief van Peeters aan de commissaris der provincie, d.d. 30.11.1943.

⁴¹⁴ Deze gegevens zijn ontleend aan NIOD, Doc. I – 1303, ondervraging van L. Peeters, d.d. 20.06.1946.

⁴¹⁵ NIOD, Doc. I – 1303, vonnis van het Bijzonder Gerechtshof te 's Hertogenbosch, Derde Kamer te Roermond. In mei 1947 bekrachtigde de Bijzondere Raad van Cassatie het vonnis.

⁴¹⁶ De *Limburger Koerier*, d.d. 11.11.1959.

⁴¹⁷ De biografische gegevens van De Ley zijn ontleend aan NIOD, Doc. I –

1048 en aan een niet gedateerd rapport van Van Kilsdonk s.j., *ibidem* 1948a.

⁴¹⁸ HCL, GAM, archief De Ley, 'Verslag van mijn werkzaamheden gedurende de eerste zes maanden als burgemeester van Posterholt'.

⁴¹⁹ Een in mei 1942 opgerichte NSB-vakorganisatie die de werkzaamheden van de geliquideerde vakbonden overnam. Het NAF vond weinig weerklank bij de Nederlandse bevolking.

⁴²⁰ NIOD, trefwoordenregister, LEY, Antonius Cornelis de.

⁴²¹ HCL, GAM, arch. Gemeentebestuur Maastricht, 1.755, omslag 1.

⁴²² A.E. Kersten, *De gijzelaarskwesitie*, 18.

⁴²³ Art. 3 van Afdeling II van verordening 152/41.

⁴²⁴ NIOD, archief 25, map 142 c, brief van de secretaris-generaal van het departement van Binnenlandse Zaken aan de commissarissen der provincie, d.d. 01.10.1941.

⁴²⁵ HCL, GAM, archief Kabinet van Burgemeester Michiels van Kessenich, omslag 10: 'NSB-aangelegenheden', brief van Peeters aan de commissaris der provincie, d.d. 25.02.1942.

⁴²⁶ *Ibidem*, brief van de Marchant et d'Ansembourg aan Peeters, d.d. 23.01.1942.

⁴²⁷ *Ibidem*, brief van Peeters aan de Marchant et d'Ansembourg, d.d. 25.02.1942.

⁴²⁸ *Ibidem*.

⁴²⁹ De Jong, *Koninkrijk*, dl 5, 975.

⁴³⁰ HCL, GAM, archief Gemeentebestuur van Maastricht, inv.nr: 1.755, omslag 1, 'opgave van door Duitse autoriteiten gearresteerde personen'.

⁴³¹ HCL, GAM, archief Kabinet van Burgemeester Michiels van Kessenich, omslag 10: 'NSB-aangelegenheden', brief van Peeters aan de commissaris der provincie, d.d. 11.03.1942.

⁴³² *Ibidem*, brief van W. Schmidt aan Peeters, d.d. 13.04.1942.

⁴³³ De gegevens over Van Beek zijn ontleend aan de *Limburger Koerier*, d.d. 24.07.1942.

⁴³⁴ NIOD, archief 20, doos 16, map 1052/43, brief van W. Schmidt aan Wimmer, d.d. 24.05.1943.

⁴³⁵ Romijn, *Oorlogsburgemeesters*, 306-307.

⁴³⁶ *Handelingen van den Gemeenteraad van Maastricht over het jaar 1941*, (Maastricht 1941), B. N° 6, 7.

⁴³⁷ HCL, GAM, archief van het Kabinet van Burgemeester Michiels van Kessenich, omslag 10: 'NSB-aangelegenheden', brief van Peeters aan de Chef van de afdeling Bestuurszaken van het Hoofdkwartier [van de NSB] te 's Gravenhage, d.d. 11.02.1942.

⁴³⁸ Gesprek met J.W.P.H. Bronzwaer d.d. 15.07.2008.

⁴³⁹ P.M.M.A. Bronzwaer, *Maastricht bevrijd! En toen..?*, dl 2, 235.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK 5

⁴⁴⁰ 'Wiedervereinigung mit dem Reich', A. de Jonghe, *Hitler en het politieke lot van België*, Antwerpen-Utrecht 1972, 44. Zie ook: Alain Colignon,

'Ostkantone' in: Francis Balace (red.), *Jours de Guerre*, dl 2: *Les dix-huit jours*, Brussel 1990, 105-113.

⁴⁴¹ *België in de Tweede Wereldoorlog*, deel 2: Herwig Jacquemyns, *Een bezet land*, Kapellen 1991, 12.

⁴⁴² Nico Wouters, *Oorlogsburgemeesters 40/44*, Tielt 2004, 48.

⁴⁴³ *Ibidem*.

⁴⁴⁴ *Ibidem*.

⁴⁴⁵ Zie De Jonghe, *Hitler*, 58; Jacquemyns, *Een bezet land*, 12.

⁴⁴⁶ Zo ging de chef van de afdeling Bestuur van het militair bestuur, Eggert Reeder, er prat op dat hij begin 1941 met slechts 472 hogere ambtenaren een gebied met twaalf miljoen inwoners bestuurd. Werner Warmbrunn, *The German Occupation of Belgium 1940-1944*, New York 1993, 74.

⁴⁴⁷ Etienne Verhoeyen, *België bezet 1940-1944*, Brussel 1993, 36.

⁴⁴⁸ Mark Van Den Wijngaert, *Het beleid van het Comité van de Secretarissen-generaal in België tijdens de Duitse bezetting 1940-1944*, Brussel 1975, 30.

⁴⁴⁹ *Ibidem*, 303.

⁴⁵⁰ Rudi van Doorslaer (red.), Emmanuel Debruyne, Frank Sebrechts, Nico Wouters, *Gewillig België. Overheid en Jodenvervolgning tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Amsterdam Antwerpen/ 2007, 265.

⁴⁵¹ *Ibidem*.

⁴⁵² De Jonghe, *Hitler*, 114-120.

⁴⁵³ Uiteindelijk kwam die er toch, maar dat was in juli 1944.

⁴⁵⁴ Zie José Gotovitch en Francis Balace, 'Militärverwaltung' in: Francis Balace (red.), *Jours de Guerre*, dl 5: *Jours de Chagrin I*, 81-101, *ibidem* 93.

⁴⁵⁵ De Jong, *Koninkrijk*, dl 4, 30.

⁴⁵⁶ Zie Nico Wouters, *Oorlogsburgemeesters 40/44*, 49-50.

⁴⁵⁷ In het begin van de jaren vijftig van de vorige eeuw trad hij met haar in het huwelijk, nadat hij weduwnaar was geworden.

⁴⁵⁸ Gotovitch-Balace 'Militärverwaltung', 83.

⁴⁵⁹ De Jonghe, *Hitler*, 69.

⁴⁶⁰ *Ibidem*, 70. De gegevens over Von Harbou zijn ontleend aan: De Jonghe, *Hitler*, 69-70; José Gotovitch-Balace 'Militärverwaltung', 83; Jacquemyns, *Een bezet land*, 19; Warmbrunn, *German Occupation*, 84-85.

⁴⁶¹ Voor de biografische gegevens over Eggert Reeder Zie De Jonghe, *Hitler*, 70-71; Warmbrunn, *German Occupation*, 85-87; Jacquemyns, *Een bezet land*, 19; Gotovitch-Balace, 'Militärverwaltung', 84.

⁴⁶² De Jonghe, *Hitler*, 23.

⁴⁶³ Na zijn vertrek uit België hervatte hij enkele maanden zijn taak als *Regierungspräsident* van Keulen. Daarna vluchtte hij verder Duitsland in, maar werd in april 1945 gearresteerd en aan de Belgische autoriteiten overgedragen. Een Belgisch militair gerechtshof veroordeelde hem tot twaalf jaar dwangarbeid. Net als Von Falkenhausen werd hij achttien dagen na de uitspraak in vrijheid gesteld. Hij overleed in 1959. Zie Général Alexander von Falkenhausen, *Mémoires d'Outre-Guerre. Comment j'ai gouverné la Belgique de 1940 à 1944*, 290-292; Warmbrunn, *German Occupation*, 86.

⁴⁶⁴ De Jonghe, *Hitler*, 72.

⁴⁶⁵ Jacquemyns, *Een bezet land*, 19.

⁴⁶⁶ *Ibidem*.

⁴⁶⁷ Jacquemyns, *Een bezet land*, 19.

⁴⁶⁸ Zie Jean Stengers, 'Hitler et les Flamands', in : Francis Balce (red.) *Jours de Guerre*, dl 2, *Les dix-huit jours*, 125-133, *ibidem* 125.

⁴⁶⁹ Een treffende formule vat de methode van het *Hineinregieren* en haar progressieve werking samen: 'nebeneinander, durcheinander, gegeneinander'. De Jonghe, *Hitler*, 76.

⁴⁷⁰ Voor de samenwerking van Von Falkenhausen met Reeder en de strijd Himmler Reeder over de benoeming van een HSSPF, zie De Jonghe, *Hitler*, 66-76; *idem*, 'De strijd Himmler-Reeder om de benoeming van een HSSPF te Brussel (1942-1944)', in: *Bijdragen tot de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, 3 (1974), 9-91; 4 (1976), 5-152; 5 (1978), 5-178; 7 (1982), 97-187; 8 (1984), 5-234; Jacquemyns, *Een bezet land*, 12-15.

⁴⁷¹ Wouters, *Oorlogsburgemeesters*, 49. Daarnaast werd er ook een OFK in Rijsel ingericht voor de departementen Nord en Pas-de-Calais. Na enkele herschikkingen kwamen er uiteindelijk nog twee aparte *Feldkommandanturen* voor de provincies Antwerpen en Limburg. De Jonghe, 359.

⁴⁷² Wouters, *Oorlogsburgemeesters*, 49.

⁴⁷³ De Belgische benaming voor commissaris van de koningin.

⁴⁷⁴ Gilbert Mottard, *Des Administrations et des Hommes dans la tourmente. Liège 1940-1945*, Brussel 1987, 17.

⁴⁷⁵ De biografische gegevens van Mathieu zijn ontleend aan: Louis Genty, *Jules Mathieu, ce grand Nivellois*, Nivelles 1978.

⁴⁷⁶ De Belgische benaming voor Provinciale Staten.

⁴⁷⁷ Genty, *Jules Mathieu*, 129.

⁴⁷⁸ Zie Jean Vanwelkenhuyzen et Jacques Dumont, 1940. *Le grand exode*, Brussel 1983, 300-309; Francis Balace, 'Chronologie des tribulations gouvènementsales' in: Francis Balace (red.) *Jours de Guerre*, dl 6: *Jours de chagrin* II, Brussel 1992, 34-37.

⁴⁷⁹ Op 11 mei 1940 hadden alle provinciegouverneurs hun functie neergelegd; slechts één van hen, de gouverneur van Brabant, Albert Houtard, had zijn standplaats Brussel niet verlaten. Wouters, *Oorlogsburgemeesters*, 59.

⁴⁸⁰ *Ibidem*.

⁴⁸¹ Naast Doyen waren dat: Jan Grauls in de provincie Antwerpen, Michiel Bulckaert in West-Vlaanderen, Jozef De Vos in Oost-Vlaanderen, Antoine Leroy in Henegouwen, Gerard Romsée in Limburg, baron René Greindl in Luxemburg en Georges Devos in Namen. Wouters, *Oorlogsburgemeesters*, 59-60; Mottard, *Des administrations*, 103.

⁴⁸² België telde negen provincies.

⁴⁸³ Wouters, *Oorlogsburgemeesters*, 59.

⁴⁸⁴ *Ibidem*, 95.

⁴⁸⁵ Martin Conway, *Collaboratie in België. Léon Degrelle en het Rexisme, 1940-1944*, Groot-Bijgaarden 1994, 142.

⁴⁸⁶ SOMA AA 953, niet gedateerde en niet gesigioneerde verklaring.

⁴⁸⁷ 'Je soussigné, Jean Vossen, Secrétaire Général du Ministère de l'Intérieur, certifie que j'ai chargé au mois d'août 1940 M. le Commissaire d'Arrondissement DOYEN d'exercer ad interim les fonctions de Gouverneur de la Province de Liège. Ma décision a été prise à l'insu de l'intéressé en vue d'éviter que la Province de Liège ne se voit imposer un gouverneur appartenant à l'opinion rexiste. SOMA AA 953, verklaring van Jean Vossen, d.d. 25.01.1952.

⁴⁸⁸ Wouters, *Oorlogsburgemeesters*, 60.

⁴⁸⁹ 'De 'leur temps', Mottard, *Des administrations*, 77.

⁴⁹⁰ 'Bij afwijking van alinea 2 van artikel 2 der Gemeentewet, kan de burgemeester, wanneer zulks dringend noodzakelijk is voor het goed bestuur der gemeente, voor den duur van den oorlogstijd, de provinciale deputatie gehoord, gekozen worden uit de kiezers der gemeente die ten volle 25 jaar oud zijn.' Geciteerd in Wouters, *Oorlogsburgemeesters*, 131.

⁴⁹¹ Daar zou de toenmalige burgemeester van Luik, Bologne, gebruik van maken en daardoor nog anderhalf jaar in functie blijven.

⁴⁹² Wouters, *Oorlogsburgemeesters*, 136.

⁴⁹³ *Ibidem*, 136-137. De Belgische intellectuelen zagen onder meer deze maatregel als een 'daad van annexatie', 'un acte d'annexion', Paul Struye et Guillaume Jacquemyns, *La Belgique sous l'Occupation allemande (1940-1944)*, Brussel 2002, 74.). In feite was maart 1941 het fundamentele breukmoment op het gebied van de benoemingen van bestuurders in België.

⁴⁹⁴ 'D'ébranler et de culbuter l'édifice administratif belge.' Wouters, *Oorlogsburgemeesters*, 137.

⁴⁹⁵ Het bleek dat onder anderen de waarnemend griffier van de provincie, Fernand Mabile, en de Bestendig Afgevaardigde Pierre Moreau onder de verordening vielen.

⁴⁹⁶ Er was een waarnemend secretaris-generaal, omdat Vossen en zijn plaatsvervanger eind februari ontslag hadden genomen; de opvolger van Vossen, Gerard Romsée trad pas op 4 april 1941 in functie.

⁴⁹⁷ Tijdens de Duitse bezetting zijn er drie *Oberfeldkommandanten* in Luik geweest:

Generalmajor Keim (juni 1940 - november 1942)

Generalmajor George Bertram (december 1942 – juni 1943)

Generalmajor Bernhardt von Claer (juni 1943 – september 1944). Francis Balace, 'Liège dans la seconde guerre mondiale', in: Jacques Stiennon (red.), *Histoire de Liège*, Toulouse 1991, 261-271, *ibidem* 263.

⁴⁹⁸ 'Premier représentant de l'Exécutif belge dans la Province de Liège', Mottard, *Des administrations*, 85.

⁴⁹⁹ 'A savoir que je ne vois guère la possibilité pour moi de concilier mes devoirs de haut fonctionnaire belge gardien des lois et institutions de mon pays et responsable de l'ordre public dans la Province aussi bien vis-à-vis de l'autorité occupante que de mes compatriotes avec les prescriptions que contiennent ladite ordonnance et ses dispositions d'exécution'. *Ibidem*.

⁵⁰⁰ Mottard, *Des Administrations*, 86.

⁵⁰¹ '[Nominations] faites contrairement à mon avis et en opposition avec les sentiments de la majorité des populations intéressées, ne peuvent pas avoir mon adhésion. Je les considère même comme regrettables et particulièrement inopportunes.' Geciteerd in Wouters, *Oorlogsburgemeesters*, 200.

⁵⁰² *Ibidem*.

⁵⁰³ Voor uitvoerige informatie over Romsée zie Evrard Raskin, *Gerard Romsée. Een ongewone man, een ongewoon leven*, Antwerpen-Baarn 1995.

⁵⁰⁴ Wouters, *Oorlogsburgemeesters*, 134. Zie Raskin, *Romsée*, 303-304.

⁵⁰⁵ Na de bevrijding kon Doyen, die, gezien zijn houding en opstelling tegenover de bezetter, niet als een collaborateur werd beschouwd, zijn functie als arrondissementscommissaris van Waremmé weer hervatten. Hij bleef die tot aan zijn pensioen in 1971 vervullen.

⁵⁰⁶ Zie Wouters, *Oorlogsburgemeesters*, 97.

⁵⁰⁷ *Ibidem*, 158.

⁵⁰⁸ *Ibidem*, 161.

⁵⁰⁹ *Ibidem*, 164.

⁵¹⁰ Georges Petit was op 27 december 1885 in Ougrée bij Luik geboren. Hij was advocaat bij het Hof van Beroep in Luik.

⁵¹¹ Toen Petit een aantal maanden in functie was, kon Romsée door het overlijden van Mathieu Petit definitief benoemen. Dit deed hij bij besluit van 25 juni 1943. Zie Mottard, *Des administrations*, 110.

⁵¹² Wouters, *Oorlogsburgemeesters* 364.

⁵¹³ Struye et Jacquemyns, *La Belgique*, 152. Zie ook Conway, *Collaboratie*, 202.

⁵¹⁴ Mottard, *Des administrations*, 240 en Wouters, *Oorlogsburgemeesters*, 658, eindnoot 248.

⁵¹⁵ In Nederland: Gedeputeerde Staten. De gegevens van deze paragraaf zijn ontleend aan Mottard, *Des administrations*.

⁵¹⁶ In Nederland: Provinciale Staten.

⁵¹⁷ De provincieraad van Luik telde 86 zetels.

⁵¹⁸ Opmerkelijk is dat bij de parlementsverkiezingen van 1939 in de drie Oostkantons, Saint-Vith, Eupen en Malmedy, deze partij een stemmenpercentage behaalde van respectievelijk 44,7, 48,6 en 43. Hiermee overtrof zij de tot dan toe grootste partij, de katholieke partij. Mottard, *Des administrations*, 19.

⁵¹⁹ *Ibidem*, 71.

⁵²⁰ *Ibidem* 75.

⁵²¹ Hoofdstuk 2.

⁵²² De biografische gegevens van Bologne zijn grotendeels ontleend aan de *Encyclopédie du Mouvement wallon*, I, II, III, Charleroi 2000, *ibidem* I, 163-164.

⁵²³ SOMA, Mo 13, *Lagebericht* van de OFK 589 d.d.19.07.1940.

⁵²⁴ *Encyclopédie du Mouvement wallon*, II, 1171.

⁵²⁵ De gegevens over Bologne en zijn activiteiten voor *La Wallonie libre* zijn ontleend aan: Marie-Françoise Gihousse, 'Les mouvements wallons de résistance durant la Seconde Guerre Mondiale', in: *La Vie wallonne*, LIX

(1985), 765-786.

⁵²⁶ In totaal zou er vanuit België een stroom van anderhalf tot twee miljoen vluchtelingen op gang komen. Zie voor het vluchtelingenprobleem Jean Vanwelkenhuyzen et Jacques Dumont, *1940. Le grand exode*, Parijs-Gembloers 1983; Michel Ugeux, *L'Exode 10 mai-20 juin 1940*, Parijs 2003; Jean Vanwelkenhuyzen, 'Le grand exode', in : Francis Balace (red.) *Jours de Guerre*, deel 5, *Jours de Chagrin I*, Brussel 1991, 7-16.

⁵²⁷ Mottard, *Des administrations*, 29. Mottard vermeldt daar ook dat een opvangcentrum in het *Palais provincial*, het gebouw van de provinciale griffie, werd ingericht.

⁵²⁸ Marcel-Henri Jaspar, *Souvenirs sans retouches*, Parijs 1968.

⁵²⁹ *Ibidem*, 313.

⁵³⁰ Thierry Rozenblum, 'Une cité si ardente. L'administration de Liège et la persécution des Juifs, 1940-1942' in : *Revue d'histoire de la Shoah*, n° 179, septembre-décembre 2003, Parijs 2004, 9-73, *ibidem* 20.

⁵³¹ Jean Brose, 'Dix-huit jours de guerre à Liège', I, in *Si Liège m'était conté*, n° 43, été 1972, 13-23, *ibidem* 17.

⁵³² Brose, 'Dix-huit jours de guerre à Liège', II, in: *Si Liège m'était conté*, n° 44, automne 1972, 7-11, *ibidem* 7.

⁵³³ De volgende ochtend werden in de puinhopen van enkele getroffen panden bordjes met het opschrift 'Crimes des Anglais' geplaatst. Brose, 'Dix-huit jours de guerre à Liège', II, 10.

⁵³⁴ '[...] der Bürgermeister in Lüttich, der aus der sozialistischen Partei hervorgegangen ist, hatte seit Wochen gegenüber der OFK erklärt, Notstandsmaßnahmen in Angriff zu nehmen. Bei der nächsten Besprechung berief er sich wieder auf Geldschwierigkeiten und behauptete, von der Provinz nichts zu bekommen. Stellte man den Vorsitzenden der Députation Permanente zur Rede, so behauptete dieser, die Stadt habe sich überhaupt nicht an die Provinz gewandt', *Lagebericht*, d.d. 19.07.1940, SOMA, Mo 13.

⁵³⁵ 'Katze-und-Maus-Spiel', *ibidem*.

⁵³⁶ Keim noteerde immers in hetzelfde *Lagebericht*: 'Bologne, der 1918 von einem deutschen Kriegsgericht zum Tode verurteilt wurde'.

⁵³⁷ '[...] sich das Fehlen dieses leiteten Beamten in der Provinz Lüttich, in der die politischen und wirtschaftlichen Verhältnisse besonders schwierig liegen, sehr stark fühlbar macht', *Lagebericht* d.d. 23.08.1940, SOMA Mo 13.

⁵³⁸ Thierry Rozenblum, 'Une cité si ardente', 18.

⁵³⁹ *Ibidem*.

⁵⁴⁰ *Ibidem*.

⁵⁴¹ Merkwaardigerwijze niet aan diens collega van Justitie.

⁵⁴² In de oorspronkelijke tekst staat *Anordnungen*; de vertaling van deze term is dus niet adequaat.

⁵⁴³ Dit is de vertaling in het Nederlands die destijds door de diensten van het ministerie van Binnenlandse Zaken werd gemaakt en aangehaald wordt in: Verhoeyen, *België bezet*, 69-70.

⁵⁴⁴ Zie Pacquot, *Sicherheitsdienst-Sicherheitspolizei Lüttich et organisation policière allemande à Liège (1940-1944)*, onuitgegeven

licenciaatsverhandeling universiteit Luik 1984, 59-60.

⁵⁴⁵ Het betrof een periodiek overleg van de burgemeesters van de gemeenten: Angleur, Ans, Bonnelles, Bressoux, Chênée, Embourg, Flémalle-Grande, Flémalle-Haute, Glain, Grâce-Belleur, Grivegnée, Herstal, Hollogne-aux-Pierres, Jemeppe-sur-Meuse, Jupille, Luik, Montegnée, Ougrée, Rocourt, Saint-Nicolas, Seraing, Tilleur, Vottem, Wandre. *Bulletin de la Ville de Liège sur l' année 1940*, ASL.

⁵⁴⁶ 'C'est l'autorité belge [...] - la circulaire du 30 août 1940 de M. Le Gouverneur a.i. Doyen -, et l'autorité occupante – le *Stadtkommissar* d'abord, l'*Oberfeldkommandantur* ensuite – qui m'ont chargé d'assurer la très lourde charge de Président de la *Conférence des Bourgmestres de l'agglomération liégeoise*, et, pour me servir de l'expression employée par ces MM. de l'*Oberfeldkommandantur*, de Chef des Bourgmestres du Grand-Liège.' Brief van J. Bologne aan J. Dengis, burgemeester van Bressoux, d.d. 05.11.1941, geciteerd in Rozenblum, 'Une cité si ardente', 16, voetnoot 4.

⁵⁴⁷ *Rapport annuel sur l'Administration et la Situation des Affaires de la Ville. Année 1941*, 317-318. Stadsarchief van Luik (SAL).

⁵⁴⁸ Zie *Lagebericht* d.d. 15.11.1940. SOMA Mo 13.

⁵⁴⁹ Een identieke verordening werd in Nederland op 18 juni 1941 uitgevaardigd.

⁵⁵⁰ Brief van Romsée en Leemans aan de burgemeester van Luik d.d. 13.11.1941. SAL, Fonds de Guerre, doos: Grand-Liège Ravitaillement Réquisitions, 'notre industrie nationale'.

⁵⁵¹ Brief van Bologne aan Leemans d.d. 18.11.1941. SAL, Fonds de Guerre, doos: Grand-Liège Ravitaillement Réquisitions

⁵⁵² 'machte Schule', noteerde Keim in zijn *Lagebericht für Mitte November bis Mitte Februar 1942*, SOMA Mo 13.

⁵⁵³ '[...] maintiennent unanimement leur refus', brief van Bologne aan de secretarissen-generaal van Binnenlandse Zaken en Volksgezondheid, Economische Zaken en Justitie d.d. 18.11.1941. SAL, Fonds de Guerre, doos Grand-Liège Ravitaillement Réquisitions.

⁵⁵⁴ Brief van Keim aan Bologne als voorzitter van de *Conférence des bourgmestres du Grand-Liège*, d.d. 06.12.1941. SAL, Fonds de Guerre, doos Grand-Liège Ravitaillement Requisitions.

⁵⁵⁵ *Ibidem*, Brief van Bologne aan Keim d.d. 10.12.1941.

⁵⁵⁶ SOMA, Mo 13.

⁵⁵⁷ 'Es ist deshalb schon jetzt notwendig nach einem Lütticher Nachfolger für den derzeitigen Bürgermeister Bologne zu suchen'.

⁵⁵⁸ Provinciaal Archief van Luik (PAL), dossier *Nominations des bourgmestres, État nominatif des membres qui composent le Conseil communal*.

⁵⁵⁹ Wouters, *Oorlogsburgemeesters*, 37.

⁵⁶⁰ *Ibidem* 83.

⁵⁶¹ *Ibidem*.

⁵⁶² Op 8 juli, 26 augustus, 7 oktober en 9 december. *Bulletin Administratif de la Ville de Liège. L'Année 1940*. SAL

⁵⁶³ *Idem*.

⁵⁶⁴ Op 10 en 24 maart, en op 10 en 17 april. *Bulletin Administratif de la Ville de Liège, l'Année 1941*.

⁵⁶⁵ Wouters, *Oorlogsburgemeesters*, 144.

⁵⁶⁶ 'Nous nous sommes trompés', Mottard, *Des administrations*, 56.

⁵⁶⁷ 'Délibérations du Collège échevinal statuant en lieu et en place du Conseil communal, *Bulletin Administratif de la Ville de Liège sur l'année 1941*.

⁵⁶⁸ Jacquemyns, *Een bezet land*, 85; Wouters, *Oorlogsburgemeesters*, 32.

⁵⁶⁹ Zie Wouters, *Oorlogsburgemeesters*, 289.

⁵⁷⁰ *Ibidem*, 294.

⁵⁷¹ Zie Jacquemyns, *Een bezet land*, 87.

⁵⁷² Wouters, *Oorlogsburgemeesters*, 296.

⁵⁷³ Zie Evrard Raskin, Gerard Romsée. *Een ongewone man. Een ongewoon leven*, Antwerpen-Baarn 1995, 231.

⁵⁷⁴ Francis Balace, 'Liège dans la seconde guerre mondiale', in : Jacques Stennon (red.), *Histoire de Liège*, Toulouse 1991, 261- 271, *ibidem* 271.

⁵⁷⁵ Zie Mottard, *Des administrations*, 123.

⁵⁷⁶ Zie Alain Colignon, 'Le Nouvel Ordre communal' in Francis Balace (red.), *Jours de Guerre*, deel 11: *Jours mêlés*, 35-91; *ibidem* 61.

⁵⁷⁷ Zie Wouters, *Oorlogsburgemeesters*, 293-296.

⁵⁷⁸ *Ibidem* 115.

⁵⁷⁹ Voor deze gerechtelijke crisis, zie Jacquemyns, *Een bezet land*, 90 en Verhoeyen, *België bezet*, 60-61.

⁵⁸⁰ ' Je n'ai pas cru utile de m'enquérir de l'opinion des Bourgmestres de Flémalle-Grande et de Flémalle-Haute. Vous devez être mieux que moi au courant de leurs sentiments à cet égard.' , Mottard, *Des administrations*, 121.

⁵⁸¹ 'Der Bürgermeister Bologne in Lüttich wird spätestens bei inkrafttretendes Gesetzes über die Schaffung Gross-Lüttichs ersetzt werden müssen, zumal er wiederholt offen erklärt hat, er werde nicht Bürgermeister in Lüttich bleiben, wenn seine Kollegen aus den Vorortgemeinden infolge der Eingemeindung gehen müssten. Es erscheint notwendig, sich schon jetzt nach dem ersten Bürgermeister Gross-Lüttichs umzusehen.' SOMA Mo 13.

⁵⁸² Rozenblum, 'Une cité si ardente', 19.

⁵⁸³ 'Les Autorités occupantes m'ont fait savoir qu'il devait être mis fin à vos fonctions de bourgmestre de Liège à la date du 1er novembre. Brief van Romsée aan Bologne, d.d. 27.10.1942, PAL, Dossier des Nominations des Bourgmestres.

⁵⁸⁴ Mottard, *Des administrations*, 122.

⁵⁸⁵ De andere twee dossiers betroffen twee niet-gemeenteraadsleden van Luik. *Ibidem*.

⁵⁸⁶ *Ibidem*.

⁵⁸⁷ 'Comme prévu', *ibidem* 125.

⁵⁸⁸ 'Modéré', Balace, 'Liège dans la seconde guerre mondiale', 264.

⁵⁸⁹ *Rapport annuel sur l'Administration et la Situation des Affaires de la Ville pendant l'année 1942*. SAL.

⁵⁹⁰ Hij verbleef als krijgsgevangene in het paleis van Laken.

⁵⁹¹ Voor de tekst van het telegram zie SAL, Fonds de Guerre, Doos 1 : 'Grand-

Liège.P.V. [=Procès Verbaux]. Séances Collège, 2.11.42-31.8.44', 2-3.

⁵⁹² 'Ce jour, notre bonne Ville de Liège devient la première cité industrielle du pays et prend sa place parmi les grandes métropoles européennes. Dans des circonstances difficiles, j'accepte la charge de l'Administration communale. En ce moment surtout, c'est un devoir pour tout Belge, et particulièrement pour tout Liégeois, d'être au poste pour aider autant que possible la population à traverser des heures pénibles. [...] Nous ne voulons pas faire de vaines promesses. Que la population nous juge à nos actes et tout entière travaille avec nous pour l'avenir de Liège et le salut de notre peuple.' ASL, *Rapport annuel sur l'Administration et la Situation des Affaires de la Ville pendant l'année 1942*, 75.

⁵⁹³ Je [...] déclare, par la présente, donner à M. Dargent, premier échevin, qualité pour assumer, en mon lieu et place, les fonctions de Bourgmestre pendant mon absence pour cause de maladie.' ASL, Fonds de Guerre, Doos 1 : 'Grand-Liège., PV. Séances Collège, 2.11.42-31.8.44', 1.

⁵⁹⁴ Mottard, *Des administrations*, 125.

⁵⁹⁵ Zie *Le Monde du Travail*, een ondergronds socialistisch blad, d.d. november 1942.

⁵⁹⁶ Maar ook niet langer, gezien de datum van de schriftelijke ziekmelding van Willems.

⁵⁹⁷ 'Je le voyais tous les jours puisque aussi bien la constitution du Grand Liège posait de nombreuses questions urgentes relatives à l'administration de la police de l'agglomération. Il me semblait affolé et bien que ne lui présentant à la signature que des pièces courantes, il n'était pas à même de les lire et me demandait s'il pouvait signer sans les lire. Il apportait d'ailleurs son bureau à grandes enjambées, il était impossible d'avoir avec lui une conversation de service suivie et cette situation a duré du moins pendant dix jours. J'attribue cet état à la crainte qu'il ressentait à la suite de menaces dont il avait été l'objet.' Fonds Balace, Dossier Dargent. Pièce 14, 'Déposition de Témoin' (getuigenverklaring van Joseph Schöner).

⁵⁹⁸ Zie Balace, 'Liège dans la seconde guerre mondiale', 264.

De opmerking van Conway, *Collaboratie in België*, 168, dat Willems zijn heil in een sanatorium zocht, is niet juist.

Bij vonnis van 5 februari 1946 veroordeelde een militaire rechtbank Willems tot drie jaar gevangenisstraf.

⁵⁹⁹ Conway, *Collaboratie*, 73.

⁶⁰⁰ *Ibidem* 120.

⁶⁰¹ Flore Plisnier, *Te wapen voor Hitler. Gewapende collaboratie in Franstalig België 1940-1944*, Amsterdam/Antwerpen 2008, 72.

⁶⁰² Conway, *Collaboratie*, 73.

⁶⁰³ Plisnier, *Te wapen*, 45.

⁶⁰⁴ 'Le Parti Socialiste réclame le droit de régler leurs comptes aux nommés Dengis et Jouan, traîtres à leur parti et au pays.', geciteerd in Mottard, *Des administrations*, 124.

⁶⁰⁵ *Le Monde du Travail*, n° 65, november 1942, 3.

⁶⁰⁶ 'Un rexiste bochophile 100%' aangehaald in: Alain Colignon, 'Le Nouvel

Ordre communal' in: Francis Balace (red.), *Jours de Guerre*, dln 11,12,13, *Jours mêlés*, Brussel 1997, 35-91, *ibidem* 81.

⁶⁰⁷ De biografische gegevens over Dargent zijn ontleend aan de documenten 4 en 5 van en aan het p.v. van het verhoor van Dargent d.d. 11.05.1945 in het dossier Dargent. Fonds Balace, dossier Dargent.

⁶⁰⁸ 'Peu avant le 10 mai 1940', p.v. van het verhoor van Dargent d.d. 11.05.1945.

⁶⁰⁹ Fonds Balace, dossier Dargent, document 4.

⁶¹⁰ 'Au moment où vous prenez vos fonctions, nous tenons à vous dire ce que nous pensons de vous et à marquer quelle sera notre attitude à votre égard. Cette maison où vous allez fonctionner n'a jamais reçu aucun membre du corps communal qui n'ait été choisi par les électeurs communaux. Vous êtes le premier qui vous êtes prêté à souiller la loi communale pour remplacer un homme qui depuis 1912 est membre du conseil: nommé échevin en 1920 pour devenir Bourgmestre en 1929. Il s'est représenté chaque fois devant les électeurs : chaque fois il a été réélu dans la majorité : aux dernières élections il était en tête de liste qui a remporté quatre-vingts pourcent des voix, le plus fort pourcentage de la province.' Fonds Balace, dossier Dargent, document 55 ; onder dit documentnummer zijn verschillende stukken gerangschikt.

⁶¹¹ 'Vous ne trouverez personne de sérieux qui pourra avoir confiance en vous.' *Ibidem*.

⁶¹² 'Çe ferait affront à Notre Bourgmestre.' *Ibidem*.

⁶¹³ 'Je ne doute pas du jugement de votre fils s'il devient un homme.' *Ibidem*.

⁶¹⁴ 'Je ne crois nullement être dans l'illégalité.' *Ibidem*.

⁶¹⁵ Dit blijkt uit een onderhoud dat Bologne eind november 1941 met Dargent en Riga had. Het verklaart mede de grote woede van Riga.

⁶¹⁶ 'C'est Gérard Willems qui m'a convoqué un jour pour me demander de faire partie du Grand-Liège [...]. Il m'a déclaré qu'il avait vu Romsée et que ce dernier désirait que je devienne échevin dans la nouvelle Grande Agglomération. L'entretien que j'ai eu avec Gérard Willems a duré 10 minutes : j'ai accepté et j'ai alors posé officiellement ma candidature en m'adressant directement à Romsée sans l'appui d'aucun parti.' Proces verbaal (p.v.) van het verhoor van Dargent d.d. 11.05.1945. Fonds Balace, dossier Dargent.

⁶¹⁷ Wouters, *Oorlogsburgemeesters*, 393.

⁶¹⁸ *Ibidem* 393-394.

⁶¹⁹ 'Les meilleurs des nôtres', Fonds Balace, dossier Dargent, document 14, kopie van de brief van Dargent aan de gemeentesecretarissen d.d. 02.12.1942.

⁶²⁰ 'Tant d'autres, sans occupation avouable, vivent en marge de la société et souvent même, pour ne pas dire toujours, à ses dépenses', *ibidem*.

⁶²¹ 'Innombrables', Fonds Balace, Dossier Dargent, document 14, getuigenverklaring van Schöner d.d. 20.10.1944.

⁶²² '[...]Dargent s'est montré plus exigeant que l'autorité allemande elle-même'. *Idem*.

⁶²³ 'Dargent au lieu d'être le Bourgmestre des Liégeois était le Bourgmestre

contre les Liégeois', *ibidem*.

⁶²⁴ Fonds Balace, dossier Dargent, document 17, p.v. van het verhoor van Julien Richard Aimont. Aimont was de door Dargent in december 1942 benoemde, gematigd rexistische kabinetschef.

⁶²⁵ Voor het 'Légion Wallonie' zie Conway, *Collaboratie*, 95-97.

⁶²⁶ 'Je n'ai pas l'illusion de l'avoir aujourd'hui toute entière derrière moi, mais je suis convaincu qu'un jour, prochain sans doute, dégagé de toute influence étrangère, son solide bon sens vous rendra enfin l'hommage ému que votre glorieuse conduite mérite.' *La Légia*, d.d. 13.01.1943.

⁶²⁷ Fonds Balace, dossier Dargent, verhoor van Dargent d.d. 11.05.1945.

⁶²⁸ 'Elle caractérise la mentalité de Dargent comme Bourgmestre', Fonds Balace, Dossier Dargent, document 15, getuigenverklaring van Schöner van oktober 1944, zonder aanduiding van de dag.

⁶²⁹ 'J'avais au demeurant clairement signifié à Dargent la position que j'entendais prendre, à savoir l'exercice de mon métier strictement, scrupuleusement et ma volonté de n'agir qu'en parfait Belge. Monsieur Dargent m'avait répondu qu'il ne m'en demanderait pas davantage.' Fonds Balace, dossier Dargent, document 14, getuigenverklaring van Joseph Schöner d.d. 20.10.1944.

⁶³⁰ 'Un homme dangereux au possible', geciteerd in Colignon, 'Le nouvel Ordre communal', 81.

⁶³¹ Kolonel Adriaan van Coppenolle was in oktober 1941 aangesteld. Zie Conway, *Collaboratie*, 146.

⁶³² '[...] se moquait du Procureur', Fonds Balace, dossier Dargent, document 14, getuigenverklaring van Schöner d.d. 20.10.1944.

⁶³³ Fonds Balace, dossier Dargent, p.v. van het verhoor van Dargent d.d. 11.05.1945.

⁶³⁴ 'Des fripouilles', Fonds Balace, dossier Dargent, document 15, getuigenverklaring van Schöner van oktober 1944. N.B. Dit is niet de getuigenverklaring van Schöner d.d. 14.10.1944.

⁶³⁵ 'Je veux, à la tête de ma police, un policier et non un chevronné [...] qui, par exemple, ne laisse pas courir impunément, en jouant la simple comédie de recherches infructueuses, l'auteur d'un assassinat.' Fonds Balace, dossier Dargent, document 15, kopie van de brief van Dargent aan Schöner d.d. 07.02.1943.

⁶³⁶ 'J'ai l'impression nette que les bandits croient qu'ils peuvent se procurer des pistolets très facilement et sans danger auprès de la police belge en supposant, à juste raison, dirait-on, que les agents de police donnent des armes qui leur sont confiées sans résistance sérieuse.' Fonds Balace, dossier Dargent, document 15, brief van Von Claer aan Dargent d.d. 31.07.1943.

⁶³⁷ '[...] une circulaire [...] dans laquelle il [= Dargent] disait que les Commissaires de Police sont ou bien incapables ou bien complices des terroristes.' Fonds Balace, dossier Dargent, document 15, getuigenverklaring van Schöner van oktober 1944.

⁶³⁸ 'Je suis fier de mon titre de Bourgmestre de Liège ; je ne suis pas fier de

mon titre de Chef de la Police liégeoise.' Fonds Balace, dossier Dargent, document 15, getuigenverhoor van Schöner van oktober 1944 en document 15, kopie van het artikel in *l'Avenir* d.d. 06.08.1943.

⁶³⁹ 'Je suis fier de vous', Fonds Balace, dossier Dargent, document 15, schrijven van de wnd procureur-generaal Delwaide aan de Commissarissen, Officieren, Inspecteurs, Brigadiers en Agenten [van de Luikse politie], niet gedateerd. Uiteraard waren de woorden: 'Je suis fier de vous' een reactie op de uitlatingen van Dargent tegenover *l'Avenir*.

⁶⁴⁰ Fonds Balace, dossier Dargent, document 15, getuigenverklaring van Schöner van oktober 1944.

⁶⁴¹ Fonds Balace, dossier Dargent, Document 17, getuigenverklaring van Julien Richard Aimont d.d. 27.10.1944.

⁶⁴² Fonds Balace, dossier Dargent, document 14, getuigenverklaring van Schöner, d.d. 20.10.1944.

⁶⁴³ 'Le Bourgmestre avait recruté directement des policiers [Onder anderen Joba en Umans] pour lui seul et il connaissait des tas de choses sur le comportement de certains policiers.' *Ibidem*.

⁶⁴⁴ Fonds Balace, dossier Dargent, getuigenverklaringen (niet genummerd) van Omer Jean Joseph Julien d.d. 24.04.1945 en van Léon Bosman d.d. 26.04.1945.

⁶⁴⁵ Fonds Balace, dossier Dargent, document 40, getuigenverklaring van Gerard Schmetz d.d. 07.04.1945.

⁶⁴⁶ *Ibidem*.

⁶⁴⁷ 'Dargent me disait d'assainir mon entourage [...] et que cela devait changer au Commissariat en Chef, qu'on s'occupait de toute autre chose que de police, et que cela ne durerait pas et que des arrestations seraient opérées par les Allemands.' Fonds Balace, dossier Dargent, getuigenverklaring van Joseph Schöner d.d. 20.10.1944.

⁶⁴⁸ 'Et même je trouve particulièrement étrange qu'au moment même où les Allemands descendaient au Commissariat en Chef, je venais précisément d'être appelé auparavant au Cabinet du Bourgmestre et c'est devant lui que je suis prévenu de ce qui se passait à mon commissariat. Quand je m'absentais de mon bureau c'était mon adjoint Monsieur Verrees qui était obligé de rester là à ma place. J'ai l'impression que tout cela était orchestré. *Ibidem*.

⁶⁴⁹ Fonds Balace, dossier Dargent, p.v. van het verhoor van Dargent d.d. 11.05.1945.

⁶⁵⁰ 'Il [=Joba] m'a parlé de l'affaire Verrees, et m'a dit qu'au moins un mois ou deux auparavant il avait interpellé Verrees, il l'avait mis en garde à propos de son activité et lui aurait dit de réfléchir au fait qu'il avait deux enfants.' Fonds Balace, dossier Dargent, getuigenverklaring van Julien Aimont d.d. 27.10.1944.

⁶⁵¹ Fonds Balace, dossier Dargent, getuigenverklaring Joseph Schöner d.d. oktober 1944.

⁶⁵² A. de Jonghe, 'De strijd', dl 3 in: *Bijdragen tot de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, 5 (1978), 5-178, *ibidem* 7-8.

-
- ⁶⁵³ Conway, *Collaboratie*, 187.
- ⁶⁵⁴ *Ibidem* 71-72.
- ⁶⁵⁵ *Ibidem* 174.
- ⁶⁵⁶ *Ibidem*.
- ⁶⁵⁷ *Ibidem*.
- ⁶⁵⁸ *Ibidem*, 170.
- ⁶⁵⁹ Funken was bij de Belgische politie ontslagen en had zich vervolgens bij het Waalse Legioen aangesloten. Hij zag in aansluiting bij de DSI een mogelijkheid om aan de gevaren van het Oostfront te ontkomen. *Ibidem*, 210-211.
- ⁶⁶⁰ Paquot, *Sicherheitsdienst*, 173.
- ⁶⁶¹ *Ibidem* 174;
- ⁶⁶² Fonds Balace, dossier Dargent, getuigenverklaring van Raoul Lemaire, d.d. 09.11.1944.
- ⁶⁶³ *Ibidem*.
- ⁶⁶⁴ Conway, *Collaboratie*, 217.
- ⁶⁶⁵ Voor de moorden op Horrent, Boinem en Matagne zie Conway, *Collaboratie*, 217-219; De Jonghe, 'De strijd' dl 5 in: *Bijdragen tot de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, deel 8 (1984), 5-234, *ibidem* 89; Paquot, *Sicherheitsdienst*, 175; Fonds Balace, dossier Dargent, p.v. van het verhoor van Edmond van Buggenum d.d. 10.11.1944; *ibidem*, getuigenverklaringen van Raoul Lemaire d.d. 09.11.1944 en 08.12.1944.
- ⁶⁶⁶ Dit alles volgens de getuigenverklaring van de toenmalige kabinetschef van Dargent, Aimont. Fonds Balace, dossier Dargent, document 17, getuigenverklaring van Julien Richard Aimont d.d. 27.10.1944.
- ⁶⁶⁷ 'C'est le conseiller Geller qui au moment de son départ de Liège m'a dit qu'il était torpillé par Dargent et qu'il était triste de savoir qu'à Bruxelles les autorités allemandes avaient donné raison au Bourgmestre Dargent.' Fonds Balace, dossier Dargent, document 14, getuigenverklaring van Schöner d.d. 20.10.1944.
- ⁶⁶⁸ '[...] défense m'a été faite d'y aller seul. Il fallait toujours que je sois accompagné du Bourgmestre Dargent.' *Idem*.
- ⁶⁶⁹ 'adversaire déclaré', *idem*.
- ⁶⁷⁰ Conway, *Collaboratie*, 218.
- ⁶⁷¹ 'La lutte Himmler-Reeder pour la nomination d'un HSSPF à Bruxelles', dl 5, in : *Cahiers d'histoire de la Seconde Guerre mondiale*, 8, 6-234, Brussel 1984, 6-234, *ibidem* 129.
- ⁶⁷² Plisnier, *Te wapen*, 163, noot 103.
- ⁶⁷³ *Ibidem*, 109.
- ⁶⁷⁴ *Ibidem* 85.
- ⁶⁷⁵ Zie Albert De Jonghe, 'De strijd Himmler-Reeder om de benoeming van een HSSPF te Brussel (1942-1944). Delen 1-5' in: *Bijdragen tot de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, 3,4,5,7,8, 1974-1984.
- ⁶⁷⁶ 'Der Führer hat hinsichtlich der Zukunft des belgischen Staates noch keine entgültige Entschliessung getroffen', De Jonghe, 'De strijd', dl 2, in: *Bijdragen tot de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog* 4, 5-152, *ibidem* 10.

-
- ⁶⁷⁷ De Jonghe, *ibidem* 96-97.
- ⁶⁷⁸ *Ibidem*, 'De strijd', dl 3 in: *Bijdragen*, nr 5, 5-175, *ibidem* 18.
- ⁶⁷⁹ Paul Struye, *L'Évolution du sentiment publique en Belgique sous l'occupation allemande*, Brussel 1945, 101-102.
- ⁶⁸⁰ Dit vermeldde een chef van de Sipo-SD in Brussel op 26.01.1943. De Jonghe, 'De strijd', dl 3, in: *Bijdragen*, 5, 5-178, *ibidem* 18.
- ⁶⁸¹ *Ibidem*, 'De strijd', dl 2, 78.
- ⁶⁸² *Ibidem*, 'De strijd', dl 3, 121.
- ⁶⁸³ *Ibidem* 122.
- ⁶⁸⁴ *Ibidem* 163.
- ⁶⁸⁵ De Jonghe, 'De strijd', dl 5, 7.
- ⁶⁸⁶ *Ibidem* 7-8.
- ⁶⁸⁷ De gegevens over deze actie zijn ontleend aan Pierre Stéphany, 1944. *Le bonheur et les épreuves de l'année la plus longue*, Brussel 1995, 102-103.
- ⁶⁸⁸ De Jonghe, 'De strijd', dl 5, 118.
- ⁶⁸⁹ *Ibidem* 127.
- ⁶⁹⁰ Zie voor de vestiging van een *Zivilverwaltung* in België: Albert de Jonghe, 'L'instauration d'une administration civile en Belgique et dans le nord de la France', in: *Cahiers d'histoire de la Seconde Guerre Mondiale*, 1, Brussel 1970, 67-129.
- ⁶⁹¹ *Ibidem*, 126.
- ⁶⁹² Fonds Balace, dossier Dargent, p.v. van het verhoor van Dargent, d.d. 12.05.1945.
- ⁶⁹³ De bevrijding van de stad Luik wordt in hoofdstuk 11 behandeld.
- ⁶⁹⁴ A. Forny, *Libération de Liège*, Parijs 1945, 13; Jean Jour, *La Libération de Liège*, Luik 1994, 45-46.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK 6

- ⁶⁹⁵ Einde 1940 telde Maastricht circa 96.000 inwoners en Luik circa 155.000.
- ⁶⁹⁶ Dat waren gewelddadigheden die niet door verzetsmensen maar door criminelen werden gepleegd en waarbij het ging om persoonlijke verrijking.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK 7

- ⁶⁹⁷ Peter Romijn, 'De oorlog (1940-1945)', in: J.C.H. Blom, R.G. Fuks-Mansfeld, I. Schöffer (red.), *Geschiedenis van de Joden in Nederland*, Amsterdam 1995, 311-347, *ibidem* 113. Zie ook Daniel Fränkel, 'wortels van Nazi-ideologie', in: Robert Rozet en Shmuel Spector (red.), *Encyclopedie van de Holocaust*, Kampen 2003, 18-30.
- ⁶⁹⁸ Voor de Neurenberger wetten zie Saul Friedländer, *Nazi-Duitsland en de Joden*, deel 1: *De jaren van vervolging 1933-1939*, deel 2: *De jaren van vernietiging 1939-1945*, Amsterdam/Tielt 2007, dl 1, 163.
- ⁶⁹⁹ De Jong, *Koninkrijk*, dl 1, 533.
- ⁷⁰⁰ Moore, *Slachtoffers en overlevenden. De nazi-vervolging van de joden in Nederland*, Amsterdam 1998, 315-322.

⁷⁰¹ J'ai toujours pu prouver aisément que je ne porte aucune responsabilité dans ce domaine où tant d'excès furent commis au nom du racisme'. Alexander von Falkenhausen, *Mémoires d'outre-guerre. Comment j'ai gouverné la Belgique de 1940 à 1944*, Brussel 1974, 312.

⁷⁰² Zie o.m. J. Presser, *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945*, Soesterberg 2005, 2 delen, dl 1, 18; De Jong, *Koninkrijk*, dl 4, 301; Bob Moore, *Slachtoffers*, 70.

⁷⁰³ Presser, *Ondergang*, dl 1, 23-24.

⁷⁰⁴ Lieve Saerens, *Vreemdelingen in een wereldstad. Een geschiedenis van Antwerpen en zijn joodse bevolking (1880-1944)*, Tielt 2000, 499; Maxime Steinberg, *La persécution des juifs en Belgique*, Brussel 2004, 37.

⁷⁰⁵ Dit was een verdrag dat op 18 oktober 1907 door 44 landen, waaronder België en Duitsland, was ondertekend. Het omschreef de rechten en de plichten van vijandige legers en militaire bezetters. De Conventie gelastte de bezettende macht ook de 'eerbiediging van de in het land geldende wetten'. Wouters, *Oorlogsburgemeesters*, 40.

⁷⁰⁶ Overigens is de term 'passieve medewerking' in feite een contradictio in terminis. Bijna in alle gevallen was het zo dat Belgische gezagsdragers hun medewerking aan de uitvoering van anti-joodse maatregelen niet weigerden, maar er actief hun medewerking aan gaven.

⁷⁰⁷ Romijn, *Oorlogsburgemeesters*, 238.

⁷⁰⁸ *Ibidem*, 24.

⁷⁰⁹ 'Verordening van den Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied betreffende het aangeven van ondernemingen'.

⁷¹⁰ *Verordeningenblad 1940*, 546-552.

⁷¹¹ Saerens, *Vreemdelingen*, 501.

⁷¹² *Verordnung über das Ausscheiden von Juden aus Ämter und Stellungen*.

⁷¹³ *Ibidem*, 123.

⁷¹⁴ Zie voor de economische uitsluiting van de joden in België Frank Seberechts, 'Spoliatie en verplichte tewerkstelling', in: Rudi van Doorslaer (red.), Emmanuel Debruyne, Frank Seberechts, Nico Wouters, *Gewillig België. Overheid en Jodenvervolging tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Amsterdam/Antwerpen 2007, 403-478.

⁷¹⁵ Maxime Steinberg, *La persécution des Juifs en Belgique (1940-1945)*, Brussel 2004, 208.

⁷¹⁶ Verordening 6/1941, *Verordeningenblad 1941*, 19.

⁷¹⁷ De Jong, *Koninkrijk*, dl 4, 874.

⁷¹⁸ Art. 2, lid 1 van Verordening 6/1940. *Verordeningenblad 1940*, 19.

⁷¹⁹ Abel J. Herzberg, *Kroniek der Jodenvervolging 1940-1945*, Amsterdam 1985, 69.

⁷²⁰ Eind augustus stonden 140.522 voljoden, 14.549 halfjoden – **G1** – en 5.719 kwartjoden – **G2** – geregistreerd; Presser, *Ondergang*, dl 1, 63.

⁷²¹ De Jong, *Koninkrijk*, dl 5, 445-451.

⁷²² Presser, *Ondergang*, dl 1, 66.

⁷²³ VO 197/1940, *Verordeningenblad 1940*, 566-577.

⁷²⁴ Saerens, *Vreemdelingen*, 501.

⁷²⁵ WA = Weerafdeling(en) van de NSB; het was een paramilitaire organisatie waarvan de leden zwarte uniformen droegen.

⁷²⁶ 'Der Judenrat ist in erster Linie der Befehlsempfänger für die Judenschaft', aldus Seyß-Inquart. Geciteerd in De Jong, *Koninkrijk*, dl 5, 1029.

⁷²⁷ Romijn, *Oorlogsburgemeesters*, 243.

⁷²⁸ De Jong, *Koninkrijk*, dl 5, 522-523; Presser, *Ondergang*, dl 1, 101-107.

⁷²⁹ De Jong, *ibidem*, 1029.

⁷³⁰ Presser, *Ondergang*, dl 1, 164.

⁷³¹ C. Stuhldreher, *De legale rest. Gemengd gehuwde joden onder de Duitse bezetting*, Amsterdam 2007, 39.

⁷³² Saerens, *Vreemdelingen*, 502; Dan Michman, 'De oprichting van de VJB in internationaal perspectief' in: Rudi van Doorslaer & Jean-Philippe Schreiber (red.), *De curatoren van het getto. De vereniging van de joden in België tijdens de nazi-bezetting*, Tielt 2004, 20-45, *ibidem* 44.

⁷³³ Breendonk, een oud fort in de fortengordel rond Antwerpen, was in het begin van de twintigste eeuw gebouwd. In augustus 1914 hadden Duitse troepen het veroverd. Na het einde van de Eerste Wereldoorlog had het als fort geen functie meer. Vanaf 1939 werd het aangepast om het hoofdkwartier van het Belgische leger te huisvesten. Tot 17 mei 1940 was er het hoofdkwartier, dat toen verplaatst werd. Van september 1940 tot augustus 1944 was het een SS-Konzentrations- und Durchgangslager. Zie voor de geschiedenis van het kamp: Patrick Nefors, *Breendonk 1940-1945. De geschiedenis*, Antwerpen 2004.

⁷³⁴ Dan Michman, 'De oprichting van de "Joodsche Raad voor Amsterdam" vanuit een vergelijkend perspectief', in: *Derde Jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie*, Zutphen 1989, 75-100, *ibidem* 93 en 95.

⁷³⁵ Laurence Schram, 'De oproepen voor "tewerkstelling" in het Oosten', in: Rudi van Doorslaer & Jean-Philippe Schreiber (red.), *De curatoren van het getto*, 247.

⁷³⁶ Dit departement was eind november 1940 afgesplitst van het vroegere departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. De pro-Duitse hoogleraar J. van Dam was als secretaris-generaal benoemd. De afdeling Kunsten was overgegaan naar het nieuw ingestelde departement van Volksvoorlichting en Kunsten.

⁷³⁷ De Jong, *Koninkrijk*, dl 5, 553.

⁷³⁸ *Verordnung über das jüdische Schulwesen*, verordening 8.

⁷³⁹ Presser, *Ondergang*, dl 1, 211.

⁷⁴⁰ *Ibidem*, 221.

⁷⁴¹ Laurence Schram, 'De distributie van de davidster', in: Rudi van Doorslaer & Jean-Philippe Schreiber, *De curatoren van het getto*, 204-214, *ibidem* 204.

⁷⁴² *Verordnungsblatt*, 1 juni 1942, 943-946.

⁷⁴³ Maxime Steinberg, *L'Étoile et le fusil*, dl 1 : *La question juive 1940-1942*, Brussel 1983, 177.

⁷⁴⁴ *Ibidem*.

⁷⁴⁵ Van Doorslaer (red.) e.a., *Gewillig België*, 213.

⁷⁴⁶ Schram, 'De distributie van de davidster', 204.

⁷⁴⁷ N.C.K.A. in 't Veld, *De SS en Nederland*, Amsterdam 1987, 13.

⁷⁴⁸ Marnix Croes & Peter Tammes, *'Gif laten wij niet voortbestaan'.* Een onderzoek naar de overlevingskansen van joden in de Nederlandse gemeenten, 1940-1945, Amsterdam 2004, 84.

⁷⁴⁹ Dat waren:

Amt I: Verwaltung und Justiz

Amt II: Weltanschauliche Forschung

Amt III: SD-Inland, Deutsche Lebensgebiete

Amt IV: Gegnerforschung und -bekämpfung. Dat was de Gestapo.

Amt V: Kripo

Amt VI: SD-Ausland.

In mei 1940 werd Amt I in tweeën gesplitst: Amt I: Personal en Amt II: Organisation, Verwaltung und Recht. Het oorspronkelijke Amt II werd nu als Amt VII: Weltanschauliche Forschung und Auswertung aangeduid. Zie Gutman e.a., *Enzyklopädie des Holocaust*, dl 3, 1211-1212.

⁷⁵⁰ In 't Veld, *De SS*, 12-42; Tammes & Croes, *Gif*, 85-90; David Cesarani, *Eichmann. De definitieve biografie*, Amsterdam 2005, 83-85.

⁷⁵¹ Zie voor de plannen voor gedwongen emigratie van de joden Mark Roseman, *De villa, het meer, de conferentie. Wannsee, 20 januari 1942*, Amsterdam 2002, 34-37; Richard Breitman, *Heinrich Himmler, de architect van de Holocaust*, [Amsterdam] 2005, 135-187; David Cesarani, *Eichmann*, 86-97.

⁷⁵² De Jong, *Koninkrijk*, dl 5, 1019.

⁷⁵³ Croes & Tammes, *Gif*, 127; ook Brayard neemt deze beslissing aan; Florent Brayard, *La « Solution finale de la question juive ». La technique, le temps et les catégories de la décision*, Parijs 2004, 10 en 16.

⁷⁵⁴ Roseman, *De villa*, 149.

⁷⁵⁵ Zo stond het in de notulen van de bijeenkomst genoteerd. Zie voor dit verslag Roseman, *De villa*, 147-159, *ibidem* 153.

⁷⁵⁶ Croes & Tammes, *Gif*, 129.

⁷⁵⁷ Zie hiervoor het dagboek van een medewerkster van de Joodse Raad: Mirjam Bolle, *Ik zal je beschrijven hoe een dag er hier uit ziet. Dagboekbrieven uit Amsterdam, Westerbork en Bergen-Belsen*, 2e druk, Amsterdam/Antwerpen 2005.

⁷⁵⁸ Brayard, *La solution finale*, 110-111.

⁷⁵⁹ Zie voor de bijeenkomst van 3 maart 1942 van Eichmann met zijn drie vertegenwoordigers Brayard, *La solution finale*, 109.

⁷⁶⁰ *Ibidem* 112.

⁷⁶¹ A. de Jonghe, 'La lutte Himmler-Reeder pour la nomination d'un HSSPF à Bruxelles (1942-1944). Première partie : La Sicherheitspolizei en Belgique' in: *Cahiers d'histoire de la Seconde Guerre mondiale*, 3 (1974), Brussel 1974, 103-173, *ibidem* 103 ; 112.

⁷⁶² *Ibidem* 117.

⁷⁶³ Hij was een jurist, die vanaf januari 1934 de eerste *Judenreferent* van de Gestapo was.

⁷⁶⁴ Maxime Steinberg, *Dossier Bruxelles-Auschwitz. De SS-politie en de uitroeiing van de joden. Gevolgd door gerechtelijke documenten van de*

rechtszaak Ehlers, Canaris en Assche bij het Assisenhof te Kiel, Brussel 1981, 226.

⁷⁶⁵ *Ibidem*.

⁷⁶⁶ In het bezette deel van Frankrijk kwam de *Dienststelle* wel onder de *Kommandostab* van de daar gevestigde *Militärverwaltung* te staan.

⁷⁶⁷ De Jonghe, *La lutte*, 135.

⁷⁶⁸ Zie voor de volledige opsomming van de voorwaarden: De Jonghe, *La lutte*, 139.

⁷⁶⁹ *Ibidem* 152.

⁷⁷⁰ Zie voor de verhouding *Militärverwaltung* – *Sipo-SD*: De Jonghe, *La lutte*, 129-147; Steinberg, *Dossier*, 32-41; Steinberg, *La Persécution*, 157-161; Rudi van Doorslaer (red.), , 274-276.

⁷⁷¹ De biografische gegevens van Ashe zijn ontleend aan Steinberg, *Dossier*, 24-26.

⁷⁷² Geciteerd in Steinberg, *Dossier*, 25.

⁷⁷³ *Ibidem* 30.

⁷⁷⁴ Schram, 'De oproepen', 251.

⁷⁷⁵ Geciteerd in *ibidem*.

⁷⁷⁶ Zie voor het onderhoud tussen Burger en Benedictus: *ibidem*.

⁷⁷⁷ Schram, 'De oproepen', 253.

⁷⁷⁸ *Ibidem* 255. Voor de details van deze actie zie Maxime Steinberg, *L'étoile et le fusil*, dl 2: 1942. *Les cent jours de la déportation*, Brussel 1984, 175-177 en 190, noot 7.

⁷⁷⁹ 'De leur propre degré', Steinberg, *La Persécution*, 238.

⁷⁸⁰ *Ibidem* 239.

⁷⁸¹ *Ibidem* 229.

⁷⁸² Schram, 'De oproepen', 256.

⁷⁸³ *Ibidem*.

⁷⁸⁴ *Ibidem*.

⁷⁸⁵ *Ibidem* 261.

⁷⁸⁶ Geciteerd in Schram, 'De oproepen', 261.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK 8

⁷⁸⁷ Tot nu toe is nooit een diepgaand onderzoek naar de jodenvervolging in Maastricht tijdens WO II gedaan. Jozeph Michman, Hartog Beem, Dan Michman (red.), *Pinkas. Geschiedenis van de joodse gemeenschap in Nederland*, Amsterdam/Antwerpen 1992, 460 wijden er niet meer dan een halve pagina aan. Lemmens, *Joods leven in Maastricht*, Maastricht 1990, 85-92 behandelt deze periode in slechts acht bladzijden. De inleiding van *De Salmangs*. door Frans Roebroeks en Carl Andreas (Frans Roebroeks en Carl Andreas (red.), 'Een woord vooraf', in: *Dagboeknotities en herinneringen van een joods gezin te Maastricht (1943-1944)*, Maastricht 1998, IX-XV, is iets uitgebreider over de jodenvervolging in Maastricht, maar plaatst deze evenmin in het Nederlandse en internationale perspectief. De van toepassing zijnde gegevens in het NIOD zijn onvolledig. Het raadplegen van het archief

van de gemeentepolitie van Maastricht en van bepaalde delen van het archief van de gemeente Maastricht heeft mij in staat gesteld de geschiedenis van de jodenvervolging in Maastricht grotendeels te reconstrueren.

⁷⁸⁸ J.M. Lemmens, *Joods leven*, 13.

⁷⁸⁹ Op 27 december 1791 had de *Assemblée Nationale* het besluit genomen joden volledige burgerrechten te verlenen.

⁷⁹⁰ Lemmens, *Joods leven*, 27.

⁷⁹¹ Michman (red.), *Pinkas*, 458.

⁷⁹² HCL, C.P.F. Andreas, *Inventaris van de archieven van de Nederlands Israëlitische Gemeente te Maastricht*, 20.

⁷⁹³ HCL, *Archieven van de Nederlands Israëlitische Gemeente te Maastricht*, inv. nr 9: notulen van het Kerkbestuur 1937-1944, *ibidem*: notulen van de Algemene ledenvergadering d.d. 03.12.1944.

⁷⁹⁴ Lemmens, *Joods leven*, 123.

⁷⁹⁵ HCL, GAM, arch. Gemeentebestuur, inv.nr 2.08.22, volgnummer 3A, brief van de burgemeester van Maastricht aan de secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken d.d. 28.10.1940.

⁷⁹⁶ HCL, GAM, arch. Gemeentebestuur, inv. nr 2.08.22, volgnummer 3A, verklaring van C. Mendes de Leon, d.d. 24.10.1940.

⁷⁹⁷ HCL, GAM, arch. Gemeentebestuur van Maastricht, inv.nr 2.08.22, volgnummer 3A, brief van de burgemeester van Maastricht aan de *Stabarzt* Dr. Mahr, *Standortarzt* Maastricht, d.d. 27.10.1941.

⁷⁹⁸ F. Roebroeks en C. Andreas (red.), *De Salmangs.*, 51, noot 20.

⁷⁹⁹ Een van zijn naaste medewerkers rapporteerde aan Wimmer dat zowel de Rijksinspectie van de bevolkingsregisters als de gemeentelijke organen '*loyal, ja sogar sehr bemüht*' hebben meegewerkt. Presser, *Ondergang*, dl 1, 63. Zie ook Romijn, *Oorlogsburgemeesters*, 233.

⁸⁰⁰ HCL, GAM, arch. Burgerlijke Stand en Bevolking, 'Repertorium en Legesregister personen van joodschen bloede', inv. nr 126.

⁸⁰¹ *Idem*. Michman e.a. (red.), *Pinkas*, 460, spreekt van 420 joden in 1941, maar vermeldt de bron waaraan hij dit cijfer ontleent niet. Lemmens, *Joods leven*, geeft geen aantal geregistreerde joden. Roebroeks en Andreas (red.) noemen in hun inleiding bij *De Salmangs*, XIII het aantal van 515 zonder bronvermelding.

⁸⁰² HCL, GAM, arch. Burgerlijke Stand en Bevolking, 'Repertorium en Legesregister personen van joodschen bloede', inv. nr 126.

⁸⁰³ *Limburger Koerier*, d.d. 08.05.1941. Zie ook de datum van uitreiking op de afbeelding van het persoonsbewijs van Karel Hertzdahl: 10 oktober 1941.

⁸⁰⁴ HCL, arch. van de Nederlands Israëlitische Gemeente te Maastricht 1788-1960, inv. nr 9.

⁸⁰⁵ NIOD, arch. 182, inv. nr 1a en A.P.M. Cammaert, *Verborgten Front. Een geschiedenis van de georganiseerde illegaliteit in de provincie Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Leeuwarden/Mechelen 1994, 386.

⁸⁰⁶ Presser, *Ondergang*, dl 1, 117.

⁸⁰⁷ HCL, GAM, arch. Gemeentepolitie, inv. nr 1737, 'Bekendmaking van de

Commissaris van Politie', d.d. 25.08.1941.

⁸⁰⁸ HCL, GAM, arch. Gemeentepolitie, inv. nr 1737, p.v. dd. 31.05.1942.

⁸⁰⁹ De Jong, *Koninkrijk*, dl 13, 109.

⁸¹⁰ HCL, GAM, arch. Gemeentepolitie, inv. nr 1738

⁸¹¹ Dat waren de Statenstraat en het Willem van Gulikplein, de naam die voor de verboden benaming Julianaplein was ingevoerd.

⁸¹² HCL, GAM, arch. Gemeentepolitie, inv. nr 1738, p.v. d.d. 03.05.1941.

⁸¹³ Dat waren Zoltan Székely en Maurits van den Berg. Zie Hans van Dijk, *LSO. Geschiedenis van het Maastrichts Stedelijk Orkest en het Limburgs Symphonie Orkest 1883-1983*, Maastricht 1988, 74.

⁸¹⁴ Dat was R. Schaap-Guedema. NIOD, arch. 182, 30 h.

⁸¹⁵ A.P. Witlox, 'Kroniek van het Stedelijk Gymnasium', in: *Van Atheneum tot Lyceum. Honderd jaar gemeentelijk V.H.M.O. in Maastricht*, Maastricht z.j., 120-135, *ibidem* 124.

⁸¹⁶ HCL, GAM, inv.nr 2.07.526, brief van de directeur van de Gemeentelijke Hogere Burgerschool aan de burgemeester van Maastricht d.d. 04.09.1942. Twee van die leerlingen waren Otto en Eva Salmang die wij in ons verhaal nog zullen ontmoeten.

⁸¹⁷ Eva Salmang, 'Herinneringen van Eva Salmang' in: Roebroeks en Andreas (red.) *De Salmangs*, 17-28, *ibidem* 17.

⁸¹⁸ Mededeling van K. Hertz Dahl aan de auteur d.d. 23.11.2006.

⁸¹⁹ HCL, GAM, arch. Gemeentepolitie, inv. nr 1738. Cammaert, *Verborgene front*, 390.

⁸²⁰ Roebroeks en Andreas (red.), *De Salmangs*, 19.

⁸²¹ Michman e.a. (red.), *Pinkas*, 460 vermeldt ten onrechte dat deze al begonnen in juni 1942.

⁸²² NIOD, arch. *Beauftragten*, m. 39c.

⁸²³ HCL, GAM, arch. Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr 1531.

⁸²⁴ HCL, GAM, arch. Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr 1739.

⁸²⁵ *Ibidem* inv. nr 1531. De opgeroepen joden uit de andere Zuid-Limburgse gemeenten dienden zich eveneens in de school aan de Prof. Pieter Willemsstraat te Maastricht te melden.

⁸²⁶ Dat waren: twee dekens, één stel beddengoed, levensmiddelen voor drie dagen, toiletgerei, etensbord, eetbestek en drinkbeker. RHCL, GAM, arch. Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr 1531.

⁸²⁷ *Ibidem*.

⁸²⁸ *Ibidem*.

⁸²⁹ *Ibidem*.

⁸³⁰ In de specificatie van deze 64 maakte de commissaris van politie een telfout. Hij noteerde: '3 konden niet komen wegens arrestatie door de *Sicherheitspolizei*; 20 waren ziek of niet vervoerbaar; 29 werden niet thuis aangetroffen [lees: waren gevlucht of ondergedoken], 13 werden op last van de *Sicherheitspolizei* heengezonden, terwijl één persoon aan de Gemeentepolitie van Heerlen werd overgegeven'. *Ibidem*, inv. nr 1531, brief van de commissaris van politie te Maastricht aan de Procureur-Generaal, gewestelijk Directeur van Politie d.d. 28.08.1942. Telt men deze aantallen op

dan is het aantal niet 64 maar 66. Het is ook mogelijk dat er een typefout is gemaakt. In de doorslag van het getypte origineel, die zich in het archief van de Gemeentepolitie van Maastricht bevindt, lijkt het cijfer 9 van het getal 29 niet het oorspronkelijke getypte cijfer te zijn. Wellicht stond hier eerst een 7, zodat men dient te lezen 27.

⁸³¹ Mededeling van K. Hertz Dahl aan de auteur d.d. 23.11.2006.

⁸³² Aangehaald in De Jong, *Koninkrijk*, dl 6, 34-35.

⁸³³ De Jong, *Koninkrijk*, dl 6, 34-35.

⁸³⁴ NIOD, Doc. II 87A, p.v. van het verhoor van I. Stockebrand.

⁸³⁵ HCL, GAM, arch. Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr 1739, p.v. d.d. 25.08.1942.

⁸³⁶ A.P.M. Cammaert, *Het verborgen front*, Leeuwarden/Mechelen 1994, 551.

⁸³⁷ HCL, GAM, arch. Gemeentepolitie, inv. nr 1512.

⁸³⁸ Provincie Limburg Archief Kabinet 'Oorlogsarchief' (PLAKO), doos 33, brieven van de burgemeester van Maastricht aan de Commissaris der Provincie, d.d. 20.10 en 29.10.1942. HCL, GAM, arch. Gemeentepolitie, inv. nr 1537, p.v.'s d.d. 12 en 13.11.1942.

⁸³⁹ *In Memoriam*, Den Haag 1995, 2e [verbeterde en aangevulde] druk.

⁸⁴⁰ Lemmens, *Joods Leven*, 105.

⁸⁴¹ Roebroeks en Andreas (red.), *De Salmangs*, XIV.

⁸⁴² Croes & Tammes, *Gif*, 575.

⁸⁴³ HCL, GAM, arch. Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr 1739, telegram van de Commissaris van Politie aan de Gewestelijk Politie-President te Eindhoven d.d. 12.04.1943.

⁸⁴⁴ *Ibidem*.

⁸⁴⁵ Zie voor de hulp aan gevluchte krijgsgevangenen en het ontstaan van hulpgroepen in Maastricht: A.P.M. Cammaert, *Het verborgen front*, Leeuwarden/Mechelen 1994, 75-214.

⁸⁴⁶ Brief van K. Hertz Dahl aan het Hoofd van het Bureau Registratie en Informatie Ontslagen Personeel van het ministerie van Defensie te Hoensbroek d.d. 22.11.1978. Kopie archief auteur.

⁸⁴⁷ Mededeling van K. Hertz Dahl aan de auteur d.d. 23.11.2006.

⁸⁴⁸ Haar vader had een modezaak en was uit de zaak en zijn woonhuis verdreven. Het gezin Zilvermit woonde in bij de familie Grüner.

⁸⁴⁹ Helga Herzberg, *Door het oog van de naald. Maastricht-Luik-Mechelen-Auschwitz*, Laren 2006, 14-15.

⁸⁵⁰ Cammaert, *Verborgten front*, 396.

⁸⁵¹ *Ibidem* 396.

⁸⁵² Mededeling van Aristides P. Witlox aan de auteur op 21.06.2007.

⁸⁵³ Cammaert, *Verborgten Front*, 396-397.

⁸⁵⁴ A.H. van Mansum begon in een vroeg stadium met de hulpverlening aan joden. Hij fungeerde ook als hoofdagent voor de verspreiding van het verzetsblad *Vrij Nederland* in Limburg. In 1943 kreeg hij het verzoek de Landelijke Organisatie voor hulp aan onderduikers (L.O.) in Limburg op poten te zetten. Daar kwam hij nauwelijks aan toe. In het najaar van 1943 werd hij gearresteerd. Hij overleefde de oorlog. Cammaert, *Verborgten Front*, XXIV.

-
- ⁸⁵⁵ *Ibidem*, XXVIII en 337-338.
- ⁸⁵⁶ *Ibidem* 404.
- ⁸⁵⁷ Mededeling van I. Wudka aan de auteur d.d. 14.07.2008.
- ⁸⁵⁸ Roebroeks en Andreas (red.), *De Salmangs*, 19.
- ⁸⁵⁹ Zij maakt hier een kleine vergissing: haar broer werd op 11 juli 1943 17 jaar en zij werd op 14 september 16.
- ⁸⁶⁰ Roebroeks en Andreas (red.), *De Salmangs*, 19, 22.
- ⁸⁶¹ *Ibidem* 22, 24.
- ⁸⁶² Notitie van 4 juni 1943. *Ibidem* 34.
- ⁸⁶³ Notitie van 13 augustus 1943. *Ibidem* 38.
- ⁸⁶⁴ Notitie van 31 oktober 1943. *Ibidem* 40.
- ⁸⁶⁵ *Ibidem* 55, noot 43.
- ⁸⁶⁶ Notitie van 9 april 1944. *Ibidem* 42. Overigens vergist zich Rosa Salmang hier in de datum. Het was niet 9 april 1944 dat beide vrouwen werden opgehaald, maar 11 januari 1944. Beiden zijn in Auschwitz omgekomen. *Ibidem* 55, noot 48.
- ⁸⁶⁷ Voor de groep Meerburg zie Cammaert, *Verborgten front*, 398-402.
- ⁸⁶⁸ *Ibidem* 404. Zie ook: Bernadette Dijk, 'Die haat, dat is het begin van een holocaust', in: *De Limburger*, d.d. 14.09.1994.
- ⁸⁶⁹ HCL, GAM, arch. Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr 1738, brief van de Commissaris van Politie van Maastricht aan de Officier van Justitie J. Fabius d.d. 12.02.1945.
- ⁸⁷⁰ NIOD, arch. 77, inv. nr 1409.
- ⁸⁷¹ HCL, GAM, arch Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr 1738.
- ⁸⁷² Bert Jan Flim, 'Joodse onderduikers en de drievoudige tragiek van de onderduikorganisaties' in: Henk Flap & Marnix Croes (red.), *Wat toeval leek te zijn maar niet was. De organisatie van de jodenvervolging in Nederland*, Amsterdam 2001, 145-160, *ibidem* 157.
- ⁸⁷³ Cammaert, *Verborgten front*, 402-404 en Flim, 'Joodse onderduikers', 158.
- ⁸⁷⁴ *Ibidem*, 55-56.
- ⁸⁷⁵ *Ibidem* 462.
- ⁸⁷⁶ Geciteerd in *ibidem* 464.
- ⁸⁷⁷ Voor de tekst van het telegram zie S. Stokman, *het verzet van de Nederlandse bisschoppen tegen Nationaal-Socialisme en Duitse Tirannie*, Utrecht 1945, 249-250.
- ⁸⁷⁸ *Ibidem* 267.
- ⁸⁷⁹ Cammaert, *Verborgten Front*, XXIV-XXV.
- ⁸⁸⁰ *Ibidem* 477.
- ⁸⁸¹ HCL, RAL *Analecta van het Bisdom Roermond 1945*, 115.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK 9

- ⁸⁸² De gegevens over de joodse gemeenschap in Luik tijdens de achttiende en negentiende eeuw zijn grotendeels ontleend aan Françoise Bihain, *Étude sur les juifs dans le sud du Limburg hollandais et à Liège (XVIIIème et XIXème siècles)*, Universiteit van Luik, onuitgegeven mémoire de licence, 1989/1990.

⁸⁸³ *Ibidem* 52-53.

⁸⁸⁴ *Ibidem* 55.

⁸⁸⁵ *Ibidem* 58.

⁸⁸⁶ Thierry Rozenblum, 'Een plaatselijk voorbeeld: het comité van Luik' in: Rudi van Doorslaer & Jean-Philippe Schreiber (red.), *De curatoren van het getto. De Vereniging van de joden in België tijdens de nazi-bezetting*, Tielt 2004, 267-287, *ibidem* 267.

⁸⁸⁷ De percentages van de andere buitenlandse joden waren: Duitsers 3, Nederlanders 1, Polen 60, Roemenen 6 en Tsjecho-Slowaken 3. De overigen behoorden tot nog andere nationaliteiten of waren stateloos. Opsomming bij Thierry Rozenblum, 'Une cité si ardente. L'administration communale de Liège et la persécution des juifs, 1940-1942' in: *Revue d'histoire de la Shoah*, n° 179 (2003), 9-73, *ibidem* 13.

⁸⁸⁸ *Ibidem* 11-12.

⁸⁸⁹ Florence Matteazzi, 'L'attitude du clergé face à la Shoa dans le diocèse de Liège' in: Fabrice Maerten, Franz Selleslagh, Mark Van den Wijngaert (red.), *Entre la peste et le choléra. Vie et attitude des catholiques belges sous l'occupation*. Gerpennes 1999, 177-207, *ibidem* 179.

⁸⁹⁰ Pacquot, *Sicherheitspolizei- Sicherheitsdienst Lüttich et Organisation policière allemande à Liège (1940-1944)*, onuitgegeven licenciatverhandeling universiteit Luik 1984-1985, 100.

⁸⁹¹ *Ibidem* 103.

⁸⁹² Van Doorslaer (red.), *Gewillig België*, 931.

⁸⁹³ Thierry Rozenblum, 'Une cité si ardente', 23.

⁸⁹⁴ *Ibidem* 24.

⁸⁹⁵ *Ibidem* 25, noot 1.

⁸⁹⁶ Lieve Saerens, 'De jodenvervolging in België in cijfers' in: *Bijdragen tot de eigentijdse geschiedenis*, nr 17 (2006), Brussel 2006, 199-235, *ibidem* 200.

⁸⁹⁷ Rozenblum, 'Une cité si ardente', 11-12.

⁸⁹⁸ Thierry Rozenblum, 'Een plaatselijk voorbeeld', *ibidem* 269.

⁸⁹⁹ *Ibidem* 279.

⁹⁰⁰ *Ibidem* 270.

⁹⁰¹ Laurence Schram, 'De oproepen voor "tewerkstelling" in het Oosten', in: Rudi van Doorslaer & Jean-Philippe Schreiber (red.), *De curatoren van het getto*, 247-266, 247.

⁹⁰² *Ibidem* 251.

⁹⁰³ Voor de details van deze actie, zie Maxime Steinberg, *L'Étoile et le fusil*, dl 2: 1942. *Les cent jours de la déportation*, Brussel 1984, 175-177, en 190 noot 7.

⁹⁰⁴ Rozenblum, 'Een plaatselijk voorbeeld', 271.

⁹⁰⁵ Rozenblum, 'Une cité si ardente', 38.

⁹⁰⁶ *Ibidem* 39.

⁹⁰⁷ *Ibidem*, 38.

⁹⁰⁸ *Ibidem*, 39.

⁹⁰⁹ *Ibidem*.

⁹¹⁰ Rozenblum, 'Een plaatselijk voorbeeld', 270.

⁹¹¹ Saerens, *Vreemdelingen*, 503.

-
- ⁹¹² *Idem*.
- ⁹¹³ Rozenblum, 'Een plaatselijk voorbeeld', 276.
- ⁹¹⁴ *Ibidem*.
- ⁹¹⁵ Een van de prioriteiten van de bezettingsautoriteit was het bijeenhouden van joodse arbeiders in groepen in dezelfde fabrieken. Op die wijze was arrestatie en deportatie eenvoudiger uit te voeren.
- ⁹¹⁶ Rozenblum, 'Een plaatselijk voorbeeld', 270.
- ⁹¹⁷ Zie voor het gesprek van Nozice en Garfinkels met Pirard en de reactie van diens chef: *ibidem* 277.
- ⁹¹⁸ Rozenblum, 'Une cité si ardente', 25.
- ⁹¹⁹ Rozenblum, 'Een plaatselijk voorbeeld', 278.
- ⁹²⁰ Steinberg, *La Persécution*, 127.
- ⁹²¹ In Brussel hadden de burgemeesters van de stad en de randgemeenten, juist zoals in Luik, een overlegorgaan: de conferentie van de burgemeesters van de Brusselse agglomeratie. De vorming van het door de Duitsers opgelegde Groot-Brussel vond in september 1942 plaats.
- ⁹²² 'Il ne nous appartient pas de discuter l'opportunité de la mesure prise contre les Israélites, mais nous avons le devoir de vous faire connaître que vous ne pouvez exiger de nous une collaboration à son exécution'. Steinberg, *La persécution*, 49.
- ⁹²³ Lieve Saerens, 'De jodenvervolging in België', 209.
- ⁹²⁴ 'Il me revient de source sûre qu'à Bruxelles la Kommandantur se charge de la distribution de ces insignes. J'aime à croire que vous voudrez bien prendre la même mesure à Liège, car il nous serait pénible de devoir nous-mêmes procéder à la remise des dits insignes'. ASL, Doos : Cabinet Bourgmestre, traduction n° 4855.
- ⁹²⁵ Schram, 'De distributie van de davidster', 206.
- ⁹²⁶ Rudi van Doorslaer (red.), e.a., *Gewillig België*, 551.
- ⁹²⁷ *Ibidem*.
- ⁹²⁸ Steinberg, *Dossier Brussel Auschwitz. De SS politie en het uitroeien van de Joden*, Brussel 1981, 30.
- ⁹²⁹ Schram, 'De oproepen', 251.
- ⁹³⁰ Geciteerd in *ibidem*.
- ⁹³¹ Zie voor het onderhoud tussen Burger en Benedictus: *ibidem*.
- ⁹³² Schram, 'De oproepen', 253.
- ⁹³³ *Ibidem* 255. Voor de details van deze actie zie Maxim Steinberg, *L'étoile et le fusil*, dl 2: 1942. *Les cent jours de la déportation*, Brussel 1984, 175-177 en 190, noot 7.
- ⁹³⁴ 'De leur propre degré', Steinberg, *La Persécution*, 238.
- ⁹³⁵ *Ibidem* 239.
- ⁹³⁶ *Ibidem* 229.
- ⁹³⁷ Schram, 'De oproepen', 256.
- ⁹³⁸ *Ibidem*.
- ⁹³⁹ *Ibidem*.
- ⁹⁴⁰ *Ibidem* 261.
- ⁹⁴¹ Geciteerd in Schram, 'De oproepen', 261.

⁹⁴² Rozenblum, 'Een plaatselijk voorbeeld', 281.

⁹⁴³ Geciteerd in: Rozenblum 'Een plaatselijk voorbeeld', 281.

⁹⁴⁴ *Ibidem* 282.

⁹⁴⁵ Rozenblum, 'Une cité si ardente', 45.

⁹⁴⁶ Saerens, 'De Jodenvervolging in België in cijfers', 217. Saerens spreekt over Groot-Luik, maar dat was nog niet de agglomeratie die door de Duitsers werd gevormd. Met 'Groot-Luik' worden de gemeenten van het arrondissement Luik bedoeld, waarvan de burgemeesters *La conférence des bourgmestres de l'Agglomération liégeoise* vormden.

⁹⁴⁷ *Ibidem* 201.

⁹⁴⁸ Pim Griffioen en Ron Zeller, 'Jodenvervolging in Nederland en België tijdens de Tweede Wereldoorlog: een vergelijkende analyse' in: *Oorlogsdocumentatie '40-'45. Achtste jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie*, Amsterdam 1997, 10-63, *ibidem* 38, schatten het aantal ondergedoken joden in België op 25.000. Sylvain Brachfeld, *Ze hebben het overleefd*, Brussel 1997, 51 schat het aantal ondergedoken joden op 36.500, hetgeen, gezien een aantal aannames, een erg hoge raming lijkt. Het in de tekst genoemde getal van 30.000 joden is gebaseerd op een Duits rapport van einde december 1942 dat vermeldde dat slechts 10.000 joden zich onder Duitse controle bevonden en dat ongeveer 30.000 zich daaraan hadden onttrokken. Zie *Tätigkeitsbericht nr 22, 31 Dezember 1942*, aangehaald in Steinberg, *Dossier*, 96.

⁹⁴⁹ 'À la base de l'action de sauvetage des enfants juifs dans le diocèse de Liège, au cours de la seconde guerre mondiale, il y a l'empreinte de deux personnalités catholiques : Mgr Kerkhofs, évêque de Liège, et l'avocat liégeois Albert van den Berg' L. Papeleux, 'Le réseau Van den Berg qui sauva des centaines de juifs', in : *La Vie wallonne*, tome LV (1981), 129-207, *ibidem* 132.

⁹⁵⁰ Het bisdom omvatte twee provincies: Limburg en Luik.

⁹⁵¹ 'Une action exceptionnelle de la divine Providence qui manifeste sa puissance par des événements énormes en face desquels nous nous sentons bien petits', Alain Dantoing, *La « Collaboration » du Cardinal. L'Église de Belgique dans la guerre 40*, Brussel 1991, 119.

⁹⁵² 'Le cardinal n'a aucune autorité dans mon diocèse', *ibidem* 126.

⁹⁵³ 'La mentalité de résistant de la première heure que fut Mgr Kerkhofs contrastait fortement avec la résignation du cardinal Van Roey et des autres évêques. Ce contraste est resté sensible durant toute l'occupation'. Mark Van den Wijngaert, 'L'Église et les catholiques sous l'occupation. L'angle belge' in : Fabrice Maerten, e.a. (red.), *Entre la peste et le choléra*, 9-20, *ibidem* 12.

⁹⁵⁴ Florence Matteazzi, 'L'attitude du clergé face à la Shoa dans le diocèse de Liège' in : Fabrice Maerten, e.a. (red.), *Entre la peste et le choléra*, 177-207, *ibidem*, 182.

⁹⁵⁵ *Ibidem* 184.

⁹⁵⁶ Mark van den Wijngaert, 'L'Église et les catholiques', 14.

⁹⁵⁷ 'Le troisième vicaire de la paroisse', Léon Papeleux, 'Le réseau Van den

Berg qui sauva des centaines de juifs' in : *La Vie wallonne*, tome LV (1981), 129-207, *ibidem* 134.

⁹⁵⁸ Voor de biografische gegevens van Van den Berg en zijn activiteiten tijdens de Eerste en de Tweede Wereldoorlog zie het in de vorige noot genoemde artikel van Papeleux en verder Matteazzi, 'L'attitude du clergé face à la Shoà dans le diocèse de Liège'.

⁹⁵⁹ 'Mgr Kerkhofs nous confia les premiers enfants juifs dont les parents avaient eu recours à lui. Ce fut presque aussitôt la ruée vers Banneux. Les adultes vinrent ensuite'. Geciteerd in Papeleux, 'Le réseau Van den Berg', 145.

⁹⁶⁰ Matteazzi, 'L'attitude', 185.

⁹⁶¹ In 'Le réseau Van den Berg' schrijft Papeleux de naam op verschillende manieren: Lepkivcher en Lebkiffer, beide op p.156. De rabbijn zelf ondertekende een brief met J. Lepchivcher, (afdruk van een brief van hem op p. 43), de schrijfwijze die ik aanhoud. Op zijn identiteitskaart staat zijn naam geschreven als Lepkivker.

⁹⁶² Papeleux, 'Le réseau', 156.

⁹⁶³ *Ibidem* 157.

⁹⁶⁴ *Ibidem* 158.

⁹⁶⁵ Léon Papeleux, 'Un Liégeois qui sauva des centaines de juifs', 285.

⁹⁶⁶ '[...] le clergé catholique pratiqua à ce propos un grand esprit de tolérance et de correction [...]', *ibidem* 284.

⁹⁶⁷ De gegevens over Boufflette zijn ontleend aan Matteazzi, 'L'attitude', 198-200.

⁹⁶⁸ *Ibidem* 199.

⁹⁶⁹ Papeleux, 'Le réseau', 173-174.

⁹⁷⁰ *Ibidem* 174-178.

⁹⁷¹ Matteazzi, 'L'attitude', 189.

⁹⁷² Sylvain Brachfeld, *Ze hebben het overleefd*, 85.

⁹⁷³ Matteazzi, 'L'attitude', 204-205.

⁹⁷⁴ *Ibidem* 206.

⁹⁷⁵ Brachfeld, *Ze hebben het overleefd*, 64.

⁹⁷⁶ Matteazzi, 'L'attitude', 190.

⁹⁷⁷ '[...] un organisme social, sans but politique précis [...] se [composant] de représentants de toutes les tendances, axés sur la résistance, qui sans distinction sociale et sans distinction d'opinion politique, philosophique ou même religieuse, a contrecarré l'action raciste et antisémite des hitlériens et de leurs valets', geciteerd in : Matteazzi, 'L'attitude', 192.

⁹⁷⁸ 'Une association de défense des juifs et non un comité juif de défense', geciteerd in : *ibidem*.

⁹⁷⁹ *Ibidem* 196.

⁹⁸⁰ Ontleend aan *ibidem* 197.

⁹⁸¹ Saerens, 'De Jodenvervolging in België in cijfers' 217.

⁹⁸² *Ibidem*.

⁹⁸³ Zie hieromtrent ook Van Doorslaer (red.) e.a., *Gewillig België*, 585 en 643 noot 11.

⁹⁸⁴ Bedoelde onderzoeken zijn: Therry Rozenblum, 'Een plaatselijk voorbeeld:

het comité van Luik' in: Rudi van Doorslaer & Jean-Philippe Schreiber (red.) , *De curatoren van het getto. De Vereniging van de Joden in België tijdens de nazi-bezetting*, Tielt 2004, 267-287; Thierry Rozenblum, 'Une cité si ardente. L'administration communale de Liège et la persécution des Juifs' in: *Revue d'histoire de la Shoa*, nr 179 (2003), 9 -73 ; Lieven Saerens, *Vreemdelingen in een wereldstad. Een geschiedenis van Antwerpen en zijn joodse bevolking (1880-1944)*, Tielt 2000; *idem*, 'De Jodenvervolging in België in cijfers' in: *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, nr 17, Brussel 2006, 199-235; Maxime Steinberg, *L'étoile et le fusil*, dl 2: 1942. *Les cent jours de la déportation des Juifs de Belgique*, Brussel 1984; *idem*, dl 3: *La traque des Juifs 1942-1944* (2 banden), Brussel 1986 ; *idem*, *Un pays occupé. Belgique entre France et Pays-Bas*, Gerpennes 1998 ; *idem*, *La persécution des Juifs en Belgique (1940-1945)*, Brussel 2004.

⁹⁸⁵ Zowel Saerens in *Vreemdelingen in een wereldstad*, 750, als Steinberg in *L'étoile et le fusil*, dl 2, 1942. *Les cent jours de la déportation*, 242, komt tot 4,7 procent.

⁹⁸⁶ Steinberg, *Un pays occupé*, 16.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK 10

⁹⁸⁷ Rozenblum, 'Une cité si ardente', 13.

⁹⁸⁸ Flim, 'De Holocaust in Nederland', in: Israel Gutman en Sara Bender (red.), *Rechtvaardigen onder de volkeren. Nederlanders met een Yad Vashem-onderscheiding voor hulp aan joden*, Amsterdam/Antwerpen 2005, 26-44, *ibidem*, 30-31.

⁹⁸⁹ *Ibidem* 31.

⁹⁹⁰ Saerens, *Vreemdelingen*, 801, noot 1553.

⁹⁹¹ Zie bijvoorbeeld Steinberg, *La question juive*, 22-23.

⁹⁹² Pim Griffioen en Ron Zeller, *Vergelijking van Jodenvervolging in Frankrijk, België en Nederland, 1940-1945: overeenkomsten, verschillen, oorzaken*, niet gepubliceerd proefschrift, universiteit van Amsterdam 2008, Samenvatting, 7. De verdediging van dit proefschrift vond plaats in november 2008 na de afronding van mijn onderzoek. Griffioen en Zeller stelden mij in Samenvatting van hun onderzoek ter beschikking.

⁹⁹³ Van Doorslaer (red.), e.a., *Gewillig België*, 1096.

⁹⁹⁴ *Ibidem* 325.

⁹⁹⁵ Rudi van Doorslaer (red.), Emmanuel Debruyne, Frank Sebrechts, Nico Wouters, *Gewillig België. Overheid en Jodenvervolging tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Amsterdam/Antwerpen 2007.

⁹⁹⁶ *Ibidem* 1098.

⁹⁹⁷ Steinberg, *1942. Les cent jours*, 239-240.

⁹⁹⁸ Voor een uitgebreide bespreking hiervan zie Romijn, *Oorlogsburgemeesters*, 50-57. Zie ook K.J. van Nieukerken, *Ambtsplicht in Oorlogstijd*, s.l. 1939.

⁹⁹⁹ Van Nieukerken, 15.

¹⁰⁰⁰ *Ibidem*.

¹⁰⁰¹ Romijn, *Burgemeesters in Oorlogstijd*, 179.

¹⁰⁰² Zie hoofdstuk 4.

-
- ¹⁰⁰³ In feite was dit al een voorschot op de invoering van het *Führerprinzip* in de gemeenten want twee maanden later werden de werkzaamheden van de gemeenteraden geschorst.
- ¹⁰⁰⁴ Wouters, *Oorlogsburgemeesters*, 222.
- ¹⁰⁰⁵ Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 162.
- ¹⁰⁰⁶ *Ibidem* 427.
- ¹⁰⁰⁷ Wouters, *Oorlogsburgemeesters*, 222. Ervaringen in België en bezet Frankrijk, dat ook een *Militärverwaltung* kreeg, weerspreken de (veronder)stelling dat militaire bezettingsbesturen minder radicale uitwerkingen zouden hebben. Zie Romijn, *Oorlogsburgemeesters*, 99.
- ¹⁰⁰⁸ Van Doorslaer (red.), e.a., *Gewillig België*, 261.
- ¹⁰⁰⁹ *Ibidem* 342.
- ¹⁰¹⁰ Ik herinner eraan dat, zoals vermeld in hoofdstuk 5, vanaf oktober 1940 er één politiedistrict was voor het arrondissement Luik.
- ¹⁰¹¹ Zie hoofdstuk 5.
- ¹⁰¹² Rozenblum, 'Une cité si ardente', 29.
- ¹⁰¹³ *Ibidem* 29-30.
- ¹⁰¹⁴ *Ibidem*.
- ¹⁰¹⁵ 'La collaboration de la police locale est obtenue pour prier [cursivering PB] les ouvriers qui ne répondraient pas aux convocations de l'Office de Travail de se présenter au dit Office', Rozenblum 'Une cité si ardente', 42.
- ¹⁰¹⁶ Herzberg, *Door het oog van de naald*, 16.
- ¹⁰¹⁷ Hoofdstuk 7, 24.
- ¹⁰¹⁸ Rozenblum, 'Une cité si ardente', 45.
- ¹⁰¹⁹ B.J. Flim, 'De Holocaust in Nederland', 41.
- ¹⁰²⁰ *Ibidem* 40.
- ¹⁰²¹ Zie Cammaert, *Verborgene Front*.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK 11

- ¹⁰²² Voor de invasie zie onder meer: Chester Wilmot, *De strijd om Europa*, Amsterdam/Brussel 1976; Dwight D. Eisenhower, *Kruistocht door Europa. De strijd voor de vrijheid*, Diemen/Amsterdam 1994; D. Vogel, 'Van Normandië naar Nederland', in: Christ Klep, Ben Schoenmaker (red.), *De bevrijding van Nederland 1944-1945. Oorlog op de flank*, 's Gravenhage 1995; Jean-Pierre Azéma, Philippe Burin, Robert O. Paxton, *6 juin 44*, Caen 2004; Luc de Vos, *De Tweede Wereldoorlog*, Leuven 2004.
- ¹⁰²³ Eisenhower, *Kruistocht*, 223.
- ¹⁰²⁴ P.M.M.A. Bronzwaer, *Maastricht bevrijd! En toen..?*, Maastricht 1989, 2 delen, dl 1, 16.
- ¹⁰²⁵ *Idem*.
- ¹⁰²⁶ *1944-1994 Liège libre*, 44.
- ¹⁰²⁷ *1944-1994 Liège libre*, 33. Balace, 'Liège dans la Seconde Guerre mondiale', 268.
- ¹⁰²⁸ Balace, 268, vermeldt 1 september; Jour, *Libération*, 23 vermeldt 6 september; dit komt mij niet juist voor, omdat de acties toen al minstens één

dag bezig waren.

¹⁰²⁹ Te vergelijken met 'Radio Oranje' voor Nederland.

¹⁰³⁰ Over de acties in het station 'les Guillemins' zie Jour, *Libération*, 23-24.

¹⁰³¹ *Ibidem*, 23.

¹⁰³² Peter Taghon, *België 44. De bevrijding*, Tielt 1993, 179.

¹⁰³³ Er zijn rond 200 personen in de *Citadelle* gefusilleerd. Inmiddels zijn de kazernes gebouwen gesloopt. Op het terrein is een aparte ruimte gecreëerd waar een monument staat waarin de deur van Blok 24 is gehandhaafd en waarop een herinneringsplaque is aangebracht.

¹⁰³⁴ Mottet, *Des administrations*, 17.

¹⁰³⁵ Mottard, *Des administrations*, 231.

¹⁰³⁶ Balace, 'Liège dans la Seconde Guerre mondiale', 270.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK 12

¹⁰³⁷ Robert L. Hewitt, *Work Horse of the Western Front*, Washington 1946, 90.

¹⁰³⁸ Elbridge Colby, *The First Army in Europe 1943-1945*, Nashville 1969, 97.

¹⁰³⁹ *History of the 120th Infantry Regiment*, Washington 1947, 70.

¹⁰⁴⁰ *Combat History of the 119th Infantry Regiment*, Reprinted edition, Florida 1992, 48-50.

¹⁰⁴¹ Bronzwaer, *Maastricht bevrijd!*, 20-21.

¹⁰⁴² RHCL, GAM, afd. Handschriften (HS), nr 543: H. de Jong, *Oorlogsdagboek* (niet gepubliceerd), notitie van 12.09.1944.

¹⁰⁴³ *Ibidem*, notitie van 02.09.1944.

¹⁰⁴⁴ RHCL, GAM, afd. HS, nr 490: H. Hoeberechts-Roebroeck, *Dagboek van 2 januari 1944 tot 1 januari 1946*, niet gepubliceerd, notitie van 04.09.1944.

¹⁰⁴⁵ J.G.J. Koreman, 'Maastricht van D-day tot bevrijding' in: *De Maasgouw*, 88 (1969), 138-159, *ibidem* 146.

¹⁰⁴⁶ H. de Jong, *Oorlogsdagboek*, notitie van 03.09.1944.

¹⁰⁴⁷ H. de Jong, *Oorlogsdagboek*, notitie van 09.09.1944.

¹⁰⁴⁸ RHCL, GAM, arch. Gemeentepolitie, inv. nr 1500a, Rapport 14 september 1944 – 1 maart 1945, 4.

¹⁰⁴⁹ *Ibidem*, 1.

¹⁰⁵⁰ RHCL, GAM, arch. Gemeentepolitie, inv.nr 1552, Rapport d.d. 08.09.1944, 1.

¹⁰⁵¹ Koreman, 'Maastricht van D-Day tot bevrijding' 148.

¹⁰⁵² Hoeberechts-Roebroeck, *Dagboek*, notitie van 13.09.1944.

¹⁰⁵³ *History of the 117th Infantry*, Washington 1947, 38; G.H. Wijts, *De bevrijding van Heer*, ongepubliceerd manuscript, 42-43.

¹⁰⁵⁴ H. de Jong, *Oorlogsdagboek*, notitie van 13.09.1944.

¹⁰⁵⁵ RHCL, GAM, arch. Gemeentepolitie, inv.nr 1500a, Rapport d.d. 10.01.1944, 1.

¹⁰⁵⁶ Het aantal van 'duizenden', dat door A.H. Paape, *Donkere Jaren*, Assen 1969, 105, wordt genoemd lijkt niet juist. Ooggetuigen meldden dat het om 'enige honderden' personen ging. Gesprek van de auteur met Ch. Debats d.d. 10.10.1988. Het is overigens niet duidelijk hoe laat precies de oversteek

plaatsvond. Verschillende bronnen vermelden tijdstippen tussen zes en negen uur.

¹⁰⁵⁷ Voor een uitgebreid relaas van de bevrijding van Maastricht, zie P.M.M.A. Bronzwaer, *Maastricht Bevrijd! En toen..?*, 2 delen, Maastricht 1989.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK 14

¹⁰⁵⁸ Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 602-603.

¹⁰⁵⁹ Thierry Grosbois, *Pierlot 1930-1950*, Brussel 2007, 181.

¹⁰⁶⁰ Grosbois, *Pierlot*, 319.

¹⁰⁶¹ Herman van Goethem, 'Le prince Charles, régent de Belgique : la Question royale, la démocratie, les alliés' in : Francis Balace (red.), *Jours de guerre*, dln 22,23,24 : *Jours de paix*, Brussel 2001, 329-361, *ibidem* 330.

¹⁰⁶² Voor de invulling van het regentschap zie Grosbois, *Pierlot*, 323-324.

¹⁰⁶³ Wouters, *Oorlogsburgemeesters*, 561-562.

¹⁰⁶⁴ Mottet, *Des administrations*, 197-202.

¹⁰⁶⁵ *Ibidem* 231.

¹⁰⁶⁶ De gegevens over de voorlopige Bestendige Deputatie zijn ontleend aan Mottet, *Des Administrations*, 209-219.

¹⁰⁶⁷ *Ibidem*, 209.

¹⁰⁶⁸ De gegevens over de voorlopige Provincieraad zijn ontleend aan *idem*, 219-220 en 227-228.

¹⁰⁶⁹ Op diezelfde datum kwamen ook de raden van de andere provincies bijeen.

¹⁰⁷⁰ 'Une séance mémorable et d'exception', *Ibidem* 219.

¹⁰⁷¹ De besluiten waren de uitvoering van een van de eerder vermelde wetsbesluiten van de Belgische regering.

¹⁰⁷² A. Forny, *La libération de Liège*, Parijs 1945, 13.

¹⁰⁷³ '[...] pleinement à la hauteur de leur tâche ingrate et écrasante', Stadsarchief Luik (SAL), *Bulletin Administratif de la Ville de Liège 1944*, 424.

¹⁰⁷⁴ 'Messieurs, le Conseil communal est fier de vous et la population tout entière vous est reconnaissante de l'attitude magnifique que vous avez eue devant l'envahisseur !' SAL, *ibidem*.

¹⁰⁷⁵ '[...] marques unanimes d'assentiment', SAL, *ibidem* 22.

¹⁰⁷⁶ PAL, dossier 'Nominations des Bourgmestres', brief van het College van Wethouders aan de gouverneur van de provincie Luik, d.d. 23.12.1944.

¹⁰⁷⁷ 'L'âge fait sentir ses effets sur lui'. PAL, *ibidem*, brief van de gouverneur van de provincie aan de minister van Binnenlandse Zaken d.d. 09.01.1945.

¹⁰⁷⁸ 'Les difficultés y sont plus nombreuses que dans toute autre grande ville du pays', *ibidem*.

¹⁰⁷⁹ 'Les autorités américaines m'ont maintes fois exposé leurs doléances au sujet de la lenteur du bourgmestre [...] apportées dans l'exécution des ordres donnés', *ibidem*.

¹⁰⁸⁰ 'Infraction contre la sûreté de l'État', PAL, dossier 'Nominations des Bourgmestres', vonnis van de krijgsraad van Charleroi betreffende Bologne d.d. 24.01.1946.

-
- ¹⁰⁸¹ PAL, *ibidem*, brief van de minister van Binnenlandse Zaken aan de gouverneur van de provincie Luik, d.d. 29.12.1944.
- ¹⁰⁸² *Ibidem*, brief van de gouverneur van de provincie Luik aan Bologne, d.d.03.01.1945.
- ¹⁰⁸³ *Ibidem*, brief van Bologne aan de gouverneur van de provincie Luik, d.d. 07.01.1945.
- ¹⁰⁸⁴ '[...] par mesure d'ordre', *ibidem*, besluit van de minister van Binnenlandse Zaken, Ronse, d.d. 20.01.1945.
- ¹⁰⁸⁵ Hij was sinds 1932 onafgebroken lid van de Senaat.
- ¹⁰⁸⁶ Met Groot-Luik bedoelde Winkler de 24 gemeenten van het arrondissement Luik.
- ¹⁰⁸⁷ SOMA AA 287, 'Exposé des faits en cause de MM. Bologne et Destexhe, prévenus', 1.
- ¹⁰⁸⁸ Overigens beschikten de Duitse inlichtingendiensten zelf ook over lijsten met namen van communisten en communistische organisaties. Zie onder meer Albert de Jonghe, 'L'arrestation de communistes liégeois le 22 juin 1941', in : *La Vie wallonne* LIV (1980), 255-280, *ibidem* 267.
- ¹⁰⁸⁹ *Ibidem* 264.
- ¹⁰⁹⁰ SOMA AA 287, 'Exposé des faits en cause de MM Bologne et Destexhe, prévenus', 8-9.
- ¹⁰⁹¹ 'Son hostilité marquée à l'égard des communistes', PAL, dossier 'Nominations des Bourgmestres', vonnis van de krijgsraad van Charleroi, d.d. 24.01.1946, 17.
- ¹⁰⁹² 'Bologne était incapable de causer du tort, même à des adversaires communistes et de profiter de la présence de l'ennemi pour leur nuire'. *Ibidem*, 17-18.
- ¹⁰⁹³ 'Le patriotisme de Bologne ne paraît pas douteux'. *Ibidem* 19.
- ¹⁰⁹⁴ *Bulletin administratif de la Ville de Liège sur l'année 1944*, 424.
- ¹⁰⁹⁵ 'Circonstances dramatiques'. *Ibidem*.
- ¹⁰⁹⁶ M. Bologne a été suspendu par mesure d'ordre. Est-ce possible ? Est-ce croyable ? M. Bologne, patriote ardent, qui, depuis bientôt un demi-siècle, se dévoue à la chose publique et qui, brutalement, au soir d'une vie bien remplie et d'une carrière politique exemplaire, reçoit un coup terrible.' *Ibidem*.
- ¹⁰⁹⁷ 'Comment expliquer un pareil retournement de fortune, si ce n'est que par le trouble que la guerre a provoqué dans les choses et dans les esprits ? Une heure de faiblesse peut-être, de désarroi sans doute et voilà une solide réputation compromise.' *Ibidem*.
- ¹⁰⁹⁸ *Encyclopédie du Mouvement wallon*, dl 1, Charleroi 2000, 163.
- ¹⁰⁹⁹ E. Witte, J.C. Burgelman, P. Stouthuysen (red.), *Tussen restauratie en vernieuwing. Aspecten van de Belgische naoorlogse politiek (1944-1950)*, Brussel 1990, 15.
- ¹¹⁰⁰ Zie voor de verschillende redenen tot uitstel *ibidem* 15 en 24.
- ¹¹⁰¹ *Ibidem* 16.
- ¹¹⁰² *Ibidem*.
- ¹¹⁰³ *Ibidem* 18.

¹¹⁰⁴ *Ibidem*.

¹¹⁰⁵ 'C'est au détriment du parti socialiste que les communistes veulent créer leur grand parti.' Geciteerd in *ibidem* 15.

¹¹⁰⁶ *La Meuse*, een Luiks dagblad d.d. 19.02.1946.

¹¹⁰⁷ *Ibidem* d.d. 25.02.1946.

¹¹⁰⁸ Kris Deschouwer, 'De gemeenteraadsverkiezingen van 1946', in: E. Witte, J.C. Burgelsman, P. Stouthuysen (red.), *Tussen restauratie en vernieuwing*, 59-76, *ibidem* 71.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK 15

¹¹⁰⁹ De Jong, *Koninkrijk*, dl 9, 1420.

¹¹¹⁰ *Ibidem* 1425.

¹¹¹¹ Bronzwaer, *Maastricht Bevrijd!*, dl 2, 141.

¹¹¹² Verschillende delen van het grondgebied van de provincie Limburg werden op nogal uit elkaar liggende tijdstippen bevrijd.

¹¹¹³ RHCL, GAM, *Provinciaal Blad van Limburg 1946*, N° 25, 9-10.

¹¹¹⁴ Besluit van de minister van Binnenlandse Zaken d.d. 21.06.1945, *Ibidem* 9.

¹¹¹⁵ Bronzwaer, *Maastricht bevrijd*, dl 1, 57.

¹¹¹⁶ *Ibidem*, dl 1, 56-57.

¹¹¹⁷ Tijdens een mondeling onderhoud door oud-luitenant Van Hasselt aan de auteur medegedeeld op 10.11.1985 en door K. Bruynzeels, oud-medewerker van het MG in Maastricht, op 13.10.1985 aan de auteur bevestigd.

¹¹¹⁸ Als vorige noot.

¹¹¹⁹ Bronzwaer, *Maastricht bevrijd*, dl 1, 61.

¹¹²⁰ A.J.H. Hagdorn was tijdens de bezettingsjaren overleden.

¹¹²¹ HCL, GAM, archief Gemeentebestuur van Maastricht, inv. nr: 1.755, omslag 2: 'Inhechtenisneming van personen tijdens de Duitse bezetting 1940-1944' brief van A. Hennus aan het gemeentebestuur van Maastricht, d.d. 12.12.1944.

¹¹²² *Ibidem*, Rekest van de negen oud-gegjzelden aan H.M. de koningin, d.d. 4 mei 1945, pag. 2.

¹¹²³ *Ibidem*, brief van Michiels van Kessenich (niet van het College van B en W) aan A. Hennus, d.d. 29.01.1945.

¹¹²⁴ *Ibidem*, brief van Burgemeester en Wethouders aan A. Hennus d.d. 16.02.1945.

¹¹²⁵ *Ibidem*, brief van Michiels van Kessenich aan A. Hennus, d.d. 16.02.1945.

¹¹²⁶ *Ibidem*, Rekest van de negen oud-gegjzelden, pag.1.

¹¹²⁷ *Ibidem*.

¹¹²⁸ *Ibidem*.

¹¹²⁹ *Ibidem*.

¹¹³⁰ Mondeling aan de auteur medegedeeld door de toenmalige kapelaan in Borgharen, J. Jochems op 23.10.1991.

¹¹³¹ HCL, GAM, archief Gemeentebestuur van Maastricht, inv. nr: 1.755, omslag 2: 'Inhechtenisneming van personen tijdens de Duitse bezetting 1940-1944', brief van Van Sonsbeeck aan Michiels van Kessenich, d.d. 17.07.1945.

-
- ¹¹³² *Ibidem*, brief van Michiels van Kessenich aan Van Sonsbeeck, d.d. 08.08.1945, pag. 2.
- ¹¹³³ *Ibidem*.
- ¹¹³⁴ Handelingen van den Gemeenteraad van Maastricht over het jaar 1940, z.p. z.j., B N° 6, 3.
- ¹¹³⁵ HCL, GAM, archief Gemeentebestuur van Maastricht, inv. nr: 1.755, omslag 2: 'Inhechtenisneming van personen tijdens de Duitse bezetting 1940-1944', brief van Michiels van Kessenich aan Van Sonsbeeck, d.d. 08.08.1945, pag. 2.
- ¹¹³⁶ *Ibidem*.
- ¹¹³⁷ A.E. Kersten, *De Gijzelaarskwestie 1940-1950*, Maastricht 1950, 7.
- ¹¹³⁸ *Ibidem*, 7-8.
- ¹¹³⁹ *Ibidem*, 2-3.
- ¹¹⁴⁰ F.J.F.M. Duynstee en J. Bosmans, *Het kabinet Schermerhorn-Drees, 24 juni 1945 - 3 juli 1946*, Amsterdam/Assen 1977, 75.
- ¹¹⁴¹ Hans Daalder, *Willem Drees 1886-1988. Gedreven en behoedzaam. De jaren 1940-1948*, Amsterdam 2003, 305.
- ¹¹⁴² De vermelding bij Lambert J. Giebels, *Beel. Van vazal tot onderkoning. Biografie 1902-1977*, Den Haag 1995, 118, dat Van Kessenich per vrachtwagen naar Den Haag zou zijn gereisd is niet juist.
- ¹¹⁴³ Duynstee-Bosmans, *Het kabinet Schermerhorn-Drees*, 75-76; Daalder, *Drees*, 305; Giebels, *Beel*, 118-119.
- ¹¹⁴⁴ Dat waren: mr. L.Th.M. Bronsgeest, rechter, mr B.M. Berger, burgemeester van Venlo en ir W. Martens, mijnningenieur. De commissie moest over die Limburgse burgemeesters over wie klachten waren binnengekomen, een advies uitbrengen aan de commissaris van de Koningin, die dat op zijn beurt weer naar de minister van Binnenlandse Zaken doorstuurde.
- ¹¹⁴⁵ PLAKO, dossier 'Zuivering Burgemeesters Algemeen', omslag 'Adviescommissie Zuiveringsbesluit Burgemeesters', ongedateerde notitie van Van Sonsbeeck.
- ¹¹⁴⁶ *Ibidem*, het Advies uitgebracht door de Adviescommissie voor de Zuivering van Burgemeesters in Limburg inzake jhr mr W. Michiels van Kessenich, burgemeester der gemeente Maastricht, d.d. 04.01.1946.
- ¹¹⁴⁷ *Ibidem*.
- ¹¹⁴⁸ *Ibidem*.
- ¹¹⁴⁹ Kersten, *De Gijzelaarskwestie*, 16.
- ¹¹⁵⁰ Een rooms-katholiek dagblad, dat eigendom was van de N.V. Uitgeversmaatschappij Neerlandia, die nog twee andere rooms-katholieke dagbladen uitgaf: in Breda het *Dagblad van Noord-Brabant en Zeeland* en in Utrecht de *Utrechtse Courant*.
- ¹¹⁵¹ Hugo van den Broek was een oud-Vlaams activist uit de Eerste Wereldoorlog, die tot Nederlander was genaturaliseerd. Bronzwaer, *Maastricht bevrijd!*, dl 1, 68.
- ¹¹⁵² RHCL, GAM, archief van de gemeentesecretarie, inv. nr: 2.07.53, n° 3, 'Kort relaas van de Commissie van Overleg'.
- ¹¹⁵³ F 45, art. 3, lid 2.

¹¹⁵⁴ F 45, art. 3, lid 6.

¹¹⁵⁵ Zij wensten geen medewerking te verlenen aan een dergelijk sectair gedoe'. HCL, GAM, archief gemeentesecretarie, inv. nr: 2.07.5.1, map 11, brief van Cloos, Heemskerk en Schwiebert aan de burgemeester van Maastricht, d.d. 02.07.1945.

¹¹⁵⁶ *Ibidem*, brief van Veenstra aan de burgemeester van Maastricht, d.d. 02.07.1945.

¹¹⁵⁷ De Jong, *Koninkrijk*, dl 9, 1463.

¹¹⁵⁸ Zie hiervoor <http://www.parlement.com>.

¹¹⁵⁹ De Jong, *Koninkrijk*, dl 12, 192.

¹¹⁶⁰ *Ibidem* 195.

¹¹⁶¹ Zie voor de oprichting van de KVP De Jong, *Koninkrijk*, dl 12, 175-179.

¹¹⁶² Voor de opbouw van de CPN zie *ibidem* 162-167.

¹¹⁶³ *Ibidem* 164.

¹¹⁶⁴ *Ibidem* 184.

¹¹⁶⁵ *Ibidem* 184-186.

¹¹⁶⁶ J.Th.M. Bank, *Opkomst en Ondergang van de Nederlandse Volksbeweging*, Deventer 1978, 262.

¹¹⁶⁷ De Jong, *Koninkrijk*, dl 12, 238.

¹¹⁶⁸ *Ibidem* 239.

¹¹⁶⁹ *Gazet van Limburg* d.d. 25.07.1946.

¹¹⁷⁰ *Ibidem* d.d. 18.05.1946.

¹¹⁷¹ *Ibidem* d.d. 28.05.1946.

¹¹⁷² *Ibidem* d.d. 31.05.1946.

¹¹⁷³ *Ibidem* 24.07.1946.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK 16

¹¹⁷⁴ Grosbois, *Pierlot*, 225-237.

¹¹⁷⁵ De Wetsbesluiten Staatsblad D 61, 62, 63 en 64 van 22 december 1944, die gezamenlijk de basis legden onder de bijzondere rechtspleging, en E 101 van 17 september 1944, het Tribunaalbesluit; zie: P. Romijn: *Snel, streng en rechtvaardig*, pp. 41-48.

¹¹⁷⁶ Wetbesluit E 100 van 17 september 1944.

¹¹⁷⁷ Zie kaart in: A.P.M. Cammaert, *Tussen twee vuren*, Assen 1983, 19.

¹¹⁷⁸ Een kopie van deze lijst is in het bezit van de auteur. In een gesprek met de auteur op 10.11.1985 bevestigde Van Hasselt de juistheid hiervan.

¹¹⁷⁹ De Jong, *Koninkrijk*, dl 12, 86.

¹¹⁸⁰ De parlamentsverkiezingen en de verkiezingen voor de provincieraden waren in februari.

¹¹⁸¹ Van Goethem, 'Le Prince Charles', 329-338.

¹¹⁸² Wouters, *Oorlogsburgemeesters*, 562.

¹¹⁸³ *Ibidem* 565.

¹¹⁸⁴ *Ibidem*.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK 17

¹¹⁸⁵ Zie Cammaert, *Verborgen Front*.

¹¹⁸⁶ Pim Grifioen, Ron Zeller, *Vergelijking van Jodenvervolging in Frankrijk, België en Nederland, 1940-1945: overeenkomsten, verschillen, oorzaken*, niet uitgegeven proefschrift, universiteit van Amsterdam 2009, *Samenvatting*.

LIJST VAN BIJLAGEN

- 1 VERSCHUIVINGEN VAN DE AANVALSDATA VAN *PLAN GELB***
- 2 DE PROCLAMATIE VAN MICHIELS VAN KESSENICH VAN 10 MEI 1940**
- 3 DE PROCLAMATIE VAN BOLOGNE VAN 12 MEI 1940**
- 4 DE SECRETARISSEN-GENERAAL VAN BELGIË VAN MEI 1940 TOT APRIL 1941**
- 5 DE SECRETARISSEN-GENERAAL VAN BELGIË NA APRIL 1941**
- 6 DE BESTENDIGDE DEPUTATIE VAN DE PROVINCIE LUIK OP 1 MEI 1940**
- 7 DE BESTENDIGDE DEPUTATIE VAN DE PROVINCIE LUIK VAN MEI TOT
 MEDIO JULI 1940**
- 8 DE BESTENDIGE DEPUTATIE VAN DE PROVINCIE LUIK VAN MEDIO JULI 1940
 TOT DECEMBER 1941**
- 9 DE BESETENDIGE DEPUTATIE VAN DE PROVINCIE LUIK VAN JANUARI 1942
 TOT JULI 1942**
- 10 DE BESTENDIGDE DEPUTATIE VAN DE PROVINCIE LUIK VAN APRIL 1943
 TOT SEPTEMBER 1944**
- 11 HET COLLEGE VAN BURGEMEESTER EN SCHEPENEN VAN LUIK VAN 10 MEI
 1940 TOT 9 NOVEMBER 1942**
- 12 HET COLLEGE VAN BURGEMEESTER EN SCHEPENEN VAN GROOT-LUIK VAN
 9 NOVEMBER 1942 TOT 14 JANUARI 1943**
- 13 HET COLLEGE VAN BURGEMEESTER EN SCHEPENEN VAN GROOT-LUIK VAN
 14 JANUARI 1943 TOT 7 SEPTEMBER 1944**
- 14 DE ANTI-JOODSE VERORDENINGEN IN BELGIË**
- 15 VERORDENING VAN 25 NOVEMBER 1941 BETREFFENDE DE OPRICHTING
 VAN EEN VERENIGING DER JODEN IN BELGIË**
- 16 SCHOLEN EN INSTELLINGEN IN DE PROVINCIE LUIK DIE JOODSE
 VOLWASSENEN OF KINDEREN HEBBEN OPGENOMEN**
- 17 PROCLAMATIE VAN LECLERCQ VAN 7 SEPTEMBER 1944**

Bijlagen

Bijlage 1

Verschuivingen van de aanvalsdatum van *Plan Gelb*

Nr. van het uitstel	Beslissing van:	Aanval op:	Termijn van uitstel
	5.11.1939 (22.10.1939)	12.11.1939	(7 dagen voorbereidingstijd)
1	7.11.1939	15.11.1939	3 dagen
2	9.11.1939	19.11.1939	4 dagen
3	13.11.1939	22.11.1939	3 dagen
4	16.11.1939	26.11.1939	4 dagen
5	20.11.1939	3.12.1939	7 dagen
6	27.11.1939	9.12.1939	6 dagen
			(5 dagen voorbereidingstijd)
7	4.12.1939	11.12.1939	2 dagen
8	6.12.1939	17.12.1939	6 dagen

9	12.12.1939	1. 1.1940	15 dagen
10	27.12.1939	(waarschijnlijk) 13 of 14. 1. 1940	8 dagen
11	9. 1.1940	14. 1.1940	--
12	10. 1.1940	17. 1.1940	--
13	13. 1.1940	20. 1.1940	3 dagen
14	16. 1.1940	voorjaar	niet vastgesteld
			(24 uren voor- bereidingstijd)
15	(6. 3.1940*	18. 3.1940	--)
16	(13. 3.1940	niet vastgesteld	--)
17	(14. 3.1940	niet voor 22. 3.1940	--)
18	(26/27. 3.1940	waarschijnlijk 14. 4.1940	--)
19	(10. 4.1940	13. 4.1940	--)
20	(14. 4.1940	21/22. 4.1940	--)
21	(18. 4.1940	niet voor 24. 4.1940	3 dagen)
22	(22. 4.1940	niet vastgesteld	--)
23	(27. 4.1940	tussen 1 en 7. 5.1940	--)
24	30. 4/ 1. 5.1940	5. 5.1940	--

25	3. 5.1940	6. 5.1940	1 dag
26	4. 5.1940	7. 5.1940	1 dag
27	5. 5.1940	8. 5.1940	1 dag
28	7. 5.1940	9. 5.1940	1 dag
29	8. 5.1940 (9.5.: definitief)	10 mei	--

*Bij de tussen haakjes aangegeven verschuivingen betreft het niet herroepingen van reeds uitgegane bevelen tot de aanval, maar veeleer de door Hitler aangegeven termijnen ('De Führer denkt....') Bron: Jacobsen, *Fall Gelb*, 141.

Bijlage 2

De proclamatie van Michiels van Kessenich van 12 mei 1940

PROCLAMATIE!

1. Wordt van eenieder verwacht, dat tegenover de ogenblikkelijke feitelijke machthebber een absoluut correcte en welwillende houding wordt aangenomen;
2. dat vooral niets wordt ondernomen, wat tegen de Duitse weermacht gericht is;
3. dat het maatschappelijk leven zo spoedig mogelijk zijn gewone gang moet gaan;
4. dat orde en rust in geen enkel opzicht door de burgerij mag [sic! mogen] worden verstoord;
5. dat het ten strengste verboden is, in het openbaar of in bijzijn van anderen dan huisgenoten te beluisteren of ten gehore te brengen radio-uitzendingen van andere dan Duitse stations;
6. dat het evenzeer verboden is, het gehoorde middels niet-Duitse zendstations aan anderen bekend te maken;
7. dat het ten gehore brengen of doen brengen van Engelse of Franse hymnen verboden is;
8. dat het opvangen zowel als het uitzenden van amateur-radiozendingen streng verboden is;
9. a. dat de burgerbevolking verplicht is overdag de voordeur hunner woningen open te laten staan, teneinde voorbijgangers bij een eventuele luchtaanval gelegenheid te bieden daarin tijdelijk dekking te zoeken;
b. zodra de duisternis ingetreden is, is het bepaalde bij punt 9a niet meer toepasselijk;
10. dat het publiek er nogmaals uitdrukkelijk op gewezen wordt, dat het verplicht is, zodra het signaal "luchtalarm" gegeven is, zich onmiddellijk van de openbare weg te verwijderen en dekking te zoeken;
11. dat de burgerbevolking verplicht is onmiddellijk na iedere luchtaanval de grote verkeerswegen van glasscherven en dergelijke te zuiveren, voor zover die bevolking aan die wegen woonachtig is, m.a.w. eenieder zoveel doenlijk het gedeelte voor zijn woning;
12. dat bij het invallen der duisternis alle ramen en vensters op deugdelijke wijze dienen te zijn afgeschermd, zodat elke lichtuitstraling wordt voorkomen;

-
13. dat het op zware straffen verboden is voor de burgerbevolking vuurwapenen of munitie voorhanden te hebben;
 14. dat de openbare straatverlichting voorlopig des avonds gedoofd blijft en het dan verboden is zich buiten noodzaak op straat te bevinden:

Ik doe een beroep op Uw aller medewerking en bekende gehoorzaamheid om deze voorschriften, die zeker in 't waarachtig belang van U allen en de stad gegeven worden, STIPT na te leven. Mocht onverhoopt in de eerstvolgende dagen enige vertraging in de voedselvoorziening komen dan vertrouw ik, dat gij, die daartoe in staat zijt, Uwe evennaaste op daadwerkelijke wijze de helpende hand zult willen reiken.

God zegene U en onze goede Stad

Maastricht, de 12 Mei 1940

De Burgemeester
W. Michiels van Kessenich

Bijlage 3

De proclamatie van Bologne van 12 mei 1940¹⁸⁶

PROCLAMATIE!

DE STAD LUIK

DE BURGEMEESTER AAN ZIJN MEDEBURGERS

- Het Duitse leger is kort geleden onze stad binnengetrokken.
- Ik gelast mijn medeburgers de grootst mogelijke rust te bewaren en iedere vorm van wanorde te voorkomen.
- De Commandant van de bezettingstroepen heeft het College van Burgemeester en Wethouders de verzekering gegeven dat hij iedere wrijving met de bevolking wil vermijden en dat hij correcte betrekkingen tussen haar en het bezettingsleger wenst.
- De Luikenaren dienen zich van iedere demonstratie te onthouden.

Luik, 12 mei 1940

De Burgemeester
Joseph Bologne

Bijlage 4

De secretarissen-generaal van België van mei 1940 tot april 1941

Ernst de BUNSWYCK	Justitie;
Jean CASTIAU	Verkeer;
Alexandre DELMER	Openbare Werken;
E. de JONGHE	Koloniën;
Victor LEEMANS	Economische Zaken en Middenstand;
Marcel NYNS	Onderwijs;
Oscar PLISNIER	Financiën;
Carl VERWILGHEN	Arbeid en Sociale Zaken;
Jean VOSSSEN	Binnenlandse Zaken en Volksgezondheid (dit laatste was een apart departement dat in augustus 1940 werd opgeheven en bij Binnenlandse Zaken gevoegd);
Emiel de WINTER	Landbouw en Voedselvoorziening (dit laatste was een apart departement maar werd in augustus 1940 opgeheven en bij Landbouw gevoegd).

Bijlage 5

De secretarissen-generaal van België na april 1941

Ernst de BUNSWYCK
Jean CASTIAU
Alexandre DELMER
E. de JONGHE
Victor LEEMANS
Marcel NYNS
Oscar PLISNIER
Carl VERWILGHEN
Jean VOSSSEN

Emiel de WINTER

Justitie;
Verkeer;
Openbare Werken;
Koloniën;
Economische Zaken en Middenstand;
Onderwijs;
Financiën;
Arbeid en Sociale Zaken;
Binnenlandse Zaken en Volksgezondheid (dit laatste was een apart departement dat in augustus 1940 werd opgeheven en bij Binnenlandse Zaken gevoegd);
Landbouw en Voedselvoorziening (dit laatste was een apart departement maar werd in augustus 1940 opgeheven en bij Landbouw gevoegd);

Bijlage 6

De Bestendige Deputatie van de provincie Luik op 1 mei 1940

Henri Grogard	communist
Joseph Tonet	communist
Joseph Leclercq	socialist
Henri Lhomme	socialist
Denis Deghaye	socialist
Emile Noël	socialist

Bijlage 7

De Bestendige Deputatie van de provincie Luik van mei tot medio juli 1940

Henri Grogard	communist
Joseph Tonet	communist
Alfred Hougardy	katholiek
Pierre Moreau	liberaal
Jean Dessis	socialist
Léon Wettinck	socialist

Bijlage 8

De Bestendige Deputatie van de provincie Luik van medio juli 1940 tot december 1941

Alfred Hougardy	katholiek
Pierre Moreau	liberaal
Jean Dessis	socialist
Léon Wettinck	socialist
Denis Deghaye	socialist (teruggekeerd)
Henri Lhomme	socialist (teruggekeerd)

Bijlage 9

De Bestendige Deputatie van de provincie Luik van januari 1942 tot juli 1942

Gaston Chavannes	rexist
André Richir	rexist
Alfred Hougardy	katholiek
Denis Deghaye	socialist
Jean Dessis	socialist
Léon Wettinck	socialist

Bijlage 10

De Bestendige Deputatie van de provincie Luik van april 1943 tot september 1944

Alfred Hougardy	katholiek
Jean Dessis	socialist
Denis Deghaye	socialist
Gaston Chavannes	rexist
Afred Lisein	rexist
André Richir	rexist

Omdat de gouverneur, George Petit, ook rexist was, had Rex de meerderheid binnen het college

Bijlage 11

Het College van Burgemeester en Schepenen van Luik van 10 mei 1940 tot 9 november 1942

Joseph BOLOGNE	Burgemeester
Léon TROCLET,	Loco-burgemeester, Sociale Zaken, socialist;
Auguste BUISSET,	Onderwijs en Kunsten, liberaal;
Félix DEPRESSEUX,	Financiën, katholiek;
Emile JENNISSEN	Bevolking, Burgerlijke Stand, Drinkwatervoorziening, Toerisme en Voedselvoorziening, liberaal;
Octave LOHEST,	Handel en Industrie, Juridische Zaken en Luchtbescherming, katholiek;
Georges TRUFFAUT,	Openbare Werken, socialist.

Bijlage 12

Het College van Burgemeester en Schepenen Van Groot-Luik van 9 november 1942 tot 14 januari 1943

Gérard Willems	Burgemeester	
Alfred Dargent	Loco-burgemeester	Rexist
Maurice Bomans		Rexist
Joseph Boutier ¹¹⁸⁶		
Henri Chevalier		
Jules Dengis		socialist
Yvon Falise		
Charles Fréson		Rexist
Fernand Jouan		socialist
Gaston Reuleaux		
Marcel Waroux		

Bijlage 13

Het College van Burgemeester en Schepenen van Groot-Luik van 14 januari 1943 tot 7 september 1944

Albert Dargent	Loco-burgemeester en burgemeester vanaf maart 1943	Rexist
Maurice Bomans		Rexist
Joseph Boutier		Rexist
Yvon Falise		
Charles Fréson		Rexist
Fernand Jouan		socialist
Gaston Reuleaux		
Louis Froment		Rexist
Adelin Tavier		Rexist

Bijlage 14

De anti-joodse verordeningen in België

Nr	Datum	Verordening
1940		
1.	28.10	Verordening houdende maatregelen tegen de joden (jodenverordening)
2.	28.10	Verordening betreffende het verwijderen van joden uit ambten en betrekkingen
1941		
3.	31.05	Verordening houdende aanvulling van de jodenverordening
4.	31.05	Verordening houdende economische maatregelen tegen de joden (derde jodenverordening)
5.	29.08	Verordening houdende beperking van de bewegingsvrijheid der joden
6.	25.11	Verordening betreffende de oprichting van een vereniging der joden in België\$
7.	01.12	Verordening betreffende het joodse schoolwezen
1942		
8.	17.01	Verordening betreffende het reizen van joden naar het buitenland
	06.03	Voorziening in de behoefte aan werkkrachten voor het verrichten van werk van bijzonder belang op het grondgebied van de <i>Militärbefehlshaber</i> ¹¹⁸⁶
9	11.03	Verordening betreffende de tewerkstelling van joden in België
10	22.04	Verordening betreffende het vervallen van het vermogen van in België wonende joden met de Duitse nationaliteit ten gunste van het Duitse Rijk
11	08.05	Verordening betreffende de uitvoering van de verordening ten aanzien van de arbeidsomstandigheden van te werk gestelde joden (verordening 9)

12	27.05	Verordening betreffende het kenmerken van joden (de invoering van de davidster
13	27.05	Verordening betreffende de uitvoering van de verordening over het kenmerken van de joden
14	27.05	Verordeningen betreffende beperking van bewegingsvrijheid voor joden
15	01.06	Verordening betreffende de uitoefening van medische Beroepen door joden
16	01.08	Verordening ter aanvulling van de verordening waarbij het vermogen ten gunste van het Duitse Rijk vervallen wordt verklaard.
17	13.08	Verordening betreffende het oprichten van joodse scholen
18	21.09	Verordening ter aanvulling van economische maatregelen tegen joden

Bijlage 15

Verordening van 25 november 1941 betreffende de oprichting van een Vereniging der Joden in België

Op grond van de mij door de Opperbevelhebber van het Leger verleende volmacht, verorden ik voor België het hier navolgende:

§ 1

- (1) De joden worden in een vereniging gegroepeerd.
- (2) Deze vereniging is een publiekrechtelijk lichaam met rechtspersoonlijkheid. Zij draagt de benaming "Jodenvereniging in België" en heeft haar zetel te Brussel.

§ 2

- (1) Bij de vereniging zijn aangesloten al de joden in de zin van § 1 van de jodenverordening van 28 oktober 1940 (Verordeningsblad van de Militaire Bevelhebber, 20^e Uitgave, Nr 1), die hun woonplaats of gebruikelijk verblijf in België hebben.
- (2) In geval van gemengd huwelijk geldt, voor de joodse partij, het volgende:
 - a) de joodse echtgenoot is slechts dan lid, wanneer uit het huwelijk geen kinderen gesproten zijn, of wanneer er kinderen uit gesproten zijn, die als joden worden aangemerkt;
 - b) de joodse echtgenote is slechts lid, wanneer uit het huwelijk kinderen gesproten zijn, die als joden worden aangemerkt.

§ 3 (1) De jodenvereniging in België heeft voor doel de uitwijking der joden te bevorderen. Het joodse schoolwezen en de joodse sociale voorzorg zijn, binnen de omschrijving van nadere uitvoeringsbepalingen, aan haar zorgen toevertrouwd. De taak van de vereniging kan worden uitgebreid.

- (3) Om de haar gestelde taak te kunnen volbrengen heft de vereniging van haar leden een bijdrage.
- (4) Voor zover de eigen middelen van de vereniging ter volbrenging van de haar gestelde taak ontoereikend zijn, zal de Belgische Staat haar de nodige toelagen verlenen.

§ 4

- (1) De Jodenvereniging staat onder toezicht van het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Volksgezondheid.
- (2) Het statuut, evenals alle beslissingen van principiële aard inzake de werkzaamheden van de vereniging behoeven de goedkeuring van

de Chef van het Militair Bestuur of van de door hem gemachtigde instantie.

§ 5

De bestaande Joodse verenigingen, instellingen, stichtingen en inrichtingen kunnen binnen de omschrijving van nadere aanwijzingen van de Chef van het Militair Bestuur of van de door hem gemachtigde instantie ofwel met de Jodenvereniging in België versmolten, ofwel ontbonden worden. In dit laatste geval gaat het vermogen, dat hun toebehoorde of waarvan zij zich bedienden, geheel of ten dele op de vereniging over.

§ 6

De tot uitvoering of ter aanvulling van deze verordening vereiste bepalingen worden, voor zover zij van principiële betekenis zijn, door de Chef van het Militair Bestuur getroffen, voor het overige door het ministerie van Binnenlandse Zaken en Volksgezondheid, onderscheidenlijk door de ministeries binnen wier bevoegdheid de te behandelen aangelegenheid valt.

§ 7 Wie met de bepalingen van deze verordening of met de ter uitvoering daarvan uitgevaardigde voorschriften en aanwijzingen opzettelijk of uit nalatigheid in strijd handelt, wordt met gevangenisstraf en met geldboete of met een dezer straffen gestraft. Naast de straf kan de verbeurdverklaring van het vermogen worden bevolen.

§ 8 Deze verordening treedt met haar afkondiging in werking.

De Militaire Bevelhebber in België en Noord-Frankrijk.

Bijlage 16

Scholen en instellingen in de provincie Luik die joodse volwassenen of kinderen hebben opgenomen

gemeente	school/instelling
ANS	Filles de la Charité
BANNEUX	Home Notre Dame des Pauvres
	L'Hospitalité
	Maison de Cure pour adolescents
	Soeurs Franciscaines
BLEGNY-TREMBLEUR	Institut Saint-Joseph
BRAINE L'ALLEUD	Institut Sainte Marie Ermite
	Maison de Cure pour adolescents
FRANCORCHAMPS	Villa Irène
GEER	Orphelinat et Maison de Retraite Saint Joseph
	Soeurs de la Miséricorde
HERVE	Orphelinat Sainte Elisabeth
	Soeurs de la Miséricorde
	Soeurs de Sasint Vincent de Paul
LUIK	Institut Saint Joseph
	Institut Saint Joseph de Beauregard
	Institut scolaire Dom Bosco
	Institut scolaire Saint Jean Berchmans
	Soeurs Bénédictines
	Soeurs du Bon Secours
	Soeurs de la Miséricorde
SPA	Pro Juventute
VISÉ	Collège Saint Hadelin

Bijlage 17

PROCLAMATIE VAN LECLERCQ VAN 7 SEPTEMBER 1944

AAN DE INWONERS VAN DE PROVINCIE LUIK

Dank zij de dapperheid en het heldendom van onze moedige bondgenoten en de dappere Belgische Strijdmacht is onze geliefde provincie van de gehate Duitse overheersing bevrijd.

Mogen onze bevrijders hierin de uitdrukking van onze enorme dankbaarheid en diepste bewondering vinden.

Bij de bezetting van de Provincie in mei 1940 en overeenkomstig de instructies die hij van de Regering had gekregen, had de heer Jules Mathieu, Gouverneur van de provincie, de uitoefening van zijn hoge ambt gestaakt; hij is 8 februari 1943 overleden.

Als gevolg daarvan en overeenkomstig dezelfde instructies van de Regering en tot de benoeming van de Gouverneur van de provincie door de Regering, neem ik tijdelijk het ambt van "Regeringscommissaris in de Provincie" op mij, met alle aan de Gouverneur toegekende bevoegdheden.

Ik heb het voorgaande ter kennis gebracht aan de autoriteiten en de beambten van het Rijk, de provincie alsook aan de besturen van de gemeenten en van de openbare instellingen van de Provincie.

Opgesteld te Luik, 7 september 1944.

De wvd Voorzitter van de Bestendige Deputatie van de provincieraad,
Regeringscommissaris in de provincie Luik,
Joseph LECLERCQ.

PROCLAMATION

AUX HABITANTS DE LA PROVINCE DE LIÈGE

Grâce à la bravoure et à l'héroïsme de nos braves alliés et de la vaillante Force Armée Belge, notre chère Province est libérée de l'odieuse domination allemande.

Que nos libérateurs trouvent ici l'expression de notre immense gratitude et de notre plus profonde admiration.

Lors de l'occupation de la Province en mai 1940 et conformément aux instructions qu'il avait reçues du Gouvernement, M. Jules MATHIEU, Gouverneur de la Province, avait cessé l'exercice de ses hautes fonctions ; il est décédé le 8 février 1943.

En conséquence et conformément aux mêmes instructions du

Gouvernement, et jusqu'à la désignation du gouverneur de la Province par le Gouvernement, j'assume temporairement les fonctions de « Commissaire du Gouvernement dans la Province », avec toutes les attributions dévolues au gouverneur.

J'ai porté ce qui procède à la connaissance des autorités et fonctionnaires de l'État, de la Province, ainsi qu'aux administrations des communes et des établissements publics de la Province.

Fait à Liège, le 7 septembre 1944.

Le FF. Président de la Députation permanente du Conseil provincial
Commissaire du Gouvernement dans la Province de Liège,
Joseph LECLERCQ.

GERAADPLEEGBE BRONNEN

1. ARCHIEVEN

Gemeentearchief Maastricht

Afdeling handschriften: nrs 490; 543; 549; 550.
Analecta van het Bisdom Limburg 1940-1946.
Archief Gemeentebestuur van Maastricht (secretariearchief).
Archief Gemeentepolitie Maastricht (1939-1946).
Archief van het Kabinet van de burgemeester Michiels van Kessenich 1939-1946.
Handelingen van den Gemeenteraad van Maastricht 1940, 1941, 1945, 1946.
Archieven van de Nederlandse Israëlitische Gemeente.
Archief Burgerlijke Stand en Bevolking 1940-1943.
Archief de Ley.
Archief Michiels van Kessenich.
Archief Molkenboer.

Rijksarchief Limburg

Provinciaal Blad van Limburg 1940-1946.
Maandverslagen van de Provincie Limburg 1940-1946.
Archief van de familie Michiels van Kessenich
Archief van het Kabinet van de Commissaris der Koningin 1939-1946.

Provincie Limburg

Archief van het Kabinet van de Commissaris der Provincie, het zogenoemde 'Oorlogsarchief' (niet geïnventariseerd).

Nationaal Archief

Dossiers L. Peeters en G.H.J. Seelen.

NIOD

Doc.-I: de nrs 385, 438, 673, 1303 en 1505 B.
Doc.-II nr 87.
Archief 20
Archief 25
Archief 182

Instituut voor Militaire Geschiedenis

Archief PAK 471/1.
Archief W. 14.0902-14.0914.

Privé-archief auteur

Mestreech in den Oorlog (handschrift van een onbekende auteur)
L. Schreinemaker: 'Maastricht herrezen' (dagboek).
J. Heydendael: 'Mijn oorlog' (oorlogsherinneringen).
G. Oomes: 'Rond de bevrijding van Maastricht door de Amerikanen op 14 September 1944'.

Stadsarchief Luik

Archives de guerre (niet geïnterpreteerd).
Rapport annuel sur l'Administration de la ville et la Situation des Affaires de la ville pendant l'année 1939.
Idem, 1940.
Idem, 1941.
Idem, 1942.
Idem, 1943.
Idem, 1944.
Idem, 1945.
Idem, 1946.
Bulletin de la ville de Liège sur l'année 1939.
Idem, 1940.
Idem, 1941.
Idem, 1942.
Idem, 1943.
Idem, 1944.
Idem, 1945.
Idem, 1946.

Provinciaal Archief Luik

Benoemingsdossiers burgemeesters A – Z.

Studie- en Documentatiecentrum Oorlog en Maatschappij (SOMA) – Centre d'Études et de Documentation Guerre et Société contemporaines (CEGES)

AA 42
AA 85
AA 276
AA 287
AA 693

AA 953
AA 1314
AA 1418
B 34
B 36
B 44
B 73
B 83
JB 24
JB 25
JB 28
JB 34
JB 37
JB 38
JB 58
JB 59
JD 1
MO 13
MS 4
MS 21
MS 23
MV 11

2. GESPREKKEN MET:

De heer K. Bruynzeels d.d.10.13.1985
De heer K. van Hasselt d.d. 10.11.1985.
Mevrouw Hein-Hardenberg d.d. 12.09.2007.
De heer K. Hertzdahl d.d. 23.11.2006.
De heer Aristides P. Witlox d.d. 21.06.2007.
De heer mr. I. Wudka 14.07.2008.

3. ARTIKELEN

Bikar, A.	'12 mai 1940 : un détachement de la 269 ^e Division d'Infanterie allemande occupe la Citadelle de Liège', in: <i>Revue belge d'histoire militaire</i> , XXI (1976), 503-544 ; 640-673 ; 759-801.
Brose, Jean,	'Dix-huit jours de guerre à Liège' in : <i>Si Liège m'était conté...</i> , nr 43 (1972), 13-23.
Conway, Martin,	'Le Rexisme de 1940 à 1944 : Degrelle et les autres', in: <i>Bijdragen tot de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog</i> , deel 10,1986, 5-55.

Croes, Marnix,	'Verscherpt verhoord'. Mishandelingen door de Duitse politie in Limburg tijdens de bezetting', in: <i>Zevende Jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie</i> , 111-131.
De Jonghe, A	'L' établissement d'une « Zivilverwaltung » en Belgique et dans le Nord de la France, in: <i>Cahiers d'histoire de la Seconde Guerre mondiale</i> ', nr 1 (1970), 67-129 ; nr 2 (1972), 199-200.
Idem,	'La lutte Himmler-Reeder pour la nomination d'un HSSPF à Bruxelles (1942-1944), Première partie : La Sicherheitspolizei en Belgique', in: <i>Cahiers d'histoire de la Seconde Guerre mondiale</i> , nr 3 (1974), 103-173.
Idem,	De strijd Himmler-Reeder om de benoeming van een HSSPF te Brussel (1942-1944), Tweede deel: De infiltratie van de politieke kollaboratie in Vlaanderen door de SS van het begin der bezetting tot de dood van De Clercq (juni 1940-oktober 1942)', in: <i>Cahiers d'histoire de la Seconde Guerre mondiale</i> , nr 4 (1976), 5-152; 'Derde deel: Ontwikkeling van oktober 1942 tot oktober 1943', in: ibidem, nr 5, (1978), 5-178; ibidem, 'Vierde deel: Salzburg voor en na. Politieke ontwikkeling van augustus 1943 tot juli 1944', in: ibidem, nr 7, (1982), 97-187.
Gihousse, Marie-Françoise,	'Les mouvements wallons de résistance durant la Seconde Guerre mondiale', in: <i>La Vie wallonne</i> , tome LIX (1985), 765-786.
Goethem, Herman van,	'La Convention de La Haye, la collaboration administrative en Belgique et la persécution des Juifs à Anvers 1940-1942', in: <i>Bijdragen tot de eigentijdse geschiedenis</i> 17 (2006), 117-197.
Griffioen, Pim en Ron Zeller,	'Jodenvervolging in Nederland en België tijdens de Tweede Wereldoorlog: een vergelijkende analyse' in: <i>Oorlogsdocumentatie '40-'45. Achtste jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie</i> , Amsterdam 1997.
Haan, Ivo de,	'Breuklijnen in de geschiedschrijving van de Jodenvervolging. Een overzicht van het recente Nederlandse debat', in: <i>Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden</i> (BMGN) 2008, 31-70.
Heijden, Rob P.W.J.M. Van der,	'Tijden veranderen: Limburg tussen Nederland en België. De reactie in Nederlands Limburg op het

	Belgisch annexionisme van 1918-1919' in: <i>De Maasgouw</i> , nr 111 (1992), 102-167.
Jonghe, Albert de,	'L'arrestation de communistes liégeois le 22 juin 1941', in : <i>La Vie wallonne</i> LIV (1980), 255-280.
Koreman, J.G.J.	'Maastricht van D-Day tot bevrijding', in: <i>De Maasgouw</i> , nr 88 (1969), 125-155.
Papeleux, L.,	'Un Liégeois qui sauva des centaines de juifs', in: <i>La Vie wallonne</i> , tome LIV (1980), 281-289.
Idem,	'Le réseau Van den Berg qui sauva des centaines de juifs', in : <i>La Vie wallonne</i> , tome LV (1981), 129-207.
Paul, Gerhard en Raxhon, Philippe,	'Les mutations politiques du XIXe siècle liégeois', in : <i>Vers la modernité. Le XIXe siècle au Pays de Liège</i> , Luik 2001, 28-45.
Rozenblum, Thierry,	'Une cité si ardente. L'administration communale de Liège et la persécution des juifs 1940-1942', in : <i>Revue d'histoire de la Shoah</i> , n° 179 (2003), 13-79.
Saerens, Lieve,	'De jodenvervolging in België in cijfers' in: <i>Bijdragen tot de eigentijdse geschiedenis</i> , nr 17 (2006), 199-235.
Spronck, Lou,	'Alexander Michiels van Kessenich 1800-1863' in: <i>Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg</i> , dl 136-137 (2000-2001), 5-84.
Vanwelkenhuyzen, Jean,	'Het alarm van januari 1940 in Nederland' in: <i>Bijdragen tot de geschiedenis van de tweede Wereldoorlog</i> , nr 1, (1967), 127-181.
Idem,	'Le grand exode' in: Francis Balace (red.), <i>Jours de Guerre</i> , dl 5, <i>Jours de chagrin</i> , Brussel 1991, 7-16.
Vos, Luc de, Frank De-Cat en Dirk van Duyse,	'De militaire functie van het Albertkanaal' in: <i>Bijdragen tot de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog</i> , nr 13 (1990), 5-56.
Wils, Lode,	'Van de Belgische protonatie naar de natiestaat', in: <i>Wetenschappelijke tijdingen op het gebied van de Vlaamse beweging</i> , LXVI, (2007), Gent 2007.
Witlox, A.P.,	'Kroniek van het Stedelijk Gymnasium', in: <i>Van Atheneum tot Lyceum. Honderd jaar gemeentelijke V.H.M.O. in Maastricht</i> , Maastricht z.j., 120-135.

4. GERAADPLEEGDE LITERATUUR

Abicht, Ludo, Aly, Götz und Suzanne	<i>De joden van België</i> , Amsterdam/Antwerpen 1994.

-
- Heim, *Vordenker der Vernichtung. Auschwitz und die Deutschen Pläne für eine neue europäische Ordnung*, Frankfurt am Main 1997.
- Ambrose, Stephen E., *Citizen soldiers. The US Army from the Normandy beaches to the bulge and to the surrender of Germany*, New York 1997.
- Idem, *D-day 6 juni 1944*, Brussel 2004².
- Amersfoort, Herman en Piet Kamphuis (red.), *Mei 1940. De strijd op Nederlands grondgebied*, 's Gravenhage 1990.
- Amoureux, Henri, *Pour en finir avec Vichy. 1. Les oublis de la mémoire 1940*, Parijs 1997.
- Arend, Guy Franz, *"Bastogne" and the Ardenne Offensive*, Bastogne 1974.
- Azéma, Jean-Pierre, Philippe Burin, Robert O. Paxton *6 juin 44*, Caen 2004.
- Baghus, P.J.H., *De slag om de Roerdriehoek. Het Duitse bruggenhoofd tussen Maas en Roer september 1944-januari 1945*, Assen 1981.
- Bakker, G.P., *Het hellende vlak. Radio-omroep in Nazi-greep*, Alphen aan den Rijn 1981.
- Balace, Francis e.a., *De l'avant à l'après-guerre. L'extrême droite en Belgique francophone*, Brussel 1994.
- Idem (réd.), *Jours de guerre*, 24 delen, Brussel 1990-2001.
- Barnouw, David, *Rost van Tonningen. Fout tot het bittere eind*, Zutphen 1994.
- Baruch, Marc Olivier, *Servir l'État français. L'administration en France de 1940 à 1944*, Parijs 1997.
- Bédarida, François, *La bataille d'Angleterre*, Brussel 1996².
- Beever, Anthony, *Berlijn. De ondergang 1945*, Amsterdam/Leuven 2002.
- Idem, *Stalingrad*, Amsterdam 1999.
- Belgique une société en guerre 1940 België een maatschappij in crisis en oorlog. Acta van het colloquium gehouden te Brussel van 22 tot 26 oktober 1990*, Brussel 1993.
- Beishuizen, Jan, Evert Werkman *De magere jaren. Nederland in de crisistijd 1929-1939*, Leiden 1968.
- Belgique. La relation officielle des événements*, Londen [1941].
- Bens, Els de, *De Belgische dagbladpers onder Duitse censuur 1940-1944*, Antwerpen/Utrecht 1973.
- Benz, Wolfgang, *Der Holocaust*, München 1997³.

-
- Idem (Hg), *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*, München 1996.
- Benz Wolfgang,
Johannes Houwink ten Cate,
Gerhard Otto (red.), *Die Burokratie der Okkupation. Strukturen der Herrschaft und Verwaltung im besetzten Europa*, Berlijn 1998.
- Berben, Paul,
Van den Berg, Johannes, *L'attentat contre Hitler (20 juillet 1944)*, Parijs 1962.
- Bergen, Doris L., *De toegang tot het Binnenhof. De maatschappelijke herkomst van de Tweede-Kamerleden tussen 1849 en 1970*, Weesp 1983.
- Berman, M. en J.C.H. Blom (red.), *Kruis met haken. Duitse Christenen in het Derde Rijk*, Baarn 1997.
- Bernadac, Christian,
Beus, J.G. de *Het belang van de Tweede Wereldoorlog. De bijdragen voor het symposium op 22 september 1997 ter gelegenheid van de opening van de nieuwe behuizing van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie*, Den Haag 1997.
- Bernadac, Christian,
Beus, J.G. de *La Gestapo. L'État-prison*, Parijs 1997.
- De geheime informant. Berlijn, 1939-10 mei 1940*, Rotterdam 1984³.
- Bijdragen tot de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog Cahiers d'histoire de la Deuxième Guerre mondiale*, nrs 1- 17, Brussel 1967-1995.
- Bijdragen tot de eigentijdse geschiedenis Cahiers d'Histoire du Temps présent*, nrs 15,16,17, Brussel 2005-2006.
- Black, Peter, *Ernst Kaltenbrunner. Vasall Himmlers: Eine SS-Karriere*, Paderborn 1991.
- Blet, Pierre, s.j., *Pie XII et la Seconde Guerre mondiale d' après les archives du Vatican*, Parijs 1997.
- Blits, Mirjam, *Auschwitz 13917. Hoe ik de Duitse concentratiekampen overleefde*, Amsterdam/Brussel 1961.
- J.C.H. Blom, *De gijzelaars van St. Michielsgestel en Haaren. Het dubbele gezicht van hun geschiedenis*, Amsterdam 1992.
- Idem, *Burgerlijk en beheerst. Over Nederland in de twintigste eeuw*, Amsterdam 1996.
- Idem, *In de ban van goed en fout. Geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland*, Amsterdam 2007.
- Blom, J.C.H., D.E.H.

-
- De Boer, H.F. Cohen en J.F. Cohen, *A.E. Cohen als geschiedschrijver van zijn tijd*, Amsterdam 2005.
- Blom, J.C.H., Fuks-Mansfeld, R.G., Schöffer, I. (red.), *Geschiedenis van de Joden in Nederland*, Amsterdam 1995.
- Blum, Milan, Martin Rábon, Uwe Szerátor, *Der Überfall. Die deutschen Luftlandungen am Albertkanal, Angriff auf das Fort Eben-Emael und „Sichelschnitt“ von Manstein 1940*, Brunn 2007.
- Blumenthal Lazan, Marion, *Vier gelijke stenen. Op de vlucht voor de holocaust*, Laren 2006.
- Bolkestein, Frits, Boom, Bart van der, *Onverwerkt verleden*, Amsterdam 1998.
- Boot, J.J.G., Bornewasser, J.A., *Den Haag in de Tweede Wereldoorlog*, Den Haag 1995.
- Boot, J.J.G., *Burgemeester in bezettingstijd*, Apeldoorn s.a.
- Bornewasser, J.A., *Katholieke Volkspartij 1945-1980, Band I: Herkomst en Groei (tot 1963)*, Nijmegen 1995, band II: *Heroriëntatie en integratie (1963-1980)*, Nijmegen 2000.
- Bossenbroek, M. en J.B.C. Kruishoop (red.) *Vluchten voor de Groote Oorlog. Belgen in Nederland 1914-1918*, Amsterdam 1988.
- Bovesse, François, Braber, Ben, *Namur et les années sombres 1936-1945*, Brussel 1990.
- Brachfeld, Sylvain, Brayard, Florent, *Zelfs als wij zullen verliezen. Joden in verzet en illegaliteit in Nederland, 1940-1945*, Amsterdam 1990.
- Brachfeld, Sylvain, Brayard, Florent, *Ze hebben het overleefd*, Brussel 1997.
- Brachfeld, Sylvain, Brayard, Florent, *La « solution finale de la question juive ». La technique, le temps et les catégories de la décision*, Parijs 2004.
- Breen, Willem F. van, *De Nederlandsche Arbeidsdienst 1940-1945. Ontstaan, opkomst en ondergang*, Zutphen 2004.
- Breitman, Richard, *Heinrich Himmler, de architect van de Holocaust*, [Amsterdam] 2005.
- Broder, Pierre, Brongers, E.H., *Des Juifs debout contre le nazisme*, Brussel 1994.
- Brongers, E.H., *Oorlog in Zuid-Limburg. 10 mei 1940*, Soesterberg 2005.
- Bronneberg, Pierre, *Herinneringen aan bisschop dr. Guillaume Lemmens (1884-1960)*, Sittard 2008.
- Bronzwaer, P.M.M.A., *Maastricht bevrijd! En toen..? Een schets van gebeurtenissen in en om Maastricht tussen juni 1944 en september 1945*, Maastricht 1989, 2 delen.
- Idem, *Vier jaar zwijgen. Maastricht in dagboekfragmenten en herinneringen 1940-1944*, Maastricht 1994.

Browning, Christopher	<i>Brood en Bezinning. Corporatief en cultureel program van De Nederlandse Unie, Amsterdam s.a.</i> <i>Der weg zur « Endlösung ». Entscheidungen und Täter, Reinbek bei Hamburg 2002.</i>
Idem,	<i>Les origines de la solution finale, Parijs 2007.</i>
Burgers, Jan,	<i>Ze hebben ons in de steek gelaten. De geschiedenis van de 7 Brabantse burgemeesters tijdens de Tweede Wereldoorlog s.l. 2004.</i>
Burleigh, Michael,	<i>Het Derde Rijk. Een nieuwe geschiedenis, Amsterdam 2008.</i>
Burrin, Philippe,	<i>La France à l'heure allemande 1940-1944, Parijs 1995.</i>
Butler, Rupert,	<i>De Gestapo. De geschiedenis van Hitlers geheime politie 1933-1945, Aartselaar 2005.</i>
Cammaert, A.P.M.,	<i>Tussen twee vuren. Fronttijd en evacuatie van de oostelijke Maasoever in Noord- en Midden-Limburg: september 1944-mei 1945, Assen 1983.</i>
Idem,	<i>Het verborgen front, Leeuwarden/Mechelen 1994.</i>
Capelle, H. van,	<i>Intimi rond Adolf Hitler, een sinister gezelschap, Assen/Amsterdam 1978.</i>
Carton de Tournai, Françoise et Gustaaf Janssens (red.),	<i>Joseph Pholien. Un homme d'État pour une Belgique en crises, Bierges 2003.</i>
Cartier, Raymond,	<i>Hitler et ses généraux. Parijs 1962.</i>
Cesarani, David,	<i>Eichmann. De definitieve biografie, Amsterdam 2005.</i>
Charles, Jean-Léon et Philippe Dasnoy (red.),	<i>Les dossiers secrets de la police allemande en Belgique, tome 1: 1940-1942, tome 2: 1942-1944, Brussel 1972.</i>
Cianfarra, Camille M.,	<i>De oorlog en het Vaticaan, Amsterdam z.j.</i>
Cilissen, Caspar en Vikkie Bartholomeus,	<i>De bevrijding van Maastricht, Maastricht 1994.</i>
Citroen, Michal,	<i>U wordt door niemand verwacht. Nederlandse joden na kampen en onderduik, Utrecht 1999.</i>
Cleeremans, Jean,	<i>Un royaume pour un amour. Léopold III, de l' exil à l' abdication, Brussel 1989.</i>
Cointet, Jean-Paul,	<i>Paris 40-44, Parijs 2001.</i>
Colijn, H.	<i>Op de grens van twee werelden, Amsterdam 1940.</i>
Colby, Elbridge,	<i>The First Army in Europe 1943-1945, Nashville 1969.</i> <i>Combat History of the 119th Infantry Regiment, Reprinted edition, Florida 1992.</i> <i>Combat history of the 119TH Infantry Regiment, Florida 1989.</i> <i>Conquer. The story of the Ninth Army, Nashville 1993.</i>

-
- Conway, Martin *Collaboratie in België. Léon Degrelle en het Rexisme, 1940-1944*, Groot-Bijgaarden 1994.
- Idem, *Degrelle et les années de collaboration*, Brussel 2005.
- Conway, Martin and Peter Romijn (eds), *The war for legitimacy in politics and culture 1936-1946*, Oxford/New York 2008.
- Cornwell, John, *Hitlers Paus. De verborgen geschiedenis van Pius XII*, Amsterdam/Leuven, 1999.
- Correlli Barnett (ed.), *Hitler's Generals*, Londen 1989.
- Croes, Marnix & Peter Tammes, *'Gif laten wij niet voortbestaan'. Een onderzoek naar de overlevingskansen van joden in de Nederlandse gemeenten, 1940-1945*, Amsterdam 2004.
- Crombois, Jean-François *Camille Gutt 1940-1945. Les finances et la guerre*, Gerpennes 1999.
- D'Hainaut, Brigitte, Christine Somerhausen, Daalder, Hans *Dora 1943-1945*, Berchem 1992.
- Daalder, Hans *Willem Drees 1886-1988. Gedreven en behoedzaam. De jaren 1940-1948*, Amsterdam 2003.
- Dam, Harmjan, *De NSB en de kerken. De opstelling van de Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland ten opzichte van het christendom en met name de gereformeerde kerken 1931-1940*, Kampen 1986.
- Dantoing, Alain, *La « Collaboration » du Cardinal. L'Église de Belgique dans la guerre 40*, Brussel 1991.
- Darnton, Robert, *Berlijns Dagboek 1989-1990*, Amsterdam 1990.
- Davies, Norman, *Warschau 1944. De gedoemde opstand van de Polen*, Utrecht 2004.
- D'Este, Carlo, *Decision in Normandy. The unwritten story of Montgomery and the allied campaign*, Londen 1994.
- Dear, I.C.B., and M.R.D. Foots (eds), *The Oxford companion tot World War II*, Oxford 2001.
- Debruyne, Emmanuel, *La Sipo-SD à Liège, 1940-1944. Composantes et lignes de force*, Housse 1998.
- Dederichs, Mario R., *Heydrich. Het gezicht van het kwaad*, 's Graveland 2007.
- Dedeurwaarder, Joris, *Professor Speleers, een biografie*, Antwerpen 2002.
- Dejonghe, E. (red.), *L'Occupation en France et en Belgique 1940-1944: actes du colloque de Lille 26-28 avril 1985*, Revue du Nord, nr 2, 1988, 2 vol.
- Dekkers, Frans, *Rond de Tweede Wereldoorlog in Groot-Eindhoven*, Amsterdam 1992.
- Delarue, Jacques, *Geschiedenis van de Gestapo*, Utrecht 1965.
- Delwaide, L., *Vier jaar burgemeester van Antwerpen*, Antwerpen 1946.

-
- Demant, Ebbo, *Geen leugens over Auschwitz. De verklaringen van SS-bewakers Kaduk, Erber en Klehr*, Baarn 1980.
- Demoulin, Bruno et Jean-Louis Kupper *Histoire de la principauté de Liège*, Toulouse 2002.
- Deweever, Pieter, *De Joden in België*, Tienen 2004.
- Idem, *60 jaar bevrijding van België*, Tienen 2004.
- Dijk, Hans van, *LSO. Geschiedenis van het Maastrichts Stedelijk Orkest en het Limburgs Symphonie Orkest 1883-1983*, Maastricht 1988.
- Doorslaer, Rudi van & Jean-Philippe Schreiber, (red.) *De curatoren van het getto. De vereniging van de Joden in België tijdens de nazi-bezetting*, Tielt 2004.
- Doorslaer, Rudi van (red.), Emmanuel De-Bruyne, Frank Sebrechts en Nico Wouters, *Gewillig België. Overheid en jodenvervolgning tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Amsterdam/Antwerpen 2007.
- Drees Sr., Willem, *Het Nederlandse parlement vroeger en nu*, Naarden 1975.
- Dresden, S. *Vervolging, vernietiging, literatuur*, Amsterdam 1997³.
- Dries, N.C.M.A. van den, *De Hooze Raad der Nederlanden tijdens de bezetting*, Leiden 1945.
- Dujardin, Vincent, *Belgique 1949-1950. Entre Régence et Royauté*, Brussel 1995.
- Dumoulin, Michel, *Spaak*, Brussel 1999.
- Durand, Yves, *La France dans la Deuxième Guerre mondiale 1939-1945, 2ème édition revue et corrigée*, Parijs 1993.
- Duyzens, M.W., *G.I. Joe kwam voorbij*, Utrecht 1947.
- Dwork, Debórah, *Kinderen met een gele ster*, Amsterdam 1998.
- Idem en Robert Jan van Pelt, *De Holocaust, een geschiedenis*, Amsterdam 2002.
- Eberle, Henrik en Uhl, Matthias *Het boek Hitler*, Utrecht 2005.
- Eck, Ludo van, *Het boek der kampen. "De herinnering"*, Mol 1995,¹¹.
- Edmonds, Robin, *Die grossen Drei. Churchill, Roosevelt und Stalin in Frieden und Krieg*, Berlijn 1999.
- Eenheid en scheiding van de beide Limburgen. Verslagbundel van het op 26 mei 1989 te Alden Biesen gehouden congres bij gelegenheid van de herdenking 150 jaar beide Limburgen*, Leeuwarden 1989.
- Eisenhower, Dwight D., *Kruistocht door Europa. De strijd voor de vrijheid*, Diemen/Amsterdam 1994.

-
- Elstob, Peter, *De slag in de Ardennen*, Antwerpen 1972.
Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945, deel 7 A, B en C.
- Emmery, Rien *Prins Karel. Leven in de schaduw van Leopold III*, Antwerpen 2007.
- Fabribeekers, de, *De Veldtocht van het Belgische leger in mei 1940*, Lummen 1966.
- Falkenhausen, Alexander von, *Mémoires d' outre-guerre. Comment j' ai gouverné la Belgique de 1940 à 1944*, Brussel 1974.
- Falter, Rolf, *1830. De scheiding van Nederland, België en Luxemburg*, Tielt 2005.
- Farrell, Nicholas, *Mussolini. Een nieuwe visie*, Kampen 2004.
- Felder, Jakob H., *Durchwachte Nächte. Tagebücher 1939-1944*, Frankfurt am Main 1994.
- Fest, Joachim, *Speer, een biografie*, Amsterdam/Antwerpen 2000.
- Flap, Henk en Wil Arts (red.), *De organisatie van de bezetting*, Amsterdam 1997.
- Flap, Henk en Wil Arts (red.), *De organisatie van de bezetting*, Amsterdam 1997.
- Flap, Henk en Marnix Croes, *Wat toeval leek te zijn maar niet was. De organisatie van de jodenvervolgung in Nederland*, Amsterdam 2001.
- Flim, Robert-Jan, *Omdat hun hart sprak. Geschiedenis van de georganiseerde hulp aan Joodse kinderen in Nederland 1942-1945*, Kampen 1996.
- Flinker, Mozes, *Dagboek van Mozes Flinker*, Amsterdam 1985.
- Forny, A., *Libération de Liège*, Parijs 1945.
- Forschungsamt, Militärgeschichtliches (hrsg.) *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg*, Stuttgart 1979-2002.
- Frederiks, K.J., *Op de bres 1940-1945*, Den Haag 1945.
- Freitag Drabbe Künzel, Geraldien, *Kamp Amersfoort*, Amsterdam 2003.
- Friedländer, Saul, *Nazi-Duitsland en de Joden*, deel 1: De jaren van vervolging 1933-1939, deel 2: De jaren van vernietiging, 1939-1945, Amsterdam/Tielt 2007.
- Funke, M. en H.-A. Jacobsen (red.), *Deutschland 1933-1945. Neue Studien zur nationalsozialistischen Herrschaft*, Düsseldorf 1992.
- Geet, W.J.D. van, *De Rijkswacht tijdens de bezetting 1940-1944*, Kapellen 1985.
- Geijssen, Joop, *Oorlogsduet tussen Zuid en Noord*, Meerssen 1992.

Gellately, Robert,	<i>Pal achter Hitler. Openheid en onderdrukking in Nazi-Duitsland</i> , Den Haag 2001.
	<i>Gemeentebesturen Maastricht sinds 1853</i> , Maastricht 1959.
Georis, Michel,	<i>De strijd in de Ardennen – 1944</i> , Baarn 1986.
	<i>Gouverneur van Limburg, 1947-1963</i> , Maastricht 1963.
Gérard, Jo,	<i>Le mystérieux trio de Laeken. Von Falkenhausen, Léopold III, Werner Kiewitz</i> , Brussel 1987.
Gérard, J., -Libois, José Gotovitch,	<i>Léopold III. De l'an 40 à l'effacement</i> , Brussel 1991.
Gerbrandy, P.S.,	<i>Landgenoten! De radiotoespraken van Minister-President Prof. Mr. P.S. Gerbrandy in de jaren 1940-1945 gehouden voor Radio Oranje en De Brandaris</i> . Ingeleid door prof. dr. L. de Jong, Franeker 1985.
Gérin, Paul,	<i>Catholiques liégeois et question sociale (1833-1919)</i> , Brussel 1959.
Gerlach, Christian,	<i>Krieg, Ernährung, Völkermord. Deutsche Vernichtungspolitik im Zweiten Weltkrieg</i> , bewerkte uitgave Zürich 2001.
Gerritse, Theo,	<i>Collaboreren voor een betere wereld. De memoires van vier Nederlandse nationaal-socialisten</i> , Soesterberg 2007.
Gerritsen Ger en Henk Langenberg, Geurts, J.H.J.,	<i>Heuvelland bevrijd</i> , Maastricht 1994. <i>'Ons stad in sulken gedranghe'</i> . Maastricht tussen Brabant en het Rijk 1550-1550, Nijmegen 1993.
Gevers, Lieve and Jan Bank (eds),	<i>Religion under Siege, I The Roman Catholic Church in Occupied Europe, II Protestant, Orthodox and Muslim Communities in Occupied Europe (1939-1950)</i> , Leuven/Parijs/Dudley, MA 2007.
Giebels, Lambert J.	<i>Beel. Van Vazal tot Onderkoning. Biografie 1902 – 1977</i> , Den Haag 1995.
Giscard d'Estaing, Antoine, José Gotovich,	<i>Léopold III. Un roi dans la tourmente</i> , Brussel 1996. <i>L'an 40. La Belgique occupée</i> , Brussel 1971. <i>Gouverneurs, De – in beide Limburg 1815-1989</i> , Maastricht 1989.
Govaert, Jos M. TH.,	<i>Ondergedoken in het concentratiekamp</i> . <i>Priesterleven in het P.D.A.</i> , Utrecht/Nijmegen 1949.
Graillet, Lambert	<i>Liège sous les V-1 et V-2. Un rajustement de l'importance réelle du drame</i> , Luik 1996.
Groen, Jorge,	<i>Nederlanders in de Grote Oorlog</i> , Amsterdam 2004.

-
- Groen, Kees, *'Er heerst orde en rust...' Chaotisch Nederland tussen september 1944 en december 1945*, Nijmegen/Brugge 1979.
- Groen, Koos, *Als slachtoffers daders worden. De zaak van de joodse verraadster Ans van Dijk*, Baarn 1994.
Grosbois, Thierry, *Pierlot 1930-1950*, Brussel 2007.
- Gutman, Israel, Sara Bender, Jozeph Michman en Bert Jan Flim (red.), *Rechtvaardigen onder de Volkeren. Nederlanders met een Yad Vashem-onderscheiding voor hulp aan joden*, Amsterdam/Antwerpen 2005.
- Habets, W.C.H., *'Petite histoire' van een jongeman in oorlogstijd*, 2^e – herzien – druk, uitgave in eigen beheer, Kerkrade s.a.
- Haffner, Sebastian, *Het verhaal van een Duitser 1914-1933*, Amsterdam 2001.
- Hakkert, Adriaan J., *Wel vergeven, niet vergeten. Geschiedenis van Nederland gedurende de Tweede Wereldoorlog*, Soesterberg 2003.
- Hamilton, Nigel, *Monty. The making of a general 1887-1942*, Londen 1981.
- Idem, *Monty. Master of the battlefield 1942-1944*, Londen 1983.
- Idem, *Monty. The Field-Marshal 1944-1976*, Londen 1986.
- Harel, Isser, *Operatie Eichmann*, Amsterdam/Antwerpen 1975.
- Hartmann, Christian, *Halder Generalstabschef Hitlers 1938-1942*, Paderborn 1991.
- Hartog, L.J., *Hoe ontstond de jodenmoord? Hitler, Amerika en de Endlösung*, Den Haag 1994.
- Have, Wichert ten, *De Nederlandse Unie. Aanpassing, vernieuwing en confrontatie in bezettingstijd 1940-1941*, Amsterdam 1999).
- Haye, Régis de la, *De Maas over*, Maastricht 1984.
- Robert Heeren, *10. Mai 1940. Zwischen Aachen und Lüttich*, Eupen 1990.
- Heiber, Helmut (Hg), *Lagebesprechungen im Führerhauptquartier. Protokollfragmente aus Hitlers militärischen Konferenzen 1942-1945*, Stuttgart 1964².
- Hellemans, Hanne, *Schimmen met een ster. Het bewogen verhaal van ondergedoken kinderen tijdens de Tweede Wereldoorlog in België*, Antwerpen 2007.
Henric van Veldeke-College 1920-1970, Maastricht 1970.
- Herbert, Ulrich, *Best. Biographische Studien über Radikalismus, Weltanschauung und Vernunft, 1903-1989*, Bonn 1996³.

Herzberg, Abel J.	<i>Kroniek der Jodenvervolging</i> , Amsterdam 1985.
Herzberg, Helga,	<i>Door het oog van de naald</i> , Laren 2006.
Heuvel, Hans van den	
Gerard Mulder,	<i>Het vrije woord. De illegale pers in Nederland 1940-1945</i> , 's Gravenhage 1990.
Hewitt, Robert L.,	<i>Work Horse of the Western Front. The Story of The 30th Infantry Division</i> , Washington [1946].
Hilberg, Raul,	<i>Daders slachtoffers omstanders. De joodse catastrofes 1933-1945</i> , Haarlem 1993.
Idem,	<i>De vernietiging van de Europese Joden</i> , Laren 2008.
Hilbrink C.,	<i>'In het belang van het Nederlandse volk...'. Over de medewerking van de ambtelijke wereld aan de Duitse bezettingspolitiek 1940-1945</i> , 's Gravenhage 1995.
Hirschfeld, Gerhard,	<i>Bezetting en collaboratie. Nederland tijdens de oorlogsjaren 1940-1945</i> , Haarlem 1991.
	<i>Hitlers tafelgesprekken 1941-1944</i> , Amsterdam/Antwerpen 2005.
	<i>History of the 117TH Infantry 1944-1945</i> , Florida 1988 ² .
	<i>History of the 120TH Infantry Regiment</i> , Florida 1990.
Hofer, Walther (Hg)	<i>Der Nationalsozialismus. Dokumente 1933-1945</i> . Herausgegeben, eingeleitet und dargestellt von Walther Hofer, Frankfurt am Main 1996.
Höhne, Heinz,	<i>Canaris. Patriot im Zwielicht</i> , München 1978.
Idem	<i>Het zwarte korps onder de doodskop. Geschiedenis van de SS²</i> , Baarn 1983.
Hollenberg, A.,	<i>De natuurlijke inrichting der samenleving als grondslag voor een nieuwe staatkundige en sociaal-economische orde</i> , Heemstede 1941.
	<i>Holocaust, Die – Chronik</i> , Augsburg 2002.
Hondius, Dienneke,	<i>Terugkeer. Antisemitisme in Nederland rond de bevrijding</i> , 's Gravenhage 1990.
Horne, Alistair, with	
David Montgomery,	<i>The lonely leader. Monty 1944-1945</i> , Londen 1994.
Höss, Rudolf,	<i>Commandant van Auschwitz. Zelfportret van een beul</i> , Den Haag 1960.
Houwink ten Cate,	
Johannes,	<i>'De mannen van de daad' en Duitsland, 1919-1939</i> , Den Haag 1995.
Houwink ten Cate,	
N.K.C.A. in 't Veld,	<i>Fout. Getuigenissen van NSB'ers</i> , 's Gravenhage 1992.
Husson, Edouard,	<i>"Nous pouvons vivre sans les Juifs". Novembre 1941. Quand et comment ils décidèrent de la Solution finale</i> , Parijs 2005.
Huyse, Luc en Steven	

-
- Dhont, *Onverwerkt verleden. Collaboratie en repressie in België 1942-1952*, Leuven 1991.
- Iddekinge, P.R.A. van, Jac. G. Constant en A. Korthals Altes, *Nederland 1940-1945. De gekleurde werkelijkheid*, Ede 1985.
- In 't Veld, N.K.C.A., *De SS en Nederland*, Amsterdam 1987.
- Irving, David, *Rommel: the trail of the fox*, Hertfordshire 1999.
- Jacobsen, Hans-Adolf, *Fall Gelb. Der Kampf um den deutschen Operationsplan zur Westoffensive 1940*, Wiesbaden 1957.
- Idem, *Dokumente zum Westfeldzug 1940*, Göttingen/Berlin/Frankfurt 1960.
- Idem, *Der Weg zur Teilung der Welt. Politik und Strategie von 1939 bis 1945*, Koblenz/Bonn 1977.
- In Memoriam*, Den Haag 1995, 2de [verbeterde en aangevulde] druk.
- Jäckel, Eberhard, Peter Longerich, Julius H. Schoeps (red.), *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der Europäischen Juden*, 4 delen, München 1989.
- Jacquemyns, Herwig, *Een bezet land, België in de Tweede Wereldoorlog*, dl 2.
- Jansen, Hans, *De zwijgende paus? Protest van Pius XII en zijn medewerkers tegen de jodenvervolging in Europa*, Kampen 2000.
- Jappe Alberts, W. *Geschiedenis van de beide Limburgen*, 2 delen, Assen 1972 en 1974.
- Joly, Laurent, *Vichy dans la "Solution finale". Histoire du commissariat général aux Questions juives (1941-1944)*, Parijs 2006.
- Jong, L. de, *De Duitse Vijfde Colonne in de Tweede Wereldoorlog*³, Amsterdam 1977.
- Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, 14 delen met register, 's Gravenhage 1969-1994.
- Jonghe, A. de, *Hitler en het politieke lot van België. De vestiging van een Zivilverwaltung in België en Noord-Frankrijk, deel 1: Koningskwesie en bezettingsregime van de kapitulatie tot Berchtesgaden (28 mei – 19 november 1940)*, Antwerpen-Utrecht 1972.
- Jour, Jean, *La libération de Liège*, Luik 1994.
- Kamerling, C.D., *De krijgsverrichtingen in Zuid-Limburg Mei 1940*, 's Gravenhage 1952.
- Keegan, John (ed.), *Churchill's generals*, New York 1991.

Idem,	<i>De Eerste Wereldoorlog 1914-1918</i> , Amsterdam 2000.
Kemp, M.,	<i>Limburg in den Wereldbrand</i> , Maastricht 1946.
Kershaw, Ian,	<i>Hitler</i> , deel 1: 1889-1936: <i>Hoogmoed</i> , Utrecht 1999, deel 2: 1936-1945: <i>Vergelding</i> , Utrecht 2000.
Idem,	<i>Keerpunten. Tien beslissingen die de loop van de Tweede Wereldoorlog voorgoed veranderden</i> , Utrecht 2008.
Kersten, A.E.,	<i>De Gijzelaarskwestie 1940-1950</i> , Maastricht 1950.
Kersten, A.E. (red.),	<i>Londense dagboeken van jhr. ir. Van Lith de Jeude 1940-1945</i> , Den Haag 2001.
Kerzer, David I.,	<i>In Gods naam. De Katholieke kerk en de jodenvervolgung</i> , Amsterdam 2002.
Keyes, Roger,	<i>Leopold III</i> , deel 1: <i>Een beproefd koning 1901-1940</i> , Tielt 1986, deel 2: <i>Complot tegen de koning 1940/1950</i> , Tielt 1988.
Klarsfeld, Serge	<i>La shoah en France</i> , 4 delen, Parijs, 2001.
Klein, P.W., en Justus van de Kamp,	<i>Het Philips-Kommando in Kamp Vught</i> , Amsterdam/Antwerpen 2003.
Kleffens, E.N. van,	<i>De overweldiging van Nederland</i> Londen 1941.
Idem,	<i>Belevenissen I 1894-1940</i> , Alphen aan de Rijn 1980.
Idem,	<i>Belevenissen II 1940-1958</i> , Alphen aan de Rijn 1983.
Klep, Chris en Ben Schoenmaker (red.)	<i>De bevrijding van Nederland 1944-1945. Oorlog op de flank</i> , 's Gravenhage 1995.
Klinkert, W., J.W.M. Schulten en Luc de Vos (red.)	<i>Mobilisatie in Nederland en België. 1870 – 1914 – 1939</i> , Amsterdam 1991.
Klumper, Ton	<i>Helden tegen wil en dank. Verzet 1940-1945. Het antwoord van gewone mensen op ongewone situaties tijdens de Duitse bezetting</i> , Baarn 1994.
Knegtmans, Peter-Jan, Paul Schulten, Jaap Vogel,	<i>Collaborateurs van niveau. Opkomst en val vande hoogleraren Schrieke, Snijder en Van Dam</i> , Amsterdam 1996.
Knopp, Guido,	<i>Unser Jahrhundert</i> , München 1998.
Idem,	<i>Vatikan. Die Macht der Päpste</i> , München 1998.
Idem,	<i>Hitlers Krieger</i> , München 2000.
Idem,	<i>Hitlers Holocaust</i> , Amsterdam 2001.
Idem,	<i>Hitlers moordenaars. De geschiedenis van de SS</i> , Antwerpen 2004.

Kogon, Eugen,	<i>L'État SS. Le système des camps de concentration allemands</i> , Parijs 1993.
Koninckx, C.,	<i>Léopold III, Roi et diplomate</i> , Antwerpen 1997. <i>De Koningin sprak. Proclamaties en radiotoespraken van H.M. Koningin Wilhelmina. 1940-1945</i> , ingeleid door M.G. Schenk en J.B. Th. Spaan, 2 ^{de} uitgebreide druk, Franeker s.a.
Kors, Ton,	<i>Hannie Schaff. Het levensverhaal van een vrouw in verzet tegen de nazi's</i> , Amsterdam 1983.
Kristel, Conny,	<i>Geschiedschrijving als opdracht. Abel Herzberg, Jacques Presser en Loe de Jong over de jodenvervolgving</i> , Amsterdam 1998.
Küstners, Franz-Joseph,	<i>Der Zweite Weltkrieg zwischen Maas und Ruhr</i> , Aken 1995.
Kwiet, Konrad,	<i>Rijkscommissariaat Nederland. Mislukte poging tot vestiging van een nationaal-socialistische orde</i> , Baarn 1969.
Laby, Hubert,	<i>En Hesbaye...Maastricht, Canal Albert, Eben-Emael, Tongres, Waremme, Hannut, Petite Gette, Mai 40 Septembre 44</i> , Faimes 2002.
Lambauer, Barbara,	<i>Otto Abetz et les Français ou l'envers de la collaboration</i> , Parijs 2001.
Langenhove, Fernand Van,	<i>La Belgique en quête de sécurité 1920-1940</i> , Brussel 1969.
Le Béguec, Gilles, et Denis Peschanski (dir.),	<i>Les élites dans la tourmente. Du Front populaire aux années cinquante</i> , Paris 2000.
Le Caër, Etienne et Paul,	K.L. Mauthausen. <i>Les cicatrices de la mémoire</i> , Parijs 1996.
Leclef, E.,	<i>Le cardinal van Roey et l'occupation allemande en Belgique. Actes et documents</i> , Brussel 1945.
Lee, Carol Ann,	<i>Het verborgen leven van Otto Frank. De biografie</i> , Amsterdam 2001.
Lemay, Benoît,	<i>Erich von Manstein. Le stratège de Hitler</i> , Parijs 2006.
Lemmens, J.M.,	<i>Joods leven in Maastricht</i> , Maastricht 1990.
Lejaxhe, Jean-Louis,	<i>Liège en guerres. Chroniques 1914-1918 et 1940-1944</i> , Grivegnée 2004.
Lemmens, J.M.,	<i>Joods leven in Maastricht</i> , Maastricht 1990
Lemoine, I.,	<i>Ceux de Battice</i> , s.l. 1984, Annexe no 5, niet gepagineerd.
Lhoest, Jean-Louis,	<i>Les Paras allemands au Canal Albert. Mai 1940</i> , Parijs 1964.
L'Hoist,	<i>La guerre 1940.10 Mai – 25 Juin et le rôle de l'Armée belge</i> , Brussel 1940. <i>Liège Libre</i> , 1994.

-
- Libert, J.-L., *Souvenirs, tribulations et réflexions d'un Belge liégeois*, Brussel 1991.
- Liempt, Ad van, *Kopgeld. Nederlandse premiejagers op zoek naar joden 1943*, Amsterdam 2002.
- Lipstadt, Deborah, *Denying the holocaust. The growing assault on truth and memory*, Londen 1994.
- Loeber, Hans en Gerard H. Sprenger (red.), *De Amerikanen en de bevrijding van Nederland. 'A real tough job'*, Amsterdam/Dieren 1986.
- Loncin, Joost, *Geheime routes en netwerken. Joodse kinderen op de vlucht voor de holocaust*, Leuven 2003.
- Longerich, Peter, *The unwritten order. Hitler's role in the final solution*, Gloucestershire 2003.
- Lozowick, Yaacov, *Hitlers Bürokraten. Eichmann, seine willigen Vollstrecker und die Banalität des Bösen*, Zürich 2000.
- Lukacs, John, *Churchill und Hitler. Der Zweikampf*, Stuttgart 1993².
- Mabire, Jean, *Les Paras du Reich. Le fer de lance de la « Blitzkrieg »*, Parijs 1996.
- MacDonald, Charles B., *La bataille de la Forêt de Huertgen*, Jalhay 1992.
- Maenen, A.J.Fr., *Petrus Regout 1801-1878*, Nijmegen 1959.
- Mallmann, Klaus-Michael (red.), *Die Gestapo. Mythos und Realität*, Darmstadt 1996.
- Mathot René, *Hitler in België mei-juni 1940*, Tielt 2000.
- Meijer, Daphne, *Onbekende kinderen. De laatste trein uit Westerbork*, Amsterdam 2001.
- Menzel, Walther, *Albert-kanal und Eben-Emael*, Heidelberg 1957.
- Michalka, Wolfgang (Hg), *Der Zweite Weltkrieg. Analysen, Grundzüge, Forschungsbalanz*, München 1990².
- Idem (Hg), *Deutsche Geschichte 1933-1945. Dokumente zur Innen- und Außenpolitik*, Frankfurt am Main 1993.
- Michielsen, Yuri, M.N.E. *The nazification and denazification of the courts in Belgium, Luxembourg and The Netherlands. The Belgian, Luxembourg and Netherlands courts and their reactions to occupation measures and measures from their governments returning from exile*, Maastricht 2004.
- Michman, Dan (ed.), *Belgium and the Holocaust. Jews – Belgians – Germans*, Jerusalem 1998.
- Michman, Jozeph, Hartog Beem, Dan Michman (red.), *Pinkas. Geschiedenis van de joodse gemeenschap in Nederland*, Amsterdam/Antwerpen 1992.

-
- Maerten, Fabrice, Franz
Selleslagh, Mark Van
den Wijngaert (red.), *Entre la peste et le choléra. Vie et attitude des catholiques belges sous l'occupation*. Gerpennes 1999.
- Mechanicus, Philip,
Meyers, W. en F. Selle-
Slag, *In Dépôt. Dagboek uit Westerbork*, Amsterdam 1989.
- Middelkoop, Teo van, *De vijand te lijf. De Belgen in het verzet*, Antwerpen/Amsterdam 1984.
- Middelkoop, Teo van, *Een soldaat doet zijn plicht. Generaal H.G. Winkelman, zijn leven en betekenis als militair (1876-1952)*, Zaltbommel 2002.
- Miert, Jan van der (red.) *Een gewone stad in een bijzondere tijd. Utrecht 1940-1945*, Utrecht 1995.
- Miquel, Pierre,
Moisse, Marc, *L'Exode 10 mai – 20 juin 1940*, Parijs 2003.
- Mommsen, Hans, *Liège libéré. Album et chronique de la libération*, Andenne 2004.
- Mommsen, Hans, *Auschwitz, 17. Juli 1942. Der Weg zur europäischen "Endlösung der Judenfrage"*, München 2002.
- Moolenaar, C.J. en
B.J.M.M. Huijskens (red.) *75 jaar openbare stroomvoorziening in Limburg 1909-1984*, Maastricht 1984.
- Moore, Bob, *Slachtoffers en overlevenden. De nazi-vervolgung van de joden in Nederland*, Amsterdam 1998.
- Mosley, Leonard, *De Rijksmaarschalk. Een levensbeschrijving van Hermann Göring*, Brussel/Den Haag 1974.
- Morgan, Ted, *FDR. [Franklin Delano Roosevelt] A biography*, Londen 1986.
- Mottet, Gilbert, *Des Administrations et des hommes dans la tourmente. Liège 1940-1945*, Brussel 1987.
- Mussert, Anton,
Nefors, Patrick, *Nagelaten bekentenissen*, Nijmegen 2005.
- Idem, *Industriële collaboratie in België. De Galopindoctrine, de Emissiebank en de Belgische industrie in de Tweede Wereldoorlog*, Leuven 2000.
- Idem, *Breendonk 1940-1945. De geschiedenis*, Antwerpen 2004.
- Neuman, H., *Arthur Seyss-Inquart. Het leven van een Duits onderkoning in Nederland*, Utrecht 1989².
- Neumann, Joachim, *Die 4. Panzerdivision 1938-1943. Bericht und Betrachtung zu zwei Blitzfeldzügen und zwei Jahren Krieg in Rußland*, 2. verbesserte Auflage, Bonn 1989.
- Niekerken, K.J.,
Ojen Jr., G.J. van, *De Oorlogsdagboeken van Louis Barthas [tonnenmaker] 1914-1918*, Amsterdam 1998.
- Niekerken, K.J.,
Ojen Jr., G.J. van, *Ambtsplicht in Oorlogstijd*, s.l. 1939.
- Niekerken, K.J.,
Ojen Jr., G.J. van, *De Binnenlandse Strijdkrachten*, 2 delen, 's Gravenhage 1972.

Omblets, Jos,	<i>De kleine Belg in de grote oorlog</i> , Antwerpen/Amsterdam 1985. <i>Oorlogsdocumentatie '40-'45</i> , Eerste tot en met tiende Jaarboek, 1989-1999.
Oort, Th. Van (red.), Orth, Karin,	<i>Meneer de Burgemeester</i> , Maastricht 1967. <i>Das System der nationalsozialistischen Konzentrationslager</i> , Hamburg 199.
Overstraeten, Général van, Osch, Henk van	<i>Léopold III Prisonnier</i> , Brussel 1986. <i>Jonkheer D.J. de Geer. De teloorgang van een minister-president</i> , Amsterdam 2007.
Oudheusden, Jan A. van en Henk Termeer,	<i>Tussen vrijheid en vrede. Het bevrijde Zuiden september '44-mei '45</i> , Zwolle 1994.
Overy, Richard,	<i>De Verhoren. De nazi-elite ondervraagd</i> , Amsterdam 2002.
Idem,	<i>Dictators. Hitlers Duitsland , Stalins Rusland</i> , Amsterdam 2005.
Paape, A.H., Idem,	<i>Donkere Jaren</i> , Assen 1969. <i>De Geuzen. De eerste verzetsgroep 40-45</i> , Utrecht/Antwerpen 1980. <i>Patriot, De - Maastricht 1944</i> .
Peereboom, Robert, Perry, Jos	<i>Gijzelaar in Gestel</i> , Zwolle 1945. <i>De voorman. Een biografie van Willem Hubert Vliegen 1862-1947</i> , Amsterdam 1994.
Plisnier, Flore,	<i>Te wapen voor Hitler. Gewapende collaboratie in Franstalig België 1940-1944</i> , Amsterdam/Antwerpen 2008.
Poels, Bert, Passelecq, Georges/Bernard Suchecky,	<i>Mémoires. Vriend en vijand</i> , Venlo 1977. <i>Die unterschlagene Enzyklika. Der Vatikan und die judenverfolgung</i> , München 1999.
Peeters, Benoît, Pierik, Perry,	<i>Hergé. Zoon van Kuifje</i> , Amsterdam/Antwerpen 2003. <i>Van Leningrad tot Berlijn, Nederlandse vrijwilligers in dienst van de Duitse Waffen-SS 1941-1945</i> , Nieuwegein 1995.
Poorthuis, Marcel en Theo Salemink	<i>Een donkere spiegel. Nederlandse katholieken over joden, 1870-2005. Tussen antisemitisme en erkenning</i> , Nijmegen 2006.
Pos, Hugo & Jan Kuijk,	<i>Het averechts handelen. De Geer in Lissabon. Naïef, wereldvreemd, eigengereid</i> , Haarlem 1997.
Préaux, Cécile,	<i>La Gestapo devant ses juges en Belgique</i> , Brussel 2007.
Prell Max du, Willi	

Janke,	<i>Die Niederlande im Umbruch der Zeiten. Alte und neue Beziehungen zum Reich</i> , Den Haag 1942.
Presser, J.,	<i>Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945</i> , 2 delen, Soesterberg 2005.
Pütz, Ron,	<i>Duel in de wolken. De luchtoorlog in de gevarendriehoek Roermond-Luik-Aken</i> , Amsterdam 1994.
Randwijk, H.M. van,	<i>In de schaduw van gisteren. Kroniek van het verzet 1940-1945</i> , Wageningen 1970.
Read, Anthony,	<i>Discipelen van de duivel. Hitler en zijn handlangers</i> , Amsterdam 2004.
Reynebeau, Marc,	<i>Een geschiedenis van België</i> , Tielt 2003.
Ribbens, Kees,	<i>Bewogen jaren. Zwolle in de Tweede Wereldoorlog</i> , Zwolle 1995.
Roebroeks, Frans en Carl Andreas (red),	<i>De Salmangs. Dagboeknotities en herinneringen van een joods gezin te Maastricht (1943-1944)</i> , Maastricht 1998.
Roest, Philip,	<i>Wij gegijzelden</i> , 's Gravenhage 1946.
Romijn, Peter,	<i>Snel, streng en rechtvaardig. De bestraffing van 'foute' Nederlanders 1945-1955</i> , Amsterdam 2002.
Idem,	<i>Boosaardig bestuur</i> , Amsterdam 2003.
Idem,	<i>Burgemeesters in Oorlogstijd. Besturen onder Duitse bezetting</i> . Amsterdam 2006.
Roon, Ger van	<i>Kleine landen in crisistijd. Van Oslostatens tot Benelux</i> , Amsterdam/Brussel 1985.
Idem,	<i>Het Duitse verzet tegen Hitler. Een overzicht</i> , Kampen 1989.
Roseman, Mark,	<i>De villa, het meer, de conferentie. Wannsee, 20 januari 1942</i> , Amsterdam 2002.
Rothkrans, J.	<i>Dachau hel en hemel</i> , s.l. s.a.
Roy, Jules,	<i>Retour de l'enfer</i> , Parijs 1960.
Roy, Louis van,	<i>Het taboe van de collaboratie</i> , Kapellen 1987.
Rozett, Robert en	
Shmuel, Spector (red.),	<i>Encyclopedie van de Holocaust</i> , Kampen 2003.
Rürup, Reinhard red.),	<i>Topographie des Terrors. Gestapo, SS und Reichssicherheitshauptamt auf dem „Prinz-Albrecht-Gelände. Eine Dokumentation</i> , Berlijn 1997 ² .
Saerens, Lieven,	<i>Vreemdelingen in een wereldstad (1880-1944). Een geschiedenis van Antwerpen en zijn joodse bevolking</i> , Tielt 2000.
Schaepdrijver, Sophie de	<i>De Groote Oorlog</i> , Amsterdam 1997 ⁶ .

Schaik, D.C. van,	<i>The old town of Maastricht and the caves of mount St. Peter</i> , Maastricht 1945.
Schepens, Luc,	<i>De Belgen in Groot-Brittannië 1940-1944. Feiten en getuigenissen</i> , Beveren-Antwerpen 1980.
Schermerhorn, W.	<i>Minister-President van Herrijzend Nederland</i> , Naarden 1977.
Schoeps, Julius H. (Hg.),	<i>Ein Volk von Mördern Hamburg</i> 1996.
Schouten, Ted,	<i>Duistere Zaken. Infiltratie en collaboratie van Nederlandse ondernemingen in oorlogstijd</i> , Zutphen 1995.
Schrijver, August de,	<i>Oorlogsdagboeken 1940-1942</i> [met een inleiding en commentaar over de Belgische ministers in Frankrijk en Londen door Herman van Goethem], Tielt 1998.
Schulten, C.M.,	<i>Jonkheer P.J. Six. Amstrdammer en verzetsstrijder</i> , Nijmegen 1987.
Idem,	<i>"En verpletterd wordt het juk."</i> . <i>Verzet in Nederland 1940-1945</i> , Den Haag 1995.
Schwarz, Gudrun,	<i>Die nationalsozialistischen Lager</i> , Frankfurt am Main 1990.
Sereny, Gitta,	<i>Albert Speer. Verstrikt in de waarheid</i> , Amsterdam 1995.
Idem,	<i>De duisternis tegemoet. Bekentenissen van Franz Stangl, commandant van Treblinka</i> , Utrecht 2001.
Serrou, Robert,	<i>Pie XII. Le pape-roi</i> , Parijs 1992.
Shirer, William L.,	<i>Opkomst en Ondergang van het Derde Rijk. De geschiedenis van het Nationaal-Socialistische Duitsland</i> , Amsterdam s.a.
Sijes, B.A.,	<i>De februaristaking 25-26 februari 1941</i> , Amsterdam 1954.
Idem,	<i>De arbeidsinzet. De gedwongen arbeid van Nederlanders in Duitsland 1940-1945</i> , 's Gravenhage 1990.
Silber, Salomon,	<i>Een joods gezin in onderduik. Dagboek</i> , Kampen 1997.
Simon, Michel,	<i>Jeunesses rexiste & légionnaire (1940-19450)</i> , La Gleize 1995.
Idem,	<i>Jeux sans piste. Les organisations de jeunesse d'ordre nouveau non rexistes en Belgique francophone sous l'Occupation</i> , Stoumont 2000.
Smelser, Ronald und Enrico Syring (hgs),	<i>Die Militärelite des Dritten Reiches. 27 biographische Skizzen</i> , Berlijn 1998 ² .
Smets, Mathieu,	<i>Den Vaderland getrouwe</i> , Amsterdam 1962.
Somers, Erik en René Kok,	<i>Het 40-45 boek</i> , Zwolle 2002.

Soukup, Uwe,	<i>Ik ben nu eenmaal een Duitser. Sebastian Haffner, een biografie</i> , Soesterberg 2003.
Speer, Albert	<i>Herinneringen</i> , Baarn 1970.
Steinberg, Maxime,	<i>Dossier Bruxelles-Auschwitz. De SS-politie en de uitroeiing van de joden. Gevolgd door gerechtelijke documenten van de rechtszaak Ehlers, Canaris en Assche bij het Assisenhof te Kiel</i> , Brussel 1981.
Idem,	<i>L'Étoile et le fusil, deel 1 : La question juive</i> , Brussel 1983 ; <i>deel 2 : 1942 Les cent jours de la déportation des Juifs de Belgique</i> , Brussel 1984 ; <i>deel 3 : La traque des Juifs</i> , Brussel 1986.
Idem,	<i>Un pays occupé. Belgique entre France et Pays-Bas</i> , Gerpennes 1998.
Idem,	<i>La Persécution des Juifs en Belgique (1940-1945)</i> , Brussel 2004.
Stengers, Jean,	<i>Aux origines de la question royale. Léopold III et le gouvernement. Les deux politiques belges de 1940</i> , Parijs/Gemblours 1980 ¹ .
Idem,	<i>De koningen der Belgen. Macht en invloed. Van 1831 tot nu</i> , Leuven 1992.
Stéphany, Pierre,	<i>Des Belges très occupés 1940-1945</i> , Brussel 2005.
Steur, Claudia,	<i>Theodor Dannecker. Ein Funktionär der "Endlösung"</i> , Essen 1997.
Steinberg, Maxime,	<i>Dossier Brussel-Auschwitz. De SS-politie en de uitroeiing van de joden</i> , Brussel 1981.
Stiennon, Jacques (réd.),	<i>Histoire de Liège</i> , Toulouse 1991.
Stokman, S.	<i>Het verzet van de Nederlandse bisschoppen tegen nationaal-socialisme en Duitse tyrannie</i> , Utrecht 1945.
Strawson, John,	<i>Churchill and Hitler in Victory and Defeat</i> , New York 1998.
Struye, Paul,	<i>L'évolution du sentiment public en Belgique sous l'occupation allemande</i> , Brussel 1945.
Idem,	<i>Journal de guerre 1940-1945</i> , Brussel 2004.
Struye, Paul en Guillaume Jacqymyns,	<i>La Belgique sous l'occupation allemande (1940-1944)</i> , Brussel 2002.
Stuhldreher, C.,	<i>De legale rest. Gemengd gehuwde joden onder de Duitse bezetting</i> , Amsterdam 2007.
Swijtink, André,	<i>In de pas. Sport en lichamelijke opvoeding in Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog</i> , Haarlem 1992.
Taghon, Peter,	<i>België 44. De Bevrijding</i> , Tielt 1993.
Telders, N.H. (red.),	<i>Gedenkboek. Directie der Rijksbelastingen Maastricht</i> , Maastricht 1989.
Thompson, R.W.,	<i>De 85 dagen. De slag om de Schelde</i> , Hoorn z.j.

-
- Toorn, M.C. van den, *Wij melden u den nieuwen tijd. Een beschouwing van het woordgebruik van de Nederlandse nationaal-socialisten*, 's Gravenhage 1991.
- Trees, Wolfgang, *Krieg ohne Sieg. Schicksale in Europa 1935-1945*, Aken 1976.
- Idem, *Die Amis sind da! Wie Aachen erobert wurde*, Aken 1976.
- Trienekens, G.M.T., *Tussen ons volk en de honger. De voedselvoorziening, 1940-1945*, Utrecht 1985.
- Ubachs, P.J.H. en I.M.H. Evers, *Ongewilde revolutie. Limburgs Maasland onder Frankrijk (1794-1814)*, themanummer van de *Publications de la Société historique et archéologique dans le Limbourg*, nr 130, Maastricht 1994.
- Ubachs, Pierre en Ingrid Evers, *Historische Encyclopedie Maastricht*, Zutphen 2005.
- Ubachs, Pierre en Ingrid Evers, *Tweeduizend jaar Maastricht. Een stadsgeschiedenis*, Zutphen 2006.
- Vaart Smit, H.W. van der, *Kamptoestanden 1944/1945-48. Rapport en noodzakelijke aanvulling op het geschiedwerk van prof. dr. L. de Jong*, Amsterdam 1975⁵.
- Vanacker, Daniël, *De Frontbeweging. De Vlaamse strijd aan de IJzer*, Koksijde 2000.
- Vander Velpen, Jos, *En wat deed mijn eigen volk? Breendonk, een kroniek*, Berchem 2003.
- Velaers, Jan & Herman Van Goethem, *Leopold III, de Koning, het Land, de Oorlog*², Tielt 1994.
- Veld, N.C.K.A. in 't, *De SS en Nederland*, Amsterdam 1987.
- Vellenga, S.Y.A., *'Veldeke' Maastricht. Een schoolvoorbeeld van stadsontwikkeling*, Maastricht 1998.
- Vellenga, S.Y.A., *Katholiek Zuid-Limburg en het fascisme. Een onderzoek naar het kiesgedrag van de Limburger*, Assen 1975.
- Venezia, Shlomo, *Sonderkommando Auschwitz*, Antwerpen 2008.
- Verhage, Hans, *Katholiek, Kerk en Wereld, Maaslandse Monografieën nr 66*, Hilversum 2003.
- Verhoeyen, Etienne, *België bezet 1940-1944*, Brussel 1993.
- Vliegen, René, *Fort Eben-Emael*, Kanne-Riemst, z.j.
- Vos, René, *Niet voor publicatie. De legale Nederlandse pers tijdens de Duitse bezetting*, Amsterdam 1988.

-
- Vos, Luc de, *De bevrijding. Van Normandië tot de Ardennen.* Leuven 1994².
- Idem, *De Tweede Wereldoorlog*, Leuven 2004.
- Vos, Luc de, Frank De-Cat, *Mei 1940, van Albertkanaal tot Leie*, Kapellen 1980.
- Vrba, Rudolf, en Alan Bestic, *Ontsnapt uit Auschwitz: 44070*, Kampen 1996.
- Vrij, Sjoerd de, *Op de golflengte van Radio Herrijzend Nederland. Artikelen en reportages*, Zaltbommel 1990.
- Wallerang, Mathias, *Luxemburg unter nationalsozialistischer Besatzung. Luxemburger berichten*, Mainz 1997.
- Warmbrunn, Werner, *The German Occupation of Belgium 1940-1944*, New York 1993.
- Wesseling, H.L., *Opstellen over geschiedenis en geschiedschrijving*, Amsterdam 1995.
- Wetitz, John, *Hitler's diplomat: the life and times of Joachim von Ribbentrop*, New York 1992.
- Wever, Bruno de, Herman van Goethem en Nico Wouters (eds), *Local government in occupied Europe (1939-1945)*, Gent 2006.
- Weiss, *Biographisches Lexikon zum Dritten Reich*, Frankfurt am Main 2002.
- Wellers, Georges (red.), *Mémoire du génocide*, Parijs 1987.
- Wenselaers, Selm, *De laatste Belgen. Een geschiedenis van de Oostkantons*, Amsterdam/Antwerpen 2008.
- Wever, Bruno de, *Greep naar de macht. Vlaams-nationalisme en Nieuwe Orde. Het VNV 1933-1945*, Tielt 1994.
- Whiting, Charles, *De Siegfriedlinie, het laatste nazi-bolwerk*, Utrecht 1995.
- Idem, *Siegfried. The Nazi's last stand*, New York 2001².
- Wijngaert, Mark van den, *Het beleid van het Comité van de Secretarissen-generaal in België tijdens de Duitse bezetting 1940-1944*, Brussel 1975.
- Idem, *Nood breekt wet. Economische collaboratie of accommodatie: het beleid van Alexandre Galopin, gouverneur van de Société Générale tijdens de Duitse bezetting (1940-1944)*, Tielt 1990.
- Idem (red.), *België tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Antwerpen 2004.
- Wijngaert, Mark van, Michel Dumoulin en Vincent Dujardin, *Een koningsdrama. De biografie van Leopold III*, Antwerpen 2001.
- Wilde, Maurice de, *L'Ordre Nouveau*, Parijs-Gembloers 1984.

-
Wilhelm, Friedrich,	<i>Die Polizei im NS-Staat</i> , Paderborn 1997.
Wilmot, Chester,	<i>De strijd om Europa</i> , Amsterdam/Brussel 1976.
Wilson, J.J.C.P.,	<i>Vijf oorlogsdagen en hun twintigjarige voorgeschiedenis</i> , Assen 1960.
	<i>Witboek 1936-1946 gepubliceerd door het secretariaat van den Koning, I (Memorie)</i> , Brussel s.a.
Winkel, Lydia E., herzien door Hans de Vries,	<i>De ondergrondse pers 1940-1945</i> , Amsterdam 1989.
Witte, Els,	<i>Politieke machtsstrijd in en om de voornaamste Belgische steden 1830-1848</i> , 2 delen, Brussel 1973.
Witte, Els, Jan Craey- Beeckx, Alain Meynen,	<i>Politieke geschiedenis van België van 1830 tot heden</i> , Antwerpen 1997.
Wolf, Jules,	<i>Le procès de Breendonk</i> , Brussel 1973.
Wouters, Nico	<i>Oorlogsburgemeesters 40/44</i> , Tielt 2004.
Idem,	<i>De Führerstaat. Overheid en collaboratie in België (1940-1944)</i> , Tielt 2006.
Wynants, Jacques,	<i>Verviers 1940. Contribution à l'étude d'une ville et d'une région au début de l'occupation allemande</i> , Brussel 1981.
Zahn, Gordon C.,	<i>German Catholics and Hitler's wars</i> , New York 1969.
Ydewalle, Pierre d',	<i>Mémoires 1912-1940</i> , Brussel 1994.
Idem,	<i>Mijn oorlogsjaren</i> , Tielt 1997.
Zee, Sytze van der,	<i>Voor Führer, volk en vaderland. De SS in Nederland, derde geheel herziene en bewerkte druk</i> , Alphen aan den Rijn 1979.
Ziegler, Jean,	<i>Hitlers bankiers</i> , Amsterdam 1997.
Zwan, Arie van der,	<i>H.M. Hirschfeld. In de ban van de macht</i> , Amsterdam 2004.

CURRICULUM VITAE

Paulus Matheus Marie Antoine BRONZWAER werd op 11 augustus 1936 geboren te Maastricht. Na zijn gymnasiale opleiding aan het Henric van Veldeke College te Maastricht studeerde hij Franse taal- en letterkunde aan de universiteit Utrecht. Vervolgens was hij van 1960 tot 1997 werkzaam aan het Sint-Maartenscollege te Maastricht als docent Frans, corrector en plaatsvervangend rector.

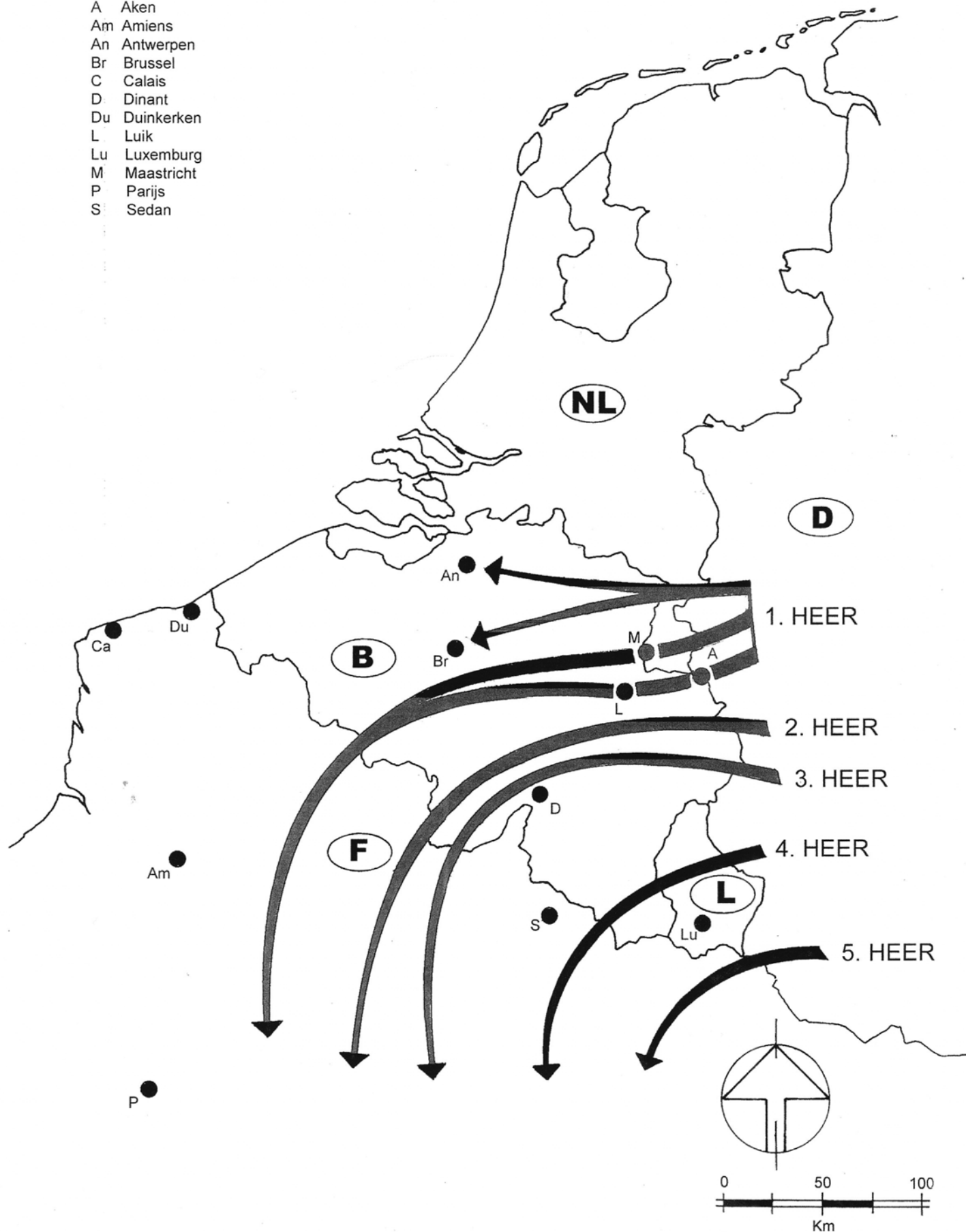
Hij publiceerde *Maastricht Bevrijd...! En toen..?* (Maastricht 1989) en *Vier jaar zwijgen* (Maastricht 1994).

Hij is gehuwd en heeft twee kinderen en vijf kleinkinderen.

KAART 1

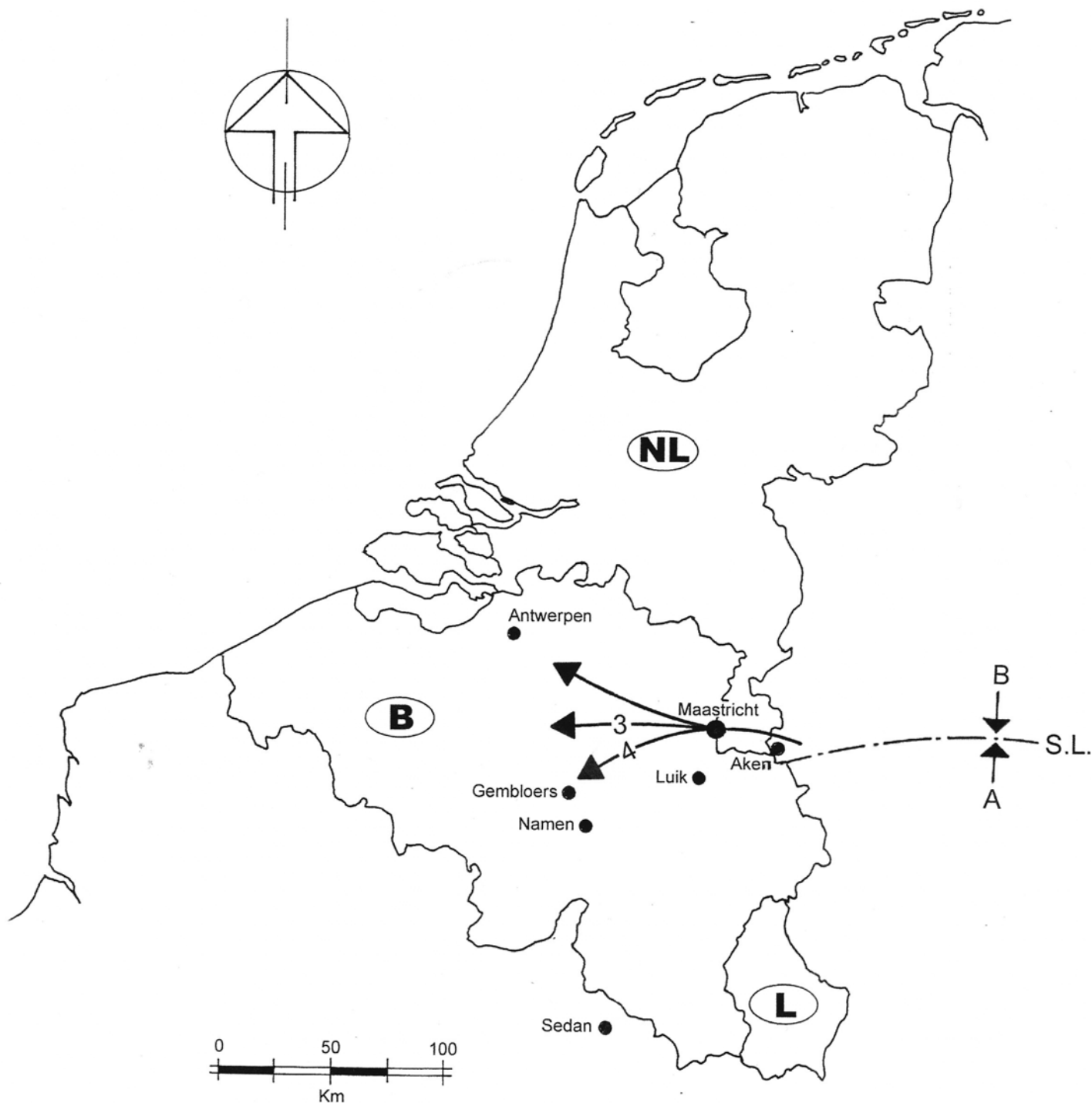
PLAN GELB 1

- A Aken
- Am Amiens
- An Antwerpen
- Br Brussel
- C Calais
- D Dinant
- Du Duinkerken
- L Luik
- Lu Luxemburg
- M Maastricht
- P Parijs
- S Sedan

KAART 2

PLAN GELB 2

S.L. : Scheidslijn Heeresgruppe A en B

3 : 3. Panzerdivision

4 : 4. Panzerdivision

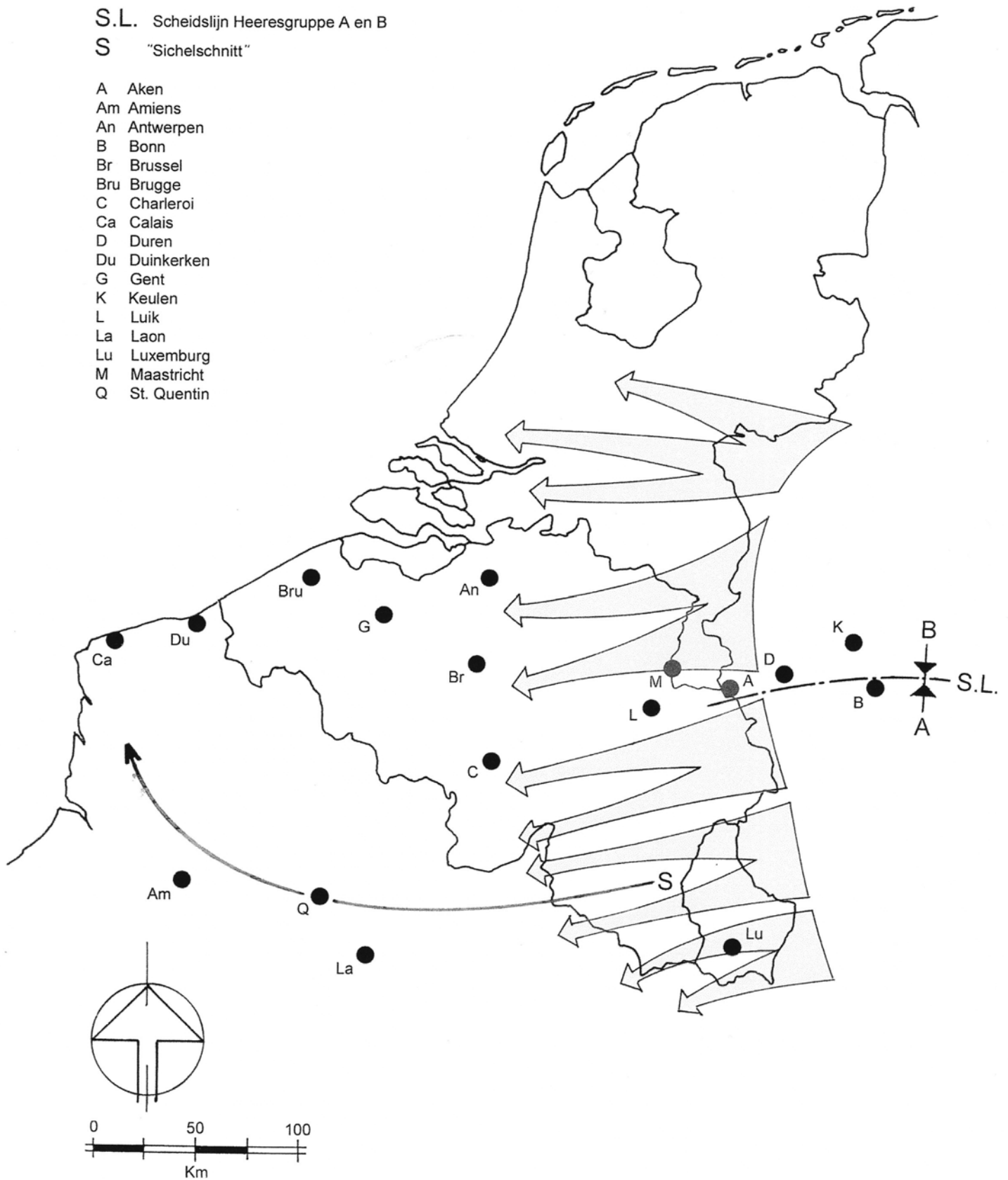
KAART 3

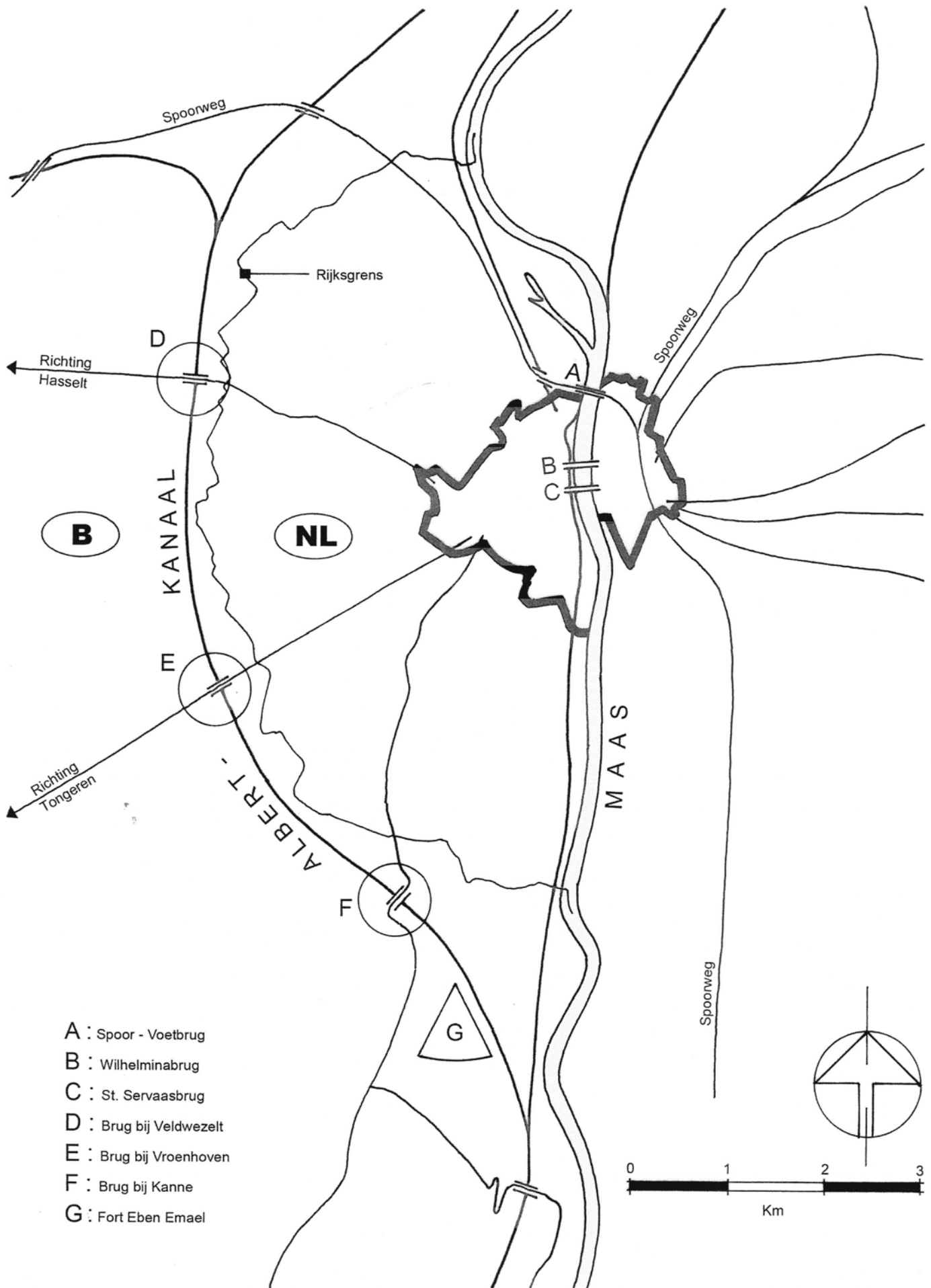
PLAN VON MANSTEIN

S.L. Scheidslijn Heeresgruppe A en B

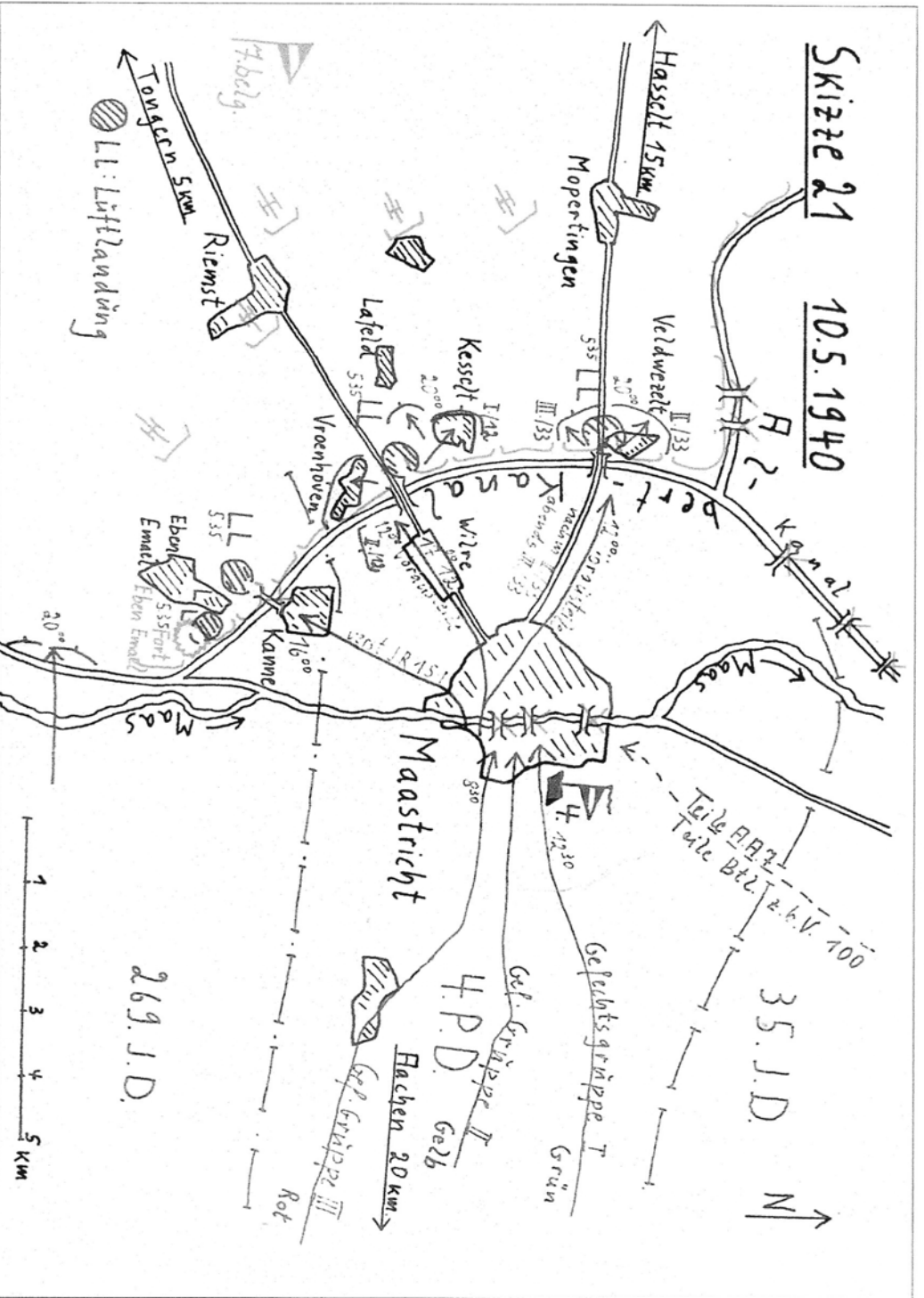
S "Sichelschnitt"

A Aken
Am Amiens
An Antwerpen
B Bonn
Br Brussel
Bru Brugge
C Charleroi
Ca Calais
D Duren
Du Duinkerken
G Gent
K Keulen
L Luik
La Laon
Lu Luxemburg
M Maastricht
Q St. Quentin

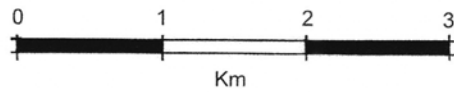
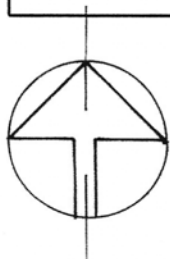
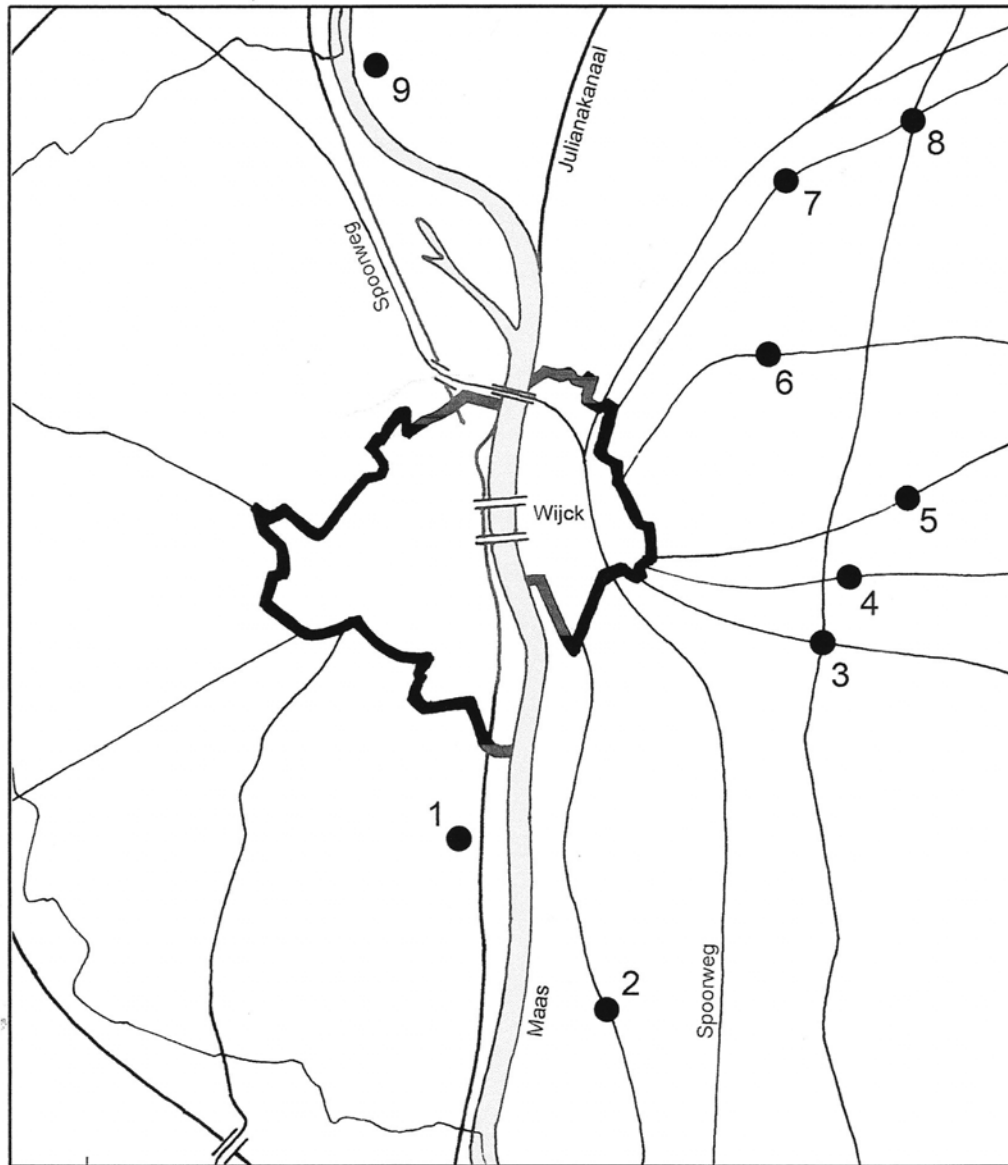

KAART 5 OPMARSROUTES 4. PANZERDIVISION

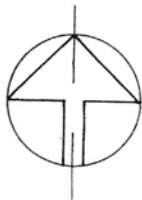
KAART 6

BUITENSTE BRUGGENHOOFD

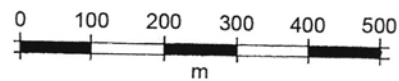

KAART 7

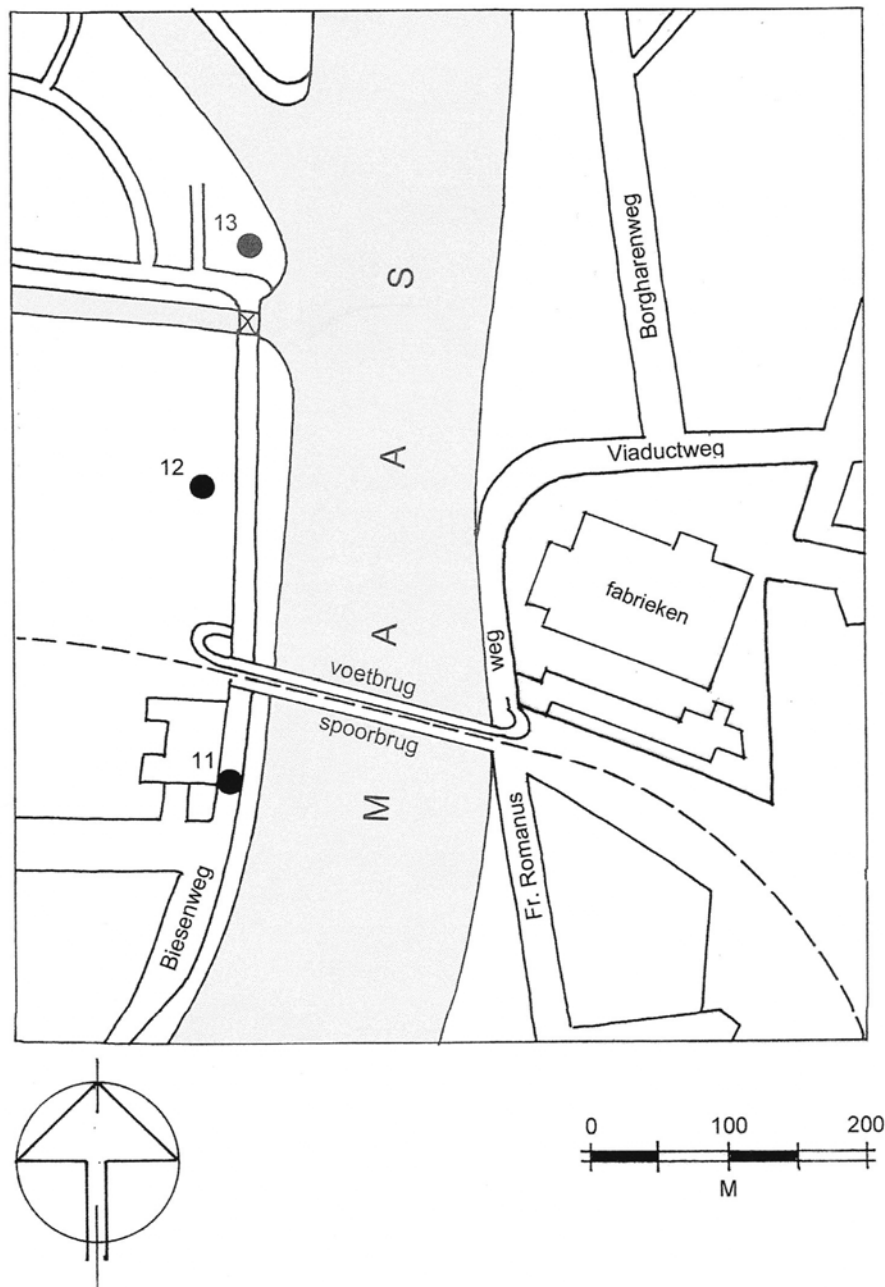
BINNENSTE BRUGGENHOOFD

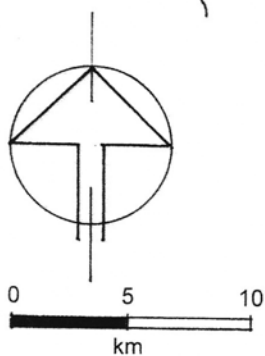
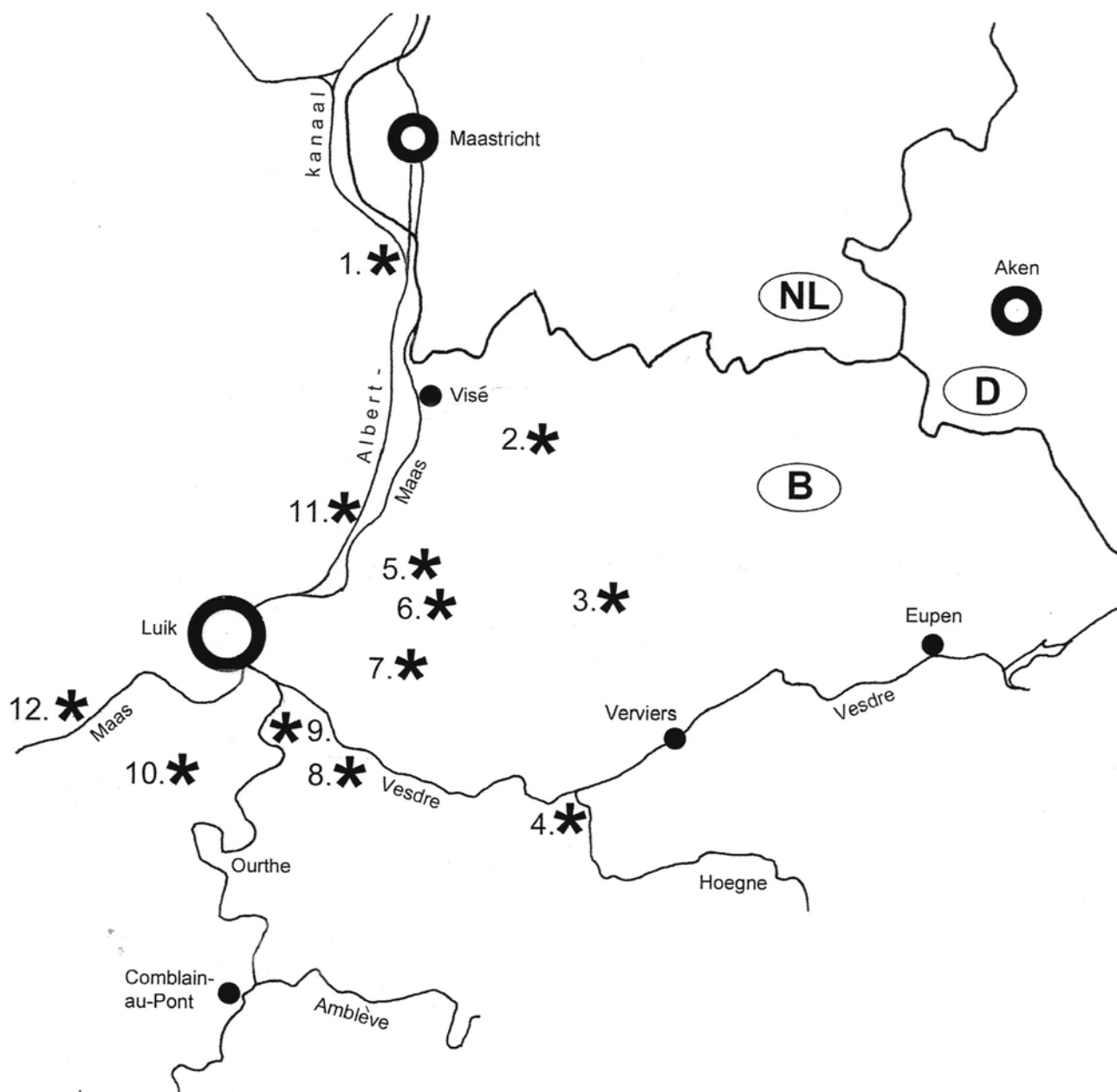
Av : Voetbrug
 As : Spoorbrug
 B : Wilhelminabrug
 C : St. Servaasbrug
 D : Strekdam
 E : Stadhuys op markt
 F : Station N.S.

OMGEVING SPOORBRUG

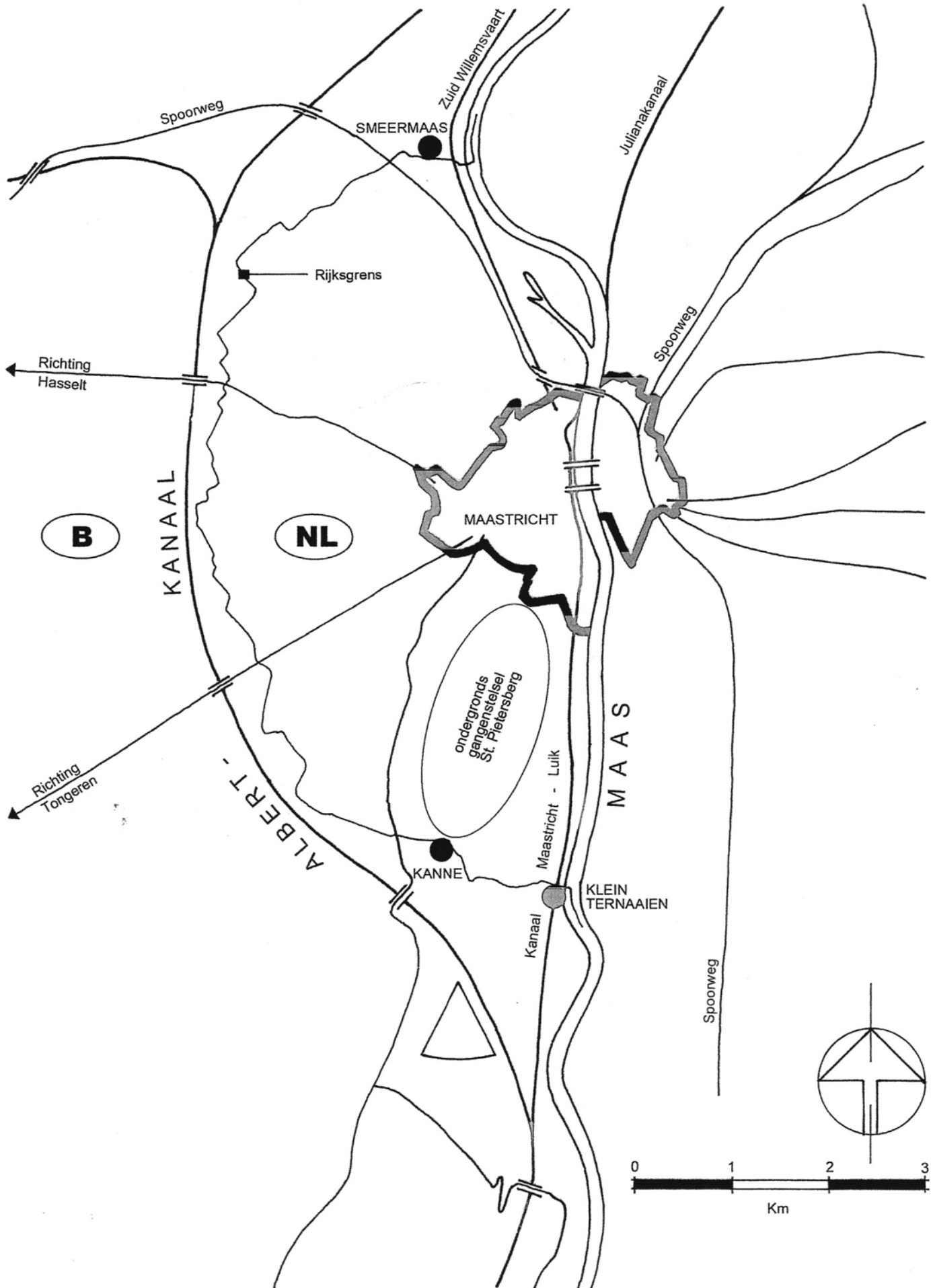
KAART 9
FORTEN OMGEVING LUIK

V.P.L. 1. 1. Eben-Emael
2. Neufchâteau
3. Battice
4. Tancrémont

V.P.L. 2. 5. Barchon
6. Evegnée
7. Fléron
8. Chaudfontaine
9. Embourg
10. Boncelles

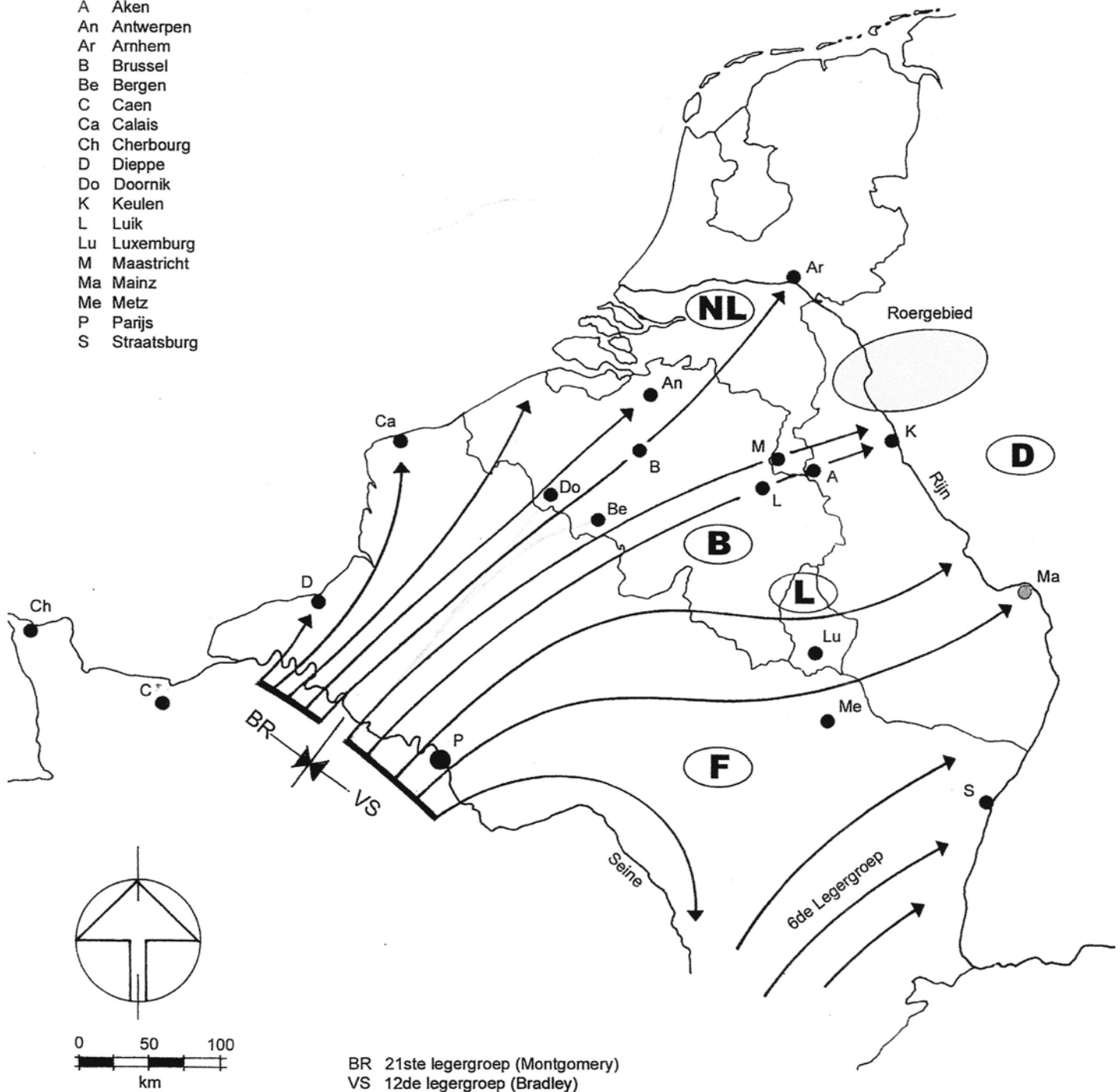
V.P.L. 4. 11. Pontisse
12. Flémalle

KAART 11

BREEDFRONTSTRATEGIE

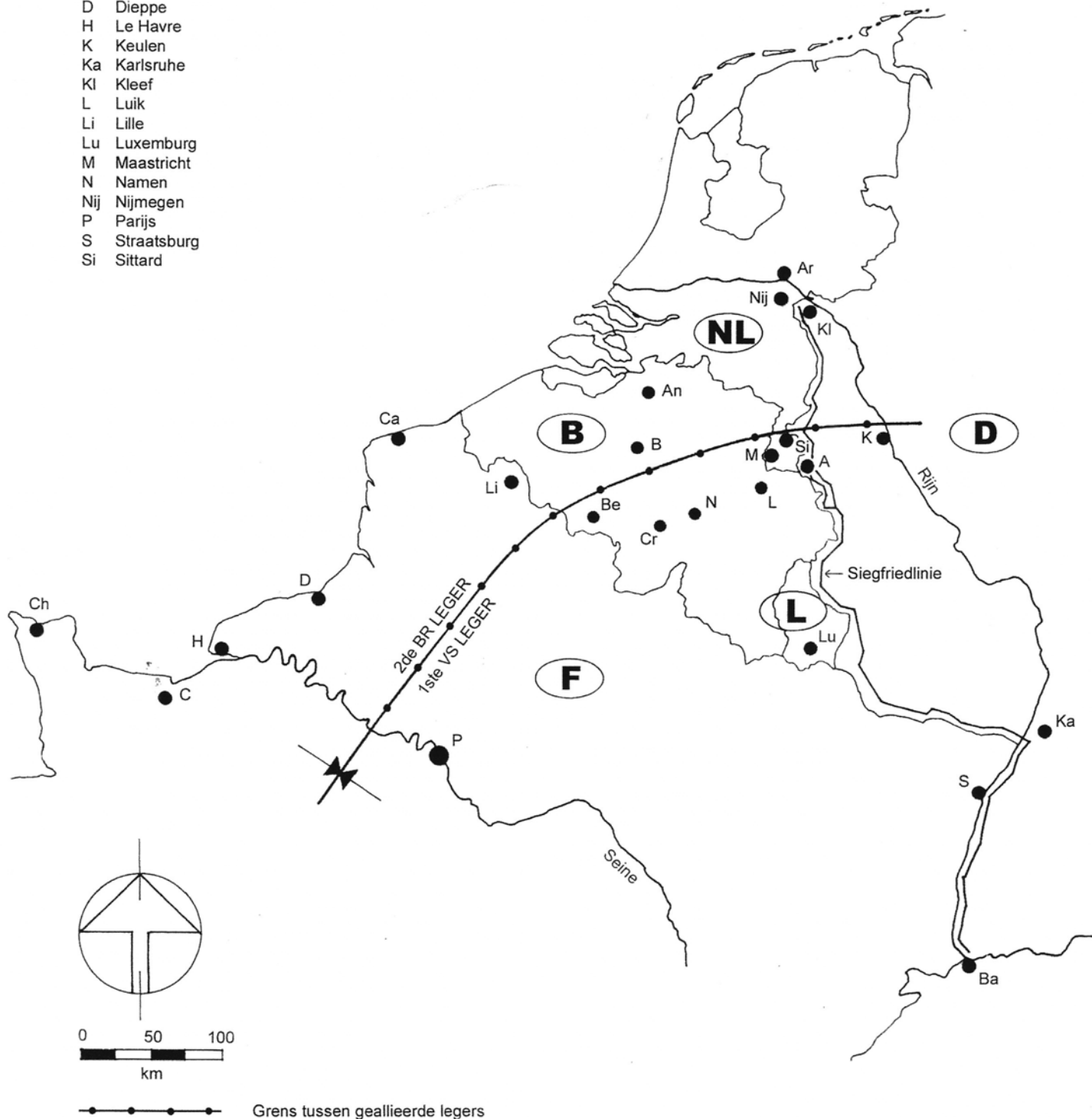
- A Aken
- An Antwerpen
- Ar Arnhem
- B Brussel
- Be Bergen
- C Caen
- Ca Calais
- Ch Cherbourg
- D Dieppe
- Do Doornik
- K Keulen
- L Luik
- Lu Luxemburg
- M Maastricht
- Ma Mainz
- Me Metz
- P Parijs
- S Straatsburg

- A Aken
- An Antwerpen
- Ar Arnhem
- B Brussel
- Ba Basel
- Be Bergen
- C Caen
- Ca Calais
- Ch Cherbourg
- Cr Charleroi
- D Dieppe
- H Le Havre
- K Keulen
- Ka Karlsruhe
- Kl Kleef
- L Luik
- Li Lille
- Lu Luxemburg
- M Maastricht
- N Namen
- Nij Nijmegen
- P Parijs
- S Straatsburg
- Si Sittard

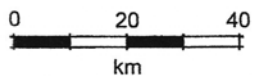
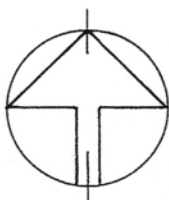
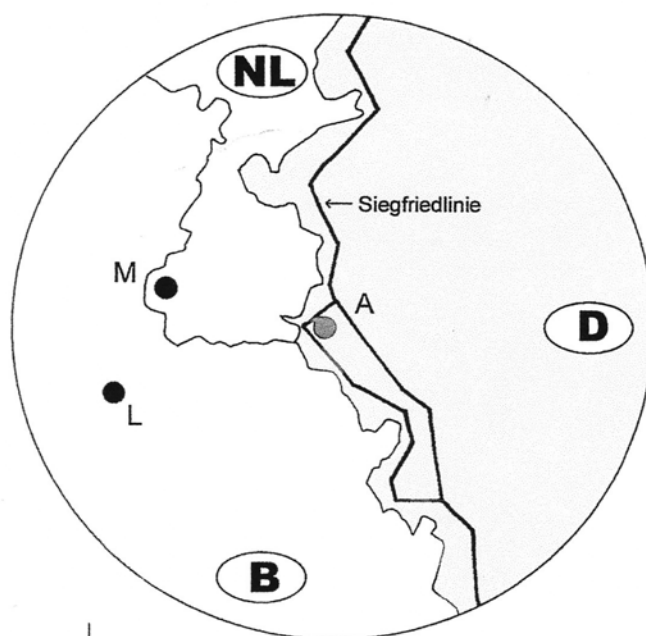
KAART 12

DE GRENS TUSSEN DE AMERIKAANSE
EN BRITSE LEGERS

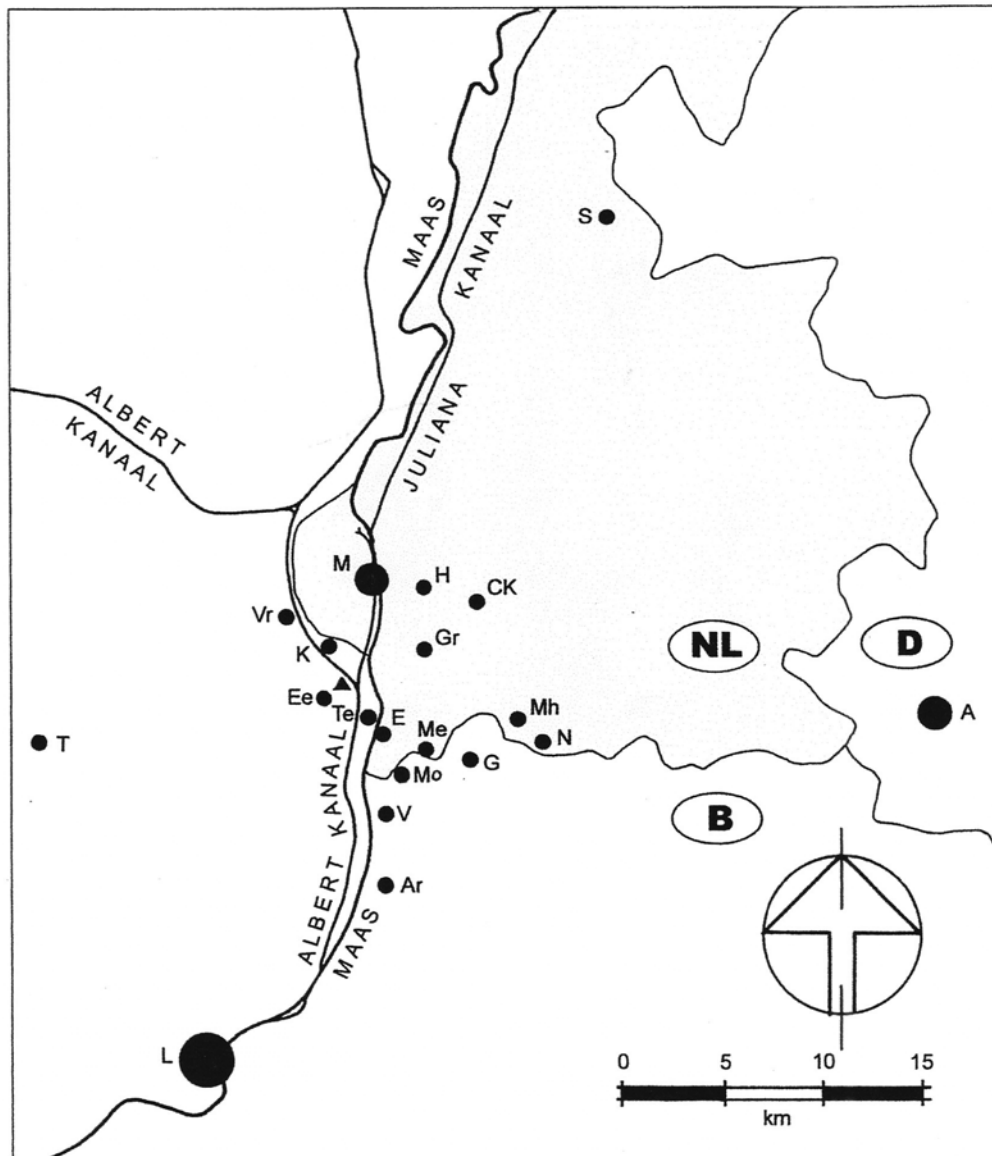

KAART 13

DE WESTWALL BIJ AKEN

A Aken
L Luik
M Maastricht

A Aken	Me Mesch
Ar Argenteau	Mh Mheer
CK Cadier en Keer	Mo Moelingen
E Eijsden	N Noorbeek
EE Eben-Emael	S Sittard
G 's Gravenvoeren	T Tongeren
Gr Gronsveld	Te Ternaaien
H Heer	V Visé
K Kanne	Vr Vroenhoven
L Luik	▲ fort Eben-Emael
M Maastricht	

KAART 15

OPMARS 30e INFANTERIEDIVISIE

